

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA
WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE

TOM 11

BIAŁYSTOK 2011

RECENZENCI

Tatsiana Autukhovich
Feliks Czyżewski

REDAKTOR NACZELNA

Leonarda Dacewicz

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz • Lilia Citko • Leonarda Dacewicz • Roman Hajczuk
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska • Wanda Supa • Halina Twaranowicz

SEKRETARZ REDAKCJI

Walentyna Mieszkowska

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Stanisław Żukowski

REDAKTOR

Wanda Supa

KOREKTA

Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2011

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
15-420 Białystok, ul. Plac Uniwersytecki 1

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 085 7457059, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642-557X

Druk i oprawa: „QUICK-DRUK” s.c., Łódź
Nakład 150 egz. Format B-5. Papier offsetowy 80 g.

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczevska-Murdzek — Artysta nieszczęśliwy, czyli tragizm osobowości twórczej w powieści Władimira Nabokowa <i>Obrona Łużyna</i>	7
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska — Impresjonistyczny charakter percepcji zorzy wieczornej w liryce Konstantego Fofanowa	17
Joanna Nikołajuk — Postmodernistyczna modyfikacja autobiografizmu w powieści Wiktora Jerofiejewa <i>Dobry Stalin</i>	29
Iwona Ostaszewska — Человек и природа в <i>Экологическом романе</i> С. П. Зальгина	43
Ewa Pańkowska — Koncepcja miłości w <i>Świętej księdze wilkołaka</i> Wiktora Pielewina	57
Helena Smorczevska — <i>Epinicjum</i> albo <i>Pieśń o tejże przesławnej wiktoryji</i> Teofana Prokorowicza. Kilka uwag o poetyce	73
Walentyna Sobol (Валентина Соболев) — Гротескова образність у творчості Валерія Шевчука	91
Wanda Supa — Terminy „absurd”, „paradoks”, „nonsens” w kontekście teorii satyry i groteski	99
Anastazja Zieziulewicz (Анастасия Зезюлевич) — Сатирическая инверсия как механизм трансформации вечного сюжета (на примере рассказов М. М. Зощенко <i>Личная жизнь</i> i <i>Фотокарточка</i>)	127

JĘZYKOZNAWSTWO

Zofia Abramowicz — Stereotyp Żyda utrwalony w polskiej i rosyjskiej frazeologii	139
Jolanta Chomko — Семантика русских существительных, обозначающих возвышенности	151
Natalia Czajka (Наталья Чайка) — Эллиптические канструкции з адасобленымі членамі	157
Leonarda Dacewicz — Назвы rosyjskich uczelni wyższych w okresie post-radzieckim	169
Beata Edyta Dworakowska — Ekwiwalencja formalno-estetyczna w rosyjskich przekładach wierszy księdza Jana Twardowskiego	185

Irena Łukaszuk — Cecha percepcyjna ‘wymiar’ w semantyce rzeczowników współczesnego języka rosyjskiego	199
Mikadze Manana (Микадзе Манана) — Реализация субъективно-оценочной модальности через когезию в романе “Фараон” Б. Пруса	207
Michał Mordań — Współczesne nazwiska mieszkańców Białostoczczyzny pochodzenia wschodniosłowiańskiego	219
Krzysztof Rutkowski — Kilka uwag o adaptacji zapożyczeń leksykalnych z zakresu terminologii komputerowej w języku rosyjskim	239
Anna Rygorowicz-Kuźma — Duma – cnota czy grzech? O leksemach <i>гордость</i> i <i>гордыня</i> w słownikach języka rosyjskiego	251
Katarzyna Smoktunowicz — Unifikacja form czasu przeszłego w języku staroruskim na przykładzie <i>Kroniki Supraskiej</i>	259
Joanna Szerszunowicz — Łączliwość przymiotnika <i>inteligentny</i> we współczesnej polszczyźnie	269
Inna Szwed (Инна Швед) — Міфасемантыка зялёнага колеру ў традыцыйнай духоўнай культуры Палесся	285
Włodzimierz Zaika (Владимир Заика) — Анализ рассказа Дмитрия Горчева <i>Город 3</i> в аспекте атрибутизации	297

DEBIUTY NAUKOWE

Anna Kuchta — Imiona w metrykach chrztu parafii prawosławnej pod wezwaniem Św. Onufrego w Jabłecznej (1944–1969)	321
Magdalena Maria Ługowska — Элементы сатиры в поэзии Владимира Высоцкого Elementy satyry w poezji Włodzimierza Wysockiego	339
Joanna Sokołowska — Piotr Wiaziemski (1792–1878). W kręgu spraw polskich 353	

RECENZJE

Zofia Abramowicz: Татьяна В. Скребнева, <i>Антропонимикон современного белорусского города в динамическом и социолингвистическом аспектах (на материале русскоязычных личных имен г. Витебска)</i> , Автореферат, Минск 2010	367
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska: И. Кириллова, <i>Образ Христа в творчестве Достоевского. Размышления</i> , Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, Москва 2010	372
Joanna Szerszunowicz: Ewa Białek, <i>Kolokacja w przekładzie. Studium rosyjsko-polskie</i> , Lublin 2009	377
Joanna Szerszunowicz: Marija Stanonik, <i>Le Folklore littéraire. Approche pluridisciplinaire d'un phénomène syncrétique</i> , traduit du slovène par Florence Gacoin-Marks, Paris 2009	379
Joanna Szerszunowicz: <i>Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrzowych jednostek języka</i> , red. nauk. Wojciech Chlebda, Opole 2010	381

Joanna Szerszunowicz: <i>Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS vom 13.–16.8.2008 in Helsinki</i> , edited by Jarmo Korhonen, Wolfgang Mieder, Elisabeth Piirainen, Rosa Piñel, Tübingen 2010	384
--	-----

SPRAWOZDANIA

Joanna Szerszunowicz — Międzynarodowa konferencja naukowa „Tous les chemins mènent à Paris Diderot” Colloque International de Parémiologie, Paryż, 29 czerwca – 2 lipca 2011	389
--	-----

CONTENTS

LITERATURE

Agnieszka Baczevska-Murdzek — An unhappy artist that is the tragedy of the creative personality in Vladimir Nabokov’s novel “The Defense”	7
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska — The impressionist character of the perception of twilight in lyric poetry by Constantin Fofanov	17
Joanna Nikolajuk — Postmodern modification of autobiographism in Victor Jerofeev’s novel <i>The good Stalin</i>	29
Iwona Ostaszewska — Man and nature in the “Ecological novel” by S. P. Zalygin	43
Ewa Pańkowska — The Conception of Love in Victor Pelevin’s novel <i>The Sacred Book of the Werewolf</i>	57
Helena Smorczevska — <i>Epinicjum albo Pieśń tryumfalna o tejże przestawnej wiktoryji</i> by Feofan Prokopovich. A few remarks on the poetica	73
Walentyna Sobol (Валентина Собо́ль) — Grotesque imaging in the works of Valery Shevchuk	91
Wanda Supa — The terms “absurd”, “paradox”, “nonsense” in the context of the theory of satire and grotesque	99
Anastazja Zieziulewicz (Анастасия Зезюлевич) — The satirical inversion as a mechanism for transformation of eternal story (by the example of M. M. Zoshchenko’s stories “The private life” and “The photograph”)	127

LINGUISTIC

Zofia Abramowicz — Stereotype of a Jew in polish and russian proverbs and idioms	139
Jolanta Chomko — Semantics of Russian nouns naming hills	151
Natalia Czajka (Наталья Чайка) — Elliptical constructions with the isolated member	157
Leonarda Dacewicz — Names of Russian institutions of higher education in the post-soviet period	169

Beata Edyta Dworakowska — Formal-aesthetic equivalence in Russian translations of poems by Father Jan Twardowski on example of animating	185
Irena Łukaszuk — The perceptual feature size in the semantics of nouns in modern Russian	199
Mikadze Manana (Микадзе Манана) — A consideration of modality with cohesion in the B. Prus's novel "Pharaon"	207
Michał Mordań — Contemporary surnames of Białostoczczyzna people of Eastern-Slavonic provenance	219
Krzysztof Rutkowski — Some remarks on borrowed computer terms in Russian language	239
Anna Rygorowicz-Kuźma — Praid – virtue or sin? About the lexemes <i>гордость</i> and <i>гордыня</i> in the dictionaries of the Russian language	251
Katarzyna Smoktunowicz — Unification of past tense forms in the Old Russian exemplified by the Suprasl Chronicle	259
Joanna Szerszunowicz — Collocability of the adjective <i>inteligentny</i> ('intelligent') in the modern Polish language	269
Inna Szwed (Инна Швед) — Mythological semantics of the green colour in the traditional spiritual culture of the Poles'e	285
Włodzimierz Zaika (Владимир Заика) — Analysis of the story "Gorod 3" by Dmitry Gorchev in terms of attributivisation	297

DEBUTS

Anna Kuchta — Names in baptismal certificates in Saint Onufry's Orthodox Parish in Jableczna	321
Magdalena Maria Ługowska — Vladimir Vysotsky – elements of satire in his poetry	339
Joanna Sokołowska — Pyotr Vyazemsky (1792–1878). In the circle of Polish affair	353

REVIEWS	367
---------	-----

REPORTS	389
---------	-----

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczevska-Murdzek
Białystok

Artysta nieszczęśliwy, czyli tragizm osobowości twórczej w powieści Władimira Nabokowa *Obrona Łużyna*

Kreowanie postaci artysty w opozycji do przyziemnego społeczeństwa ma w historii literatury tradycję długą. Właściwie już w horacjańskim zawołaniu „Odi profanum vulgus et arceo” („nienawidzę nieoświeconego tłumu i unikam go”¹) wyraźnie pobrzmiewa konflikt rysujący się pomiędzy twórcą, a pozostającymi poza sztuką, przeciętnymi ludźmi. Podobna opozycja zaznacza się również w literaturze epok późniejszych. Dzieje się tak zwłaszcza w przypadku dzieł, tworzonych w dobie modernizmu², nazwanego przez Irvinga Howa „kulturą mniejszości”³, która określa siebie poprzez opozycję wobec „kultury dominującej”⁴. To właśnie wzdłuż linii elitarnych dokonuje się zdaniem Ihaba Hassana modernistyczna dehumanizacja⁵, prowadząca wprost do określenia poczucia kryzysu epoki. Kwestia przepaści dzielącej świat twórcy od pozaliterackiej rzeczywistości szczególnego znaczenia nabiera zwłaszcza w prozie Władimira Nabokowa.

¹ Horacy, *Pieśni*, (3,1,1), cyt. za: W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1988, s. 362.

² Ф. Ренье, *Тезисы к дисциплине, именуемой «литература»*, пер. с фр. С. Фокина, под ред. С. Зенкина), „Новое литературное обозрение”, 2003, № 59, <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/ren.html>, <http://nlo.magazine.ru/philosoph/inostr/inostr55.html>.

³ I. Howe, *Spoleczeństwo masowe, a proza postmodernistyczna*, [w:] *Nowa proza amerykańska*, Warszawa 1985, s. 14–36.

⁴ M. Calinescu, *Awangarda i postmodernizm*, [w:] *Postmodernizm – kultura wyczerpania?*, Warszawa 1988, s. 29.

⁵ I. Hassan, *POSTmodernIZM. Bibliografia parakrytyczna*, [w:] *Postmodernizm – kultura wyczerpania?*, Warszawa 1988, s. 117–140.

Tworzenie to powoływanie do życia czegoś nowego, oryginalnego. Owo nowe wchodzi zwykle w konflikt ze starym, z którym świat jest już żyty, z tym, co znane jest doskonale, a przez to powszechnie uznawane jest za jedynie słuszne i prawdziwe. Znalazłszy się w podobnej sytuacji dowolny twórca – pisarz, malarz, kompozytor czy wreszcie utalentowany mistrz szachowy narażony jest na niezrozumienie otoczenia i powszechną krytykę, co w konsekwencji prowadzić go może ku życiowej tragedii i zdaje się podpowiadać ucieczkę przed wrogim światem w krainę irrealną, w pełni wymyśloną i fantastyczną.

Jest rzeczą naprawdę zdumiewającą, – pisze José Ortega y Gasset – jak jednolita jest każda epoka historyczna we wszystkich swych przejawach. We wszystkich dziedzinach sztuki można rozpoznać tę samą inspirację, ten sam styl biologiczny. Młody muzyk – wcale sobie z tego nie zdając sprawy – dąży do tych samych wartości artystycznych co jego współcześni koledzy – malarz, poeta, dramaturg. Tożsamość celów artystycznych prowadzi, siłą rzeczy, do tych samych socjologicznych konsekwencji. Niepopularność nowej muzyki idzie niewątpliwie w parze z niepopularnością pozostałych muz. Cała nowa sztuka jest niepopularna i nie jest to dziełem przypadku – wynika to z jej istoty i przeznaczenia⁶.

Niezgodność stworzonego przez artystę świata z prawdziwym życiem staje się jednym z naczelnym tematów twórczości Władimira Nabokowa. Kwestię istnienia na granicy dwu światów porusza on niemal we wszystkich swoich utworach. Nabokowa charakteryzuje przy tym fatalistyczne postrzeganie twórcy, skazanego na błędzenie pomiędzy światem sztuki i dalece od niego różną krainą realności, przy czym – jak słusznie zauważa Władysław Chodasiewicz – „przejście z jednej rzeczywistości do drugiej jest u niego zawsze podobne do śmierci”⁷.

W takich właśnie okolicznościach umiera między innymi bohater jednego z najlepszych, zdaniem krytyki, rosyjskojęzycznych utworów Władimira Nabokowa⁸ – powieści *Obrona Łużyna* (*Защита Лужина*, 1929–30, wydanie książkowe 1930). Jej tytułowa postać – rosyjski emigrant i wybitny szachista, osobowość, jakiej nie obce jest „to naturalne doznanie harmonii,

⁶ Zob. J. Ortegay Gasset, *Dehumanizacja sztuk*, [w:] J. Ortegay Gasset, *Dehumanizacja sztuki i inne eseje*, Warszawa 1980, s. 279.

⁷ W. Chodasiewicz, *O Sirinie*, „Literatura na świecie” 1986, nr 3, s. 293.

⁸ Zob. Э. Найман, *Литландия: аллегорическая поэтика «Защиты Лужина»*, «Новое литературное обозрение» 1998, № 32, <http://magazines.russ.ru/authors/n/enajman/>.

które tak dobrze znane jest twórcom”⁹ – przeżywa tragedię sprzeczności ujawniającej się pomiędzy stworzonym przez niego światem szachowych figur i posunięć, a rzeczywistym istnieniem.

A zatem za słuszne należy uznać stwierdzenie, iż *Obrona...* to utwór „przede wszystkim o twórczości, o mistrzostwie w sztuce, o twórczych zwyczajach i kłękach”¹⁰.

Nabokowowskie spojrzenie na szachy jako na formę prawdziwej sztuki odnaleźć na kartach powieści może jednak tylko czytelnik uważny, taki który nie dał się zwieść wcześniejszym zapewnieniom autora, iż podobne związki pomiędzy obiema tymi formami ludzkiej aktywności nie istnieją i istnieć nie mogą.

Pierwsza, choć nieco przewrotna w formie, wzmianka o tym, że szachy i muzykę może coś jednak łączyć, dokonuje się już w autorskiej przedmowie do angielskiego wydania powieści. Pojawia się w niej odwołanie do słów rzekomego amerykańskiego wydawcy, który zaproponować miał niegodzącemu się na rzecz całą Nabokowi zamianę szachów na muzykę i przedstawienie Łużyna, jako „obłąkanego skrzypka”¹¹.

Podsuwając czytelnikowi tę przewrotną tezę o przepaści dzielącej przestrzeń szachowych zmaganiań od poczynania każdego prawdziwego artysty, gracz¹², jakim jednogłośnie okrzyknęła Nabokowa krytyka¹³, próbuje odciągnąć uwagę czytelnika od rozwiązania prawdziwego. Mistyfikacja ta wydaje się być oczywistą kiedy uważniej przyjrzymy się zawartości samego dzieła.

Oto już na wstępie dowiadujemy się, że ojciec Łużyna w marzeniach chce widzieć swe utalentowane dziecko jako pianistę, nieco później z ust pewnego skrzypka płynie ku nam informacja o tym, iż kombinacje szachowe podobne są do melodii, a sam bohater wspominając historię swojej młodszej przygody z szachami, przechyla głowę jakby wsłuchiwał się w poszczególne dźwięki muzyki.

⁹ V. Nabokov, *Obrona Łużyna*, Warszawa 2005, s. ...

¹⁰ “Роман прежде всего – о творчестве, о первенстве в искусстве, о творческих победах и поражениях”. Б. Носик, *Мир и дар Набокова. Первая русская биография*, Москва 1995, с. 242.

¹¹ V. Nabokov, *Obrona Łużyna*, Warszawa 2005, s. 6.

¹² Poetykę gier rozwija Nabokov i doskonali w kolejnych swoich utworach. I tak, do perfekcji wręcz opanowuje ją w napisanej po latach *Rozpaczy* (*Отчаяние*, 1934; wydanie książkowe 1936), w której, nie kryjąc się już z tym zupełnie, jawnie kpi sobie z łatwowierności czytelnika. „Та – ра – bum. I jeszcze раз bum.. так się człowiek cieszy „kiedy nabije kogoś w butelkę”. Zob. V. Nabokov, *Rozpacz*, Gdańsk 1993, s. 29.

¹³ Pisali o tym m.in. Э. Найман, *Литландия: аллегорическая поэтика «Защиты Лужина»*, «Новое литературное обозрение», 1998, № 32, <http://magazines.russ.ru/authors/n/enajman/>.

On nie bawi się po prostu szachami, on służy bóstwu¹⁴.

Za muzyka biorą Łużyna między innymi jego przyszała żona i znajomi. Ale pełnię podobieństw jakie znajduje pisarz między szachami i muzyką wyraża opisując turniejowe zmagania dwóch szachowych mistrzów, których potyczka przypomina raczej spotkanie wielkich muzyków w sali koncertowej.

Potem, ni stąd ni zowąd, łagodnie zaśpiewała struna. To jedna z sił Turatii zajęła linię diagonalną. Od razu jednak i Łużynowi zabrzmiała jakaś melodia. Na drgnienie rozedrgały się tajemnicze możliwości, a potem znów zapadła cisza: Turati cofnął się i sprężył... i nagle znów niespodziewany wybuch, szybkie zespolenie dźwięków: starły się dwie drobne siły i obie od razu zostały zmiecione: błyskawiczny wirtuozerski ruch palców¹⁵.

Równie niespodziewanie i gwałtownie kończy się życie samego szachowego mistrza, który umiera, kiedy wyskakując z okna na jasne i ciemne na przemian kwadraty szachownicy podwórza w Berlinie wypada z realnej rzeczywistości, by ostatecznie pogrążyć się w świecie swojej sztuki.

Będąc już w stanie myśleć jedynie układami szachowymi, Łużyn utwierdza się w przekonaniu, że „całe jego życie jest grą z tajemniczym przeciwnikiem, który stara się na niego ściągnąć nieuchronne i nie dające się pomyśleć nieszczęście”¹⁶.

Bohater podejmuje wysiłek odnalezienia duchowej równowagi, towarzyszy mu bowiem nieustanny lęk. Wszelkie próby obrony przed wyrafinowanym atakiem zawodzą jednak. Jedyne wyjście i ratunkiem wydaje się być zatem „wypaść z gry”¹⁷ masek i konwencji z jakich składa się otaczająca go rzeczywistość.

Łużyn wyskakuje więc przez okno w łazience, ale ten ruch pozornie na nic się zdaje, bohater leci bowiem ku rozpościerającej przed nim „usłudzenie i nieubłaganie wieczności, która „rozpadła się na blade i ciemne kwadraty”¹⁸.

¹⁴ V. Nabokov, *Obrona Łużyna...*, s. 57.

¹⁵ V. Nabokov, *Obrona Łużyna...*, s. 171.

¹⁶ *Ibidem*, s. 225.

¹⁷ *Ibidem*, s. 225.

¹⁸ *Ibidem*, s. 228. W przytoczonym fragmencie znaleźć tu można pewne odpowiedniki malarskich kompozycji. Chodzi nam przede wszystkim o kubizującą wizję świata, roztańczającą się przed bohaterem w postaci geometrycznych figur.

Prototypem mistrza Łużyna jest niewątpliwie postać równie tragiczna, której nazwisko brzmi znajomo¹⁹. Bohater opowiadania *Przypadek* (*Случайность*, 1924) Aleksiej Lwowicz, także Łużyn, nie widząc dla siebie miejsca w świecie go otaczającym, opuszcza ten ziemski padół rzucając się pod koła pociągu, w którym pracował wcześniej jako lokaj.

Doszukując się w obu zdarzeniach pewnych podobieństw i analogii możemy wysnuć tezę, iż Sirin, pozostając w *Obronie Łużyna* w kręgu tematów związanych z pracą twórczą, rozpatruje problem również pod czysto zawodowym, profesjonalnym kątem.

Łużyn znalazł się w sytuacji artysty, który u początku swej drogi owdłanawszy tym, co w sztuce najnowsze, i zdumiewając przez pewien czas oryginalnością metody twórczej, widzi nagle, że niepostrzeżenie dokonały się wokół niego zmiany, że inni, którzy nie wiedzieć skąd się wzięli, wyprzedzają go w metodzie, w jakiej jeszcze niedawno był pierwszy, i wtedy czuje się okradziony – w wyprzedzających go śmiałkach widzi tylko niewdzięcznych naśladowców – prawie nigdy nie rozumie, że wszystkiemu winien jest on sam, zaskorupiały w swej sztuce, która kiedyś była nowa, ale już poszła dalej²⁰.

Porażką Łużyna wydaje się zarzucenie pracy nad doskonałością form wyrazu. A takie potraktowanie działalności artystycznej prowadzić może nie tylko do odarcia sztuki z jej oryginalność, ale też prowadzi od artyzmu w stronę czystego profesjonalizmu.

Zdaniem Władysława Chodasiewicza

autor przedstawił okropności takiego profesjonalizmu, pokazał jak ciągle przebywanie w świecie pracy twórczej niejako wysysa z artysty ..., krew przeobrażając go w automat niedostosowany do rzeczywistości i ginący w zetknięciu z nią. Tak więc pod maską arcymistrza możemy dostrzec twarz artysty i idąc dalej tym tropem dopatrzeć się w sztuce groźnej niszczącej siły²¹.

Mamy tu więc, zdaniem współczesnego pisarzowi krytyka, do czynienia z tragedią człowieka, który zatracił się w swojej pracy na tyle, że traci kontakt ze światem rzeczywistym.

¹⁹ W krótkiej recenzji, odnoszącej się do jednej z późniejszych, bo już z angielskojęzycznej, powieści Nabokowa „Pnin” czytamy m.in. „Komentatorzy tej twórczości często gęsto używają określenia powieści – pułapki, mając na uwadze fakt, iż przedstawione w nich historie okazują się tylko pretekstem do innych historii, które odsyłają czytelnika jeszcze gdzie indziej, ku innym znaczeniom.” Por. *Kuglarstwo Nabokowa*, „Literatura na świecie”, 1987, nr 11/12, s. 94. Sytuacja, z którą mamy do czynienia w *Obronie Łużyna* wydaje się być podobna.

²⁰ V. Nabokov, *Obrona Łużyna...*, s. 86.

²¹ W. Chodasiewicz, *O Sirinie*, „Literatura na świecie”, 1986, nr 3, s. 296.

Można też utrzymywać, że Łużyn, jak chce inny z kolei krytyk, jest artystą nieudanym, nieumiejącym oddzielić sztuki od życia, co w konsekwencji pociąga za sobą twórcze niepowodzenie. Można wreszcie tajemniczego przeciwnika utożsamić z osobą autora, który umieścił Łużyna w świecie do jakiego ten nie pasuje²².

A zatem właściwy temat – dysonans między światem realnym, a przestrzenią sztuki poddaje się wielorakim interpretacjom. Najpełniej ujawnia się on jednak w powieści, w odmiennym zgoła miejscu. Pobrzmiewa on na styku duszy artysty ze sztywnymi normami, zakazami i nakazami społecznymi.

Warto bowiem pamiętać, iż dla emigracyjnego pisarza, co słusznie podkreśla Katarzyna Szumlewicz, „wrogiem literatury jest zdrowy rozsądek wraz ze swoimi nieodłącznymi towarzyszkami: statystyką, użytecznością i normalnością”²³.

Niezgodność sztuki i wrogię wobec niej rzeczywistości ujawnia się w utworze dość wcześnie. Ukazuje się naszym oczom wtedy, kiedy nie możemy jeszcze nawet podejrzewać, iż poznajemy oto historię życia przyszłego mistrza.

Wrażliwość duszy artysty daje o sobie znać już wtedy, gdy Łużyn, jako małe jeszcze dziecko, poddając się ogólnie panującym konwencjom, powinien zacząć stapiać się z otaczającą go rzeczywistością, tracąc coś najbardziej cennego – własne imię. Odtąd do małego chłopca wszyscy będą zwracać się po nazwisku.

Najbardziej zdumiało go, że od poniedziałku będzie Łużynem²⁴.

Małemu jeszcze człowiekowi, już na starcie jego artystycznej drogi, dane jest doznać poczucia wykorzenienia. Stojąc u progu swego dorosłego życia, a zatem i przyszłej kariery, poprzez odkrycie, że wszystko – również on sam – jest jedynie wytworem międzyludzkich stosunków, i istnieć może jedynie w odgrywanych przez siebie rolach, „wunderkind”²⁵ doświadcza podstawowej absurdalności egzystencji.

By nie rozpląnąć się w nicości już wtedy bohater powieści musi tworzyć swą tożsamość poprzez konfrontację ze światem zewnętrznym i postawami innych ludzi, którzy, zdaniem Nikołaja Anastasjewa próbują burzyć to co

²² J. W. Connolly, *Nabokov's Early Fiction: Patterns of Self and Other*, Cambridge 1992, s. 93.

²³ K. Szumlewicz, *Metafory i motyle*, „Odra”, 2000, s. 123.

²⁴ V. Nabokov, *Obrona Łużyna...*, s. 11.

²⁵ *Ibidem*, s. 214.

piękne²⁶. Łużyn odrzuca więc wszystko co irracjonalne, nawet jeśli rzecz dotyczy ojcowskich pieśczot²⁷.

Łużyn – powiedział ze sztucznym rozweseleniem – no i co, Łużyn? I pod pędem łagodnie trącił syna nogą. Łużyn podciągnął kolana.

Mamy tu do czynienia z sytuacją charakterystyczną dla Nabokowa, którą Ludmiła Saraskina nazywa specyficzną konspiracją i wyjaśnia:

(...) за позой неприятия скрывалась мучительная зависимость от мира „совершенно безумных персонажей”²⁸.

Kontakt ojca z synem urasta do rangi groteskowej sytuacji. Hiperbola zastosowana w powyższym opisie zostaje wymierzona przeciw mitom, absolutom, stereotypom. Deformacja postawy rodzicielskiej, poprzez zaprzeczenie sensu obcowania z najbliższym człowiekiem, to kpina z tak zwanych oczywistości, obnażenie prawdy na temat uzależnienia jednostki od stereotypów.

W otaczającym Łużyna świecie nie ma miejsca na odmienność. Stąd prawdziwe imię bohatera poznajemy dopiero wtedy, gdy ten popełnia samobójstwo, a więc na zawsze zrywa z wpisaniem w ludzką egzystencję uzależnieniem jednostki od pewnych zewnętrznych względem niej i niezależnych od niej samej sił. Po raz pierwszy i jedyny zabrzmiało ono w przedostatnim zdaniu powieści.

Drzwi wysadzono. Aleksandrze Iwanowiczu, Aleksandrze Iwanowiczu! – ryczało kilka głosów.

Ale żadnego Aleksandra Iwanowicza nie było²⁹.

Dla świata był on bowiem i pozostał ostatecznie wytworem międzyludzkiego aktorstwa, postrzeganym przez maskę wielkiego szachowego mistrza Łużyna, którego tak naprawdę nie poznał nikt, nawet jego własna, nie rozumiejąca go nigdy, żona.

Powieść, „nakreślająca życiową tragedię fenomenalnego szachisty”³⁰, opowiada bowiem o tym, jak trudno być artystą, będąc zarazem człowie-

²⁶ Zob. Н. Анастасьев, *Феномен Набокова*, Москва, 1992, s. 188.

²⁷ Zob. Л. Сараскина, *Набоков, который бранится...*, [w:] В. Набоков, *Pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей*, Санкт Петербург 1997, s. 568.

²⁸ V. Nabokov, *Obrońca Łużyna...*, s. 14.

²⁹ Ibidem, s. 228.

³⁰ *Большая советская энциклопедия*, Москва 1974, т. 17, с. 187.

kiem, uwikłanym w wielość odgrywanych przez siebie ról, skazanym na nieustanne potyczki i zmaganie się z realnym światem, rzeczywistością obojętną wobec wzlotów i upadków duszy, a także wrogą w stosunku do wszelkiej inności.

Bohater powieści wtrącony został w metafizyczną otchłań ludzkiego doświadczenia. Dane mu było poznać tragizm losu uniwersalnego, spełniającego się w cierpieniu, rozpacz i śmierci.

Tragizm ów wyraża się również w sytuacji artysty za życia niedoświadczanego. Wyważenie drzwi do pokoju, w którym miał znajdować się Łużyn, oznaczać może przecież spóźnione próby rozumienia i poznawania jego twórczości. Nabokow dowodzi tym samym aktualności odwiecznej prawdy głoszącej, iż trzeba śmierci artysty, by zaczął on żyć w świadomości odbiorców sztuki³¹.

Metafora samounicestwienia posłużyła Sirinowi nie tylko do określenia sytuacji twórcy wobec świata zewnętrznego³², lecz także pozwoliła na *odcięcie* się pisarza od realnej rzeczywistości³³. Samobójstwo Łużyna było, w rozumieniu Nabokowa, nie tylko przerwaniem spistości wewnętrznej jednostkowego istnienia, lecz także ucieczką od stereotypów, odrzuceniem społecznej roli i obrazu twórcy związanej z konkretną zbiorowością.

Rozpatrywanie postępków bohatera w kategoriach choroby psychicznej, komentowanie go wyłącznie jako przejawu obłądu, jak chcą niektórzy komentatorzy powieści, nie wydaje się być zatem uzasadnione. Artysta Łużyn świadomie wybiera *meta-rzeczywistość* zanurzając się w sztuce, po to, by stała się to ona jego *obroną*, ruchem od chaosu do formy.

Этим метафорическим сожжением мостов было положено начало творческому подвигу³⁴.

I tylko pozbawiony wrażliwości i ciepła świat, otaczających wcześniej genialnego mistrza ludzi, nie potrafi odczytać tego inaczej niż tylko jako

³¹ Por.: „Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć”. S. Lec, *Aforyzmy. Fraszki*, [w:] S. Lec, *Utwory wybrane*, Kraków 1977, n. 2, s. 10.

³² “(...) слишком нежна, слишком ранима душа Лужина, чтобы мог он принять в неё все боли и радости земные.” Zob. Г. Муриков, *Память*, “Звезда”, 1987, № 12, s. 170.

³³ Powyższy pogląd jest bezpośrednim odbiciem filozofii Feuerbacha. Por.: „Negacja życia, która jest tylko końcem życia, wcale nie jest żywą, rzeczywistą negacją życia. A zatem kres indywiduum, ponieważ nie istnieje dla niego samego, nie ma też dla niego żadnej realności, bowiem dla indywiduum realne jest tylko to, co jest przedmiotem jego doznania, co jest dla niego”. L. Feuerbach, *Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1988, s. 6.

³⁴ Н. Крылова, “МОЛЧАНЬЕ ЛЮБВИ”, или Владимир Набоков как зеркало русской революции, «Север» 1999, № 5, с. 14.

przejaw szaleństwa. Tym, i tylko tym, właśnie należałoby tłumaczyć pojawiające się na kartach książki komentarze o obłądzie. Bo tak naprawdę, zdaniem jej autora, zwariował nie główny bohater *Obrony Łużyna* lecz cały otaczający go świat³⁵.

„Uciekając przed nimi, warto, zdaniem Nabokova skryć się w tak zwyczaj pogardzanej artystowskiej «wieży z kości słoniowej», traktowanej jednak nie jako więzienie, ale stale miejsce zamieszkania”³⁶.

Tak oto powieść Nabokowa, przez losy „artysty nieszczęśliwego”, formułuje pewną ideę filozoficzną, która w finale zyskuje wymiar egzystencjalny. W konfrontacji z metafizyczną istotą dziejów indywiduum twórcze przegrywa³⁷. W samym sobie natomiast, w pokładach własnych artystycznych wizji, odnajduje najprawdziwszą wolność³⁸.

AN UNHAPPY ARTIST THAT IS THE TRAGEDY OF THE CREATIVE PERSONALITY IN VLADIMIR NABOKOV'S NOVEL "THE DEFENSE"

SUMMARY

This article is a suggested interpretation of one aspect of Vladimir Nabokov's multi-faceted work. The thesis put forward in the introduction to the analysis is that the structure of the novel enables readers to understand the fate of a brilliant chess player as a metaphor of life journey of any artist. This concept has allowed the author of this interpretation to reveal Nabokov's thoughts in a broad philosophical and literary context and to show that the problem of relations genius – the world around him is an important issue at every age, from the ancient times until the present. According to the author of this article Nabokov's novel has not only the existential dimension of modernism but also a broader philosophical sense.

³⁵ „«Реальность» начинает восприниматься как «бред», а «бред» как действительность. Прием «каламбура» выполняет, таким образом, функцию восстановления какой-то действительности, прикрываемой привычной «реальностью». Zob. П. Бицилли, *Рец. на: Приглашение на казнь, [в:] Классик без ретуши: Литературный мир о творчестве В. Набокова: Критические отзывы, эссе, пародии*, Под общей редакцией Н. Г. Мельникова, Москва 2000, s. 142–143.

³⁶ K. Szumlewicz, *Metafory i motyle*, „Odra”, 2000, s. 123.

³⁷ Rozumiana jako realne szachowe posunięcie: „защита Лужина не защищает (...) И понимая это, Лужин оказывается не в состоянии жить, выбрасывается из окна”. Zob. Г. Муриков, *Память*, “Звезда”, 1987, № 12, s. 170.

³⁸ Za sprawą autora na oczach czytelnika dokonuje się zatem wyzwolenie. Taka interpretacja uprawnia naszym zdaniem tytuł w którym pojawia się słowo klucz do zrozumienia powieści. Odwołajmy się raz jeszcze do słów samego pisarza. W przedmowie, którą napisał w 1964 roku do wydania amerykańskiego powieści „*Obrona Łużyna*”: „odnosi się ono do obrony wymyślonej przez mojego bohatera. Tytułowa – *obrona*, staje się zatem tarczą zasłaniającą przed pełnym niezrozumienia, wrogim ludzium sztuki światem.

Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska
Białystok

Impresjonistyczny charakter percepcji zorzy wieczornej w liryce Konstantego Fofanowa

Badania nad liryką przyrody Konstantego Fofanowa dowodzą, iż w przypadku tego rosyjskiego poety końca XIX w.¹, istnieje specyficzny typ wrażliwości estetycznej, który emanuje w stronę impresjonizmu.

Impresjonizm – jak wiadomo – wykrystalizował się we Francji w II połowie XIX w. i największy wpływ wywarł na malarstwo, chociaż, jako niezwykle silny prąd estetyczny, oddziaływał również na inne dziedziny sztuki, w tym na literaturę. Jednym z jego głównych założeń było przedstawienie percepcji świata zewnętrznego przez pryzmat osobowości i nastroju artysty w „zsubiektyzowanym i momentalnym opisie”. W obrazie przedstawianego świata dominujące było wrażenie estetyczne, wywołane przez środki zaczerpnięte z innych dziedzin sztuki. W praktyce tendencje stylistyczne ujawniały się w nagromadzeniu epitetów z różnych szeregów semantycznych². Prawidłowości, o których mowa, mają miejsce również w licznych przedstawieniach zorzy wieczornej, występujących w liryce przyrody Konstantego Fofanowa. Przykładem jest wiersz *Первая заря*. W utworze tym

¹ Konstanty Fofanow żył w latach 1862–1911, lecz najlepszy okres jego twórczości przypada na lata 80. i 90. XIX w. Paweł Piercow, znany krytyk rosyjski tego czasu uważa, że okres, który w literaturze rosyjskiej upłynął od śmierci Siemiona Nadsona do manifestu pierwszych symbolistów można nazwać fofanowowskim (П. Перцов, *Литературные воспоминания*, Москва-Ленинград 1933, s. 153). Jewgienij Tarłanow, współczesny rosyjski badacz twórczości Fofanowa przyznaje, iż nie był to wprawdzie długi czas, lecz posiadał swe charakterystyczne oblicze (Е. Тарланов, *Константин Фофанов. Легенда и действительность*, Петрозаводск 1993, s. 5).

² Zob.: *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 2002, s. 211.

przyroda jest wyjątkowym „tworem”, który żyje własnym życiem, tajemniczym i pięknym, a ze względów estetycznych stanowi niewyczerpane źródło wrażeń. Poeta występuje w roli maga, który powoli i systematycznie odkrywa pokłady jej piękna:

(...) когда впервые я
Почувствовал душой всю прелесть бытия,
 Когда сознание мелькнуло метеором,
 И я вокруг себя окинул ясным взором.
 Был вечер. Таяла весёлая заря,
 Всё светом розовым приветно озаря.
 Ложилась косо тень; по яблоням и липам
 Чуть ветер пробегал; и шмель с гудящим шипом,
 Качаясь на цветке акации густой,
 Пугал меня своей мохнатой спиной.
 В нагретом воздухе струился запах тмина,
 Настурций и гвоздик; и тихо паутина
 Качалась серою, чуть видною струной
 Меж гроздий наливных рябины молодой...
 Мне было хорошо. (...)³.

Первая заря, 1962, с. 80

Utwór napisany w roku 1887, a więc na początku drogi twórczej, jest charakterystycznym przykładem manieri twórczej autora *Barona Kłaksa*, której pozostanie wierny niemal do końca swoich dni. Przytoczony opis ukazuje konkretny moment z życia przyrody, uwzględniający przechodzenie dnia w wieczór z uchwyceniem zapadającego zmroku. Konstrukcja obrazu poetyckiego opiera się na zapisie wrażeń różnego typu i odznacza się wyjątkowym nagromadzeniem walorów fonicznych, kolorystyczno-malarskich, zapachowych, wpisanych w roślinno-zwierzęcy świat. Wśród nich ważną rolę odgrywa kolor zorzy wieczornej, który posiada wartości zmienne. Posługiwanie się kolorem świadczy o umiejętnościach dobrego kolorysty i chociaż poeta nie posiadał stosownej wiedzy z dziedziny malarstwa, to w analizowanym utworze odnosi się wrażenie jakoby obraz poetycki „maluje” artysta, który świadomie wybiera z palety barw odpowiednie, adekwatne do widzianej rzeczywistości, i szerokim pociągnięciem pędzla kładzie je na płótno („*Таяла весёлая заря // Всё светом розовым приятно озаря*”), by następnie przejść do szczegółów („*ложилась*

³ Przytoczony utwór pochodzi z wydania: К. М. Фофанов, *Стихотворения и поэмы*. вст. ст. Г. М. Цуриковой, Москва-Ленинград 1962. Występujące dalej cytaty liryki Fofanowa z podaniem tytułu wiersza i strony przytaczane są według tegoż wydania. Wyodrębnienia kursywą – W. J-S.

косо тень”). Owa prawidłowość w artystycznym warsztacie poety powtarza się, gdy w przyrodzie zauważa on kolejną zmianę związaną z upływem czasu („*Но гаснет блеск зари; Багряный небосклон стал сизым небосклоном; Далёкая звезда зажглась над спящим миром*”; „*небо синеет*”). Z malarskiego punktu widzenia obok barw chromatycznych („*розовый*”, „*багряный*”, „*серебряный*”, „*лазоревый*”, „*синий*”) występują achromatyczne szarości („*ложилась косо тень*”, „*серою*”, „*чуть видною струной*”, „*зарю, потерянную в тьме*”) ze zwróceniem szczególnej uwagi na światłościę i fakturę („*шмель (...) мохнатою спиной*”). Zauważa się też „wyczulenie” na barwę w kontekście szarości, które wzmacniają jej intensywność, powodując, że „obraz” daje większe pole wyobraźni, wpływa na optykę i przez to jest niezwykle malarski (chodzi, między innymi, o tzw. „zjawisko Purkyniego”⁴ – „*гаснет блеск зари, свежей в саду зелёном*”). Poeta, „kładąc” różne plamy obok siebie rozmywa ich kontury, przy czym nie bez wpływu na jakość barwy pozostaje sąsiedztwo zapachu ziół, kwiatów („*в нагретом воздухе струился запах тмина // Настурций и гвоздик*”) oraz ledwie wyczuwalnego dźwięku („*чуть ветер пробежал*”) lub szmeru („*шмель с гудящим шипом*”, „*тихо паутина // Качалась...*”, „*слушал шум задумчивых берёз*”, „*каркая, летит семья ворон*”). Barwna oraz akustyczna gradacja w połączeniu z ruchem, „ze stawaniem się”, „przeistaczaniem” powoduje niesamowite wrażenie, gdyż w rzeczywistości tworzy nową jakość każdej z barw, intensyfikując oddziaływanie artystyczne⁵. Opisowi towarzyszy dynamizm, spowodowany konsekwentnie stosowaną animizacją („*таяла... заря*”, „*ложилась... тень*”, „*ветер пробежал*”, „*струился... запах*”, „*звезда зажглась*”, „*ночь плывёт*”). Ów dynamizm wskazuje na zasięg obserwacji i pozycję obserwatora. Oglądanie świata odbywa się w porządku zgodnym z aktem percepcji – z wysokości wzrostu człowieka wraz z charakterystycznym i wyraźnie odczuwalnym dążeniem „wzwyż”, podobnie jak to ma miejsce u innego rosyjskiego poety, Fiodora Tiutczewa. Ekspozycja rzeczywistości odbywa się więc w aspekcie barwnym, przestrzennym oraz dźwiękowym. Wymienione wyżej dźwięki, które – jak zauważono –

⁴ „Zjawisko Purkyniego” polega na tym, że błękity i zielenie w ciemności, w cieniu lub na tle ołowianych chmur przed burzą, stają się bardziej intensywne.

⁵ Zob.: С. Соловьёв, *Цвет как категория поэтики*, „Знание-сила” 1971, № 1; К. Пигарев, *Русская литература и изобразительное искусство (Очерки о русском национальном пейзаже середины XIX в.)*, Москва 1972; Б. Мейлах, *Взаимодействие искусств и задачи изучения художественного творчества*, „Вопросы литературы” 1964, № 3.

wpływają na wartość barwy, służą też ewokowaniu ciszy. Wyrażenia typu „*чуть ветер пробежал*”, „*тихо паутина качалась*”, „*тихо ночь плывёт*” wysubtelniają ekspresję wypowiedzi. Ich obecność niekoniecznie jest słyszalna. Takie „widzenie” nie jest z pewnością tylko obserwacją natury. Podpowiada je raczej wyobraźnia romantyczna i pozytywny stosunek do widzianego piękna. Podmiot liryczny w cytowanym wierszu z przyjemnością „przeżywa” piękno, wczuwa się w sytuację, jak sam mówi, „*с восторгом ненасытным*”; „*Почувствовал душой всю прелесть бытия*”; „*мне было хорошо*”; „*раем первобытным казался...*”; „*прелесть небесного чертога*”. Wzloty ku tej samej wprawdzie, lecz w pewnym sensie „ulepszonej” rzeczywistości wskazują na powinowactwo z koncepcją poety-demiurga, tworzącego lub przetwarzającego świat na swój użytek. „Urządzić nowy świat” było jednym z zadań poety-maga i architekta rzeczywistości bardziej harmonijnej⁶. Fofanow kierując się swą intuicją, jakby na sposób sobie tylko wiadomy, próbował dotrzeć do zawartych w przyrodzie pokładów piękna, dobra i prawdy, a odczucia zmysłowe przetwarzał w idealne⁷. Takim sposobem autor wiersza *Звёзды ясные* zbliżył się do swoich wielkich poprzedników, szczególnie do wspomnianego Tiutczewa⁸.

Gdyby pokusić się o wyrażenie stosunku Fofanowa do przyrody, najbardziej adekwatnym określeniem byłby właśnie zachwyty. Cechą jego liryki jest wyostrzone uwrażliwienie na piękno w całej przyrodzie. Oczarowany doskonałością otaczającego świata poeta w wiadomy sobie sposób wychwytywał je w postaci pojedynczych szczegółów, przy czym „piękno” w jego odczuciu posiadało szeroką amplitudę znaczeń: jest to miłość, wolność i oczarowanie. Aby je wydobyć poeta nie używa jedynie tradycyjnego określenia „*красота*”, lecz stosuje niejako wyższy stopień tego pojęcia – „*прелесть*”, „*очарование*”, uciekając się do określeń, które tradycyjnie już współtworzą określoną atmosferę odbioru i wpływają na tzw. „estetyczny sąd wartościujący”⁹.

⁶ H. Peyre, *Co to jest romantyzm?...*, str. 332; J. Starzyński, *O romantycznej syntezie sztuk (Delacroix, Chopin, Baudelaire)*, Warszawa 1965, s. 9.

⁷ Por.: „писатель использует (цвет – W.J.S.) (...) неумышленно, интуитивно, подсознательно, как правило, это естественная, натуральная функция” (Р. Назарьян, *Цвет как категория поэтики*, [в:] *Труды Самарканд. государств. ун-та*, вып. 254, Самарканд 1974, с. 35).

⁸ Por.: K. Prus, *Świadomość estetyczna Fiodora Tiutczewa*, „Prace Humanistyczne”. *Studia z literatury rosyjskiej i radzieckiej*, zesz. 25, Rzeszów 1985, s. 178; С. Вайман, *Художественная оригинальность Тютчева*, [в:] *Известия Воронежского государств. педагог. ун-та*, Воронеж 1976, т. 180, с. 31.

⁹ Zob. R. Ingarden, *Studia z estetyki*, Warszawa 1958, t. II, s. 156.

Analizowane zjawisko zorzy wieczornej jest ulubionym motywem Fofanowa. Jest to również moment szczególny w życiu przyrody – „нет ночи, а не день. Над сонною Невою // Вечерняя заря румянится тепло” (wiersz *На Неве*). W takich ujęciach – licznych i różnorodnych – podporządkowanych subiektywno-impresyjnej koncepcji, pełni ona przede wszystkim funkcję obrazotwórczą. Owo zauroczenie powoduje, że za każdym razem poeta uwzględnia inną jej właściwość. Oto, na przykład, jego uwagę zwraca intensywność światła zorzy („луч негаснущей зари”), barwa („свет зари янтарный”), odbłask zanikającej zorzy („отблеск дальний померкнувшей зари”), prześwit i zatarcie konturów („зарю потерянную в тьме”), trwanie jej w pełnej okazałości („заря вечерняя тепло румянится”). Godne podziwu są wychwytywane przez Fofanowa wizualne niuansy, które wplecione w strukturę wiersza tworzą oryginalne metafory.

Zjawisko zorzy wieczornej absorbuje wyobraźnię poety również ze względu na gasnące promienie świetlne. Dzięki niej jest on w stanie ujrzeć pokłady niezauważalne przez przeciętnego człowieka i nawet w detalu, w maleńkiej kropli, o czym niżej, dostrzega on przejaw porywającego zjawiska:

Румяная заря на капле дождевой
Лучом приветливым играла
И капля искрилась алмазною серьгой
И капля детский взор прельщала.

Капля, s. 106

Spostrzeżanie finezyjnych różnic zabarwienia w pojedynczych kroplach wody wskazuje na motyw solarny. Jedynie wprawne oko kolorysty jest w stanie wychwycić promień słoneczny skupiony, a następnie rozszczepiający się na barwne i świetlne tony i półtony. Z takim zjawiskiem mamy także do czynienia w wierszu Tiutczewa *Фонтан*. Jest to wyjątkowy przykład ze względu na wartości kolorystyczne i maestrię opisu. Barwa ulega daleko idącej transformacji i traci swą jednoznaczność.

Różnica między dwoma poetyckimi przedstawieniami tego samego zjawiska polega na tym, że Tiutczewa interesuje ów motyw w ujęciu dynamicznym, Fofanowa zaś – statycznym i dlatego wspomniane fragmenty różnią się dramaturgią ujęcia. W przypadku Fofanowa jest ona nieco spokojniejsza ze względu na porę dnia – obserwacja ma miejsce nie w świetle słońca poranka lub popołudnia, lecz w blaskach zorzy wieczornej, po deszczu. Wyrafinowana metafora przedostatniego wersu wiersza Fofanowa („капля искрилась алмазною серьгой”), obok skojarzeń obrazotwórczych i estetycznych w połączeniu z ostatnim wersem teź metafory powoduje, że jej zasięg oddziaływania estetycznego powiększa się. Powstaje wrażenie, że poeta dostrzega

związki między obrazem zewnętrznym, widzialnym lub stwarzającym wrażenie a tym, co za nim się kryje – tajemniczym, dającym pole dla wyobraźni czytelnika i widza.

W przedstawieniach zorzy wieczornej można zauważyć połączenie właściwości wizualnych ze sferą emocjonalną¹⁰. Oto kilka przykładów:

Пыль улеглась, пробитая дождём...
Горит заря *болезненным* лучом...

Вечер, s. 152

Нет ночи, а не день. Над сонною Невою
Вечерняя заря румянится *тепло*.

На Неве, s. 94

Был вечер. Таяла *весёлая* заря,
Всё светом розовым *приветно* озаря.

Первая заря, s. 79

Epitety emocji i nastroju w sąsiedztwie barw powodują, że powstają nowe jakości kolorystyczne, które wpływają na atmosferę opisu i ekspresyjność wypowiedzi poetyckiej.

Z powyższych rozważań wynika, że motyw zorzy wieczornej, który prze-wija się przez szereg wierszy Fofanowa, należy do jego ulubionych. Poetę fascynuje metamorfoza, która zachodzi w przyrodzie pod wpływem promieni zachodzącego słońca oraz towarzysząca temu, jakaś bliżej nieokreślona, tajemnicza aura – „*He нагляжусь вечернею зарею // He надышусь дыханием аллей*” (str. 230). Malarskie ujęcia w tonacji różu i delikatnej czerwieni dotyczą estetycznej i emocjonalnej strony poetyckich obrazów Fofanowa oraz sytuują się na dodatnim biegunie skojarzeń semantycznych.

Czasami, obok wspomnianych barw, uchwyceniu piękna natury tego ulotnego momentu, jakim jest przechodzenie dnia w noc, służy inna kolorystyka z predylekcją do fioletów z uwzględnieniem cieni, półcieni oraz barwnych niuansów. Wytlumaczeniem tego rodzaju zabiegu może być uwzględnienie upływu czasu, bowiem poeta tym razem stosuje określenie „*запад*” lub „*закат*”. I również ów moment z życia natury odbierany jest przez bohatera lirycznego jako niepowtarzalny. Zauważa się upodobanie do statycznych ujęć z dominacją dźwięku i zapachu, przez które przebija się myśl o zatrzymaniu „w kadrze” piękna:

¹⁰ Na wspomniane zjawisko w liryce Tiutczewa zwróciła uwagę rosyjska badaczka, J. Potarowa (Е. Потапова, *Об эпитетах Ф. Тютчева*, „Русская речь” 1979, № 1, с. 29).

Как *ясен* запад, как всё *лилово*
 Там *от зари*.
 Молчи, ни звука! Молчи, ни слова
 Не говори!

И что за *запах!* Цветут сирени,
 И *цвет их нежен, как аромат*
 Вкруг *полукраски, вкруг полутени..*

Кругом прозрачный..., s. 237

Należy zauważyć, że moment przechodzenia dnia w noc niezależnie od określenia – „*закат*”, „*запад*”, „*сумрак*”, „*сумерки*” stosunkowo często występuje, oprócz Fofanowa, również u Tiutczewa i Feta. Cechą wspólną tychże przedstawień jest uwzględnienie wartości barwy, roli światła i cienia, znaczenie dźwięku. Natomiast zasadnicza różnica dotyczy sposobu wprowadzenia tych elementów. Nie chodzi tu, rzecz jasna, o kolejność, lecz o ich współlistnienie – harmonię lub dominację jednego z nich. Dla przykładu Feta fascynują „*напевы вечера*” odbierane emocjonalnie jako „*призывы любви*”, stąd dominacja foniki: dźwięków, szeptów, westchnień. Wynika to z manieri twórczej Feta, gdyż poeta ten, jak zauważył Botkin, „создает свой образ, идеальное отражение природы, которое мгновенно переносит ее в наше внутреннее созерцание или так улавливает впечатление природы на нашу душу, что это самое впечатление служит глубокой характеристике известному явлению в природе”¹¹.

Z kolei u Tiutczewa w przedstawieniach motywu zmierzchu wyeksponowany został kontekst psychologiczny („*час тоски невыносимой*”), który rzutuje na środki ekspresji, a szczególnie na rolę barw achromatycznych. Te ostatnie zawierają się w określeniach szarości typu „*торжественно-угрюмо*”, „*сизо-темно*”, „*холодно-бесцветно*”, „*пусто-необъятно*”. Mając je na uwadze badacze rosyjscy zarzucali poecie semantyczną niestabilność¹² oraz to, że w jego liryce występują zestawienia „wbrew wszelkim możliwym przeszkodom”, zjawiska, „którym natura w żaden sposób nie pozwala być razem”¹³. Owa prawidłowość – należy zauważyć – jest nie tylko interesującym elementem poetyki Tiutczewa¹⁴, ale również posiada walory malar-

¹¹ В. Боткин, А. А. Фет, [в:] *Сочинения*, СПб. 1891, т. 2, с. 390.

¹² Zob. m.in.: Г. Д. Григорьева, *Слово в поэзии Тютчева*, Москва 1980, с. 89–90.

¹³ N. Berkowski, *Tiutczew a kultura Zachodu*, „Literatura Radziecka” 1973, nr 10, s. 130–131.

¹⁴ Na tę prawidłowość poetyki Tiutczewa zwrócił uwagę J. Łotman (Ю. Лотман, *Заметки по поэтике Тютчева*, [в:] *Ученые зап. Тартуского государств. ун-та*, Тарту 1982, с. 10).

skie. Podteksty psychologiczne i filozoficzne zawarte w wyżej wymienionych określeniach zmierzchu sprawiają, że występujące szarości za każdym razem są inne, chociaż wszystkie plasują się na ujemnym biegunie skojarzeń. Z tego tytułu właściwość „malowania” słowem dodaje wierszom Tiutczewa wyjątkowego uroku i magii¹⁵.

Jeśli zaś chodzi o Fofanowa i jego poetyckie przedstawienia zmierzchów, to najczęściej interesuje go zjawisko samo w sobie, które postrzega z punktu widzenia estetyki. Jego uwagę przyciągają rzeczy piękne. Brzydota go nie pociąga i to zarówno w sensie artystycznym, jak i psychologicznym¹⁶. Fascynujące poetę piękno posiada niezemskie i niecodzienne cechy, jak w zacytowanym przykładzie *Как ясен запад...* Jest to efekt skomasowanego oddziaływania barwy, światła, dźwięku i zapachu. I tym właśnie różni się Fofanow od Tiutczewa i Feta. Natomiast w sensie artystycznym jego maniera twórcza, pomijając fakt paralelizmu tematycznego, tak charakterystycznego dla tych trzech wymienionych twórców, jest bliższa poetyce Tiutczewa. Chodzi o nietypowe zestawienia, tj. połączenia słów w poetyckich metaforach, z różnych szeregów semantycznych, jak choćby:

Цветут сирени,
И цвет их нежен, как аромат.
Вкруг полукраски, вкруг полутени...

Кругом прозрачный..., s. 237

Harmonijnym opisom towarzyszy, w przeciwieństwie do Tiutczewa, najczęściej dodatnie waloryzowanie być może dlatego, że w centrum jego zainteresowania są wiosenne i letnie, jeżeli chodzi o porę roku, zachody słońca:

Вспоминались – весной расцветающий сад,
Наши первые робкие встречи...
И душистых черёмух венчальный наряд,
И не тающий ночью румяный закат,
И признаний невинные речи.

Первая разлука, s. 158

¹⁵ Zob.: Н. П. Белевцева, *Жизнь и творчество Ф. И. Тютчева*, „Русская речь” 1979, № 6, с. 19.

¹⁶ Warto zauważyć, że zainteresowanie brzydotą posiada rodowód romantyczny. W malarstwie europejskim istnieją obrazy i portrety ludzi nienormalnych, szalonych, zabitych itp. Jednym z przedstawicieli tego nurtu w malarstwie jest francuski malarz Theodore Gericault (1791–1824). (J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 1991, t. II, s. 274.

Przywołując tradycyjne skojarzenia barwne zachodu słońca Fofanow czasami wpisuje je w nowe konteksty sytuacyjne, nadając tym samym nowe znaczenia. Oto przykład:

Пел соловей, цветы благоухали.
Зелёный май, смеясь, шумел кругом.
На небесах, как на остывшей стали
Алеет кровь, – алеет закат огнём.

Пел соловей, s. 192

Nastrój osoby postrzegającej rzeczywistość – podmiotu lirycznego, spowodowany przywołanymi wspomnieniami, staje się czynnikiem decydującym w kształtowaniu przestrzeni artystycznej. Ujawnia się nastrojowa funkcja barw – pozytywne skojarzenia wywołuje kolor nawet wtedy, gdy ujęcie jest mało prawdopodobne (*Первая разлука*) lub wywołuje negatywne odczucia (*Пел соловей*). Realizm opisowy w tym wypadku traci rację bytu. Percepcja rzeczywistości widzianej staje się aktem twórczym, w którym dużą rolę odgrywa podświadomość¹⁷.

Poetyckie przedstawienia zachodów słońca prowokują niekiedy Fofanowa do liryczno-filozoficznych dygresji. W tym wypadku obszary rzeczywistości obiektywnej korespondują z subiektywną i ujawniają się przez zaistnienie wspólnej substancji metaforycznej:

*Склонилась жизнь моя к закату,
Я слаб, я чаще нездоров...
Иду по смолкнувшему скату
Завечеревших берегов.*

Элегия..., s. 232

Закат мой бледный, догорай!

Стансы, s. 235

*Неясной дымкой даль объята,
К закату клонится мой день.*

Прошедшее “я”, s. 205

W takich ujęciach zachodu słońca na plan pierwszy wysuwają się wartości symboliczne. Spójny, jednolity obraz tworzy harmonijne połączenie

¹⁷ Odrzucenie racjonalistycznej interpretacji świata na rzecz podświadomości głosił Schopenhauer.

wrażeń zmysłowych, szczególnie wzrokowych z odczuciami podmiotu lirycznego. Rozmyślaniom i refleksjom nad sensem życia towarzyszą szarości i bladeść barw w opisach zachodów słońca, które stają się symbolem nicości bytu ludzkiego. Przestrzeń artystyczną kształtuje więc myśl o człowieku, która przewija się przez całą lirykę przyrody Fofanowa. Poeta optymistycznie nastawiony do świata nie mógł przewyciężyć znanej mu z autopsji, sprzeczności między ideałem a rzeczywistością. W poetyckich obrazach układających się w barwne cykle widać tęsknotę za harmonią, równością „w podziale dobrobytu” i szczęściem. Owe tęsknoty przypominają o sobie nawet wtedy, gdy nie ma bezpośrednich odwołań do człowieka. Oto opis gasnącego dnia, pozornie oparty na elementach rzeczywistości, jest zamkniętym obrazem, lecz gdyby przyjrzeć się uważniej, ewokuje pewien typ nastroju:

Между старых берёз пятна алых полос, –
Догоревшего дня позолота.
 Там, в саду, у плетня, притаясь, не звеня,
 Колокольчик лиловый склонился,
 И на тусклом стекле, на балконе, во мгле,
Перламутром закат отразился.

В городе небольшом..., s. 243

Zharmonizowana natura w poetyckim obrazie Fofanowa odznacza się kolorystyczną niepowtarzalnością zapadającego zmierzchu, bogactwem efektów wizualnych, ale też swoistą chronologią następstw czasowych, uporządkowaniem elementów rzeczywistości i wizją niebiańskiego wręcz spokoju¹⁸. Urzekające piękno letniego wieczoru wywołuje chęć wtopienia się w przyrodę, aby „wysłuchać się” w jej tajemnice. Owa nostalgia za ideałem przypomina jednocześnie o istnieniu mrocznych stron życia ludzkiego, od których podmiot liryczny wierszy Fofanowa ucieka.

Na zakończenie należy podkreślić, że poetyckie obrazy zorzy wieczornej w liryce Konstantego Fofanowa świadczą o niewątpliwych związkach z estetyką, stylem i charakterem impresjonizmu. W przypadku tego poety należy je traktować raczej jako zbieżność niż zamierzony cel, lecz problem ten wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

¹⁸ Zachody słońca, księżycowe noce należały do częstych motywów malarskiego i muzycznego impresjonizmu. Świadczą o tym liczne studia plenerowe Moneta, m.in. *Topole, Stogi, Nenufary*, A. Gierymski, *Luwr w nocy, Wieczór nad Sekwaną*, C. Debussy, *Taras audiencki światła księżycyca* (preludium fortepianowe) (Cyt. za: M. Matecka, *Impresjonizm we wczesnej prozie Iwana Bunina i Borysa Zajcewa*, Lublin 1996, s. 67).

THE IMPRESSIONIST CHARACTER OF THE PERCEPTION OF TWILIGHT
IN LYRIC POETRY BY CONSTANTIN FOFANOV

S U M M A R Y

The subject discussed in the present paper is the presentation of twilight in the lyric poetry by Constantin Fofanov, the Russian poet who lived at the end of the 19th c. The perception of the phenomenon discussed is influenced by the poet's mood and personality. In the poetic presentation an important role is played by sound, painterly and olfactory qualities. Both means of artistic expression as well as the way of their implementation proves the connections with the Impressionism.

Joanna Nikołajuk

Białystok

Postmodernistyczna modyfikacja autobiografizmu w powieści Wiktora Jerofiejewa „Dobry Stalin”

Wiktor Jerofiejew (ur. 1947) to jeden z najbardziej kontrowersyjnych współczesnych prozaików rosyjskich odznaczający się krytyczną postawą wobec własnego kraju i całej światowej cywilizacji¹. Jako pisarz debiutował on w latach 70. XX wieku, poruszając się początkowo w tradycyjnych formach realizmu, zaś od roku 1980 tworzy w duchu postmodernizmu² i znany jest jako prozaik, eseista, publicysta, literaturoznawca i krytyk literacki. Utwory Jerofiejewa szokują swoistym nihilizmem, nasycone są wulgaryzmami i kontrowersyjnymi spostrzeżeniami, nierzadko odsłaniającymi kompromitujące strony różnych zjawisk rosyjskiej i europejskiej rzeczywistości. Jerofiejew jest autorem licznych artykułów o literaturze światowej i rosyj-

¹ W prasie rosyjskiej pojawiło się wiele artykułów oskarżających pisarza o rusofobię. Zob: *Писателя Виктора Ерофеева обвинили в русофобии* (<http://www.lenta.ru/news/2009/03/05/erofeev>), *Отправим русофоба за решетку!* (<http://rl.ru/content.php3?id=7905>), *Виктора Ерофеева будут судить за русофобию* (<http://www.regions.ru/news/2200751>).

² Zob: Н. Иванова, *Ускользающая современность. Русская литература XX–XXI веков: от “внекомплетной” к постсоветской, а теперь и всемирной*, “Вопросы литературы” 2007, № 3 (www.magazines.russ.ru). Pod terminem postmodernizm rozumieamy program literacki powstały na Zachodzie w drugiej połowie XX wieku, którego twórcami byli amerykańscy i francuscy poststrukturaliści – J. Derrida, J. Baudrillard, J. F. Lyotard, G. Deleuze, R. Rorty. Kierunek powstał w wyniku zmian zachodzących w wielu dziedzinach życia i w sposób wyraźny oddziałuje na literaturę. Wykorzystuje się w nim nowe środki przekazu – nieregularność oraz chaotyczność. Charakteryzuje się niejednoznacznością oraz zdecydowaną negacją w stosunku do formacji modernistycznej. Następuje w jego ramach przemieszanie kierunków i gatunków. Postmoderniści odrzucają realne odwzorowywanie rzeczywistości.

skiej. Obecnie prowadzi on kilka programów publicystycznych w telewizji rosyjskiej. W ostatnich latach opublikowane zostały jego następujące powieści: *Kwiaty zła* (1997), *Pięć rzek życia* (1998), *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z Encyklopedią* (1999), *Dobry Stalin* (2004), *Rosyjska apokalipsa* (2006), *Świat diabła* (2008) i inne.

Powieść W. Jerofiejewa zatytułowana *Dobry Stalin* to utwór autobiograficzny. Jest to najmniej postmodernistyczna powieść tego autora. Mimo to można wyróżnić wiele cech, świadczących o jej przynależności do tego prądu. Są to: rezygnacja z chronologii wydarzeń, przemieszanie różnych płaszczyzn czasowych, skomplikowanie form narracji, wykorzystanie różnych stylów mówienia, przeplatanie wielu gatunków literackich, zacieranie granic między faktem i wymysłem. Autor wprowadza elementy dokumentalistyki³, publicystyki, eseistyki. Tekst zawiera cytaty z pism urzędowych, artykułów z gazet i książek. Jerofiejew rezygnuje również z koncepcji utworu jako układu zamkniętego, kompozycyjnie spójnego i znaczeniowo kompletnego, poddanego wyznaczonym z góry rygorom literackim.

W powieści Jerofiejewa *Dobry Stalin* autor nie ukrywa faktu umowności form artystycznych. Posługując się nimi w powieści prowadzi jedynie grę z konwencjami. W stosunku do własnego przekazu zachowuje ironiczny dystans. W utworze przeważa ironia⁴, satyra⁵, parodia, drwina epatowana leksyką nienormatywną, ale spotykamy też sceny utrzymane w konwencji realistycznego prawdopodobieństwa.

³ Zob.: W. Supa, *Organizacja wspomnień w powieści Wiktora Jerofiejewa Dobry Stalin*, [w:] *Studia Rossica XX. Memuarystyka i jej konteksty kulturowe*, T. II, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2010, s. 248.

⁴ Zob.: M. Głowiński, *Słownik...*, red. J. Sławiński, Wrocław, 2008, s. 413–414. Terminem „ironii” określa się „sprzeczności między dosłownym znaczeniem wypowiedzi a jej znaczeniem właściwym, nie wyrażonym wprost, ale zamierzonym przez autora i zazwyczaj rozpoznawalnym dla odbiorcy. Sygnałem ironiczności jest zakwestionowanie znaczenia dosłownego przez intonację, mimikę, czy też okoliczności towarzyszące wypowiedzi, a także przez znaczenie innych części tekstu, którego wypowiedź ironiczna jest składnikiem, i wreszcie przez właściwa odbiorcy znajomość spraw i ludzi, do której się autor odwołuje. Wypowiedź ironiczną charakteryzuje dystans mówiącego wobec znaczeń własnej mowy, a więc także wobec jej przedmiotu”.

⁵ Zob.: W. Supa, *W kregu pojęć „satyra” i „groteska”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok, tom 5, s. 11. „Satyra to kategoria bądź kwalifikacja estetyczna, przejawiająca się w wartościująco-ekspresywnym, aksjologiczno-emocjonalnym stosunku wypowiadającego się podmiotu (autora) do prezentowanych w utworze literackim fragmentów rzeczywistości, polegających na degradującym ośmieszeniu jej stron negatywnych przy pomocy takich środków, jak zniżające określenie werbalne, wyolbrzymianie bądź minimalizacja, wprowadzenie elementów komizmu i śmiechu, ironii, karykatury, parodii czy groteski”.

Dobry Stalin Wiktora Jerofiejewa to postmodernistyczna powieść autobiograficzna spełniająca podstawowe zasady autobiografii. Autor zawarł w niej informację o rodzicach i dzieciństwie, które przypadło na okres apogeum kultu Stalina. Podjęty autobiografizm: ukazanie postaci własnych rodziców oraz samego siebie, fragmentów własnego życiorysu, używanie rzeczywistych imion i nazwisk, autentyczne fakty z życia rodziny, rzeczywiste postacie ze świata polityki (Josif Stalin, Wiaczesław Mołotow, Andriej Gromyko) oraz literatury (Wasilij Aksionow, Jewgienij Popow, Bełła Achmadulina, Jewgienij Jewtuszenko i inni) to jedynie tło dla dokonania krytyki sowieckiej rzeczywistości. Dodatkowo w utworze pojawiają się bezpośrednie wzmianki, sygnalizujące czytelnikowi, iż bohaterem powieści i jednocześnie narratorem jest sam autor⁶. Tożsamość narratora – autora – bohatera świadczy o tym, iż w powieści realizuje się w sposób jawny pakt autobiograficzny⁷.

Powieść spełnia również dodatkowe kryteria, nadające utworowi cechy autobiografii⁸. Oprócz zauważalnej postawy autobiograficznej⁹ o autobiograficzności świadczą także dokumentalność, przejawiająca się w sprawozdawczym charakterze opisywanych wydarzeń¹⁰, a także liczne odwołania do rzeczywistego życia autora. Odróżnia natomiast utwór od tradycyjnej autobiografii takie rozwiązania innowacyjne jak: swobodna kompozycja, rezygnacja z chronologii, z uzasadnienia ocen. Utwór podzielony jest na cztery części, z których każda składa się z luźno powiązanych ze sobą fabularnych jednostek kompozycyjnych, przedstawionych w retrospektywnej pierwszoosobowej narracji odautorskiej. Uwieloznacznieniu ulega „prawda” w powieści oraz funkcja autora w tekście. Autor nie jest wszechwiedzący, zdarza się, iż bierze udział w wydarzeniach; staje się on bohaterem, nieświadomym i mylącym się. Autor nie dysponuje pamięcią absolutną, dlatego też wydarzenia w powieści nie są uporządkowane w logiczny ciąg zdarzeń. Braki w pamięci wypełnia on wymysłem, co jest cechą charakterystyczną utworów postmodernistycznych. W utworze dostrzegamy luki w biografii rodziców, informacje dotyczące np. zawrotnie szybkiej kariery ojca pisarza są niepełne.

⁶ Zob.: В. Суня, *Категория автор-герой-повествователь в текстах русского постмодернизма* (Вен. Ерофеев, Виктор Ерофеев), [в:] *Автор как проблема теоретической и исторической поэтики*, часть 1, Гродно, 2008, с. 70.

⁷ Zob.: P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu o autobiografii*, Kraków 2001, s. 22.

⁸ Zob.: R. Lubas-Bartoszyńska, *Wstęp*, [w:] P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu o autobiografii*, Kraków 2001, s. VIII–IX.

⁹ Zob.: M. Czermińska, *Autobiografia i powieść czyli pisarz i jego postaci*, Gdańsk 1987, s. 12.

¹⁰ Zob.: R. Lubas-Bartoszyńska, *Miedzy autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993, s. 172.

Akcja powieści zawiązuje się wokół afery wywołanej przez inicjatywę wydania niezależnego almanachu literackiego „Metropol”¹¹, propagującego „nową” literaturę rosyjską. Pociąga to za sobą negatywne skutki dla rodziny Jerofiejewa. Jego ojciec zostaje odwołany ze stanowiska ambasadora ZSRR przy ONZ, sam pisarz zaś zostaje wyrzucony ze Związku Pisarzy Radzieckich.

Autor powieści powszechnie ujawnia swoją antyradziecką postawę, negatywnie też ocenia oficjalną literaturę okresu radzieckiego. Sprzeciwia się światopoglądowi swojego ojca i ideałom, w które wierzył – socjalizmowi. Stwierdzenie „zabiłem swojego ojca” pojawia się na kartach powieści wielokrotnie. To stwierdzenie faktu poczucia własnej winy, zdrady ojczyzny i wartości, w których się wychował oraz przywilejów, z których korzystał w dzieciństwie.

W powieści obserwujemy kształtowanie się światopoglądu młodego Jerofiejewa. Autor podkreślał, że na jego antyradziecką postawę ogromny wpływ miało dzieciństwo spędzone w Paryżu, wolność obywatelska i wolność słowa, której tam doświadczył. Swoje zainteresowania poszerzał studiując filozofię W. Sołowjowa, M. Bierdiajewa i F. Nietzschego, czytając M. Gogola, F. Dostojewskiego, J. Zamiatina. W młodości matka zaszczepliła w nim miłość do literatury zachodniej. Jako młody eseista, należący już wtedy do Związku Pisarzy Radzieckich Jerofiejew zapragnął „pochować literaturę radziecką” wraz z realizmem socjalistycznym, zwalczyć cenzurę. Szerzej o stosunku autora do literatury rosyjskiej oraz obcej traktuje powieść z 1997 roku – *Kwiaty zła*.

Powieść Wiktora Jerofiejewa nie jest typową powieścią autobiograficzną. Specyficzne podejście do tego gatunku literackiego wyraża sam autor-bohater, wskazując na bezcelowość pisania autobiografii:

Po co pisarze piszą swoje autobiografie? Według mnie to ciężka choroba. Coś jak rycie na ławce swoich inicjałów... Autobiografia jako gatunek literacki to właściwie ślepa uliczka. Wystarczyło mi przeczytać kilkadziesiąt autobiografii, by zrozumieć, że sam nigdy czegoś takiego nie napiszę¹².

Postawa analizowanej książki to wynik autoironicznej gry z samym sobą i z czytelnikiem, przyznanie się do braku konsekwencji w postępowaniu oraz weryfikowania poglądów i zamierzeń. Jerofiejew pozwala sobie na granie

¹¹ Zob.: W. Supa, *Organizacja wspomnień w ...*, s. 248.

¹² W. Jerofiejew, *Dobry Stalin*, Warszawa 2005, s. 152–156. Następne cytaty pochodzące z tego wydania, zaznaczone będą w tekście poprzez podanie numeru strony w nawiasie.

sprzecznymi sentencjami. Zarzekając się, iż nigdy nie napisze autobiografii, czyni to.

Dobry Stalin nie jest tylko autobiografią jednostki, lecz autobiografią całego narodu oraz analizą niedawnej historii. Czytelnik styka się ze stereotypem Rosjanina, wykreowanym w dodatku w sposób ironiczny.

Fakt autobiograficzny w utworze posłużył dokonaniu charakterystyki głowy państwa – Józefa Wissarionowicza Stalina, człowieka wyznaczającego kierunek rozwoju życia społecznego, politycznego i rodzinnego w ZSRR, kiedy główny bohater był dzieckiem, a jego rodzice młodymi ludźmi, umiejętnie wykorzystującymi możliwości systemu, w którym przyszło im żyć. Ojciec pisarza był tłumaczem Stalina, matka – zaś czytała amerykańskie gazety i magazyny, wyszukując w nich oszczerstwa na temat Związku Radzieckiego i streszczając je kierownictwu departamentu prasy. Tworząc fragmentaryczny i niepełny obraz „wodza” i ukazując jego wpływy na ludzkie losy pisarz posługuje się takimi środkami obrazowania jak streszczenie cudzej relacji, cytaty wypowiedzi autentycznych postaci historycznych i osób współpracujących u jego boku, własne komentarze do nich oraz historiozoficzne refleksje, nasycone gorzką ironią. Mówi o zatraceniu przez obywateli ZSRR indywidualności osobistej, tak ważnej dla mieszkańców krajów zachodnich, oraz o istnieniu kolektywizmu w każdej dziedzinie życia. Dokonuje bezwzględного osądu rządzących jego krajem, którym przyświecały imperialne zamierzenia, dążące do przeprowadzenia rewolucji światowej i narzucenia ustroju socjalistycznego całemu światu. Utopijne marzenia władz komunistycznych powodują powstanie państwa o sztucznej rzeczywistości, wrogiego wobec własnych obywateli. Kryzys społeczno-polityczny, ideowy, kulturalny, próba odnalezienia się w nowych realiach odznaczyła swoje piętno również na literaturze tego okresu.

Dobry Stalin jest przykładem powieści postmodernistycznej, w której łączą się różne style wypowiedzi. W utworze epickość przeplata się z esesystką, rozbudowanymi dialogami bohaterów, wypowiedziami postaci o radzieckiej rzeczywistości, refleksjami o narodzie rosyjskim i jego dziejowym znaczeniu. Pojawiają się różne sposoby przedstawienia tej rzeczywistości z wykorzystaniem ironii, satyry, elementów komizmu i tragizmu.

To specyfika epoki oraz realia okresu mobilizują środki obrazowania satyrycznego. Satyra przejawia się w postawie autora wobec rzeczywistości oraz jako element gry¹³ między autorem, a odbiorcą utworu. Autor posługuje się ironią i autoironią dla ukazania absurdu rzeczywistości, utopijności

¹³ Zob.: W. Szturc, *Osiem szkiców o ironii*, Kraków, 1994, s. 20.

ideologii komunistycznej. Atmosfera lęku i zagrożenia o własne życie, odczuwane przez ludzi pracujących u boku Stalina, często posądzanych o zdradę partii oraz antyradziecką działalność, masowy terror wobec zwykłych obywateli – aresztowania, wymuszanie zeznań są w powieści przedmiotem rozważań, podejmowanych przez autora oraz elementem obrazującym atmosferę sowieckiej codzienności.

Ironiczny wydzwięk ma sam tytuł powieści. Przymiotnik, określający cechę wodza państwa – generalissimusa – I sekretarza KPZR, absolutnego władcy, przez większość ludzi odbierany jako skandalizujący to celowe wprowadzenie potencjalnego odbiorcy w błąd. Jerofiejew prowadzi grę z czytelnikiem wskazując na zadziwiający stosunek większości społeczeństwa rosyjskiego do Stalina. Ponad połowa Rosji nie widzi w nim złoczyńcy, karta i mordercy, jakim był w rzeczywistości, lecz wręcz przeciwnie odczuwa w stosunku do niego swojego rodzaju sympatię. Rosjanie po dzień dzisiejszy oglądają filmy o Stalinie, słuchają o nim dowcipów, hołdują ideom stalinowskim, uważając go za „bohatera narodu”, rosyjskiego Boga, ukrytego jedynie pod maską Gruzina – „Jezusa Józefowicza”.

Stalin dzisiaj – to kult siły, tęsknota za Imperium, respekt dla okrucieństwa, wiarołomstwa. Stalin – narodziny nowego strachu. W każdym kierowniku w Rosji siedzi jego własny, malutki Stalin. Ja też czuje w sobie Stalina. Bezsensie obraca się w mojej świadomości. Mój Stalin to wielki artysta życia (289).

W jednym z wywiadów¹⁴ autor powieści podkreśla, iż jego zamierzeniem nie było wychwalanie wielkości Stalina, ani obraza Rosjan, lecz wskazanie pewnych cech właściwych narodowi rosyjskiemu, które sprawiły, iż w każdym obywatelu wspomnienie o Józefie Wissarionowiczu Stalinie jest wciąż intensywne.

Ważnym sposobem przedstawienia jest ukazanie generalissimusa oczami osoby z nim współpracującej, osobistego tłumacza Józefa Stalina, a później wysokiego urzędnika aparatu partyjnego, prywatnie ojca bohatera. Osobiste i zawodowe kontakty ojca przyszłego pisarza ze Stalinem charakteryzują się typową dla kręgów politycznych chęcią podporządkowania jednostki aparatowi władzy. W codziennych kontaktach wywoływało to wiele absurdalnych sytuacji, kiedy przykładowo choroba uważana była przez partyjnych zwierzchników (przez Mołotowa, który nigdy nie chorował) za naruszenie „partyjnej dyscypliny”, zaś wypicie ze Stalinem lampki szampana – „Eve-rem sukcesu”. Z perspektywy minionych lat autor komentuje:

¹⁴ Zob.: В. Сорока, *Папа, Сталин, я – дружная семья*, [В:] *Зебра Е*, 2005 (<http://my-cityua.com/books/2006/04/12/094443.html> Москва:).

Zaznaczyć swoją obecność przy władzy – to dołączyć do grona wybrańców, do historycznej elity. Świetnie rozumiem, że te tchórzliwe łajdaki, członkowie Biura Politycznego...wszystkie te woroszyłowcy, kaganowicze, berie – to wataha wilków, gotowych na otwartym polu, w śniegu, przy świetle księżyca rozedrzeć mojego tatę na strzępy. Słyszę jak wyją. Kiedy zjedzą tatę, będzie już ich, przemieni się w młodego wilczka. Nieuki i przestępcy, którym kłania się szubienica. Mołotow, przełożony ojca – to sobek z ideologiczną wściekłością i twarzą śledziennika. Stalin to polityczny seryjny morderca. Co bym z nim zrobił? Zabił...A mimo wszystko omdlewał z rozkoszy, jest mi błogo, to iluzja orgazmu (78).

W powieści pojawia się wiele kontrastów oraz sprzecznych informacji, dotyczących Stalina. Z jednej strony widzimy obraz sadysty i maniakałnego mordercy – wydającego rozkaz rozstrzelania młodego kelnera za poplamienie czerwonym winem munduru w czasie kolacji. Z drugiej zaś – opiekuńczego „ojca”, zatroskanego o dobro swoich współpracowników.

Stalin wprowadził ojca w podziw swoją miłością bliźniego. A to na dachy zaglądał, wielce zatroskany, do pokoju swojego sekretarza, żeby sprawdzić, jaką obleczono mu pościel, macał, czy poduszki są miękkie, to znów z pobłażaniem traktował, wydawać by się mogło, sprawy całkowicie karygodne (79).

Autor przytacza przykłady maniakałnych zbrodni przywódcy. Publiczna słowna egzekucja przedstawicieli świata literackiego – Achmatowej i Zoszczenki oraz zagadkowa śmierć Żdanowa, występującego przeciw sowietyzacji Finlandii, to tylko część tego, czego dokonał Józef Wissarionowicz Stalin. Człowiek, który mimo swych czynów, potrafił zjednoczyć wokół siebie masy ludzi, zdobyć ich szacunek i zaufanie oraz miano ojca wszystkich narodów ZSRR. W słowach Jerofiejewa daje o sobie znać wielka obawa przed powrotem minionego systemu, obawa, iż w narodzie pamięć o Stalinie nadal pozostaje żywa, że dla części narodu rosyjskiego pozostaje on bez winy:

Ilekolwiek by wylano na jego głowę pomyj, on żyje. Żyje chociaż go unicestwiło najbliższe otoczenie. Żyje pomimo XX Zjazdu. Powstał z piekieł... Żyje pomimo pierestrojki. Wypląnął jak topielec. Wypląnął i zmartwychwstał... Rosyjska dusza ze swojej natury jest stalinowska. Im głębiej w przeszłość odchodzą ofiary Stalina, tym silniejszy i jaśniejszy staje się Stalin. Ofiary to cienie czasu... (193)

Odczuwalną bliskość Stalina w rodzinie Jerofiejewów sprawiła, iż stał się on znamienną częścią dziecięcych wspomnień autora-bohatera.

Największą zaletą tej prozy jest uczciwość, z jaką autor przedstawia swoich rodziców. Nie ukrywa, że byli wiernymi sługami komunistycznego reżimu

(i jego beneficjentami), ale też nie udaje, że sam był od nich lepszy. Kiedy jego ojciec mówi: „W naszej rodzinie jest już jeden trup. To ja”, po czym dodaje: „Jeśli złożysz samokrytykę, w rodzinie będą dwa trupy” – znaczy to więcej niż jakakolwiek dekomunizacja. Prawdziwą ofiarą literackiego skandalu sprzed 26 lat nie był bowiem ojciec pisarza ani on sam, lecz Stalin, którego ci dwaj mężczyźni, ojciec i syn, zdołali wreszcie usunąć ze swojego życia¹⁵.

Obrazowanie ironiczne rozciąga się w powieści na sytuację ogólnokrajową ZSRR, wpływ partii komunistycznej na jednostkę w państwie, terror i prześladowania. Wierzone, iż komunizm to „najlepsza forma organizacji ludzkiego życia. Najsprawiedliwsza. Oparta na zasadach, uznanych przez wszystkich ludzi i nawet religie” (101). Ironia posłużyła ukazaniu mechaniki kształtowania się rzeczywistości historycznej epoki¹⁶, oraz miała na celu ochronić jednostkę przed narzuceniem określonego sposobu myślenia i zachowania. Wszystkie te zabiegi służą przedstawieniu pozycji autora wobec przyjętych autorytetów.

Autor w sposób wartościujący dokonuje analizy rzeczywistości, sytuacji politycznej i społecznej, ideologii komunistycznej, ukazując jej negatywne strony. A przede wszystkim w przewrotny sposób ukazuje prawdę o Stalinie, burząc utrwalony przez lata w świadomości społecznej wizerunek wielkiego wodza i obrońcy ludu. Gra słowem, jaką stosuje Jerofiejew to element szyderstwa służący wyśmianiu negatywnych zjawisk rzeczywistości oraz przekonaniu czytelnika do swoich racji. Tego typu zamierzenie świadczy o zastosowaniu ironii sokratycznej zwanej również ironią satyryczną¹⁷.

W utworze zacieraają się granice między tragizmem a komizmem charakteryzowanych elementów rzeczywistości. W sposób żartobliwy ukazane zostały stosunki panujące w rządzie, absurdalne polecenia władz komunistycznych oddziaływujące nie tylko na politykę państwa, ale na codzienne życie obywateli, wyścig gospodarczy (prace nad wynalezieniem mrozoodpornej cytryny) czy zwyczaje przeciętnej rodziny, kiedy to świętując narodziny dziecka wznosi się toast za zdrowie towarzysza Stalina.

Wiele miejsca poświęca autor relacjom Rosja – Zachód. Ostrą satyrę w powieści dostrzegamy we wzmiankach autora o wzajemnym postrzeganiu się Rosjan i Amerykanów. („Amerykanki mają krzywe owłosione legs, które

¹⁵ A. Kaczorowski, *Dobry Stalin, Jerofiejew, Wiktor*, „Gazeta Wyborcza” (<http://wyborcza.pl/1,75517,2693827.html>).

¹⁶ Zob.: P. Łaguna, *Ironia jako postawa i jako wyraz*, Kraków–Wrocław, 1984, s. 40–41.

¹⁷ Zob.: W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra”, „ironia”, „parodia”...*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok 2005, tom 6, s. 20.

demonstracyjnie gołą” (19)). Autor ukazuje niechęć oraz wrogość narodów, wzajemnie się szkalujących i obsypujących oszczerstwami.

...Rosjanie to ludożercy, co sami się zapędzili do syberyjskich łagrów śmierci ... Stalin jest najokrutniejszym dyktatorem na świecie, kanibalem, który pożarł kraje nadbałtyckie, Polskę i całą resztę Europy Wschodniej (19).

Szczególnie interesujące fragmenty powieści dotyczą zagranicznego życia rodziny. Kontrastowo zestawione zostały obrazy przedstawiające życie w ZSSR oraz realia życia w Europie.

W Paryżu zdradziłem ojczyznę na całe życie. Zdradziłem nie moją dziewczyną Moskwę, istniejąca tylko dla mnie, ale kraj, w którym w końcu nigdy nie poczułem się jak swój, chociaż początkowo bardzo chciałem. Zdradziłem ojczyznę, nie zauważając tego: lekko i swobodnie (120).

Codziennością w owym czasie stało się spożywanie francuskiego wina, które w Moskwie uważane było za „herezję, kwasotę, paskudztwo” (117), serów francuskich, ślimaków, żab i ostryg. Typowym stało się zamilowanie do tenisa, francuskiej architektury i sztuki. Fascynacja Van Goghmem, Gauguinem, Modiglianem, pokazami filmów z zamkami nad Loarą czy festiwałem filmowym w Cannes. Śledzono informacje w „Timesie” i „Newsweeku”, zaczytywano się Juliuszem Vernem i Jackiem Londonem. Wchłonięto Europę. Przyjęto zachodni model życia, ten, który w Moskwie był krytykowany i zakazany. Cafe’-au-lait i croissanty na śniadanie stały się codziennością. Przyzwyczajono się do wygód i swobód, niedostępnych w ojczyźnie. Autor jako młody chłopiec zauważa zmiany w zachowaniu własnych rodziców: zamilowanie do rzeczy materialnych, podążanie za francuską modą, sposobem odżywiania się czy spędzania wolnego czasu. Wtedy też kształtuje się świadomość młodego autora-bohatera. Zachwył Zachodem powoli wpływa na światopogląd młodego człowieka, który w przyszłości wykaże postawę sprzeciwu wobec tego co radzieckie czy nawet rosyjskie.

Z drugiej strony zaś autor daje wyraźny obraz socjalistycznej Rosji – której symbolem może być radziecki wagon, kierujący się na wschód; obowiązuje w nim zakaz otwierania okien, zaś konduktorzy przypominający więziennych klawiszy zatrzymują pasażerów, uniemożliwiając podróżującym potencjalną ucieczkę. Na granicy z Polską celnicy przeprowadzają kontrole osobiste, a sami pasażerowie kupują za ostatnie pieniądze piwo, orzechy i czekoladę.

Zaczyna się ojczyzna. Pociąg rusza i wszyscy – po rewizji – rozczochrani, z drżącymi policzkami patrzą przez okno. W Brześciu ludzie w dresach, powracający z delegacji, biegną przez peron po piwo. Ojczyzna pachnie piwem

„Żygulewskoje”. Ojczyzna składa się z pustki. Białoruskie pola. Rosyjskie lasy. Łyżka stuka o kolejną szklanekę z podstawką. Nagle człowiek przypomina sobie, że istnieją drewniane chałupy. Dróżniczka w kufajce wiecznie stoi z podniesioną żółtą chorągiewką przy szlabanie (186).

We wspomnieniach autora przetrwał obraz codziennego życia radzieckiej rodziny. Jego symbolem stała się babka, przykrywająca kanapę ścierkami dla ochrony przed zniszczeniem, gotującą bieliznę w wielkim kotle na kuchence gazowej, która dla większości radzieckich gospodyń była symbolem wygodny i luksusu.

Jednocześnie pisarz nie ukrywa, iż żyjąc w radzieckiej rzeczywistości, gdzie bieda była zjawiskiem powszechnym, był on zaledwie świadkiem i obserwatorem tej codzienności, bezpośrednio jej nie doświadczając. Przywileje z jakich korzystał jego ojciec, wynikające z pełnionych funkcji, kontakty z głową państwa – Stalinem, gwarantowały inny prestiż życia – dostatek i dobrobyt:

Tata troskliwie przynosił z pracy z kremłowskiego rozdzielnika żywności niebieskie reklamówki z przepysznym jedzeniem: kruchymi parówkami, cienką kiełbasą „doktorską”, szynką, łososiem, jesiotrem wędzonym, krabami... Na deser tata kupował za śmieszne pieniądze chałwę, bładoróżową piankę owocową, rumowe zefirki w czekoladzie, cukierki „Niedźwiadek”, różnokolorowe kijowskie kandyzowane owoce, rachatłukum, miodowe pierniczki i inne smakołyki (21).

We wspomnieniach autora-bohatera pojawia się obraz noworocznej choinki, z czerwoną gwiazdą na wierzchołku, Dziadkiem Mrozem i prezentami.

Nikt mi nie zaszczerpił moralności biedy, niewolnictwa, tchórzostwa. Nie cierpiałem z powodu upokarzającego życia w mieszkaniu komunalnym... Nie rozumiałem, jak można pracować cały dzień z roku na rok, za idiotyczne wynagrodzenie, z krótką przerwą na obiad, pokrzykiwaniem szefa i mrocznym chamstwem kolektywu... Za to od wczesnego dzieciństwa wiedziałem, że prezenty dzieli się na dwie kategorie. Są to prezenty-marzenia, o których człowiek, nawet nie śmie myśleć... są prezenty „na odwal się” kupowane naprędce, z musu... (30).

Równie porażający jest obraz socjalistycznej stolicy, z widokiem moskiewskich szaletów, młodocianych chuliganów na ulicach, wyzyskujących młodsze dzieci w drodze do szkoły, niezakopanych trupów, rozkładających się wokół cmentarzy, które przez długi czas jadły zdziczałe psy oraz wizerunkiem rządzącej „wierchuszki” – majestatycznym wizerunkiem Stalina, Mołowota, Kalinina, Kaganowicza, Berii na fotografiach i portretach całego kraju. To właśnie obraz matki-Rosji – patetycznej i przerysowanej, która

dla świata zachodniego stała się symbolem totalitaryzmu, biedy, zacofania¹⁸ i niedoskonałości.

W powieści *Dobry Stalin* pojawia się wielokrotnie temat polsko-rosyjskich kontaktów i wzajemnych relacji. Wielopokoleniowe wzajemne postrzeganie się narodów dało początek polsko-rosyjskim stereotypom, tkwiących bardzo żywo w świadomości obywateli. Te oba narody pokrewne językowo i antropologicznie wykształciły wobec siebie nieprzychylnie uczucia wzajemnej pogardy, nieufności oraz wrogości. Ten problem szerzej omówiony został w innych utworach Jerofiejewa, również zawierających elementy autobiograficzne, dzięki którym zasłynął on jako kontrowersyjny pisarz – rusofob. Są to: *Rosyjska piękność* (1990) oraz *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z encyklopedią*¹⁹ (1990), *Świat diabła* (2008).

Ironię stosuje Jerofiejew również w stosunku do własnej osoby (autoironia). Ekspozuje wiele niepochlebnych komentarzy na swój temat, ukazując fakty zarówno z wczesnego dzieciństwa jak i okresu dojrzałości. Dowiadujemy się, iż młody bohater zaczął mówić bardzo późno i że przez długi okres miał wadę wymowy. Był również kłamcą, a robił to „z miłości do łgarstwa” (170). Krytykowali go z tego powodu wielokrotnie rodzice nazywając „gamonem” oraz „leniem”.

mały bohater inicjację seksualną przeszedł, zanim zaczął mówić, a właściwie to przeżycie erotyczne spowodowało, że wypowiedział pierwsze słowo, następnie wzbogacił doświadczenia erotyczne w szkole podstawowej dzięki nauczycielce. Bohater-narrator nie przypisuje sobie cech wunderkinda, polemizując z biografiami geniuszy podkreśla natomiast, że długo nie przejawiał żadnych zdolności ani zainteresowań²⁰.

W utworze pojawia się wiele treści dotyczących cielesności. Wyraźnym środkiem obrazowania tej sfery w powieści stają się wulgaryzmy. W powieści pojawiają się wzmianki o prowokacyjnym tonie, dotyczące fizjologii, onanizmu, dziecięcej fascynacji ludzkim ciałem, oraz pierwszej miłości. Osobne miejsce zajmują treści dotyczące dorastania, okresu dojrzewania, zmagania młodych chłopców związanych z rozpoczęciem życia seksualnego.

¹⁸ Zob.: W. Supa, *Współczesna literatura rosyjska wobec własnych i cudzych stereotypów*, [w:] *Wizje kultury własnej, obcej i wspólnej w sytuacji kontaktu*, red. M. Kostaszuk-Romanowska, Białystok, 2009, s. 67.

¹⁹ И. Панин, *Виктор Ерофеев: я не русофоб*, „Литературная газета” (www.lgz.ru/article/10731).

²⁰ W. Supa, *Organizacja wspomnień...*, s. 248.

Treści erotyczne pojawiają się bardzo często. W powieści opisana została między innymi próba kupienia w aptece prezerwatywy, przez co młody bohater zyskuje poważanie i szacunek wśród kolegów, porównywanie „męskości” na letnim obozie czy podglądanie dziewcząt w łaźni. Jerofiejew na głos, już bez cenzury, podejmuje tematy, stanowiące długo ogólnospołeczne tabu.

W mojej rodzinie fizjologia nie tyle była na indeksie, co w ogóle nie istniała. Nie istniała naga mama. Nie istniał nagi tata... Wszystkie wydzieliny, odchody, nieczystości organizmu nie istniały, albo istniały w tak małych proporcjach, że nie miały znaczenia...Rodzice ani razu nie przeprowadzili ze mną zbawiennych rozmów o tym, skąd się biorą dzieci (141).

Wspomnienia chłopca, opisane z punktu widzenia dorosłego mężczyzny, uzyskują ironiczny wyraz.

Wtedy, kiedy babcia, postanawiając zabezpieczyć mnie przez zimmem posyłała mnie do pierwszej klasy we własnej roboty białym pasie-staniku pod szkolnym mundurkiem, a ja stawałem w ciemne jesienne i zimowe poranki przed lustrem jako młody moskiewski transwestyta z gołym siusiakiem między żeńskimi akcesoriami, moja spontaniczna męskość się wyzwoliła... (173).

Fizjologia w utworze to jeden z tych motywów, których obecność świadczy o wyzwoleniu się literatury rosyjskiej z narzuconego jej w okresie radzieckim purytanizmu.

Powieść W. Jerofiejewa *Dobry Stalin* jest zbeletryzowaną autobiograficzną powieścią postmodernistyczną, w której element biograficzny posłużył ukazaniu problemów politycznych, gospodarczych i społecznych panujących w Związku Radzieckim. Motywem przewodnim w utworze pozostaje ośmieszenie ideologii komunistycznej i jej utopijnych ideałów. Autor poddaje w wątpliwość totalitarny system stalinowski jako system wartości determinujący człowieka. Dekonstrukcji ulegają ogólnie przyjęte fundamentalne przekonania, głęboko tkwiące w świadomości zwykłych obywateli; tym samym dokonuje się rozprawa z wszelkimi tabu dotyczącymi tego co radzieckie i rosyjskie. Twórca szydzi z kolektywizmu obecnego w każdej dziedzinie życia, poddaństwa narodu rosyjskiego i ślepej miłości do „wodza”. Wskazuje jednocześnie na wielką tęsknotę Rosjan za wolnością, w tym wolnością słowa, swobodnym życiem i upragnionym dobromytem.

Sposób w jaki zostały ukazane fakty z życia pisarza oraz przeprowadzona krytyka systemu politycznego jak również środki obrazowania jakimi posługuje się autor, świadczą, że powieść autobiograficzna skutecznie dba o swoją odnowę.

POSTMODERN MODIFICATION OF AUTOBIOGRAPHISM
IN VICTOR JEROFIEEV'S NOVEL *THE GOOD STALIN*

S U M M A R Y

The author of the article "Postmodern autobiographical alteration" in "The Good Stalin" by Wiktor Jerofiew" indicates changes which occur in the postmodern autobiographical novel. Its subject-matter, composition, narration as well as literary techniques of illustration and language employed by the author liberate themselves from the determined literary disciplines. Such a wide range of alterations shows that the autobiographical novel effectively caters for its renewal.

Iwona Ostaszewska
Białystok

Человек и природа в *Экологическом романе* С. П. Залыгина

В ряду актуальных вопросов за последние годы ярко выделилась проблема экологии, отношений человека с миром природы, охраны окружающей среды, защиты природных ресурсов. Тема взаимоотношений человека и природы активно заявляет о себе как в научных методах и исследованиях, так и в литературно-публицистических выступлениях отдельных писателей и критиков. Проблемы, связанные с угрозой экологического кризиса на нашей планете, привлекают внимание философов, учёных-экологов, литературных и культурных деятелей во всём мире¹. На защиту окружающей среды, с присущей им эмоциональностью, встало много русских мастеров. Беспокойство и тревогу за состояние природной среды и взаимоотношения с ней человека выражает известный русский писатель второй половины XX века – Сергей Павлович Залыгин², “один из немногих писателей старшего

¹ Наибольший резонанс получили выступления представителей Римского клуба, международной общественной организации, созданной с целью “углубить понимание особенностей развития человечества в эпоху научно-технической революции”. С 1968 г. при поддержке Римского клуба проводились исследования, результаты которых были представлены в докладах “Пределы роста” (1972), “Человечество на распутье” (1974), “Цели человечества” (1977), “За пределами века расточительства” (1978). См. И. В. Бестужев-Лада, *Римский клуб*, [в:] *Философский энциклопедический словарь*, Москва 1989, с. 559.

² С. Залыгин внёс большой вклад в развитие экологического движения XX столетия. В течение нескольких лет он возглавлял ассоциацию “Экология и мир”, имеющую международный статус. Интересно отметить, что в начале 90-х годов в диалоге с И. Золотусским писатель признался, что считает экологию “своим первым делом”. См. С. П. Залыгин, И. П. Золотусский, *Природа единственна и не революционна: Диалог*, “Литературная газета” 1992, № 14, с. 5.

поколения, сумевших соединить литературное слово с практическим делом”³. Залыгин является предшественником темы “человек и окружающий мир”, но сходно с ним думают многие другие, как, например, Леонид Леонов, Василий Шукшин, Виктор Астафьев, Василий Белов, Валентин Распутин, а также Папа римский – Иоанн Павел II. В своей монографии *Критика, публицистика* Залыгин подчёркивает:

Мы, писатели, ещё только готовимся к тому, чтобы воспринять идеи Вернадского о неосфере – сфере разума. Когда-то мысль человека, прежде всего научная, оторвала его от природы, обозначив воздух метеорологией, землю – геологией и почвоведением, воды – гидрологией, но теперь наша бесконечно обогащённая знаниями мысль слова должна соединить нас с природой, с её процессами, чтобы экология стала не только наукой, но и животрепещущей нашей необходимостью. Это задача и наша, литературная⁴.

Мировоззрение Залыгина, связанное с постановкой и разрешением сложного философского вопроса взаимообусловленности жизни людей и природы, нашло яркое отражение уже в его первых очерках, литературно-критических статьях, публицистике и художественных произведениях⁵. Литературная деятельность писателя началась в Сибири в 40-е годы. Первые его произведения – это рассказы. Впервые его имя широко прозвучало в 1954 году, когда в “Новом мире” был напечатан цикл очерков Сергея Павловича *Весной нынешнего года*. Этими очерками он сразу вошёл в круг писателей, которые своим творчеством повернули литературу тогдашнего времени к реальной жизни. Надо заметить, что в 50-е годы наступило бурное развитие этого жанра, вызванное трудной ситуацией в жизни послевоенной колхозной деревни⁶. Такие писатели, как, например, Овечкин, Тропопольский, Тендряков, Дорош, а также Залыгин, дали начало развитию так называемой “деревенской прозы” 60-х годов.

В 1962 году Залыгин завершает работу над большим романом *Тропы Алтая*, посвящённым жизни учёных-биологов, работе рядовой географической исследовательской экспедиции, которая ведёт научный по-

³ А. Панков, *Умирающие надежды*, “Литературная газета”, Москва 1994, № 14, с. 4.

⁴ С. П. Залыгин, *Критика, публицистика*, “Современник”, Москва 1987, с. 382.

⁵ И. Рудзевич, *Экологическая проблематика в творчестве Сергея Залыгина последние лет (80–90-е годы)*, Н. Новгород 2004, вып. 1, с. 72.

⁶ И. Рудзевич, *Человек и природа в романе С. Залыгина “Тропы Алтая”*, „Przełąd Rusycystyczny”, Warszawa, Łódź 1987, r. 10, z. 2, s. 51.

иск в горах Алтая. В нём впервые отчётливо отразилась тема неразрывной связи человека и природы. Посредством описания природной среды автор выражает мысли о разумном и бережном отношении к ней. Залыгин писал:

Нарушите её и наступит суд, опять-таки настолько праведный, что в нём погибнут не только правонарушители, но и сам судья, то есть всё та же Природа⁷.

Наиболее высоко писатель ценил три произведения: повесть *На Иртыше* (1964), где в контексте истории сибирской деревни показал трагические последствия коллективизации, *Солёную Падь* (1968) и *Комиссию* (1975) – романы, в которых предпринял попытку постичь смысл революции⁸. Эти произведения говорят о том, что Залыгин ищет темы в самых кардинальных и переломных моментах истории.

В результате я не стал писателем-историком и, без сомнения, не стану им; просто я приобрёл к истории интерес, каким-то внутренним чувством я хотел бы за неё даже и заступиться⁹.

Масштабной попыткой воссоздать “идеологический ландшафт” Советской России 20-х годов является роман *После бури* (1985). Заветной мечтой главного героя романа, натурфилософа Пётра Васильевича Корнилова, является обнаружение универсальной, притягательной и обязательной идеи для всей нашей цивилизации. Он хочет, чтобы это было нечто непреложное для всех и естественное, как дыхание. По мысли Корнилова – это природа, от которой никогда нельзя отклоняться, иначе ждёт нас гибель¹⁰.

До последних дней своей жизни Сергей Залыгин писал повести, рассказы и острые публицистические статьи по экологическим проблемам. В конце XX века он постоянно возвращался к проблеме взаимоотношений человека с миром природы, к вопросам экологии в современном мире, пытаясь разрешить их в аспектах философских, природных,

⁷ С. П. Залыгин, *Литература и природа*, “Нева” 1980, № 5, с. 176.

⁸ П. А. Гончаров, П. П. Гончаров, А. А. Земляковская и др., *“Природный человек” в русской прозе XX века*, науч. ред. П. А. Гончаров, Тамбов 2005, с. 132.

⁹ С. П. Залыгин, *Критика...*, с. 5.

¹⁰ Л. Теракопян, *После итогов, или Все насмарку*, “Литературное обозрение”, Москва 1995, № 2, с. 39.

нравственных, экономических, психологических, эстетических и духовных¹¹. В 90-е годы из-под пера писателя выходят такие произведения, как: *Экологический роман* (1993), *Однофамильцы* (1995), *Свобода выбора* (1996). Обогащённый жизненной и художественной мудростью, он неизменно писал о необходимости взаимодействий людей по охране природы. Напоминал, что природа должна постоянно сопутствовать нашим действиям, человек обязан её беречь и любить, потому что “без природы, без такого заимствования человек не встанет, не сядет, шага не шагнет [...]”¹². Писатель не без причины выражал тревогу за судьбу планеты и людей, так как заметил, что человечество загнало себя в “экологический тупик”. Чтобы выйти из него, люди должны, по его мнению, “усвоить и принять к действию тезис”¹³:

человек вовсе не царь природы, он находится не над ней, а в ней самой, как её часть, далеко не самая необходимая [...]¹⁴.

В той же статье Сергей Павлович утверждал, что сегодня экология, это:

деятельность, направленная на преобразование всех остальных форм деятельности современного человека: управленческой, производственной, социальной, здравоохранительной – всех без исключения. Ибо человечество подошло к тому пределу, за которым, если не будет пересмотрена вся наша жизнь в пользу сохранения природы, мы неизбежно должны будем погибнуть. Критический момент наступил¹⁵.

Такой “критический момент” показан в *Экологическом романе*, в котором царствует уже не предчувствие, а сознание катастрофы. Катастрофы “тотальной, планетарного масштаба”¹⁶. Это произведение продолжает антиутопическую традицию в русской литературе; фиксирует антиутопические реалии конца XX века. Жанровая специфика повествования Залыгина сложна и противоречива. В нём имеет место

¹¹ И. Рудзевич, *Экологическая...*, с. 69.

¹² С. П. Залыгин, *Стариковские записки*, “Новый мир” 2000, № 11, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2000/11/zalyg.html.

¹³ С. П. Залыгин, “*Экологический консерватизм*”: шанс для выживания, “Новый мир” 1994, № 11, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/11/zalyg-tp_pr.html.

¹⁴ Там же.

¹⁵ С. П. Залыгин, “*Экологический консерватизм*”: шанс для выживания, “Новый мир” 1994, № 11, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/11/zalyg-pr.html.

¹⁶ Л. Теракопьян, *После...*, с. 39.

синтез автобиографии и научного исследования, эссе и традиционного романа, утопии и антиутопических элементов. Антиутопическое видение позволяет автору воссоздать и осмыслить современную картину природно-социальной дисгармонии¹⁷. Главная проблема романа касается судьбы всего человечества. Она сформулирована предельно остро: “быть ему или уже не быть в ближайшем, XXI веке”¹⁸?

Всю ткань романа пронизывает мысль о необходимости воспитывать у человека уважение к земле, вселить в сознание людей осмотрительность ко всему, к чему стремится человеческое естество, звучит чувство тревоги и ответственности за все последствия вмешательства человека в жизнь природы, воздействия на её законы.

Экологический роман, можно сказать, для Сергея Павловича Залыгина является переломным. Он выражает результаты многолетних наблюдений и раздумий писателя. Автор рассказал в нём о человеке, который близок ему по опыту. Главный герой, Николай Петрович Голубев, представляет собой ярчайший пример защитника чистоты природного естества¹⁹. Читая роман, мы обнаруживаем очень много совпадений с собственной жизнью писателя: герой является его ровесником, он учёный, публицист и тоже гидролог по профессии, который убедил правительство в дикости идеи поворота северных рек. О Сергее Павловиче также говорили, как об одном из тех “кто не позволил повернуть вспять северные реки”²⁰. Залыгин активно выступал против проекта ГЭС на Нижней Оби:

Я с самого начала был противником этого проекта и являюсь им до сих пор, как и всех подобных, если они возникают. Всеми силами буду против – и как писатель, и как специалист²¹.

Экологические проблемы представлены в романе через миропонимание “природного человека”.

¹⁷ С. В. Хохлова, “*Экологический роман*” С. Залыгина в свете антиутопических идей романа Е. Замятина “*Мы*”, Елец 2004, Кн. 13, с. 200.

¹⁸ С. П. Залыгин, *Экологический роман*, “Новый мир” 1993, № 12, с. 1, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1993/12/zalig-pr.html. Далее номер страницы указан в скобках после цитаты.

¹⁹ С. В. Хохлова, “*Экологический роман*”..., с. 201.

²⁰ *Человек, который спас Обь*, “Новая газета” 2000, № 29, <http://kiosk.novaya-gazeta.ru/data/2000/29/21/html>.

²¹ *Пятнадцать вопросов Сергею Залыгину*, “Литературная Россия”, Москва 1987, № 15, с. 8.

Окончив школу в Москве [...] Голубев без колебаний выбрал специальность: география! К тому времени Голубев чувствовал себя человеком ещё не окончательно сложившимся, но уже природным, география же, наука природная, как и сама природа, беспредельна... (с. 4).

Николай Петрович назвал свою жизнь “собственной экологической жизнью” (с. 5). Первое экологическое приключение героя имело место тогда, когда военное время бросило его в низовья Оби. Во время второй мировой войны всё “работало на войну” (с. 8); секретарь окружка предложил Голубеву рассчитать опоры для перекрытия реки Оби, чтобы осчастливить фронт небывалым уловом рыбы.

Дело простое, проще некуда: чуть ниже мыса Ангальского, у мыса Каменного, надо перегородить Обь бо-о-ольшим – бо-о-ольшим неводом, взять тысячи тонн рыбы, отправить рыбу на фронт и содействовать победе наших войск над фашистами. Вопрос согласован. Наверху (с. 9).

Голубев не мог отказать начальству, хотя его “сердишко ёкнуло” (с. 11), и в скором времени ему пришлось наблюдать работу по проектировке невода. Когда стройка завершилась, люди надеялись увидеть в нём тысячи тонн рыбы, однако невод оказался почти пустым. Была только “рыбка нельмушка. Килограмм с небольшим” (с. 16). Всё-таки директор рыбокомбината пошёл на повышение, реку оставили в покое, а Голубев в недалёком будущем будет с облегчением вспоминать о проектах, которые “умерли” на бумаге²².

К сожалению это происшествие не стало уроком. На следующих страницах романа Залыгин показывает бессилие человека противостоять “системе диктаторских замыслов, которые порождают антиявления в реальной действительности”²³. Перед Голубевым открываются секретные планы строительства железной дороги от Воркуты до Чукотки.

Сталин, в союзе с Америкой воюя с Гитлером, перед Гитлером отступая, уже замыслил с Америкой воевать, он приказал начать изыскания (а потом и строительство) железной дороги от Воркуты через Урал, через Обь, Енисей, Лену, Индигирку и Колыму – на Чукотку, до мыса Дежнева, до пролива Беринга [...] На той стороне пролива – Аляска, уже Америка, цитадель империализма (с. 21–22).

²² А. Панков, *Умирающие...*, с. 4.

²³ С. В. Хохлова, *Антиприродные реалии и их семантика в “Экологическом романе” С. Залыгина*, Мичуринск 2004, с. 257.

Залыгин показывает неустрашимый разрыв между сознанием героя и действительностью. Голубев наблюдает последствия бездумных действий учёных, директоров комбинатов, министерств, учреждений, покровителей НТР и власти человека над природой²⁴. Примером является, именно, Пятьсот первая стройка – “самое бессмысленное за всю историю творения рук человеческих” (с. 23); она была “так же античеловечна, как и антиприродна” (с. 23–24).

Грандиозное строительство заполярной железной дороги на случай войны с Америкой с самого начала было обречено²⁵, так как “тундровые грунты не выдержали бы груза поездов, если бы даже насыпь и рельсы оказались тем грунтам посильны” (с. 23). Ужасен уже сам факт, что при строительстве погибло огромное количество людей, а “каторжниками Пятьсот первой” (с. 31) были воины – недавние победители фашизма. Большой урон был тоже нанесён природе:

Насыпь дороги уже деформировалась, осела, разошлись в стороны рельсы, заржавели, шпалы висели на провисших рельсах; резервы вдоль насыпи, грунт из которых пошёл в насыпь, заполнились водой, а тундра вдоль дороги была изрыта, захламлена и перестала быть земной поверхностью, стала поверхностью неизвестно чего (с. 23).

Сталинская модель индустриализации была ориентирована на стратегию покорения природы. Ставка делалась на экстенсивные методы развития, крайне нерациональное использование природных ресурсов. Идеологи того времени считали, что природа является лишь условием материальной жизни общества. Чем больше было воздействие человека на окружающий мир, чем грандиознее масштабы строек, тем величественнее выглядел творец новой жизни²⁶.

Многие учёные гордились сверхмощными гидротехническими сооружениями на Волге, Каме, Дону, Оби, Енисее. Однако Голубев был против строительства гидроэлектрических станций “не потому, что был умнее, но потому, что был природнее” (с. 34). ГЭС свидетельствовали о том, что “в бывшем Советском Союзе могущество создавалось прежде всего за счёт самого хищнического разорения природы”²⁷.

²⁴ И. Рудзевич, *Экологическая...*, с. 71.

²⁵ О. Славникова, *Поздняя проза Сергея Залыгина*, “Новый мир” 1998, № 12, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1998/12/slav-pr.html.

²⁶ *Идеология и культура советского и постсоветского периодов*, гл. 12, с. 254, 256, <http://csr.spbu.ru/pub/2/G112.pdf>.

²⁷ С. П. Залыгин, “*Экологический консерватизм*”...

Реки для “кВч” переставали быть природой России, Украины, Латвии, Кавказа, Средней Азии и Дальнего Востока, они становились постановлениями, решениями, программными разработками, протоколами, докладными, проектами и ТЭДами (технико-экономическими докладами) (с. 44).

[...] проектировщики часто и в глаза не видели этих рек, природа им, природопользователям, было до лампочки... (с. 37).

Апофеозом “антиприродных действий” является повествование о катастрофе на Чернобыльской АЭС и вся послечернобыльская ситуация. Голубев это предчувствовал, он “[...] ждал со дня на день, с часа на час экологической катастрофы” (с. 104). Герой чувствовал, что она неизбежна, “как последнее предупреждение, как очередной факт в цепочке уже совершившихся фактов” (с. 104). Случившаяся в ночь на 26 апреля 1986 года авария превратила это место в “ядовитый рай” (с. 110); в этот день Припять превратилась в “город-призрак” (с. 104), не говоря уже о страшной гибели невинных людей.

В романе описывается путешествие героя по радиоактивной полосе Чернобыля, по реке Припять. Если в начале произведения река для Голубева предстаёт полной жизни и движения –

Это была большая-большая струя, быстрая, на какую-то глубину прозрачная, а ещё глубже – тёмная, уже ночная, без дневного света [...] она журчала [...] чуть меняла свой цвет, а в огромной струе возникали отдельные струи потемнее, посветлее, помедленнее, побыстрее [...] ничто не мешало всем струям сколько их было быть одной рекой, быть в одном течении, в одних берегах, в одном стремлении вечно струиться откуда-то и куда-то... (с. 3),

то в конце романа герой видит совсем другую реку:

Припять же текла тихонечко, как будто с ней ничего не случилось, как будто она не омывала берега ядовитого рая и не собирала в себя воду с его местности, как будто ничуть не было заражена и оставалась рекой Божьей, в которой весело резвятся доброкачественные рыбки, всё ещё пригодные в пищу (с. 110).

При всей видимой жизнеспособности природной реки Залыгин показывает гибель природного естества – воды, как источника жизни для всего живого²⁸.

²⁸ С. В. Хохлова, *Антиприродные...*, с. 259.

Подводя итоги своей жизни, герой и вместе с ним автор замечают, что существует слишком мало случаев “соединяющих человека с человеком, а человечество с природой” (с. 128). Они приходят к выводу, что чернобыльская катастрофа – “это вовсе не частный случай современности, но сама современность” (с. 125) и только осознание и принятие единства жизни на земле, неделимости природного и человеческого мира, чувство ответственности перед поколениями и природным совершенством может стать условием выживания человечества.

Герой многократно обращается к прошлому, к детству и юности, когда он восхищался не тронутой рукой человека красотой родного края:

Голубев никогда не доверял возвышенному мышлению. Сама природа не могла быть возвышена в чём-то, потому что была высокой вся и её возвышенность была её обыденностью. Вот так же она не была чудесна, потому что вся была чудом; была справедлива во всём, потому что если бы она была несправедлива и незаконна в чём-нибудь одном, в одном-единственном из бесконечных законов её существования, – она бы вся не существовала; она не была невероятно красивой, потому что была красивой повсюду... (с. 63).

Поэтому герой пытается противостоять нарастанию экологического безрассудства, торжеству ведомственных интересов²⁹. Его беспокоит мысль о необходимости сохранить богатства природы, её красоту для будущих поколений. Герой посвящает этой цели свой труд, жизнь, отдаёт все силы и знания.

Сергей Павлович Залыгин развивает многие философские идеи, особенно те, которые были выработаны естественнонаучным течением русского космизма. Это позволяет говорить о соотносённости творчества Залыгина с философскими концепциями Владимира Вернадского, Константина Циолковского, Николая Холодного, Александра Чижевского. Неоспоримой для писателя является мысль о единстве мира человека и природы, где человек мыслится высшей формой в эволюционной цепи развития³⁰.

Залыгин показывает, что в природе всё взаимосвязано и очень легко нарушить причинно-следственную связь этого самоорганизующегося

²⁹ С. В. Хохлова, “*Экологический роман*”..., с. 203.

³⁰ Е. В. Петушкова, *Экологические проблемы в отечественной публицистике второй половины XX века (С. Залыгин, А. Астафьев, В. Распутин)*, Тверь 2004, с. 63.

целого³¹. Вопрос о рациональном использовании природных ресурсов рассматривается в комплексе с социально-историческими, политическими, экономическими, техническими проблемами современности.

Обращение Залыгина к проблеме науки и стремление видеть в ней новую силу, способную объединить человечество и восстановить его естественную близость с природой, обуславливает важную особенность взглядов писателя. Эта особенность заключается в том, что для Залыгина проблема взаимоотношений человека и природы становится проблемой взаимоотношений природы и общества. Экологическая проблема решается не с позиции одного человека, воспринимаемого в качестве индивида, личности, способной к переживанию и чувствованию окружающего мира, но с точки зрения социума³². По мнению Сергея Павловича, только общественность, коллектив, человечество как высшая форма социальной интеграции может сформировать универсальный, целостный взгляд на реальность³³. Залыгин писал:

И только общество общими усилиями может создать более или менее целостную картину и самого себя, и окружающей его природы, и мира, и своей страны. Его прямое назначение – воспринимать жизнь в возможно широком и всестороннем плане. И каждую проблему – тоже³⁴.

В наиболее крайнем виде стремление к социоцентрическому мироустройству отражено в работах Циолковского (*Горе и гений, Воля Вселенной, Живая Вселенная, Неизвестные разумные силы*), где все права отданы им коллективу, жизнь в котором “должна быть очень тесной, вернее – близкой, доступной для наблюдения, открытой”³⁵.

Для Залыгина слияние целей конкретной человеческой личности и коллектива – это несомненное достижение процесса развития общества³⁶. В этом вопросе он является также последователем концепции Вернадского, который считал, что:

человечество, взятое в целом, становится мощной геологической силой. И перед ним, перед его мыслью и трудом, становится вопрос о перестрой-

³¹ П. А. Гончаров, П. П. Гончаров, А. А. Земляковская и др., “Природный человек”..., с. 133.

³² Е. В. Петушкова, *Экологические проблемы...*, с. 55.

³³ Там же, с. 60.

³⁴ С. П. Залыгин, *Поворот. Уроки одной дискуссии*, “Новый мир” 1987, № 1, с. 14.

³⁵ К. Э. Циолковский, *Неизвестные разумные силы*, Москва 1991, с. 10.

³⁶ Е. В. Петушкова, *Экологические проблемы...*, с. 60.

ке биосферы в интересах свободно мыслящего человечества как единого целого³⁷.

В *Экологическом романе* заметна драматична антиномия “природное – антиприродное”. Вернадский³⁸ и Сталин³⁹ – это два полюса, между которыми располагаются и к которым тяготеют персонажи Залыгина, как вымышленные, так и реальные⁴⁰. Главный герой не может представить себе, каким образом в одной стране, в одно время могли жить и творить и Вернадский и Сталин. Голубев не может понять, как для первого из них природа – это “гармония видов, подвидов и семейств” (с. 100), а для второго только “бессмысленная материя, в которую необходимо привнести идеологию” (с. 100). И хотя Голубев сделал за свою жизнь много полезного: не допустил строительства Нижне-Обской ГЭС, убедил правительство в дикости идеи поворота северных рек на юг и многое другое, то на самом деле стало ему ясно, что ничто не изменилось в сознании людей, его действия никого не образумили. Политика осталась антиприродной, а действительность становилась всё более абсурдной. Герой говорит: “умирает человечество, но мало кто этого боится. Боятся за себя и своих близких, но если умирает человечество – это человеку до лампочки” (с. 90). Гидролог чувствует себя уставшим. Отчаяние Николая Петровича едва не способствовало его уходу из жизни:

³⁷ В. И. Вернадский, *Начало и вечность жизни*, Москва 1989, с. 183.

³⁸ В. И. Вернадский является основоположником современного учения о биосфере. Совокупность живых организмов в биосфере он назвал живым веществом [...] Огромная роль учения Вернадского о биосфере и её развитии в полной мере начала выявляться со второй половины XX века. Этому способствовали, с одной стороны, развитие экологии, в которой понятие биосферы явилось одним из основополагающих, а с другой – развитие современной научно-технической революции, выдвинувшей в качестве одной из первоочередных задач проблему воздействия человечества на природу. Биосфера под влиянием научных достижений и человеческого труда постепенно переходит в новое состояние – ноосферу – сферу разума. См. *Большая Советская Энциклопедия*, гл. ред. А. М. Прохоров, Москва 1971, т. 4, с. 537.

³⁹ И. В. Сталин, будучи у руля СССР, совершал поступки, которые многие называли безумными. Например, серия его реформ, которую некоторые называют “триада”: Индустриализация, идеей которой является “Выход из кризиса – в переходе от мелкого, частного хозяйства к крупному коллективному”. Лозунг Сталина звучал: “Даёшь пятилетку за четыре года”; Коллективизация, целью которой было уничтожение крестьян как класса и создание вместо них коллективного хозяйства; Культурная революция, которая проходила под эгидой: “Все те, кто не с нами, против нас”. В литературе образовалась Российская ассоциация пролетарских писателей. Все остальные оказались “вне закона”. См. <http://politmnenie.ru/iosif-stalin.html>.

⁴⁰ Л. Теракопян, *После...*, с. 40.

[...] дело ясное: надо кончать. Начинал гидролог Голубев на Оби, в заколдованном створе Ангальского мыса, кончает на отравленной Припяти – логика! (с. 115).

Ходить никуда не хотелось, ни в очереди в магазин, ни в ЖЭК, ни на почту, никуда. Он лежал и лежал [...], а наука танатология стала ему особенно близка (с. 117).

Герой даже написал прощальное письмо своему сыну. Отношения отца с сыном не были хорошими, у них были совсем разные взгляды на окружающую действительность, они существовали как бы “в разных мирах” (с. 75), может быть, и “презирали друг друга” (с. 75), но всё-таки Голубев пытается последний раз убедить сына в том, что в природе нет ничего лишнего, что она “высшая степень реализации возможностей” (с. 131).

Голубеву не удалось покончить с собой, так как узнал, что его сын Алёша погиб в автомобильной катастрофе во Франции. Ему пришлось исполнить родительский долг – заботится о подрастающем поколении, о внуках. При них Голубев не имел возможности думать о судьбе России, об экологии:

Рядом с детьми, в хлопотах, заботах Голубев, природный человек, о природе тоже забыл, какое там! [...] Чернобыль и неосфера по Вернадскому его больше не волновали, некогда, некогда: надо было жить... То есть выживать (с. 135).

Экологический роман Сергея Павловича Залыгина – это летопись умирающих надежд. Люди не могут отказаться от благ цивилизации, но овладеть ею они тоже не могут⁴¹. Роман напрочь отрешён от каких-либо утешительных иллюзий. Он проникнут если и не безверием в человека, то уже явным скептицизмом по отношению к нему, к его здравому смыслу, к его способности умерить аппетиты потребителя, осознать себя частью самой природы⁴².

Глазами героя Залыгин показал ужасающие картины уничтожаемой природы: затопленные богатейшие территории, перекрытые плотинами реки, техногенные экологические катастрофы, нарушение гармонии природы и естественной с ней связи, превращение человека

⁴¹ А. Панков, *Умирающие...*, с. 4.

⁴² Л. Теракопьян, *После...*, с. 41.

в часть “антиприродной государственной машины”⁴³. Эту антиприродность человека удачно определил в своей статье *Беззащитная жизнь* Валентин Курбатов:

С. П. Залыгин жестоко напоминал своим романом, что диалога с вечностью нам не избежать, что творчество мира может быть только религиозно и, если человек отговаривается от сотворчества с Богом, и, загораживаясь требованиями истории и прогресса, противоречит своим трудом существу жизни, вечность подойдёт с другой стороны и напомнит о себе возможностью физической смерти такого развитого и такого прогрессивного мира⁴⁴.

Чернобыль в повествовании Залыгина – это не только глобальная трагедия, но и символ нашей вины перед окружающей природой, которая, по мнению писателя,

[...] начинает (справедливо) мстить нам, мстить за своё поругание, мстить за красавицу Волгу, которая была великим символом славянства, а теперь не что иное, как сточная канава... Последствия этого скажутся, видимо, в ближайшие годы. Леса, земли, воды России уже совсем не те, что были в веках, что были полстолетия тому назад. Мы, собственно, вступили в эпоху экологического краха, но не хотим этого замечать, целиком погруженные в текущую политику⁴⁵.

Сергей Павлович Залыгин – один из тех художников, чьё творчество переполнено трогательной заботой о родной земле. Тревога за судьбу природного мира – это идейно-философский лейтмотив, который звучит почти во всех произведениях этого писателя. Размышления автора об опасности нарушения равновесия в природе являются самыми актуальными вопросами современного общества. В эпоху, когда царит мощная техника, проблемы экологии становятся самыми важными, тесно связанными с жизнью человека, которая вполне зависит от состояния окружающей среды, а литература, по мнению Залыгина, должна отражать связь “между всем существующим, между человеком и окружающим его миром, [...] соотнося человека не только с человеком, но и с природой”⁴⁶. Писатель с профессиональной осведомлённостью считал, что самая главная задача нашего времени – это формирование

⁴³ С. В. Хохлова, *“Экологический роман”...*, с. 203.

⁴⁴ В. Курбатов, *Беззащитная жизнь*, “Москва”, Москва 1994, № 7, с. 157.

⁴⁵ С. П. Залыгин, *Стариковские...*

⁴⁶ С. П. Залыгин, *Литература...*, с. 172.

экологического сознания у людей, нового взгляда на природу, воспитание ответственности за свои необдуманные действия, переориентация в отношении к природным богатствам, так как “природа – единственно возможный вариант нашего существования”⁴⁷.

MAN AND NATURE IN THE “ECOLOGICAL NOVEL” BY S. P. ZALYGIN

S U M M A R Y

The article analyzes the issue of the relationship between man and Nature based on S P. Zalygin’s ecological novel. Zalygin is one of the many Russian authors of the second half of the 20th century whose works embrace the need to care for our natural environment.

The main problem tackled in the ecological novel is the fate of mankind, which according to the author is not certain. The novel places strong emphasis on the urge for man to develop a respectful approach towards Nature and its resources, because otherwise we will be facing an ecological catastrophe on a global scale.

The novel’s protagonist, Nikolaj Pietrowicz Golubiew is an example of a hero who feels responsible for Nature and does everything he can to convince the authorities that the idea to turn around the rivers in the north is wrong. He also becomes a witness of an absurd endeavor to build railroad tracks across the North Pole in case of war with the United States. Golubiew suspects that this will sooner or later lead to a huge disaster. He is not mistaken, the result of such unsound projects was the Chernobyl disaster.

Zalygin’s ecological novel presents lack of hope for mankind. The author doubts that man can ever change and start treating the natural environment as part of his own existence.

⁴⁷ Там же.

Ewa Pańkowska
Białystok

Koncepcja miłości w *Świętej księdze wilkołaka* Wiktora Pielewina

Wiktor Pielewin należy niewątpliwie do grona najchętniej czytanych współczesnych pisarzy rosyjskich¹. Swoją ogromną popularność ten kontrowersyjny autor zawdzięcza m.in. temu, iż nie boi się umieszczać w swoich utworach treści prowokacyjnych, niekiedy nawet skandalizujących. Wydaje się, że w ten sposób Pielewin stara się po prostu wychodzić naprzeciw oczekiwaniom odbiorców spragnionych oryginalności i indywidualności, poza tym pisarz bardzo starannie uwzględnia wymagania i gusty czytelników². Pielewin chętnie miesza tropy kultury wysokiej i niskiej – masowej, ponieważ to właśnie ta ostatnia ma we współczesnym świecie największą liczbę wyznawców³, w związku z tym autor często wykorzystuje sprawdzone w popkulturze motywy, postacie, łącząc je z filozofią i mistycyzmem. Powieść *Święta księga wilkołaka* (*Священная книга оборотня*, 2004)⁴ jest doskonałym przykła-

¹ Powieść *Święta księga wilkołaka*, będąca przedmiotem analizy w niniejszym artykule, ukazała się w nakładzie 150 100 egzemplarzy, przy czym praktycznie od razu podjęto decyzję o dodruku dodatkowych 30 000 egzemplarzy (Т. Егерева, *Для отдыха мозга. Виктор Пелевин “Священная книга оборотня”. Рецензия на книгу*, <http://inout.ru/?action=pv&id=299167>). Z kolei zbiór opowiadań i opowieści *Woda ananasowa dla prześlicznej pani* (*Ананасная вода для прекрасной дамы*, 2010) już po dwóch dniach sprzedaży osiągnął status „superbestsellera” (*Najnowsza książka Wiktora Pielewina bije rekordy popularności*, http://www.ruslink.pl/ksiazka/aktualnosci/najnowsza_ksiazka_wiktora_pielewina_bije_rekordy_popularnosc,6022).

² M. Oziębłowski, *Postmodernizm i kicz. O sposobach funkcjonowania kategorii kiczu w obrębie estetyki postmodernizmu*, [w:] *Kicz, tandeta, jarmarczność w kulturze masowej XX wieku*, pod red. L. Rożek, Częstochowa 2000, s. 78.

³ B. Darska, *Mucha na czubku penisa*, „FA-art” 2006, nr 3 (65), s. 52–53.

⁴ Polskie wydanie: W. Pielewin, *Święta księga wilkołaka*, tł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa 2006.

dem takiego właśnie połączenia: po pierwsze, głównymi bohaterami swojego utworu Pielewin uczynił parę wilkołaków⁵, a więc istoty cieszące się niesłabnącym zainteresowaniem w kulturze masowej, po drugie, niezwykle istotne znaczenie w powieści pełnią filozoficzne rozważania nad istotą życia i świata, zwłaszcza buddyjska filozofia pustki, dzięki której, zdaniem autora, odciąć się można od fałszywych wartości iluzorycznego świata i odnaleźć tym samym drogę do wolności i nieśmiertelności⁶, zrozumieć własną naturę. Wasilij Prigodicz określił więc *Świętą księgę wilkołaka* jako:

... чрезвычайно редкое в отечественной литературе явление: авантюрный, с существенными сатирическими элементами роман на самом деле является тщательно закамуфлированным философским, богословским и религиозно-гностическим трактатом⁷.

Siergiej Czuprynin z kolei tego rodzaju próbę zespolenia europejskiej tradycji literackiej z religiami i systemami filozoficznymi Wschodu nazwał *fusion-literature* (ang. fusion – stopienie, fuzja, zlanie się).

... фьюжн можно (...) рассматривать (...) как вполне самостоятельную инновационную технику, цель которой не просто ввести в текст экзотический по своему происхождению сюжетно-тематический материал, но и расширить, обогатить семантику этого текста за счет привлечения инокультурной (то есть неевропейской) ментальности, адаптированной к пониманию русских читателей⁸.

Przedstawiona w *Świętej księdze wilkołaka* historia miłości łączącej głównych bohaterów: lisicę-demona A Huli, posiadającą dar manipulowania ludzką percepcją i tym samym sprowadzania na ludzi pomroczości, i Aleksandra-wilkołaka, oficera Federalnej Służby Bezpieczeństwa stała się

⁵ Należy zaznaczyć, że słowo „wilkołak” zostało tu użyte w odniesieniu do wszystkich „zmiennokształtnych stworów”, a więc istot mających zdolność metamorfozy w jakiegokolwiek zwierzę, nie tylko w wilka (por.: ros. **оборотень** – w narodnych powierzeniach: człowiek, przekształcony lub zdolny przekształcić się z pomocą magii w jakiegoś zwierzę).

⁶ I. Skoropanova, *Literatura rosyjska przełomu XX/XXI wieku jako zwierciadło transformacji*, tł z jęz. rosyjskiego W. Olbrych, [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. T. I. Transformacja*, pod red. H. Janaszek-Ivanickovej, Warszawa 2005, s. 140.

⁷ В. Пригодич, *Новейший Пелевин, или “Они шагают под звук другого барабана”*, <http://www.lebed.com/2005/art4111.htm>.

⁸ С. Чупринин, *Русская литература сегодня: Жизнь по понятиям*, Москва 2007, http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/101082/Chuprinin.-Russkaya_literatura_segodnya.Zhizn'_po_ponyatiyam.

dla Pielewina również doskonałym pretekstem do przewrotnego i ironicznego sportretowania Rosji początku XXI wieku, a w szerszym kontekście do stworzenia krytycznego obrazu całego współczesnego świata. Pisarz umieścił swoich niezwykłych, „niehumanicznych” bohaterów w codziennej rosyjskiej rzeczywistości i dzięki temu w sposób szczegółowy ukazał wszelkie absurdy i koszmary owej rzeczywistości⁹, jej wynaturzenia i patologie¹⁰. W powieści tej Pielewin występuje więc jako wnikliwy obserwator otaczającego go świata, obnażający jego liczne zakłamania, jako złośliwy krytyk współczesnej cywilizacji, który bezlitośnie kpi ze wszystkich i ze wszystkiego¹¹, a przy tym posiada umiejętność przedstawiania specyfiki czasów współczesnych za pomocą zapadających w pamięć symboli i obrazów, łącząc powagę z kpiną i żartem. Warto przy tym podkreślić, że w utworach Pielewina, również w *Świętej księdze wilkołaka*, wszystko pojawia się jak gdyby w cudzysłowie, zabarwione ironią, i to czytelnik sam musi zdecydować, czy wypowiedziane przez autora poglądy i idee mają charakter poważny, czy może jest to szyderstwo, drwina, parodia, a nawet parodia parodii¹². Kirill Reszetnikow podkreśla właśnie:

... неясный, зыбкий статус любого высказывания. С одной стороны, слова и действия героев часто как будто указывают на сугубо серьезный авторский посыл, а с другой – неизбежно прочитываются как цитата, имитация или очередная хохма. (...) Именно этот колеблющийся градус серьезности характерный (...) для Пелевина (...)¹³.

W *Świętej księdze wilkołaka* odnaleźć można wszystkie charakterystyczne cechy pisarstwa Pielewina, motywy obecne w jego wcześniejszych utworach: głęboki upadek duchowy współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, bezlitosne szyderstwo z Zachodu¹⁴, trzeźwe spojrzenie na wady człowieka, niestałość, niepewność, niespójność otaczającej nas rzeczywistości, ale

⁹ Z. Zaleska, *Czytelnik w stanie pomrocności. Wiktor Pielewin, Święta księga wilkołaka*, <http://tygodnik2003-2007.onet.pl/1563,12651,1366630,tematy.html>.

¹⁰ S. Chosiński, *Znikąd donikąd*, <http://www.esensja.pl/ksiazka/recenzje/tekst.html?id=4470>.

¹¹ M. Raińczuk, *Empire V: Pielewin w dobrej formie*, <http://kulturaonline.pl/empire,v,pielewin,w,dobrej,formie,tytul,artykul,3284.ftml>.

¹² С. Корнев, *Столкновение пустот: может ли постмодернизм быть русским и классическим? Об одной авантюре Виктора Пелевина*, «Новое литературное обозрение» 1997, № 28, <http://lib.ru/PELEWIN/korneew.2.txt>.

¹³ К. Решетников, *Как поймать лису за хвост*, «Газета» 2004, от 11 ноября, <http://www.gzt.ru/print.php?p=culture/2004/11/11/065219.html>.

¹⁴ W *Świętej księdze wilkołaka* pojawia się charakterystyka Zachodu jako *jednego wielkiego shopping mall* (handlowy deptak, promenada), gdzie człowiek ma do spełnienia jedynie jedną z trzech ról: kupującego, sprzedającego i towaru na ladzie sklepowej

również możliwość istnienia i odkrywania światów alternatywnych, leżących poza przyjętym doświadczeniem, możliwość przeniesienia się w inną przestrzeń i inny wymiar naszej egzystencji, wyczulenie na inicjatywę niezależnie i samodzielnie myślącej jednostki¹⁵, poszukującej autentycznego sensu istnienia, obraz inercji społeczeństwa rosyjskiego i jego niechęci do jakichkolwiek działań, mogących wydobyć jednostkę z bezpiecznej masy¹⁶, tworzenie świata przedstawionego na kształt *bricolage'u* z elementów różnorodnych, często przeciwstawnych¹⁷, łączenie realizmu z fantastyką, elementami groteski, literackie gry (należy podkreślić, że słowa „zabawa” i „gra” należą do kluczowych pojęć postmodernizmu¹⁸) i cytaty, w których elementy filozofii buddyjskiej przeplatają się ze sloganami współczesnej kultury masowej, właściwe pisarzowi niesamowite, cyniczne poczucie humoru ujawniające się już na pierwszych stronach utworu. Można zaryzykować stwierdzenie, że nagromadzenie różnego rodzaju aluzji literackich, odwołań, nawiązań, połączenie wspomnianej już fantastyki, satyry, baśniowości, liryzmu, refleksji filozoficznej tworzy w powieści prawdziwą mieszaninę wybuchową¹⁹.

W tekstach Pielewina odnajdujemy typowe dla postmodernizmu nagromadzenie wielości tworów, często łączących w sobie sprzeczności, które pisarz godzi ze sobą niekiedy na przekór tradycji, przyzwyczajeniom, uznanym normom i konwencjom literackim²⁰. Oto mieszanina kilkunastu przykładowych tematów, zjawisk, dzieł literackich, filmów, postaci, pisarzy, filozofów, pojawiających się w *Świętej księdze wilkołaka*: światowy bestseller Stephena Hawkinga pt. *Krótką historia czasu* (*A Brief History of Time*, 1988), imperatyw kategoryczny Immanuela Kanta, teza Francisa Fukuyamy o końcu historii, współczesny, oparty na psychoanalizie, dyskurs baśni na podstawie utworu Siergieja Aksakowa *Czerwony kwiatusek* (*С. Аксаков, Аленький цветочек*, 1858), indiański mit z Ameryki Północnej o użębionej waginie – *vagina dentata*, Henry David Thoreau, obcinacz do cygar w kształcie Moniki Lewinsky, idea Baudrillardowskich symulaków, kultowy film braci Lar-

(I. Skoropanova, *Literatura rosyjska przelomu XX/XXI wieku jako zwierciadło transformacji...*, s. 130). Zachód przedstawiony jest w powieści jako przestrzeń, gdzie wrażliwa jednostka nie znajdzie ani szczęścia, ani nie zyska równowagi duchowej, jako przestrzeń, gdzie z każdym rokiem coraz trudniej jest zachować **identity** – indywidualny charakter i własną tożsamość.

¹⁵ H. Janaszek-Ivaničková, *Nowa twarz postmodernizmu*, Katowice 2002, s. 18.

¹⁶ B. Darska, *Mucha na czubku penisa...*, s. 52.

¹⁷ H. Janaszek-Ivaničková, *Nowa twarz postmodernizmu...*, s. 27.

¹⁸ Tamże, s. 42.

¹⁹ Z. Zaleska, *Czytelnik w stanie pomrocności. Wiktor Pielewin, Święta księga wilkołaka...*

²⁰ M. Świerkocki, *Postmodernizm – paradygmat nowej kultury*, Łódź 1997, s. 79–80.

ry'ego i Andy'ego Wachowskich *Matrix* (1999), *Ballada o więzieniu w Reading* (*The Ballad of Gaol*, 1898) Oscara Wilde'a, obraz Kazimierza Malewicza *Czarny kwadrat na białym tle* (po raz pierwszy pokazany w 1915 r.), zasada zwana „brzytwą Ockhama” (Ockham's or Occam's razor) przekształcona w slogan reklamowy prezerwatyw, Andy Warhol, Aleksandr Błok, Marina Cwietajewa, Andriej Biły, Sasza Czorny Władimir Majakowski, Lew Tołstoj, Vladimir Nabokov, Fiodor Dostojewski, Aleksandr Sołżenicyn, Homer, Stendhal, Haruki Murakami, Wystan Hugh Auden, George Berkeley, David Hume, Fryderyk Nietzsche, Ludwig Wittgenstein, Zygmunt Freud, Michel Foucault, Jacques Lacan, Jacques Derrida, Carlos Castaneda, staroegipski i grecki symbol przedstawiający węża z ogonem w pysku, który bez przerwy pożera samego siebie i odradza się z siebie – uroboros, Szarikow – bohater utworu Michaiła Bułhakowa *Psie serce* (*Собачье сердце*, 1926).

Narratorem w *Świętej księdze wilkołaka* i jednocześnie swego rodzaju przewodnikiem po współczesnym świecie nie jest człowiek. A Huli bowiem, jak już wspomniano, to chiński demon, lisica o nadprzyrodzonych właściwościach, istota płci żeńskiej, chociaż należy podkreślić, że czarodziejskie lisice nie posiadają narządów płciowych w ludzkim sensie, a jedynie ich swoisty odpowiednik – symulakr układu rozrodczego. A Huli to istota mająca zdolność do metamorfozy (suprafizycznej transformacji) i zamiany swojego ludzkiego wyglądu na lisi i oczywiście odwrotnie. Przy konstruowaniu tej postaci Pielewin wykorzystał informacje zaczerpnięte z mitologii chińskiej, chińskiego folkloru, przy czym zinterpretował je we właściwy sobie sposób, nadając niektórym z nich nowe znaczenie, zgodnie z głównym założeniem teorii intertekstualności, że żaden tekst nie ma charakteru hermetycznie zamkniętej całości, nie jest też odizolowaną od świata monadą. Każdy tekst istnieje w powiązaniu z innymi tekstami, korzysta z nich i przetwarza je stosownie do celów, jakie pojawiają się w jego czasach, względnie jakie sam sobie wytycza. Zasadniczym celem wszelkich zabiegów intertekstualnych jest więc wytworzenie nowej całości, niekiedy przeciwstawnej całościom wyjściowym²¹.

Według chińskich wierzeń lisy potrafiły przyjmować różne kształty. Niekiedy zjawiały się w postaci pięknej dziewczyny, żeby w ten sposób uwieść, a następnie podstępnie i skutecznie doprowadzić do zguby i niechybnej śmierci jakiegoś zdolnego młodzieńca ze szlachtetnego rodu. Swego rodzaju odpowiednikami lisów w wierzeniach niektórych ludów arabskich i europejskich były wampiry, duchy zmarłych, które zabijały napotkanych na drodze ludzi, wypijały ich krew. Należy dodać, że zdarzały się również

²¹ H. Janaszek-Ivaničková, *Nowa twarz postmodernizmu...*, s. 78, 82.

dobrze lisy, które dopóki mogły bytować na ziemi w ludzkiej postaci, stały się swym postępowaniem być wzorem i przykładem dla ludzi²². Warto także podkreślić, że lisice-demony dążyły do intymnych zbliżeń z mężczyznami, pochłaniały one wówczas ludzką energię życiową, dzięki czemu znacząco wzmacniały swoją nadprzyrodzoną siłę i w konsekwencji stawały się długowieczne, a nawet nieśmiertelne²³.

A Huli pod postacią nastoletniej dziewczyny (naprawdę bohaterka liczy sobie około dwóch tysięcy lat – tyle potrafi sobie przypomnieć mniej więcej dokładnie, a więc można założyć, że jest znacznie starsza) trudni się w Moskwie najstarszym zawodem świata. Jako prostytutka przyswaja sobie ludzką energię seksualną, która umożliwia jej zachowanie wiecznej młodości²⁴. Należy przy tym podkreślić, że ten chiński demon posiada swój kodeks etyczny, dlatego też nie odbiera on swoim ofiarom zbyt wiele potencji. W rzeczywistości jednak lisica z nikim nie współżyje, co więcej udało się jej, będąc prostytutką, zachować dziewictwo. A Huli za pomocą mocy swego rudego ogona, swoistej anteny emitującej hipnotyzujące promieniowanie, stwarza jedynie sugestywną iluzję intymnego zbliżenia²⁵, wprawiając w ten sposób nieświadomych klientów w stan ekstazy²⁶, ofiarowując im niezemskie, wirtualne doznania seksualne. Warto przy tym dodać, że zgodnie z prawem niebios, którego łamać nie wolno, cnotliwa lisica A Huli musi zarabiać tylko prostytutką i w żadnym wypadku nie może wykorzystywać swego hipnotycznego daru w innych celach.

A Huli to postać-hybryda²⁷, skomplikowana kreacja, w której napotyamy liczne aluzje, skojarzenia, odwołania nie tylko do chińskiej mitologii, chińskiej kultury, ale również do znanych dzieł literatury rosyjskiej.

Nastoletni wygląd A Huli i jej umiejętność wzbudzania w mężczyznach niezwykle silnych i jednocześnie sprzecznych emocji potraktować można jako

²² T. Żbikowski, *Wstęp*, [w:] Pu Songling, *Mnisi-czarnoksiężnicy czyli niesamowite historie o dziwnych ludziach*, Warszawa 2008, s. 5–6.

²³ И. Алимов, *Китайский культ лисы и «Удивительная встреча в Западном Шу Лу Сянь-миня»*, <http://www.pvost.org/alimov/pdf/fox-pdf.pdf>.

²⁴ Z. Zaleska, *Czytelnik w stanie pomrocności. Wiktor Pielewin, Święta księga wilkolaka...*

²⁵ R. Chojnacki, *Wiktor Pielewin – „Święta księga wilkolaka”*, <http://www.carpenocem.pl/pages/swietaksiegar.htm>.

²⁶ P. Szwocha, *Mistyczna podróż w rosyjską duszę*, http://www.wiadomosci24.pl/artykul/mistyczna-podroz_w_rosyjska_dusze_84406.html.

²⁷ Można także użyć określenia: *персонаж-симулякр*, наделенный гибридно-цитатным языком, в котором просвечивают литературные предшественники (И. Скоропанова, *Русская постмодернистская литература. Учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов*, Москва 2002, s. 244).

wyraźne nawiązanie do powieści Vladimira Nabokova *Lolita* (1955)²⁸, co niejako potwierdzają słowa samej lisicy:

На вид мне можно дать от четырнадцати до семнадцати – ближе к четырнадцати. Мой физический облик вызывает у людей, особенно мужчин, сильные и противоречивые чувства, которые скучно описывать, да и нет нужды – «Лолиту» в наше время читали даже лолиты²⁹.

W pracy A Huli ukrywa się pod pseudonimem Adela (ukochany lisicy nazywa ją zdrobniale Ada). Imię „Ada”, oprócz tego, że budzi „piekielne skojarzenia” (rosyjskie słowo *ад* – piekło)³⁰, odsyła także czytelnika do innej anglojęzycznej powieści Nabokova, do utworu *Ada albo Żar: Kronika rodzinna* (*Ada or Ardor: A Family Chronicle*, 1969), opisującego romans rodzzonego brata i siostry, Ady i Vana. W książce tej odnajdziemy filozoficzne rozważania na temat czasu i śmierci, na temat miłości, miłości czyściej, która trwa nawet wtedy, gdy wypaliło się już pożądanie³¹. Podobne problemy porusza również Pielewin. W *Świętej księdze wilkołaka* niezwykle ważny jest wątek miłosny, historia miłości szczerzej, bezinteresownej, miłości, która nawet w czasach „powszechnej prostytucji społeczno-politycznej” pozostaje poza sferą kupna-sprzedaży³², historia miłości niedostępnej dla zwykłych ludzi³³.

Zagraniczny, fałszywy paszport A Huli został wystawiony na nazwisko Alisa Li. Imię Alisa nosi chytra lisica-oszustka, negatywna bohaterka z książki dla dzieci Aleksieja Tołstoja *Złoty kluczyczek, czyli niezwykle przygody rajacyka Buratino* (*Золотой ключик, или Приключения Буратино*, 1936). Z kolei w powieści *Dzienny patrol* (Сергей Лукьяненко, Владимир Васильев, *Дневной дозор*, 2000) poznajemy historię nieszcześliwej miłości

²⁸ Tytułowa *Lolita*, czyli Dolores Haze to amerykańska dwunastolatka o szczególnym, wręcz demonicznym uroku, nimfетка, w której zakochuje się dojrzały, czterdziestoletni mężczyzna Humbert (A. Grodecka, *Lektury stulecia. Słynni pisarze, wielkie dzieła. Kanon literacki. Analizy i interpretacje literackie. Wypisy*, Warszawa 1999, s. 284–285).

²⁹ В. Пелевин, *Священная книга оборотня*, Москва 2004, с. 10. Przy następnych cytatach z tego wydania numery stron podaję w tekście.

³⁰ L. Schillinger, *Demonic Muse*, http://www.nytimes.com/2008/09/28/books/review/Schillinger-t.html?_r=1&pagewanted=all.

³¹ J. Kurkiewicz, *Ada albo Żar. Kronika rodzinna, Nabokov, Vladimir*, http://wyborcza.pl/1,75517,6519737,Ada_albo_Zar_Kronika_rodzinna_Nabokov_Vladimir.html.

³² В. Пустовая, *Ничё о ником: апофатик Пелевин*, «Октябрь» 2010, № 6, <http://magazines.russ.ru/october/2010/6/ru12-pr.html>.

³³ М. Гаврилова, *В погонях и с хвостом. Виктор Пелевин, Священная книга оборотня*, http://www.km.ru/magazin/view_priny.asp?id={F213F4EB-C4C0-4325-957B-FF2D8...

wiedźmy Alisy i maga Igora, wrogów, wojowników armii Światła i Ciemności, uwikłanych w odwieczną walkę Dobra ze Złem. Warto tu dodać, że lisicę A Huli i wiedźmę Alisę łączy nie tylko zbieżność imion, ale także inne podobne cechy, jak chociażby wykorzystywanie ludzkiej energii do poprawy własnej kondycji, pogarda dla gatunku ludzkiego³⁴:

... Я – Темная. Я – ведьма. Я – вне человеческой морали и не собираюсь играть в пацки с примитивными организмами по имени «люди».

... У меня разрешение на отдых и использование человеческих сил³⁵.

Z powodu samobójczej śmierci jednego z klientów A Huli musi zrezygnować z pracy w hotelu „National” i poszukać innych możliwości zarobku. Lisica poznaje Pawła Iwanowicza, eksperta od spraw kultury, konsultanta pracującego dla Federalnej Służby Bezpieczeństwa, innymi słowy, donosiciela. Paweł Iwanowicz nagrywa wszystkie spotkania z prostytutką, i to dzięki nim FSB dowiaduje się o nadprzyrodzonych właściwościach A Huli. W ten sposób dochodzi do kluczowego w powieści spotkania lisicy z Saszą Sierym³⁶, męskim, przystojnym oficerem-wilkołakiem, całkowicie odpornym na hipnotyzującą moc lisiego ogona.

Tworząc tę postać, Pielewin wykorzystał dawne wierzenia plemion słowiańskich dotyczące magicznego związku człowieka z wilkiem³⁷, sięgnął również do mitów skandynawskich, germańskich – nawiązał do Zmierzchu bogów – Ragnarök i głównego bohatera tej ostatecznej zagłady wilka Fenrira³⁸. Pisarz uwzględnił także współczesną rosyjską twórczość ludową:

... я заимствовал из фольклора (...) образ «оборотня в погонах». А это волшебное существо обитает преимущественно в России и играет большую роль в современном устном творчестве (...) ³⁹.

³⁴ A Huli ludzi określa mianem „bezogoniastych małp”.

³⁵ С. Лукьяненко, В. Васильев, *Дневной дозор*, Москва 2006, с. 126.

³⁶ G. Wysocki, *O tym, co łączy Micka Jaggera, Eurypidesa, Alvina Kleina i Puszkina*, <http://www.artpapier.com/?pid=2&cid=1&aid=446>.

³⁷ **Wilkołak** (ros. wołkodłak, wołkołak, wurdalak) to człowiek, który posiada zdolność przeistaczania się w wilka, bądź staje się wilkiem z powodu czarów rzuconych przez czarownicę lub ulega przemianie w to zwierzę na skutek przebrania się w wilczą skórę (Ф. Капица, *Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы. Справочник*, Москва 2001, с. 67–68).

³⁸ W gabinecie Aleksandra A Huli odnajduje opowiadanie Jorge Luisa Borgesa *Ragnarök* (1959), a także fragmenty *Eddy starszej* – anonimowego zbioru pieśni o pogańskich bogach i bohaterach.

³⁹ Интервью с Виктором Пелевиным: *Несколько раз мне мерещилось, будто я стучу по клавишам лисьими лапами...*, <http://peoples.ru/art/literature/story/pelevin>.

Aleksander nie jest więc „typowym” wilkołakiem⁴⁰, bezmyślną, krwiożerczą bestią rozszarpującą swoje ofiary, lecz właśnie „wilkołakiem w mundurze”⁴¹, który swoje transformacyjne umiejętności wykorzystuje do „wy-ciskania” ropy naftowej z umęczonego ciała Matki Rosji⁴². W zakres obowiązków Aleksandra wchodzi więc dbanie o to, aby strumień tego niezwykle cennego surowca, zapewniającego rozwój gospodarczy kraju i wzrost dochodów oligarchów, płynął nieprzerwanie. Jeżeli pojawiają się poważne problemy z dostawą ropy naftowej, młody oficer FSB zmuszony jest osobiście uczestniczyć w magicznym rytuale jej wydobycia. Sasza w zwierzęcej postaci, jako potężny, północny wilk wyje do czaszki łaciatej krowy (metaforyczny obraz Rosji), błagając ją, by kolejny raz „zapłakała” ropą, która niczym krew „utrzymuje przy życiu”, „zasila” nienasyconą rosyjską elitę rządowo-oligarchiczną – polityków, biznesmenów⁴³.

Aleksander, przedstawiając się A Huli, wspomina o Saszy Biełym, bohaterze popularnego serialu rosyjskiego *Brygada* (*Бригада*) z 2002 roku, w reżyserii Aleksieja Sidorowa. W serialu tym, który można uznać za swego rodzaju rosyjską sagę „gangsterską”, przedstawiona została historia ugrupowania przestępczego, jednego z najpotężniejszych gangów rządzących stolicą Rosji (akcja toczy się w latach 1989–2000), historia czterech przyjaciół, ze zwróceniem szczególnej uwagi na losy lidera tej grupy Aleksandra Biełowa, noszącego przydomek właśnie Sasza Biełyj. *Brygada* to serial demaskujący mechanizmy tworzenia się rosyjskiej mafii w konsekwencji zmian społecz-

⁴⁰ Pielewin w swoim utworze nawiązuje do mitu przemiany człowieka w negatywnego „obcego”, w niepokojący i niebezpieczny byt, jakim jest wilk, ale jednocześnie zrywa ze stereotypowym wizerunkiem wilkołaka. W świecie przedstawionym powieści metamorfoza w zwierzę nie jest więc wydarzeniem przerażającym, a wilkołaki nie są drapieżnymi niszczycielami, które w morderczym szale atakują ludzi i zwierzęta, zagrażają całej społeczności (A. di Nola, *Wstęp*, [w:] E. Petoia, *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, tł. A. Pers, J. Kornecka, M. Małecka, N. Korzycka, B. Bielańska, Kraków 2004, s. 5, 6, 7–8).

⁴¹ Zob.: A. Балод, *Иронический словарь А Хули*, <http://pelevin.nov.ru/stati/o-iron/1.html>: Оборотни в погонах. Метафорическое выражение, употребляемое в российской прессе для обозначения представителей государственной власти и работников силовых структур, преступивших закон. Считается, что источником появления выражения «оборотни в погонах» стал популярный советский сериал о работе милиции «Рожденная революцией». 8-я серия фильма называлась «Оборотни», по ее сюжету бандиты совершали свои преступления, переодеваясь в милицейскую форму (*Оборотни в погонах – Википедия*, <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1...>).

⁴² T. Gałązka, *Wiktor Pielewin, Święta księga wilkołaka*, <http://www.creatio.art.pl/index.php?menu=archiwum&archid=9&artid=169>.

⁴³ С. Яровенко, *Виктор Пелевин: мифопоэтика как мифодизайн*, <http://www.globalistika.ru/biblio/actual.phil.6.htm>.

nych i ekonomicznych, jakie nastąpiły po pieriestrojce. To opowieść o czterech przedstawicielach tzw. „straconego pokolenia”, których jedynym pragnieniem stała się ucieczka od nędzy, których życie ułożyłoby się zapewne zupełnie inaczej, gdyby żyli w innych czasach. Twórcy serialu zwrócili uwagę również na to, że metody stosowane przez funkcjonariuszy Federalnej Służby Bezpieczeństwa bardzo często nie odbiegają od tych, które stosują przestępcy⁴⁴. Pielewin w *Świętej księdze wilkołaka* także wskazuje na związek FSB ze światem przestępczym, na przykład A Huli wprost nazywa Aleksandra zwyczajnym szefem bandziorów. Pisarz jednocześnie podkreśla nasilenie się przemocy w życiu społeczeństwa rosyjskiego.

Rodzące się uczucie między czarodziejską lisicą i wilkołakiem, wybuchająca między nimi miłość-wojna to pretekst do zderzenia dwóch ideologii, zdaniem Marka Lipowieckiego, reprezentowanej przez kobietę-demona postmodernistyczno-liberalnej z neotradycjonalistycznymi poglądami wilkołaka-patrioty, który poświęca się służbie swojej ojczyźnie. Jednocześnie kochankowie w różny sposób próbują przystosować się do kryzysowej sytuacji w Rosji. Aleksander przywdziewa maskę cynicznego profesjonalisty-pragmatyka, skrywającą w istocie wrażliwą naturę⁴⁵. A Huli z kolei, żeby „dogodzić” współczesnym dobiera sobie do wyglądu nowe „ja”, niczym suknię uszytą według nowej mody. Przychodzi jej to z łatwością, gdyż w jej naturze leży nieustanne udawanie:

... моя сущность в том, чтобы притворяться, значит, единственный путь к подлинной искренности для меня лежит через притворство (s. 362).

Spotykają się więc istoty z jednej strony podobne do siebie, ponieważ mające zdolność transformacji – przemiany w zwierzę, z drugiej strony, są to zupełnie odmienne osobowości: intelektualistka tęskniąca za wzniosłymi czasami, utraconym pięknem i sensem, wysoko ceniąca twórczość Nabokova, Prousta, Joyce’a i posiadający wyłącznie wiedzę praktyczną miłośnik filmów samurajskich, westernów, japońskich kreskówek o robotach, kryminałów. A Huli i Aleksander to dwa odmienne modele funkcjonowania w społeczeństwie, to reprezentanci dwóch przeciwstawnych światów, dlatego też od razu widać, że ich związek skazany jest na niepowodzenie, to mezalians bez przyszłości. A Huli trudni się prostytutką, a więc w zasadzie działa na

⁴⁴ *Polskie Centrum Serialowe*, <http://www.serialo.pl/info/sensa/briga.htm>.

⁴⁵ М. Липовецкий, *Тригстер и «закрытое» общество*, «НЛО» 2009, № 100, <http://magazines.russ.ru/nlo/2009/100/li19-pr.html>.

pograniczu prawa. Pielewin uczynił ją w powieści symbolem wolności i niezależności⁴⁶. Aleksander z kolei obraca się wśród ludzi władzy, ma pieniądze, podwładnych, za nim stoi prawo i związane z nim instytucje, kojarzące się z przymusem i unifikującą normą. Lisica prawdę dostrzega w pielęgnowaniu indywidualności, w możliwości mówienia własnym głosem, w możliwości wyrażania sprzeciwu wobec systemu ograniczającego wolność jednostki. Aleksander szansę dla siebie widzi w walce z otoczeniem, w oczyszczaniu ojczyzny z wrogów zewnętrznych i wewnętrznych. Te dwie ogoniaste istoty nie mogą być razem, ponieważ do samoświadomości każdy musi dojść sam, droga do wyzwolenia jest drogą samotną, często nierozzerwalnie związaną z cierpieniem (A Huli cierpi po rozstaniu z Aleksandrem, który zostawia ją z powodu dzielącej ich różnicy wieku). Można więc powiedzieć, że następuje zderzenie dwóch wizji świata, a także dwóch pierwotnych sił⁴⁷: pierwiastka męskiego i żeńskiego. Dmitrij Fjucze zauważa, że lisica i wilk to symbole miłości i przemocy, to jak gdyby dwie strony ludzkiej osobowości, a więc także i części składowe natury samego Pielewina:

Волк и лиса – это две стороны единого авторского существа, его мужская и женская ипостаси, постоянно перевоплощающиеся друг в друга. (...) Любовь есть лишь метафора, отражение женской квинтэссенции (...), женской стороны человека (...), так и Насилие (и связанные с ним разрушение, уничтожение, прекращение – Е.Р.), как противоположная Любви мужская метафора, есть отражение мужской квинтэссенции (...), мужской стороны человека.

Lisica reprezentuje więc tę bierną, słabszą część osobowości, zdolną jedynie do teoretycznych rozważań (Fjucze używa tu określenia „pustosłowie”). To istota, która wprawdzie dostrzega wady i niedoskonałości otaczającej ją rzeczywistości, ale nie próbuje niczego naprawić, zmienić, po prostu opuszcza ten niedoskonały świat. Wilk, kierujący się w swoim postępowaniu zdrowym rozsądkiem, stanowi jej całkowite przeciwieństwo, maksymalnie wykorzystuje swoją siłę i działa dla dobra ojczyzny⁴⁸.

A Huli więc, podobnie jak Piotr Pusto – bohater powieści *Mały palec Buddy* (Чанаев у Пустома, 1996), Andriej – bohater *Żółtej strza-*

⁴⁶ Warto podkreślić, że dla Saszy A Huli gotowa jest jednak wiele poświęcić, nawet radykalnie zmienić swoje dotychczasowe życie i wcielić się w tak nietypową dla niej rolę opiekunki, troskliwej żony, typowej zamężnej młodej Rosjanki, na której kruche barki spadło prowadzenie domu.

⁴⁷ B. Darska, *Mucha na czubku penisa...*, s. 53–54.

⁴⁸ Д. Фьюче, *Ничие «у-у-у» Пелевина или Охота на Обратной*, <http://newlit.ru/~future/2274.html>.

ły (*Желтая стрела*, 1993), Omon Kriwomazow z utworu *Omon Ra* (*Омон Ра*, 1992), kurczęta z opowieści *Samotnik i Sześciopalcu* (*Затворник и Шестипалецый*, 1990), należy do grona tych pielewinowskich bohaterów-uciekierów, którzy rezygnują z uczestnictwa w zastanej rzeczywistości, rzeczywistości koszarnej, pełnej hipokryzji i cierpienia, rezygnują z uczestnictwa w życiu społeczeństwa⁴⁹. Wszyscy wymienieni bohaterzy podejmują więc próbę przekroczenia granic znanego im świata, w istocie iluzorycznego:

Иллюзорная реальность в том или ином виде представлена практически во всех вещах Пелевина, будь то рассказы (...) или романы (...). Мир у автора предстает в виде замкнутого и упорядоченного кошмарного пространства, об истинной природе которого известно лишь одиночкам, путешествующим в поисках ключа от этого мира⁵⁰.

Pielewinowscy uciekinierzy decydują się na odrzucenie zniewalającej, znanej im przestrzeni, ponieważ nieznane daje przynajmniej nadzieję⁵¹.

A Huli opuszcza ten świat dzięki prawdziwej miłości, a taką niewątpliwie jest jej uczucie do Aleksandra. Jedyne prawdziwa miłość może bowiem rozerwać łańcuch autohipnozy, „niezachwiany związek ogona i świadomości” (lisica za pomocą ogona stwarza sobie iluzję otaczającego ją świata).

Если зарожденная в сердце любовь была истинной, то после крика хвост на секунду перестанет создавать этот мир. Эта секунда и есть мгновение свободы, которого более чем достаточно, чтобы навсегда покинуть пространство страдания (s. 379).

Miłość okazuje się więc metaforycznym kluczem otwierającym drzwi do Tęczowego Strumienia, do nowego wszechświata.

И вдруг случилось невероятное. Внутри моей головы, где-то между глаз, разлилось радужное сияние. Я воспринимала его не физическим зрением – скорее это напоминало сон, который мне удалось контрабандой пронести в бодрствование. Сияние походило на ручей под весенним солнцем. В нем играли искры всех возможных оттенков, и в этот ласковый свет можно было шагнуть (s. 365).

⁴⁹ В. Десятов, *На берегу пустынных волн: Акунин, Пелевин и Набоков в 2008 году*, http://etc.dal.ca/noj/articles/volume3//08_Desyatov.pdf.

⁵⁰ Н. Нагорная, *Онейрическое, фантастическое, мифологическое в прозе В. О. Пелевина*, [в:] *Иные времена: эволюция русской фантастики на рубеже тысячелетий*, коллектив авторов, Челябинск 2010, <http://www.slavcenteur.ru/Proba/Kovtun/inye.vremena.pdf?PHPSESSID=d5af031f04ee1eae0dd9ae176a980535>.

⁵¹ В. Darska, *Mucha na czubku penisu...*, s. 54.

Działanie A Huli określić można jako:

... выход (...) за свои пределы, выражающийся в преодолении ординарного восприятия окружающего мира.
... действенный способ трансцендентного перехода в иную – лучшую – реальность⁵².

Wydaje się, że doznania, wrażenia odczuwane przy wejściu do Tęczowego Strumienia można porównać z tymi, które towarzyszą buddyjskiemu oświeceniu. Wraz z oświeceniem bowiem chwila postrzegania staje się tysiącrotnie jaśniejsza i bardziej porywająca niż wszystko, co możemy sobie wyobrazić lub co możemy przeżyć, a doświadczenie radości i inspiracji już nigdy nie opuszcza człowieka⁵³. Wejście do Tęczowego Strumienia jest równoznaczne ze zdobyciem ostatecznej samowiedzy, z odkryciem w sobie najwyższego stadium, jakie może osiągnąć czarodziejska lisica – stadium arcywilkołaka⁵⁴. Arcywilkołak wskaże innym żyjącym na świecie wilkołakom drogę do wyzwolenia i zbawienia, pokaże, jak opuścić tę przestrzeń cierpienia i koszmaru.

Miłość także w życiu Saszy powoduje radykalne zmiany. Namiętny pocałunek A Huli przemienia go w apokaliptycznego, czarnego psa o pięciu łapach⁵⁵, bezwzględного, mrocznego strażnika i obrońcę ojczyzny⁵⁶. Bohater (już jako Sasza Czornyj) odkrywa w sobie ogromną siłę, nieograniczone wręcz możliwości oddziaływania na inne istoty, nieograniczone możliwości szkodenia wrogom ojczyzny⁵⁷. Nerozerwalna więź łącząca Aleksandra z Rosją nie pozwala mu jej opuścić i wejść do Tęczowego Strumienia:

⁵² Г. Заломкина, *Москва-Петушки: другая дорога в Икстлан. Код трансцендентного перехода у Вен. Ерофеева и В. Пелевина*, [в:] *Памяти профессора В. П. Скобелева: проблемы поэтики и истории русской литературы XIX–XX веков. Международный сборник научных статей*, под ред. С. Голубкова, Н. Рымаря, Самара 2005, <http://pelevin.nov.ru/stati/o-ikstlan.doc>.

⁵³ Lama Ole Nydahl, *O naturze rzeczy. Współczesne wprowadzenie do buddyzmu*, tł. W. Tracewski, Warszawa 2008, s. 15.

⁵⁴ P. Szwocha, *Mistyczna podróż w rosyjską duszę...*

⁵⁵ Tę transformację Aleksandra w czarnego psa o pięciu łapach można odczytać jako alegorię nadejścia totalitaryzmu (zob.: E. Pańkowska, *Ironia i jej funkcje w „Świętej księdze wilkołaka” Wiktora Pielewina*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich VII*. Studia pod red. W. Supy, Białystok 2008, s. 290–291).

⁵⁶ Г. Юзефович, *Пелевин и оборотни. Эпоха титанов в русской литературе закончилась*, <http://www.stengazeta.net/article.for.printing.html?id=59>.

⁵⁷ Д. Фьюче, *Нищие «у-у-у» Пелевина или Охота на Оборотней...*

... Александр готов помогать России любыми возможными средствами, поэтому (...) обретенную силу апокалипсического пса (...) он обращает против врагов своей страны, а не для того, чтобы (...) войти в Радужный поток (...)»⁵⁸.

Świętą księgę wilkołaka potraktować można także jako postmodernistyczną wariację na temat bardzo popularnych w rosyjskim folklorze bajek o lisicy i wilku⁵⁹, w których lisica jest zazwyczaj przebiegłą, chytrą oszustką, wilk zaś stanowi jej całkowite przeciwieństwo, jest naiwny, prostoduszny i dlatego wierzy w słowa lisicy-spryciarki⁶⁰. Wilk określany bywa w związku z tym jako wilk-dureń, szary głupiec⁶¹. W powieści Pielewina lisica A Huli to rzeczywiście chytra, przebiegła istota, która zawsze znajdzie sposób, aby obejść wszelkie zasady moralne i wszystkich zwieść. Wciela się ona również niejako w rolę nauczyciela i przekazuje swoją rozległą i wszechstronną wiedzę Aleksandrowi, posiadającemu wyraźne braki w wykształceniu (A Huli włada wszystkimi głównymi językami świata, ma wiele do powiedzenia prawie na każdy temat – jest znawczynią literatury, malarstwa, filozofii, religii, kina popularnego i awangardowego).

Warto także wspomnieć, że szary wilk z kolei jest ważną postacią bajek magicznych, w których pełni rolę magicznego pomocnika głównego bohatera⁶², a Sasza przecież pomaga swojej ojczyźnie, narodowi.

W *Świętej księdze wilkołaka* oprócz intertekstualnych odniesień do rosyjskich bajek o lisicy i wilku odnajdziemy również wyraźne aluzje do *Czerwonego Kapturka*⁶³. Na jedno ze spotkań ze swoim ukochanym – wilkołakiem A Huli przychodzi ubrana w czerwony kaptur i przynosi w koszyczku

⁵⁸ Д. Зарубина, *Универсалии в романном творчестве В. О. Пелевина. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Иваново 2007, <http://w3.ivanovo.ac.ru/win1251/science/avtoreferat/zarubina.doc>.

⁵⁹ Н. Александров, *Пелевин написал сказку про лису и волка*, «ИЗВЕСТИЯ» 2004, от 10 ноября, <http://www.izvestia.ru/culture/article659928>.

⁶⁰ К. Гончаров, *Анималистические представления в фольклоре. Образ волка в русских и иноземных сказках*, <http://www.organizmica.org/archive/602/volk.shtml>.

⁶¹ Zob.: *Głupi wilk*, [w:] *Rosyjskie bajki ludowe ze zbioru Aleksandra Afanasjewa*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2001, t. I, s. 44–45; *Сказка о Лисичке-сестричке и Волке*, <http://playground.ctp-design.net/fairytales/lisa-i-volk.html>.

⁶² Zob.: *Байка о carewiczu Iwanie, żar-ptaku i o szarym wilku (Сказка об Иван-царевиче, Жар-птице и сером волке)*, [w:] *Rosyjskie bajki ludowe ze zbioru Aleksandra Afanasjewa...*, s. 173–180.

⁶³ Francuski pisarz Charles Perrault stworzył w 1697 roku książkę *Bajki Babci Gąski*, w której wykorzystał postać Czerwonego Kapturka, małej dziewczynki noszącej czerwony kaptur. Trudno jest podać jedyne go autora tej baśni, ponieważ zarówno Bracia Grimm jak i Ch. Perrault korzystali z podobnych, ludowych źródeł (http://pl.wikipedia.org/wiki/Czerwony_Kapturek).

paszteciki⁶⁴ – w najsłynniejszej wersji baśni Czerwony Kapturek udaje się do Babci z winem i ciastkiem w koszyczku, a kiedy przechodzi przez las, spotyka wilka. Tego baśniowego drapieżnika uznać można za specyficzny, ponieważ złagodzony, dostosowany do potrzeb dziecięcego odbiorcy, wizerunek wilkołaka. Rozmawiający z Czerwonym Kapturkiem i Babcią kosmaty potwór posiada bowiem zasadnicze cechy wilkołaka: ma właściwości istoty antropomorficznej (mówi, myśli, planuje, dokonuje wyboru, nosi ubranie) i na tyle przybiera pozory cywilizowanego zachowania, iż osoba nieświadoma, tak jak dziecko, nie jest w stanie rozpoznać w nim wilka. Jednocześnie baśniowy wilk jednak jest drapieżnikiem, dążącym do tego, aby podstępem, ukrywając swoją tożsamość pod pozorami człowieczeństwa, pożreć swoją ofiarę⁶⁵. Warto dodać, że w literaturze ta podwójna natura wilkołaka była często wykorzystywana do tego, aby podkreślić podwójną naturę każdego człowieka, pozwalającą na zachowania ludzkie (z jednej strony człowiek jako przedstawiciel świata uczuć, rozumu, kultury), ale również zwierzęce (z drugiej strony żyjący w człowieku wilk, czyli świat instynktu pierwotnego, w którym znikają wszelkie bariery kulturalne, ideologiczne, moralne). Te odruchy zwierzęce, zazwyczaj zamknięte i trzymane pod kluczem kultury⁶⁶, niestety, jak sugeruje w swojej powieści Pielewin zaczynają w zachowaniach ludzkich dominować.

W podsumowaniu powyższych rozważań można stwierdzić, że *Święta księga wilkołaka* w swojej strukturze oparta jest na wzajemnym przenikaniu się powagi i ironii, realizmu i elementów fantastyki, przy czym:

... фантастика – самоценный элемент пелевинского художественного мира, основанного на систематичной деконструкции наших общих представлений о реальности и на выявлении, таким образом, настоящего смысла бытия. (...) Повседневная реальность, воспринимаемая большинством людей как данность, является в художественном мире Пелевина лишь миражом, создаваемым человеческим сознанием. Допуская совмещение несовместимого, извращая рационалистические ориентиры читателя, фантастическое изображение действительности позволяет автору выявить фальшивость общепринятых представлений о ней⁶⁷.

⁶⁴ Warto tu dodać, że na odwrocie książki, na okładce pojawiają się właśnie Czerwony Kapturek i Szary Wilk.

⁶⁵ A. Gemra, *Od gotycyzmu do horroru: wilkołak, wampir i monstrum Frankensteina w wybranych utworach*, Wrocław 2008, s. 321–322.

⁶⁶ E. Petoia, *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, tł. A. Pers, J. Kornecka, M. Małecka, N. Korzycka, B. Bielańska, Kraków 2004, s. 359.

⁶⁷ E. Le Bleis, *Принципы построения фантастического мира в творчестве Виктора Пелевина*, [w:] *Иные времена: эволюция русской фантастики на рубеже тысячелетий...*

To utwór polifoniczny, łączący w sobie różne kody kulturowe, utwór niewątpliwie wielointerpretowalny, w którym Pielewin niejako kolejny raz realizuje program Johna Bartha, program syntezy realizmu i irrealizmu, formalizmu i treściowości, literatury czystej i zaangażowanej, elitarnej, wysokoartystycznej i przystępnej, popularnej⁶⁸.

Święta księga wilkołaka znalazła się wśród 14 utworów, które jury Literackiej Nagrody Europy Środkowej „Angelus” 2007 pod przewodnictwem rosyjskiej poetki Natalii Gorbaniewskiej zakwalifikowało do trzeciego etapu tego prestiżowego konkursu.

THE CONCEPTION OF LOVE IN VICTOR PELEVIN'S NOVEL
THE SACRED BOOK OF THE WEREWOLF

S U M M A R Y

Victor Pelevin's novel *The Sacred Book of the Werewolf*, published in 2004, is the subject of an analysis in this article. The main purpose of the paper is to present a romantic, unusual relationship between A Huli and Sasha the Grey. She is a female fox – one of an ancient and magical race who have passed unnoticed in the world of man for millennia. A Huli is over two-thousand years old and uses her abilities (she can induce hallucinations) to work as a prostitute. Sasha the Grey is a member of the Federal Security Bureau (the new K. G. B.). He is a werewolf.

The author of the article underlines Pelevin's ability to combine Eastern philosophy with Russian literary tradition, his skill to join incompatible ideas and features of elite and mass literature.

⁶⁸ H. Markiewicz, *Teorie powieści za granicą: od początków do schyłku XX wieku*, Warszawa 1995, s. 358, 359.

Helena Smorczewska
Białystok

Epinicjum albo Pieśń tryumfalna
o teźże przestawnej wiktoryji Teofana Prokopowicza.
Kilka uwag o poetyce

Егда пресветлое пресветлаго величества твоего лице, царскою честию и дивною неописанной победы красотою сияющее, в сем нашем, паче же твоём, жителстве (еже есть верх благополучия нашего) видети сподобляемся, пресветлейший всероссийский монархо и преславный войск свейских победителю, кое иное дати тебе приветствие и что большее в дар гостинный имамы принести тебе?¹

(Слово похвальное о преславной над войсками Свейскими победе)

Takim oto pytaniem Teofan Prokopowicz rozpoczynał swoje słynne kazanie podczas religijnych uroczystości dziękczynnych, które odbywały się w lipcu 1709 roku w kijowskiej katedrze św. Zofii tuż po zwycięskiej bitwie pod Połtawą. Owa oracja pochwalna, zaadresowana do obecnego na uroczystościach cara Piotra I, okazała się – jak wiadomo – na tyle wyjątkowym „darem”, że odmieniła całe życie młodego prefekta Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Monarcha dostrzegł wyjątkowy talent krasomówczy kijowskiego kaznodziei i postanowił spożytkować go do celów publicystycznych. Na życzenie władcy autor opracował kazanie w języku łacińskim, a następnie opublikował w formie druku okolicznościowego opatrzonego tytułem *Panegyrykus albo Słowo pochwalne o przestawnym nad wojskami szwedzkimi*

¹ Ф. Прокопович, *Сочинения*, под ред. И. П. Еремина, Москва – Ленинград 1961, с. 23.

zwycięstwie (*Панегирикос, или Слово похвальное о преславной над войсками Свейскими победе*)². Oprócz homilii w wersji ruskiej lub łacińskiej w broszurach Prokopowicz umieścił również dodatkowo poetycki panegiryk w odpowiedniej szacie językowej. Obok kazania w języku rosyjskim znalazł się zatem utwór napisany „sławieńskim dialektem”³ (*Епаникион, сиест пѣсь побѣдная о тоейжде преславной побѣдѣ*), natomiast łacińskiemu wariantowi towarzyszył panegiryk napisany po łacinie (*Epinicium sive Carmen triumphale de eadem victoria nobilissima*) oraz po polsku (*Epinicjum albo Pieśń tryumfalna o tejże przesławnej wiktoryji*)⁴.

Proponując ówczesnemu czytelnikowi cały cykl utworów poświęconych połtawskiej batalii, Prokopowicz – z jednej strony – z nawiązką realizował zapotrzebowanie polityczne, a z drugiej strony – wychodził naprzeciw swoistej barokowej „modzie” na tworzenie wariacji na jeden temat⁵. Poddając się barokowym tendencjom, autor podejmował trud tłumacza i poety równocześnie. Jakkolwiek bazował na tych samych motywach i wątkach, to przecież każdorazowo nadawał im nowy kształt, przechodząc przy tym od wypowiedzi prozą do wariantu poetyckiego, a następnie opracowując ten ostatni w różnych językach. Warto podkreślić, iż podobne zabiegi twórcze znane były w środowisku Kijowskiej uczelni od czasów Piotra Mohyla⁶.

Kreując poetycką wersję panegiryku, Prokopowicz sięgnął po gatunek ody, a ściślej po jedną z jej odmian – epinikion, co zresztą wyraźnie zasygnalizował w tytule każdego z wariantów swego utworu, precyzując dodatkowo, iż termin ten należy odczytywać jako tożsamy z pieśnią tryumfalną.

² Pełny tytuł owej broszury oraz opis jej zawartości zob.: Ф. Прокопович, *Сочинения...*, s. 459–461.

³ Ibidem, s. 460.

⁴ W niektórych egzemplarzach panegiryk występował jedynie w wersji łacińskiej (zob.: В. Н. Перетц, *Панегирик Феофана Прокоповича на победу Петра Великого при Полтаве*, Литературный вестник, т. III, кн. II, С.-Петербург 1902, s. 165–167; R. Łuźny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.*, Kraków 1966, s. 137–138).

⁵ Owo typowo barokowe upodobanie do tworzenia wariantów jednego tekstu stało się następnie charakterystyczną cechą poezji Prokopowicza (zob.: Ф. И. Луцкая, *Место и функция эпиграммы в латиноязычной поэзии Феофана Прокоповича*, „Питання класичної філології” (сер. Иноземна філологія), № 16, Львів 1979, s. 110–111).

⁶ Zob.: Д. Л. Либуркин, *Русская новолатинская поэзия: материалы к истории. XVII – первая половина XVIII века*, Москва 2000, s. 24–25; R. Radyszewskij, *Польскоязычная поэзия украинская от конца XVI до początków XVIII wieku*, cz. I *Monografia*, Kraków 1996, s. 208.

Zważywszy na okoliczności był to bez wątpienia celny wybór, ponieważ epinikion od czasu swych narodzin w starożytnej Grecji był „pieśnią Nike”, „pieśnią zwycięstwa”. Chociaż utrwalili się w dziejach literatury antycznej głównie jako chóralny utwór pochwalny opiewający triumfatorów igrzysk sportowych, to przecież nierzadko rozślawiał także inne rodzaje zwycięstw⁷. Z klasycznym epinikionem uprawianym przez Simonidesa, Pindara czy Bakchylidesa utwór Prokopowicza nie miał ścisłego związku, jakkolwiek poeta najwyraźniej był świadom właściwości owego gatunku. Zabrakło w Prokopowiczowskim *Epinikionie* najbardziej rozpoznawalnych formalnych wyróżników gatunkowych, do których należałoby zaliczyć triadowy układ stroficzny (tj. strofa, antystrofa i epod) czy specyficzną szatę wersyfikacyjną. Pozostały natomiast pokrewieństwa w zakresie ogólnej „zwycięskiej” tematyki oraz podniesłego tonu wypowiedzi. Częściowo zachowane zostały również niektóre charakterystyczne elementy struktury tradycyjnego epinikionu (takie jak: informacja o zwycięstwie, wstępna apostrofa do Boga, zwycięstwo jako dowód Bożej łaski, pochwała zwycięzcy, myśl o wiecznej sławie czy finalna formuła modlitewna)⁸, przy czym nakładały się na nie identyczne elementy z poematu heroicznego rodem⁹. W większości trudno zatem w sposób jednoznaczny określić ich rodowód.

Ogólnie rzecz ujmując powiedzieć można, iż panegiryk kijowskiego poety to utwór liryczny, w tkankę którego – aby odwołać się do określenia Ryszarda Łuźnego – „umiejętnie wtopione”¹⁰ zostały elementy o charakterze epickim. Synkretyzmowi tego typu sprzyjała pewna programowa „otwartość” ody jako gatunku, która już w antyku pozwalała autorom epinikiów sięgać po techniki epickie chociażby w trakcie prezentacji dziejów rodu zwycięzcy, albo też w opisach igrzysk. Jeszcze wydatniej owe „tendencje epiza-

⁷ Warto podkreślić, iż terminu „epinikion” przez długi czas używano do wysławiania również innego rodzaju zwycięstw. Ścisłe sportowa „specjalizacja” nastąpiła najprawdopodobniej w epoce aleksandryjskiej (A. Szastyńska-Siemion, *Epinikion greckie. Monografia gatunku*, Wrocław 1975, s. 7–13).

⁸ Wskazaliśmy tutaj te elementy, które są wyraźnie spowinowacane z klasycznym epinikionem (o innych zob.: ibidem, s. 78–87). Badacz Oleg Buranok dostrzegł oprócz tego paralele dotyczące ukształtowania podmiotu lirycznego oraz wykorzystania mitu (zob.: O. M. Буранок, *Лирика Феофана Прокоповича и историко-литературный процесс в России первой трети XVIII века*, Самара 2004, s. 33–35). Jakkolwiek problem podobieństwa podmiotu lirycznego może być – naszym zdaniem – brany pod uwagę, to kwestia mitu jako cechy wspólnej nie wydaje się tak oczywista.

⁹ Warto zwrócić uwagę, iż niektóre z owych elementów (zwrot do Boga, Boska ingerencja w bieg wydarzeń, formuła modlitewna w zakończeniu) można odnieść zarówno do epinikionu jak i poematu heroicznego (zob.: R. Łuźny, *Pisarze...*, s. 140). Fakt ten dodatkowo komplikuje klasyfikację gatunkową utworu.

¹⁰ Ibidem.

cyjne” ujawniły się w panegirykach epoki Odrodzenia¹¹, w której odświeżono tradycje antycznego eposu, uznając go za modelowy gatunek służący opisywaniu wojennych zmagania i bohaterskich wodzów.

Podkreślić należy, iż owe synkretyczne właściwości *Epinikionu* od dawna rzutowały na jego klasyfikację gatunkową. Badacze podejmujący próby określenia gatunku panegiryku w większości koncentrowali się głównie na jego cechach epickich i postrzegali utwór przede wszystkim jako poemat heroiczny, natomiast rzadziej doszukiwali się w nim elementów właściwych odzie. Nawet w tych przypadkach, gdy traktowali *Epinikion* jako zapowiedź rozwoju określonego gatunku literackiego, najczęściej mówili o tym utworze jako o zwiastunie przyszłego poematu epickiego¹².

Jak powiedzieliśmy powyżej, trójjęzyczny *Epinikion* był pomyślany jako kolejna wariantowa odmiana prozatorskiego panegiryku na cześć zwycięstwa pod Połtawą, który został przedstawiony w obecności cara Piotra I. Dlatego też każda z jego trzech wersji wyraźnie korespondowała z tekstem *Słowa pochwalnego*. Przewijały się w nich te same wątki treściowe, powtarzały się oceny poszczególnych wydarzeń i postaci, powielane były również analogiczne obrazy i rozwiązania stylistyczno-językowe¹³. Pomimo tych podobieństw wszystkie wersje poetyckiego panegiryku stanowiły równocześnie odrębne propozycje artystyczne, uwzględniające zarówno specyfikę danego języka, jak też określoną tradycję literacką i kulturową. Każda z nich zresztą doczekała się mniej lub bardziej wnikliwych analiz, w których – obok innych cech – zaakcentowana została również owa odmienność¹⁴. Wiele cel-

¹¹ J. Ziomek, *Literatura odrodzenia*, Warszawa 1989, s. 162. (Za przykład posłużyć mogą panegiryki Jana Kochanowskiego, w tym także jego epinikion *Ad Stephanum Bathorem Epinicion*). Zob. również: М. Андрущенко, *Парнас віришотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст.*, Київ 1999, s. 39.

¹² Różne stanowiska badaczy wobec gatunku Prokopowiczowskiego utworu zob.: О. М. Буранок, *Лирика...*, s. 51; Г. Н. Моисеева, *Национально-историческая тема в эпической поэме XVIII века*, “Русская литература” 1974, № 4, s. 35–37.

¹³ O powinowactwach między homilią a *Epinikionem* w jego wersji rosyjskiej zob: С. Щеглова, *Вірші про Мазепу, складені після його «зради»*, [в:] *Записки Українського наукового товариства в Києві*, т. XXI, Київ 1926, s. 95; Г. Н. Моисеева, *Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века*, Ленинград 1980, s. 188–191.

¹⁴ Zob. m.in.: П. Н. Берков, *Русские новолатинские и греческие поэты XVII–XX вв.*, [в:] “Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves”, т. XVIII, Bruxelles 1968, p. 35–36; Г. Н. Моисеева, *Древнерусская...*, s. 190–192; Т. Е. Автухович, *Ранние стихотворения Феофана Прокоповича*, Вестник Белорусского гос. ун-та, серия 4: Филология, журналистика, педагогика, психология, Минск 1981, № 1, s. 12–14; Д. Л. Либуркин, *Русская новолатинская поэзия: материалы к истории: XVII – первая половина XVIII века*, Москва 2000, s. 52–63; О. М. Буранок, *Лирика...*, s. 32–51.

ných spostrzeżeń na ich temat pojawiło się zwłaszcza w ostatnich latach. Ponieważ dotyczyły one głównie rosyjskiej oraz łacińskiej wersji *Epiniķionu*, w centrum naszego zainteresowania – dla równowagi – pozostanie przede wszystkim jego polska wersja.

Szereg istotnych walorów panegiryku *Epinicjum albo Pieśń tryumfalna o tejże przesławnej wiktoryji* wskazał przed laty Ryszard Łuźny, który wystawił utworowi wysoką notę – między innymi – za „polszczyznę nie-naganną”, za „wycucie możliwości stylowych języka polskiego”, za „obfitość (ale nie nadmiar!) umiejętnie wykorzystanych środków artystycznych”, za sprawność wersyfikacyjną oraz inne przymioty jego poetyki¹⁵. Warto do tych spostrzeżeń powrócić, uszczegóławiając je przy tej sposobności i dodając konstatacje nowe.

Polskie *Epinicjum*, podobnie jak pozostałe wersje utworu, wyróżniała wyrazista struktura kompozycyjna wsparta – jak zaznaczyliśmy powyżej – na tradycji dwóch gatunków przeznaczonych do opiewania bohaterów oraz bitewnych zmagani – ody i poematu heroicznego. Oto początkowe strofy Prokopowiczowskiego panegiryku:

Jeżli kiedy, to teraz, tysiadc nam język6w
 I ust, i Stentorowych trzeba żadać krzyk6w:
 Bo ani z6ota twoja lutnia, Apolinie,
 Ni twoja, co mleczna niby rzeka p6lynie,
 Wymowa, Tulijuszu, dość czynić nie może
 Fortunie naszej. Przy nas zwycięstwo, o Boże!
 Jeszczes wejrzał na płacz nasz i na krzyk żal6сны:
 Padł hardy nieprzyjaciel, a odstępcza sprosny¹⁶

Zacytowane strofy, doskonale wpisujące się w krąg estetyki bliskiej ówczesnemu polskiemu odbiorcy¹⁷, można uznać za odpowiednik tradycyjnego wstępu otwierającego zarówno klasyczne epinikia, jak i poematy bohater-skie. Wstęp tego typu zawierał zazwyczaj zapowiedź tematu utworu oraz apostrofę do bóstwa lub muzy. W *Epinicjum* Prokopowicza mamy do czynienia z podwójną apostrofą. W pierwszej, która została skierowana do Apollina oraz Cyserona jako postaci symbolizujących natchnioną sztukę słowa

¹⁵ R. Łuźny, *Pisarze...*, s. 138.

¹⁶ Cyt.: ibidem, s. 157. (Ze wskazanego źródła zaczerpnięte zostały wszystkie cytaty polskiej wersji panegiryku. W dalszej części naszych rozważań ograniczymy się do wskazania numeru strony po cytacie).

¹⁷ Owo dopasowanie do określonego modelu kultury literackiej oraz upodobań czytelnicych widoczne jest jeszcze wyraźniej wówczas, gdy skonfrontujemy wstęp do polskiego *Epinicjum* z jego rosyjskim wariantem. (Zob.: Ф. Прокопович, *Сочинения...*, s. 209).

(poezję oraz oratorstwo), podmiot wypowiadający podkreślał niemoc ich talentów w porównaniu z wielką radością, jaką byłyby w stanie wykrzyknąć jedynie „tysiące głosów” o Stentorowej mocy. Następną apostrofa to przepełniony wdzięcznością zwrot do Boga, w ramach którego został ujawniony powód owej radości, a tym samym zapowiedziany również temat dalszych poetyckich rozważań.

W kolejnych wersach autor wskazywał dobrodziejstwa czasu pokoju i raz jeszcze podkreślał wagę zwycięstwa, aby następnie przejść do zasadniczej części panegiryku, która miała przybliżyć historię bitwy oraz jej przebieg. W tej partii utworu najwyraźniej odczuwa się oddziaływanie tradycji epickiej. Rozgrywające się wydarzenia usytuowane zostały w przestrzeni ziemskiej i pozaziemskiej, a ich uczestnikami stały się nie tylko dwie realnie walczące ze sobą armie, lecz także siły nadprzyrodzone, które ingerowały w przebieg wypadków. W ten sposób bitewne zmagania zyskały swoistą dwuwymiarowość. W wymiarze metafizycznym oznaczały walkę Boga z szatanem¹⁸, natomiast w wymiarze „materialnym” – starcie wojsk rosyjskich z zastępami szwedzkimi, któremu autor nadał status „wojny pobożnej”. W tej bitwie zatem zwarły się ze sobą „wojska prawowierne” i siły „odstępców”¹⁹; przy czym pierwsi stanęli w obronie ojczyzny i wiary, a drugimi powodowała zemsta i żądza krwi²⁰. Wielkim „Reżyserem” dokonujących się zdarzeń pozostawał Bóg, który decydował o rozpoczęciu bitwy i jej losach. Sprzyjając „swojemu ludowi”, wzmacniał jego bojowego ducha, czuwał nad bezpieczeństwem cara Piotra I i prowadził swego wybrańca do ostatecznego zwycięstwa nad wrogiem.

Ogólnie mówiąc, zasadnicza część utworu stanowiła osobliwą relację z bitewnych zdarzeń, w której przeplatały się realistyczne epizody i widome znaki Bożej Opieki; rzeczowe opisy i refleksyjne komentarze; wyważone uwagi i emocjonalne oceny. Wszystkie elementy ułożone zostały w zwartą, harmonijną całość, z której przeziierała zarówno poetycka wena, jak i przy-

¹⁸ Ów kosmiczny wymiar rozgrywających się wydarzeń został w utworze wyraźnie zasygnalizowany: „Kiedy Bóg przedwieczny / Pojrzy z niebios, a widzą, jako niebezpieczny / Lud jego, i nie cierpiąc sług swych zelżywości, / Darmo, rzeczce, w tak wielkie zachodzi trudności / Szatan, by wszystko swoją mocą się zasadził, / Jakby mieczem kacerskim lud wierny wygładził” (s. 157).

¹⁹ Dodajmy, iż poeta w sposób dobitny wyeksponował ów podział, uciekając się przy tym zarówno do religijnego, jak i moralnego kryterium. Jeśli Rusini to lud wierny Bogu („Lud Jego” (s. 156), „Rycerze, co za wiarę miecze przypasali” (s. 158)) i obce im były pycha oraz zuchwałość, to Szwedzi przeciwnie – naród „wiarołomny” („odstępca sprosny”, „niezbożne głowy” (s. 157), srogi i zadufany w sobie („hardy nieprzyjaciel” (s. 157), „naród ślepy i zuchwały” (s. 158), „Szwed surowy” (s. 158)).

²⁰ Aby odwołać się do cytatu: „Tych święta za ojczyznę i za wiarę wlekła / Gorliwość, a tych serca podżęgała wściekła / I krwie chciwa Alekto!” (s. 158).

wiązanie do retorycznego ładu. Pośród wskazanych składników strukturalnych nie zabrakło charakterystycznego – znanego z tradycyjnego eposu – akcentu batalistycznego. Opis bitwy zajął około jednej czwartej całości tekstu, i dokonany został – co warto podkreślić – nie tyle z pietyzmem epika, ile z wrażliwością liryka. Oto początkowy fragment owego opisu:

Błysnął plac i z obu stron bez liczby wypadło
 Hurmem strasznych piorunów. A nie tak zajadło
 Furyją Pont burzliwy gniewy swoje szerzy,
 Gdy się wiatr południowy z północnym uderzy,
 Ani takim z obłoków gromy hukiem grożą,
 Jak się ciężko Marsowe zewsząd działa srożą.
 Już też i dzień zasłonił dym z prochem zmieszany,
 Tylko światła, co ogień dodaje strzelany,
 Rzekłbyś, że co się biją ci oraz goreją,
 Takie się ze wszystkich stron błyskawice leją
 I razem nieprzestanny grad żelazny pada,
 I tysiąc śmierci sieje.

(*Epinicjum*, s. 159)

Zaprezentowany opis został obliczony na ewokowanie zarówno wizualnych, jak i audytywnych doznań. Poeta próbował oddziaływać na wyobraźnię czytelnika kilkoma sposobami. Podążając śladami homerycko-wergiliańskiej tradycji²¹, zastosował – podobnie zresztą jak uczynił to Tasso w swojej *Jerozolimie wyzwolonej* – system porównań odwołujących się do doświadczeń żeglarskich. Sugestywne obrazy burzy morskiej, które pełniły w porównaniach rolę desygnatu, wpływały na plastyczną stronę opisu bitwy. Podobną rolę odgrywała również użyta w tekście leksyka (np.: „światła”; „ogień”; „goreją”; „błyskawice”; „dzień zasłonił dym”), która przywoływała określone barwne skojarzenia. Poeta zadbał również o dźwiękową stronę opisu. Gromadząc wyrazy o powtarzających się głoskach uzyskał efekty dźwiękonaśladowcze, tworzące swoisty podkład muzyczny. Rozwijał go sukcesywnie, rozpoczynając od drugiego wersu, w którym powtarzała się głoska „r”. W kolejnych wersach dołączył następne („ż”, „gr”, „s”, „j”), które – razem z wybijającą się głoską „r” – doskonale imitowały odgłosy bitwy. Efekty dźwiękonaśladowcze wspomagał również w większości bezprzerzutowy tok wiersza oraz końcowe rymy gramatyczne, wyraźnie akcentujące rytm wypowiedzi²².

²¹ Zob.: E. Kotarski, *Sarmaci i morze*, Warszawa 1995, s. 227–299.

²² Być może w rosyjskim wariacie *Epinikionu* ten fragment zyskał bardziej wyrazisty rysunek muzyczny, jak stwierdziła to Tatiana Awtuchowicz, wszelako artystyczne rozwiązania zastosowane w polskiej wersji również zasługują na uwagę (zob.: Т. Е. Автухович, *Ранние...*, s. 13).

Opis zmaganió wojsk ruskich i szwedzkich zamykał zwarty „rejestr” wojennych zdobyczy²³ oraz alegoryczny obraz ucieczki Karola XII z pola walki. Całość utworu natomiast wieńczyła – utrzymana w konwencji tradycyjnego epinikionu – laudacja na cześć Piotra Wielkiego („któremu się sława zrodziła najwyższa / I tytuł, co monarsze tytuły przewyższa” – s. 160). Część pochwalna podkreślała wielkość dokonań zwycięzcy, a ponadto zawierała finalną modlitwę za pomyślność cara, który za sprawą Opatrzności może również w przyszłości pokonać turecką potęgę i stać się zdobywcą „Syjońskich murów”. Zarówno pochwałą, jak i części modlitewnej towarzyszyło przekonanie, że niezwykle czyny Piotra I na zawsze pozostaną w pamięci pokoleń.

Jakkolwiek Prokopowiczowski panegiryk powstał pod wpływem rzeczywistych wydarzeń, to jednak nie zawierał zbyt wielu konkretnych szczegółów dotyczących przebiegu połtawskiej batalii²⁴. Niektóre z nich na dodatek były dość trudne do zidentyfikowania (jak chociażby: zdrada Mazepy, czy ucieczka Karola XII z miejsca bitwy), z tej racji, że nie mówiło się o nich wprost, lecz w zawołowanej – aluzyjnej bądź alegorycznej – formie. Pamiętać jednakże musimy, iż mamy do czynienia z wypowiedzią poetycką, która z natury rzeczy nie aspirowała do miana kronikarskiej relacji. Wszak – zgodnie z Arystotelesowską koncepcją poezji jako „naśladowania” (*mimesis*) – był to przekaz bazujący na fikcji poetyckiej²⁵ i w odróżnieniu od historycznego dyskursu, chodziło w nim nie o wierne odtworzenie zdarzeń, lecz o zaprezentowanie ich w taki sposób, w jaki przypuszczalnie mogłyby one przebiegać²⁶. Prokopowicz, który również w tym względzie podzielał poglądy Stagiryty²⁷, tak objaśniał różnice pomiędzy opisem historycznym i poetyckim:

²³ „А что́ о здо́бчы? / Моч ору́жа, моч знацкóв, и чо ледвие ли́чы, / Ледвие дзвиги звыцязца лупу богато́го / В шре́брзе, злóцие и фунта́ч.” (s. 159–160).

²⁴ Zob.: Д. Л. Либуркин, *Русская...*, s. 58; por.: Г. Н. Моисеева, *Национально-историческая...*, s. 37.

²⁵ Warto podkreślić, iż Prokopowicz, podobnie jak wielu teoretyków jego czasów, uznawał fikcję za podstawowe kryterium „poetyckości” wypowiedzi. „Первое, что требуется во всяком поэтическом произведении, – акцентовать в своих выкладках з zakresu poetyki – это вымысел, или подражание, если его нет, то сколько бы не сочинять стихов, все они останутся не чем иным, как только стихами, и именовать их поэзией будет, конечно, несправедливо” (cyt.: Ф. Прокопович, *Сочинения...*, s. 347).

²⁶ Zob.: Arystoteles, *Poetyka*, [w:] *Trzy poetyki klasyczne: Arystoteles, Horacy, Pseudo-Longinos*, przekł. i opr. T. Sinko, Wrocław 1951, s. 19.

²⁷ W swoim traktacie wyjaśniał: „...выбрав событие, поэт не исследует, как оно совершалось, но, созерцая, изображает, как оно могло совершиться” (cyt.: Ф. Прокопович, *Сочинения...*, s. 405).

Описывать события, в особенности битвы, поэт должен также иначе, чем историк. Ведь этот, изложив сначала по порядку численность и построение войска каждого из противников, говорит вообще, что таким-то или таким способом они сошлись и так долго сражались, пока, наконец, победа не склонилась в иную сторону (...). Поэт же сам, по своему разумению, расставляет войско и среди битвы многих отдельных воинов, сочиняя, как они сражались, победили, пали, а также разные отдельные случаи военных удач и неудач каждого из них²⁸.

Uwzględniając powyższe uwagi należy stwierdzić, że zawarty w *Epinicjum* opis bitewnych zmagañ, podobnie jak każdy opis poetycki, był przede wszystkim efektem twórczego wysiłku poety-imitatora i kreatora zarazem. Owo – zapisane w teorii *imitatio* – przyzwolenie na pewną swobodę w prezentowaniu historycznych wydarzeń, w tym konkretnym przypadku przekładało się – z jednej strony – na selekcję faktów, a z drugiej strony – na równoprawną obecność w opisie rzeczywistych epizodów oraz elementów „poetyckiego zmyślenia”; na współistnienie zjawisk konkretnych i abstrakcyjnych; ziemskich i pozaziemskich. Taka była natura poetyckiej fikcji, o której zresztą wykładowca Kijowsko-Mohylańskiej Akademii tak szczegółowo rozprawiał w swoim traktacie *O sztuce poetyckiej*²⁹, podążając przy tym ścieżkami utartymi przez starożytnych oraz renesansowych teoretyków.

Warto zwrócić uwagę, iż przypisany poezji postulat *imitatio* był rozumiany przez Prokopowicza nie tylko jako proces kreowania fikcji. Podobnie jak inni ówczesni twórcy, poeta pojmował ów postulat również jako naśladowanie doskonałych wzorów literackich. Stąd w jego teoretycznej refleksji wiele miejsca zajęły wskazania dotyczące wnikliwego studiowania tekstów wzorcowych autorów, które miało być podstawą wszelkich „inicjatyw” imitacyjnych³⁰. Zdaniem Prokopowicza-teoretyka, była to jedyna metoda, która pozwalała przybliżyć się do sposobu myślenia wybranego twórcy i „wejść” w jego styl:

Автора (...) надо читать – писал Теофан Прокопович – и перечитывать, даже преодолевая досаду, до тех пор, пока основательно не познакомишься с ним и как бы целиком не запечатлеешь в памяти. Ведь мышление, освоив таким образом стиль писателя, как бы превращается в его мышление и иной раз с большой легкостью создает подобные ему произведения, так что в чужом произведении, можно подчас распознать как бы некие семена Вергилия, Горация, Овидия и других³¹.

²⁸ Cyt.: ibidem.

²⁹ Zob.: ibidem, s. 402–403.

³⁰ Zob.: ibidem, 381–385.

³¹ Cyt.: ibidem, s. 382.

Do dzieł autorów godnych naśladowania Prokopowicz sięgał również w swoim *Epinicjum*. Akcentując wielką radość z powodu zwycięstwa, poeta już w pierwszych wersach panegiryku przywołał znamioną frazę mówiącą o „tysiącu języków i ust”, która odsyłała do *Iliady* Homera. Były to słowa (w pierwowzorze mówiące o dziesięciu językach), które w rozmaitych wariantach przewijały się następnie w twórczości innych starożytnych poetów, w tym w dziełach Wergiliusza, Owidiusza czy Persjusza³². Ze słynnym antycznym eposem kojarzą się ponadto zawarte w utworze wzmianki o „Stentorowych krzykach”, okresie „klęski trojańskiej” czy „stygijskim jeziorze”.

Jakkolwiek podobnych odwołań do klasycznych dzieł antyku można doszukać się również w innych miejscach panegiryku, to jednak rolę pierwszorzędnego wzorca pełnił tutaj – przede wszystkim – słynny poemat Torquato Tasso *Jerozolima wyzwolona*, a zwłaszcza jego polski przekład autorstwa Piotra Kochanowskiego (znany pod tytułem *Gofred albo Jeruzalem wyzwolona*), który cieszył się szczególnym uznaniem w gronie twórców Kijowskiej Akademii³³. Prokopowicz wysoko oceniał walory artystyczne *Gofreda* i wielokrotnie cytował go w swoich wykładach z poetyki. Ślady oddziaływania wspomnianego utworu daje się zauważyć również na różnych poziomach struktury jego „połtawskiego” panegiryku. Określone powinowactwa zdradzało już samo ujęcie tematyki bitewnej, a w jego obrębie – element wybrania Piotra Wielkiego na przywódcę sił „prawowiernych” (odpowiadający wyborowi Gofreda) oraz motyw Bożej opieki nad rosyjskim władcą i jego wojskiem (przypominający wsparcie Niebios udzielone „wojskom pobożnym” walczącym o Jerozolimę). Owe „Gofredowe ślady” sprowadzały się ponadto do pewnych – mniej lub bardziej uchwytnych – analogii myślowych, które niekiedy dodatkowo podkreślane były za pomocą jakiegoś podobnego szczegółu. Oto niektóre przykłady tego rodzaju paraleli:

Kiedy Bóg wieczny z nieba, gdzie przebywa,
(...)

Spuścił wzrok z góry i we mgnieniu oka
Wszystko, co świat ma, obejrzał z wysoka³⁴.

(*Gofred albo Jeruzalem wyzwolona*)

³² Д. Л. Либуркин, *Русская...*, с. 54.

³³ Zob.: R. Łużny, *Pisarze...*, s. 92–93; Tenże, „Gofred” Tassa-Kochanowskiego na Rusi w wieku XVII–XVIII, [w:] *W kręgu „Gofreda” i „Orlanda”. Księga pamiątkowa sesji naukowej Piotra Kochanowskiego* (w Krakowie, dnia 4–6 kwietnia 1967 r.), Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, s. 119–130; Tenże, *Tradycje myślowe europejskiego Renesansu na Rusi w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Między Wschodem i Zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa*, pod red. J. Kłoczowskiego, Warszawa 1989, s. 71–72.

³⁴ Cyt.: T. Tasso, *Gofred albo Jeruzalem wyzwolona*, przekładania P. Kochanowskiego,

(...). Kiedy Bóg przedwieczny
 Pojrzy z niebios, a widzą, jako niebezpieczny
 Lud jego, i nie cierpiąc sług swych zelżywości
 (*Epinicjum...*, s. 160)

Obejrzał wszystko i w Syryjej święte
 Na chrześcijańskie oko skłonił pany
 I wzrokiem – którym myśli niepojęte
 Bada i umysł ludzki niezmacany –
 (*Gofred...*, s. 10)

Z drugiej strony Bóg wieczny, by były stwierdzone
 Siły wojsk prawowiernych, bada utajone
 I nie zmacane myśli rycerza każdego
 (*Epinicjum...*, s. 158)

To nasz cel pierwszy, to było staranie,
 Abyśmy murów syjońskich dobyli,
 Ciężką niewolą – którą chrześcijanie
 Cierpią – precz znieśli, (...)
 (*Gofred...*, s. 16)

I tymże Otomańskie ciemnice otworzył,
 I z długiego więzienia lud wierny wybawił,
 I na murach Syjońskich chorągiew postawił
 (*Epinicjum...*, s. 161)

Paralele owe stawały się szczególnie wyraziste wówczas, gdy w utworach przewijały się tożsame motywy lub występowały podobne obrazy. Za przykład posłużyć może chociażby znamienny obraz tarczy, który Prokopowicz powtórzył w ślad za propozycją Tassa-Kochanowskiego³⁵:

Między inszemi puklerz – niebieskimi
 Rynsztunkami się lśnił dyjamentowy,
 A był tak wielki, że zajął na ziemi
 Od Kaukazu po wierzch Atlantowy,
 Co świętych panów i z sprawiedliwemi
 Miasty pobożnych królów strzeże głowy;
 (*Gofred...*, s. 237)

na podstawie pierwodruku wydał, wstępem i objaśnieniami opatrzył R. Pollak, Wrocław 1951, s. 11. (Ponieważ źródłem kolejnych cytatów pozostanie wskazane wydanie *Gofreda*, numery stron będziemy wskazywać bezpośrednio pod przytoczonym tekstem).

³⁵ Warto zwrócić uwagę, że wskazany obraz posłużył wcześniej za materiał egzemplifikacyjny w trakcie omawiania problematyki fikcji poetyckiej w Prokopowiczowskiej *Poetyce* (Ф. Прокопович, *Сочинения...*, s. 404).

Ale w takiej przygodzie prętka wszechmocnego
 Była Twórcy opatrzność, bowiem z niebieskiego
 Zamku tarczę swę zesłał, tarczę, która broni
 Wielkie państwa, narody i miasta w złej toni
 Ta ognie, miecze, groty i krwie chciwe strzały,
 Co na cię, co na Twoje rycerstwo zmierzały,
 Bez skutku odprawiła.

(*Epinicjum...*, s. 159)

Nietrudno zauważyć, iż poeta zachował pierwotny alegoryczny sens owego obrazu i – co więcej – „zilustrował” ów sens w podobnym do oryginału, iście emblematycznym stylu. Nieco inaczej jednakże rozłożył akcenty i dzięki temu wykreowany w *Epinicjum* obraz Bożej Opatrzności, który skrywał się za alegorią, stawał się swoistym dopełnieniem pierwowzoru. Jeśli w utworze Tassa-Kochanowskiego w centrum uwagi znalazły się – przede wszystkim – walory tarczy-Opatrzności, to w panegiryku Prokopowicza zaprezentowane zostało jej „działanie” w konkretnych okolicznościach. W tych warunkach alegoryczna tarcza podlegała – jak zauważyła Tatiana Awtuchowicz – swoistej materializacji³⁶ i jawiła się jako realny przedmiot, dotykalna osłona Piotra I i jego wojowników, unieszkodliwiająca „ognie, miecze, groty i krwie chciwe strzały” (s. 159).

Na takiej zasadzie odbywała się adaptacja „podpatrzonych” obrazów czy motywów również w innych miejscach utworu. Oto kolejny przykład podobnego wykorzystania literackiego wzorca:

Taki lew bywa, kiedy najeżoną
 Grzywą potrząsa i kiedy się sroży.
 Jeśli ten przydzie, co mu przyrodzoną
 Srogość okrocił – ogon pod się włoży
 I pod mistrzową ręką wyniesioną
 Cierpi karanie i surowe grozy;

(*Gofred...*, s. 281)

Lew on, który po państwach wydawał ruiny,
 Pierzchnąć musiał gdzieś w ciemne chaszczce i gęściny
 Jaki wstyd, zwierzu wielki! Co się stało z tobą?
 Bieżysz i ślad ogonem zamiatasz za sobą.

(*Epinicjum...*, s. 160)

Konfrontując przytoczone fragmenty, bez trudu możemy rozpoznać ten sam motyw poskromionego lwa. W każdym z utworów jego pojawieniu się

³⁶ Т. Е. Автухович, *Ранние...*, с. 13.

towarzyszy nieco odmienna motywacja. W dziele Tassowym owo charakterystyczne zachowanie dzikiego zwierzęcia zostało przywołane w ramach porównania homeryckiego i w obrazowej formie oddawało reakcję Argilla-
na oraz innych zuchwałców na karcące słowa Gofreda. W *Epinicjum* natomiast wspomniany motyw został wpisany w obręb alegorii o charakterze heraldycznym i w wymowny sposób ilustrował ucieczkę szwedzkiego króla z pola walki.

Subtelne pokrewieństwa z pierwowzorem zdradzał ponadto zacytowany powyżej Prokopowiczowski opis bitwy. Autor panegiryku posłużył się w nim tą samą analogią bitewnych zmagañ i szalejącego morskiego żywiołu. Zrezygnował przy tym – co warto podkreślić – z mitologicznego sztafażu i alegorycznej formy przedstawienia. W jego wersji zamiast mitycznych postaci Austera i Akwilona³⁷ pojawiły się po prostu – wiatr południowy i północny, dzięki czemu opis zyskał odmienny efekt poetycki.

Jako gdy Auster na powietrznem dworze
Z gniewliwem stoi Akwilonem w zwadzie,
(*Gofred...*, s. 301)

(...). A nie tak zajadło
Furyją Pont burzliwy gniewy swoje szerzy,
Gdy się wiatr południowy z północnym uderzy,
(*Epinicjum...*, s. 159)

Listę przedstawionych powyżej zbieżności można by zapewne wydłużyć, lecz i tych przykładów wystarczy, aby rzucić światło na zakres i specyfikę stosowanych przez Prokopowicza zabiegów spod znaku *imitatio*. Może warto jedynie wspomnieć jeszcze o pewnych konkretnych sformułowaniach, które zwracają uwagę swoją bliskością do pierwowzoru. Znajomo zabrzmiały zwłaszcza tak charakterystyczne określenia, jak: „nie zmacane myśli” (s. 158), „krwie chciwa Alekto” (s. 158), „krwie chciwe strzały” (s. 159), „Rycerze, co za wiarę miecze przypasali” (s. 158)³⁸. Owe „ziarna” stylu

³⁷ Rzymski Auster (w mitologii greckiej Notos) to ostry wiatr południowy. Natomiast Akwilon (grecki Boreasz) to silny wiatr północny (W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 1272).

³⁸ W utworze Tassa-Kochanowskiego znajdujemy odpowiednio: „umysł ludzki niezmacany” (s. 10); „Miecz (...) / Ręką Alekto trzyma, którem siecze, / A gniewy wściekle i nienasyconą / Krwie chciwość między gęste rotę miece” (s. 277); „Zwada krwi chciwa” (s. 71); „Krwie chciwość wznawia” (s. 39); „Szli dla Chrystusa przypasawszy miecze” (s. 254); „Jam dla Chrystusa miecz przypasał sobie” (s. 221).

zapożyczonego z *Gofreda*, które rozsiiane zostały w różnych miejscach *Epinicjum*, w naturalny sposób zrosły się z językiem poetyckim wschodniosłowiańskiego autora, stając się w istocie wyróżnikiem jego polszczyzny. Podkreślić przy tym należy, iż powtarzalność rozmaitych ujęć stylistycznych, dzięki której język panegiryku wpisywał się w krąg ówczesnych czytelnich przyzwyczajęń literackich³⁹, nie świadczyła bynajmniej o braku lojalności wobec cudzego tekstu. Pod tym względem reguły naśladownictwa były jasne:

Иногда, наконец, – как подчеркивал Прокопович-теоретик – можно – и это даже очень помогает – сочинить что-нибудь, например, по образцу сочинений Вергилия, или же разработать тем же способом, или даже кое-что позаимствовать у него. Однако это последнее законно и допустимо только, если место, откуда оно взято, очень трудно распознать; если же заимствование будет обнаружено, то пусть оно окажется красивее и лучше у подражателя, чем у самого автора⁴⁰.

Do zasad, które głosił jako nauczyciel poetyki, Prokopowicz dostosowywał się również w twórczym działaniu, o czym świadczą dowodnie przywołane przez nas przykłady. Imitując rozwiązania stylistyczne innych autorów, poeta modyfikował je zgodnie z własnymi potrzebami, nie szczędząc przy tym wysiłku, aby zyskały one oryginalny kształt artystyczny.

Ogląd *Pieśni tryumfalnej* dokonany z perspektywy mimetyzmu pozwolił nam wydobyć zawarte w niej ślady oddziaływania konkretnych wzorcowych dzieł literackich⁴¹ i pokazać, że poetyka utworu jest mocno osadzona zarówno w literackiej tradycji antyku, jak też tradycji nowożytnej – odrodzeniowo-barokowej, którą reprezentował włoski poemat i jego polska wersja. Zaznaczyć jednak musimy, iż owemu zakorzenieniu sprzyjała nie tylko praktyka imitacyjna. Wszak twórcy baroku, podobnie jak wcześniej pisarze doby renesansu, programowo sięgali do szeroko pojmowanej tradycji antycznej, poszukując w niej – między innymi – wsparcia dla własnego języka poetyckiego. Obecność i sposób wykorzystania tego rodzaju „pożyczek” stanowiły często o barokowym charakterze warsztatu poetyckiego.

³⁹ Takie powielanie zapożyczonych elementów kształtowało – jak stwierdziła Teresa Michałowska – „zbiorowe przyzwyczajenia literackie oraz poczucie „normalności”. (T. Michałowska, *Poetyka i poezja. Studia i szkice staropolskie*, Warszawa 1982, s. 156).

⁴⁰ Cyt.: Ф. Прокопович, *Сочинения...*, с. 384.

⁴¹ Nawiasem mówiąc, inspiracyjne źródła, z których czerpał poeta, nie zawsze daje się wskazać jednoznacznie. Przeszkodą jest tutaj – po pierwsze – fakt, że wiele obrazów, motywów i rozwiązań stylistycznych zyskało status „materii obiegowej” i spotykać je można w różnych utworach. Po drugie – w przypadku korzystania z utworów łacińskich pokrewieństwa stylistyczne często zacierały się na skutek przekładu.

Dobitnym świadectwem barokowości estetyki danego twórcy była zwłaszcza znamienna koegzystencja elementów kultury antycznej i kultury chrześcijańskiej. Z takim przypadkiem mamy również do czynienia w Prokopowiczowskim epinikionie. Dwie różne tradycje kulturowe dały o sobie znać już we wstępnej dwudzielnej apostrofie, w której poeta – aby przypomnieć – przywołał Apollina i Cycerona, a następnie zwrócił się do Boga chrześcijan. Już tutaj jednak można zauważyć, iż owe tradycje nie funkcjonowały w utworze na prawach równorzędności. Podczas gdy elementy religijne stanowiły tkanę zdarzeń, świat antyku uczestniczył jedynie w opisie owych wydarzeń, pełniąc typowo ornamentacyjną funkcję. Innymi słowy: Bóg „przedwieczny” decydował o przebiegu bitwy, krzyżował plany szatana, wspierał prawowiernych, osłaniał ich swoją tarczą i wiódł do zwycięstwa. Natomiast postaci mitologiczne sprowadzone zostały do roli alegorii, albo też stały się komponentem innych środków stylistycznych. Tak oto początek bitwy wyznaczał – najczęściej przywoływany w utworze – Mars, który „wzruszył swę nawałność” (s. 158), zmienność jej losów – Fortuna, która „na małą chwilę / Zamieszkawszy (...) chętnie się i mile / Na Twe łono skłoniła” (s. 159), natomiast klęska wroga przypominała upadek lekkomyślnego syna mitycznego boga Heliosa („Padł, i Faëtonowej biady Szwed skoształ” – s. 160). Jeśli wojska Piotrowe do boju wiodła „święta za ojczyznę i za wiarę (...) / Gorliwość” (s. 158), to ich wrogów – „podzegała wściekła / I krwie chciwa Alekto” (s. 158). Przy czym – dodajmy – Alekto była jedynie alegorią wściekłości i żądzy zemsty.

Antyczno-mitologiczne alegorie przybliżały czytelnikom abstrakcyjne pojęcia, wspomagały obrazowość wypowiedzi i dodawały jej wzniosłości. Jednakże mitologizacja – stosowana zresztą przez poetę z wyraźnym umiarem⁴² – nie była jedynym środkiem nadawania słowu poetyckiemu uroczystego charakteru. Wspierały ją w tej roli również pozostałe środki artystycznego wyrazu. Poczesne miejsce zajmowała wśród nich parafraza, dzięki której – między innymi – poeta uniknął przywoływania nazwiska hetmana Mazepy („odstępca sprosny” – s. 157; „zdrajca przekłety” – s. 158; „Urodzony odrodku” – s. 158; „odstępca niewierny” – s. 158), wskazywania konkretnych dat („Już dziesiątych żniw wojna dościgała sroga” – s. 157) czy faktów historycznych („I zewsząd się odezwał krzyk buntów burzliwych” – s. 160).

⁴² Tworząc różne wersje językowe panegyryku, Prokopowicz uwzględniał zróżnicowane uwarunkowania kulturowe, upodobania literackie oraz erudycję potencjalnego odbiorcy. Dlatego najwięcej motywów antycznych wystąpiło w łacińskiej wersji utworu. Polski wariant był pod tym względem znacznie skromniejszy. W utworze rosyjskim natomiast autor ograniczył je do minimum (zob.: R. Łużny, *Pisarze...*, s. 139; Т. Е. Автухович, *Ранние...*, s. 12–13; Д. Л. Либуркин, *Русская...*, s. 60–61).

Parafraza okazała się także przydatna do podkreślenia wagi zwycięstwa pod Połtawą („O tak wielkim zwycięstwie i w sławie wysokiem; / Śpiewać będą żeglarze po morzu szerokiem” – s. 160; „Niechże Bóg (...) / (...) / daje szczodłą i otwartą / Prawicą szczęśliwości” – s. 161; „strachem się serca zakolyszą / I odtąd pokój z Tobą wszystkim pożądanym / Ma być” – s. 161). Równie ważny wpływ na retoryzację stylu miały metonimie (np.: „Błysnął plac” – s. 159; „od Pontu Czarnego posiłków wołano”⁴³ – s. 160; „przyjmi sławną palmę, o monarcho mężny” – s. 160; „mury i wieże zabrzmią pieśń” – s. 161), synekdochy (np.: „Leci Szwed surowy” – s. 158; „okrył trup obszerne pole” – s. 159; „Śpiewać też będzie wsiadzi piesłgrzym utrudzony” – s. 161; „Błysnął plac” – s. 159) oraz personifikacje (np.: „Pont burzliwy gniewy swoje szerzy” – s. 159; „Szwed został szczęśliwszy, / Odważnie się z Rosją za pasy chwyciwszy” – s. 159; „Rosyja, swej sławy dochodzi” – s. 159; „Rosyja (...) / (...) / (...) nie mogła się sobą / Nie trwożyć, i przyznawa, że drżała i bladła” – s. 159). Nie zabrakło w tekście, rzecz jasna, również tych najpopularniejszych tropów – przenośni, porównań oraz epitetów, które współtworzyły aurę podniosłości. Przysłużyły się tutaj zwłaszcza epitety metaforyczne (takie jak: „sławna prawica, sławo krzykliwa” – s. 157; „duch wielki, lotne kroki” – s. 158; „sława najwyższa, szczęście niepospolite” – s. 160) oraz epitety stałe („wiatronogi Strach” – s. 160; „życiem długosetnym” – s. 161), którymi poeta – tu i ówdzie – ubarwił swoją wypowiedź. Jeżeli dodamy do tego wykorzystywane często figury retoryczne (apostrofy i wykrzyknienia) oraz wszechobecną inwersję, otrzymamy w sumie bardzo charakterystyczny arsenał środków artystycznych, którym zwyczajowo posługiwali się twórcy barokowych panegiryków w całej Europie.

Epinikion w trzech różnych językach był jedynym utworem poetyckim Prokopowicza, który ukazał się w druku za życia autora. To przez jego pryzmat zatem ówczesny odbiorca miał szansę ocenić talent ukraińsko-rosyjskiego poety. Jeśli panegiryk trafił do rąk polskiego czytelnika, to spotkał się niewątpliwie z wysoką oceną. Wszak utwór *Epinicjum albo Pieśń tryumfalna o tejże przesławnej wiktoryji* był zarówno świadectwem doskonałej znajomości polszczyzny i znakomitego wyczucia upodobań estetycznych polskiego czytelnika, jak też wyrazem dojrzałości Prokopowiczowskiego warsztatu twórczego, który kształtował się po części na tych samych wzorcach literackich. Podkreślić przy tym należy, iż był to warsztat poety barokowego.

⁴³ Mowa o zajmujących tereny nad Morzem Czarnym Tatarach i Turkach, od których Karol XII oczekiwał wsparcia.

EPINICJUM ALBO PIEŚŃ TRYUMFALNA O TEJŻE PRZESŁAWNEJ WIKTORYJI
BY FEOFAN PROKOPOVICH. A FEW REMARKS ON THE POETICS

S U M M A R Y

The article concentrates on the Polish version of a well-known panegyric by Feofan Prokopovich. The main attention is paid to the issue of genre, composition of the poem and its poetics. The author considers the influences of the ancient and Renaissance tradition on the poetics of the panegyric and emphasizes the significance of the classical *imitatio* method in the creation process. Ways of appliance of the method by Prokopowicz are illustrated by the comparison of his panegyric with Torquato Tasso's famous work in Polish translation by Piotr Kochanowski "Gofred albo Jeruzalem wyzwolona".

Валентина Собољ

Warszawa

Гротескова образність у творчості Валерія Шевчука

Пізньому Валерієві Шевчукові є особливо близька багатопланова художня умовність, заснована на його улюбленому карикатурному перебільшенні, парадоксі та шаржуванні. При цьому часом химерно деформуються реальні співвідношення предметів та явищ реального світу. Упродовж останнього десятиліття постав цілий ряд як прозових, так і драматичних творів письменника, в яких дуже складно, а головне нерозривно переплелася реальне та ірреальне, прекрасне і потворне, високе й низьке, трагічне й комічне. Так, в останні роки побачили світ не тільки численні прозові твори В. Шевчука, а й уперше видані за впорядкуванням народного артиста України Святослава Максимчука дев'ять драматичних творів¹ видатного прозаїка та історика літератури. На нашу думку, саме незмінна любов письменника до театру, про яку він пише у розвідці *Мій театр і моє кіно*², чи не навідчутніше позначилася на його прозі, на більш активному задіянні у ній своєрідної суміші, твореної за специфічним ігровим принципом, який полягає в тому, що "ідеї, образи, фрази, жанрові та стильові елементи, відірвані від своїх контекстів, прилаштовуються один до одного, внаслідок чого творюється не уніфіковане значення тексту, а симфонічне

¹ В. Шевчук, *Драматургія: Мізерія; Сад; Вертеп; Птахи з невидимого острова; Брама смертельної тіні; Свічення; Кінець віку (Вода життя); Панна квітів; Страшна помста*, Львів 2006, 416 с.

² В. Шевчук, *Мій театр і моє кіно* [в:] В. Шевчук, *Драматургія*, Львів 2006, с. 399.

звучання різнорідних семантичних його складників”³. Про гротесковість у поетиці пізнього Шевчука можна говорити, звертаючись до цілого ряду творів. Так, об’єктом дослідження раніше⁴ вже стали повісті, які умовно відносимо до циклу “театр прози”, а саме *Бал-маскарад із собаками*, *Кордебалет* та *Сфера* з їхнім тяжінням до особливих, незвичайних, ексцентричних, спотворених форм та стильової неоднорідності, поєднання мови літературної з вульгарною, високого стилю з низьким.

У даній розвідці об’єктом аналізу є повість В. Шевчука, героїня якої відкрито й свідомо створює особливий – неприродний, химерний, дивний світ: саме таким і показує його читачеві автор (на відміну від фантастичного світу як умовно-реального).

Повість Валерія Шевчука *Чорна Кішка, яка шукала батька*⁵ – то новочасний філологічний водевіль з ознаками психологічного детективу, з провокативним, грайливо-невинним казковим зачином “жила-була на світі...”. Але це буде досить поверхова характеристика. Бо ані зі знаним філологічним водевілем *Мина Мазайло* Миколи Куліша або ж детективами Ростислава Самбука, ані тим більше з народними чи літературними казками повість про Чорну Кішку не має нічого спільного. Рушієм дійства і винуватцем вбивства у творі є... Слово. Головне Слово – як вислід інтригуючого тріллера – віднаходиться-вибухає на останній сторінці твору. *Порожнеча*, – мигнуло мені в голові, – ось потрібне **слово!**” *Порожнеча* – ось що нас **убиває**, адже вироком великого з великих світ збудовано так, щоб *порожнеча* не існувала”⁶.

За тим словом – драма людської самотності і трагедія *порожнечі*. Самотності, спровокованої нашим несамовитим часом, котрий має нежіноче обличчя. Здомінований чоловіками світ живе за підвладними їм жорсткими законами. Втім, ніякі не закони, а, як то часто буває, безпричинна антипатія визначає сприйняття двома інтелектуалами (прикутий до костурів Сергій та його приятель-письменник) дивакуватої самітниць Ніни Цвінь як... Чорної Кішки:

³ В. Будний, М. Ільницький, *Порівняльне літературознавство*, Київ 2008, с. 392.

⁴ Див. В. Соболю, *Необароковий театр прози пізнього Шевчука*, «Slavia orientalis», Том LIV, NR 4, Rok 2005, s. 561–570.

⁵ В. Шевчук, *Чорна Кішка, яка шукала батька. Маленька повість*, “Київ”, 2004, № 1–2, с. 37–67.

⁶ Там же, с. 67. Далі посилаємося на це видання твору, позначаючи сторінку в дужках.

Я побачив цю жінку вперше на вулиці нашого невеличкого міста, де багатьох знаю в обличчя, і її парсуна вразила мене не жіночими компонентами, а тим, що напевне міг сказати: це лице мені ніколи не зустрічалося; більше: воно ніби не належало до звичайних типів нашого мікрополісу, а виглядало немов іноземне. Друге, що мене вразило, – ота брунатна важкота погляду, яка вдарилася на короткий мент об мене, як камінь об бляху, навіть почувся подібний звук, але тихіший, звісно, бо це ж був і не звук, а тільки уявлення звуку. А третє, що мене вразило: чи то спалах чи вихлюп презирства до мене, хоч я, уздрівши її, навіть у трикратно підсвідомих закамарках власного єства не зміг би відшукати й крихітки сексуального до мене інтересу. Було й четверте в моєму враженні: в голові розірвалося, наче бомба, чи просто спалахнуло, як блискавка, коротке слово: “Кішка!” – так це буває крімшної ночі, коли не зовсім п’яний чоловік припалює сигарету (38).

Ця рубрикація лише частково віддзеркалює прискіпливо-алітичний, сумлінно-дослідницький дискурс – його коридори темні, але безстрашно-сміливо вирушає ними Автор, у надії, що свічечка таки спалахне. Він (отой дослідницький стрижень) є доміантним упродовж усього твору, він тримає в напрузі та приковує увагу читача до перебігу прецікавого розслідування, яке паралельно, і то з дивовижною затятістю, здійснюють двоє – головна героїня повісті Ніна Цвінь та приватний детектив за добровільним покликанням – сам Автор, він же герой твору – письменник, близький товариш одного із ймовірних батьків Ніни Цвінь. А саме свого батька, на ім’я Сергій Початок, і прагне вона героїня твору. Ніна Цвінь уособлює збірні риси тих панянок, котрим лукава доля і немилосердне чоловіцтво поставили діагноз – довічне дівування... Риси начебто і збірні, та приналежні особі індивідуально-неповторній, котра затято шукає чи то свого батька, чи водночас (або й насамперед)... свого Отця: “І не про того Отця йдеться, якого уявляють і про якого повідають ще темнішим, ніж самі, бабцям служителі всіляких культів, а може, й про того, бо його уявити й пізнати не можна. Так само не так запліднювача своєї матері хотіла вирахувати серед маскарадних чи торгових юрб, де замість танцювальної грала траурна музика, Ніна Цвінь, але те призначене Отцем і Людським Малятком, і Духом чоловіче начало, яке має прийти з ночі, щоб заперечити Ніч і поселити в її душі гармонію, навіки вбивши чи прогнавши порожнечу” (67).

Отже, коли Ніна – при виразних прикметах її самотності й самозаглибленості – є типовим образом, то Автор, так би мовити, грає роль себе самого – єдиного і неповторного, та ще озброєного гострішим від скальпеля інструментом – пильним оком, котре вміє безпомильно

схопити зовні невидиме. І тим самим здобуває право на власну участь у слідстві, до котрого ані Ніна, ані навіть близький товариш Сергій Початок його не запрошували. Він скрізь і завжди прагне осмислити мотиви людських вчинків, спрага зрозуміти складне і затемнене в людині штовхає його до несподіваного для самого себе вчинка (до взяття листа Ніниної матері, який спонукав до “візійної трансплантації у сферу подій”, котрі його займають, і “в середовище людей”, котрі Автора “естетично полоняють”). Такий дійовий вияв любові до людей – у невтоленній спразі не тільки зрозуміти причини-наслідки й глибинну суть, а й допомогти. Інакше не забриніли б так надривно-пронизливо і водночас повчально-застережливо оті акорди в самому кінці твору, коли “своє волення з пустелі, адже пустеля – це і є **порожнеча**” (67) посилає, імітуючи крик людського маляти, крихітна тваринка – нічийна кішка... Плач нікому не потрібного створіння відбивається болем у його серці і допомагає зрозуміти сокровенне в естві глибоко нещасної дивачки, котра якщо “ї має якусь подобу кішки, – не тільки я це примітив – але то машкара, а не справжнє обличчя. Машкара, за якою ховає свій біль, уразу, своє неприродне становище” (67).

Але ж спочатку був порив обох друзів розірвати це замкнене коло: пропозиція, аби приятель Сергій Початок не став би доводити, що не є батьком Ніни: “Обоє самотні, перед тобою – старість, перед нею – вічне дівування. Прийняли б гру за дійсність і вирішили б багато власних проблем. Відтак ти б знайшов дочку, хоча вона не твоя дочка, а вона – батька, хоч і гаданого” (65).

Блискучі, просто-таки кінематографічні, а чи театральні шкіци з життя сімей – єврейської, російськомовно-української, інтелігентсько-української (самітньої вчительки-вдови) виписані з прозірливою точністю і часом нагадують анекдотично-гумористичні пасажі. Лакмусовий папірець (а ним є ідіостиль) хоча й оприявнює незмінно-вічні істини, але вияскравлює їх щоразу у, так би мовити, індивідуально-неповторному зрізі. Загальновідоме “всі щасливі сім’ї схожі” якось рішуче відступає в тінь: сьогоднішня сім’я – енантіоморфний змістовий і темпоритмовий відбиток загальноукраїнської дійсності – так само проходить жорстоку перевірку на витривалість. Особливо рельєфно виписані сцени зустрічі Ніни із кожним, названим їй її матір’ю, її ймовірним батьком (або ж членами його родини) – Сергієм Пінчуком, Анатолієм Шустерманом, Віталієм Кавунцем, Дмитром Череп’янським і Сергієм Початком. Саме останній у цьому ряду є задушевним приятелем письменника, ця обставина провокує ексцентричні моменти “слідства” й надирає на філологічно-філософське обігрування прізвища “яснодухого

й чистого як сльоза”, що дивився на світ і людей “чудовими, світлими очима”, друга: ”Сергієве прізвище – Початок, що значить “плід”, отож Ніна, даруючи кавуна, підсвідомо хотіла улестити його, ввійшовши в довір’я, можливо навіть, вивідавши його слабіну щодо кавунів...” (63).

Гра зі словом – нерв твору, “одежа слова” змінна, а часом ультрамодна, слово вбирається то в каламбурно-гротескові (чи ви їли “ковбасоброд”?), то в травестійно-комедійні (“Напрочуд, цього року колорадського жука було мало, отож у моїй, звихреній від образотворчості, голові поселилася напівідіотська думка: жуків так мало тому, що вони трансформувались у кавуни”), то в еротично-кокетливі шати (як у кількарязовому акценті, що Ніна купила й притарабанила до Сергія Початка “ту, чи того, кавуняку”), то в манливо-кабалістичні пасажі, присвячені цифрам 3, 13. Успішно “пробуджують” і розбудовують літературну традицію квітчасті синоніміїні ряди, які покликані спрацювати на зрозуміння Автором і його читачем найвразливішого і найнезбагненнішого – душі, зневаженої світом:

Коли ж померла мати, той вогонь чи антивогонь у ній перестав бущувати, буяти, збивати бучі, бурхати, виходити, шумувати, войдувати, гвалтувати і штувати: вона стала тиха й спокійна не лише зовні, такою бувала завжди, але й у нутрі. Однак то був спокій згаслих свіч, то був спокій немічного здивування й нерозуміння того, що відбувається (47).

І вже зовсім безпомільним спостереженням-діагнозом представлена поведінка Чорної Кішки там, де жодна пані не втримується від спокуси:

...Ніна, проходячи цією вулицею, так само не звертала ні на кого уваги, принаймні той, такий різноманітний, жіночий крам: одежа зимова, весняна, літня, осіння, білизна: станики, колготи, панчохи, сорочки, трусики, також капелюшки, хустки, шалки, а до того – шампуні, парфуми, помади, зубні пасти, пральні порошки, порошки для чищення, а побіч – цукеркові коробки, олія, кава, чай, маргарин, що тепер почав називатися маслом, спеції, сигарети, алкогольні напої, ковбаси, крупи, борошно, пластівці, вудженаина, курячі стегенця, а ще до того електротоварна й усіляка інша трахомудія – все це не викликало в Ніни жодного інтересу, бо йшла так само рівно: випростано й аніразу біля жодної крамнички, кіюску, ятки ані подумала зупинитися, що свідчило про немалу її самозаглибленість, хоча, може, весь оцей спокусливий світ чи ряд було навмисне виставлено задля неї невидимим режисером цього дійства, а я перелічив тут далеко не все, був-бо там ще всілякий посуд, порцеляна, сувеніри, різнобарвні фарби, кришталь, скляні вироби, зрештою, мало чого не було (56).

Словесно-образна, символічно розцвічена гра в невеликому за розміром, але щедро розбудованому логічними (і алогічними, як на перший погляд) задачами творі (часом у вигляді теоретично сформульованого Лотманом, а іронічно присмаченого Шевчуком “тексту в тексті”) стає повноправним його героєм. Родзинкою інтелектуальної повісті, як то притаманно й іншим творам Валерія Шевчука, стає дискусія. Не така вченомудра й багатозначна, як дискусія Теофіля з котом у його романі *Темна музика сосон*⁷. Цього разу – без латинських сентенцій, а з апеляцією до святого наїву. На стару як світ, а тому вічну тему Автор дискутує зі своїм другом Сергієм Початком: а що, властиво, рухає оцим дивовижно-прекрасним і незбагнено-складним світом?

“Ілюзії рухають світом, друже, бо, зрештою, весь світ, хто зна, чи не ілюзія? Хіба не реальніші Ромео та Джульєтта, котрі ніколи не існували, якихось справжніх Романа та Юлії, котрі жили десь у шістнадцятому столітті і пережили таку трагедію? Але око режисера не помітило і ніхто їхньої історії не записав, а та вигадана, та й не Шекспір її вифантазував, він лишень травестував давнішу анонімну п’єсу, живе в мозках тисяч людей, як жива реальність” (65), – на це твердження Автора, готового – з лукаво-примруженими очима – вислухати резони опонента, звучить наївно-просвітлене і життєствердне Сергієве, в унісон з отими його чудовими очима та яснодухою поставою:

“А я вважаю, що рухає світом честь і правда, а не ілюзія, вигадка та брехня” (65). Погодитися ой як нелегко, та чи й можливо, але ж автор спеціально провокує читача до дискусії в якій не обійтися без з’ясування надзавдань гротесково-химерної поетики, на якій ґрунтуються як ренесансні твори (*Гаргантюа і Пантагрюель* Рабле і *Похвала глупоті* Е. Роттердамського), так і просвітницькі (*Мандри Гуллівера* Жд. Свіфта) чи навіть романтичні (твори Е.-Т.-А. Гофмана *Повелитель блох*, *Крихітка Цахес*). ХХ століття принесло велике зацікавлення гротеском, особливо в творах модерного спрямування: відновлюються старі традиції, з’являються нові його форми (Ф. Кафка, І. Еренбург, М. Бажан, Б. Брехт, В. Маяковський, В. Гомбрович, С. Мрожек, Юрій Клен). Гротескними у ХХ столітті є *Ботокуди* та *Доктор Боссервісер* І. Франка, нині, у ХХІ – *Досвід коронації* К. Москальця, *Московіада* Ю. Андруховича, роман-квінтет В. Шевчука *Привид мертвого дому*, аналізована тут повість *Чорна Кішка, яка шукала батька* та цілий ряд інших, з-поміж них – фантатичні повісті *Птахи з невидимого остро-*

⁷ В. Шевчук, *Темна музика сосон*, Київ 2003, с. 219–227.

ва, *Сповідь*, *Мор*, а також уперше видана книжковим виданням готична проза письменника⁸. Промовистою бачиться генеза самого поняття кризь призму її рецепції українськими митцями в Україні і поза нею. Так, Михайло Стрельбицький⁹ свого часу зарахував химерну жанрову течію в українській романістиці до традиції гротеску. Марко Павлишин скоментував визначення М. Стрельбицьким гротеску – особливо гостре віддзеркалення дійсності – як специфічно реалістичне¹⁰. Та ж саме таким, специфічно реалістичним і домінантним у багатьох творах Шевчука є гротеский образ тоталітаризму – чи не найпромовистіше ілюструє це його роман-квінтет *Привид мертвого дому*¹¹. Але то вже предмет окремої розмови.

GROTESQUE IMAGING IN THE WORKS OF VALERY SHEVCHUK

SUMMARY

In the article is analysed grotesque imagery in the works of Valery Shevchuk of late period. The special attention is spared to new works, in particular story *Black Cat, who is searching for her father*.

⁸ В. Шевчук, *Сон сподіваної віри: готично-притчева проза*, Львів 2007, 416 с.

⁹ М. Стрельбицький, *Високосний рік роману*, “Жовтень” 1982, № 1, с. 111.

¹⁰ М. Павлишин, *Канон та іконостас*, Київ 2003, с. 108.

¹¹ В. Шевчук, *Вох перший: Привид мертвого дому* *Вох другий: Зачинені двері нашого “я”*; *Вох третій: Сім тітоньок великого музиканта*; *Вох четвертий. Придивися до світу*; *Вох п'ятий: Колапс*, [в:] В. Шевчук, *Привид мертвого дому. Роман-квінтет*, Київ 2005, 598 с.

Wanda Supa

Białystok

Термины «абсурд», «парадокс», «нонсенс» в контексте теории сатиры и гротеска

Слова «абсурд», «парадокс», «нонсенс» и смежные с ними принадлежат к числу тех, которые в художественных произведениях нередко входят в разные реляции с сатирой¹ или с гротеском. В связи с тем, что каждый из названных выше терминов характеризуется многозначностью, расплывчатостью и неопределенностью смысла, иногда имеют место случаи их отождествления или употребления ошибочного. На основании пересмотра ряда западных, польских и русскоязычных работ по теории сатиры и гротеска мы предложили следующие выкладки этих явлений:

Сатира это эстетическая категория, которая проявляется в специфическом оценочно-экспрессивном (эмоциональном), пейоративно-комическом отношении высказывающегося (автора произведения) к отражаемой в произведении действительности. Создание сатирической образности обусловлено авторским мировоззрением, житейским опытом и художественной программой. Основные и необходимые для кристаллизации сатиры компоненты это критика (снижение, деградация, девальвация, компрометация чего-то) и комизм (юмор, смех), а к приемам, обуславливающих их рождение, большинство исследователей от-

¹ Настоящая статья является нашей очередной попыткой определения реляций между терминами «сатира» и с другой стороны – «гротеск», «ирония», «абсурд» и др. См.: W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra” i „groteska”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich V*, red. W. Supa, Białystok 2002, s. 9–20; W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra”, „ironia”, „parodia”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich VI*, red. W. Supa, Białystok 2005, s. 11–24.

носит снижающие определения, гиперболизацию отрицательного или минимализацию черт и явлений, гротеск, иронию, карикатуру, пародию, абсурд, парадокс и нонсенс. Деградирующая и высмеивающая критика в сатире, как правило, направлена или на объективную (вне-литературную) общественную действительность или на литературные явления. Сатира это категория сверх или межродовая, межжанровая и сверхвременная; на протяжении столетий менялось понимание термина и диапазон его воздействия, и каждая эпоха вносила в суть явления существенные изменения. Как известно, история сатиры началась в античности с краткого стихотворного жанра, концентрирующегося на распознавании и осмеянии определенных пороков, а в XX веке примеры присутствия сатирической образности можем найти в любом жанре любого течения, при чем замечается экспансия сатирического на всё новые жанры и жанровые разновидности, не исключая лирических². Место и роль сатиры в произведении определяют и качественный и количественный аспекты – сатира может быть еле-еле заметной и присутствовать только в небольших фрагментах произведения, или доминировать, распространяться на художественное целое³ и влиять на характер всех составляющих художественного текста.

В свою очередь гротеск это эстетическая категория (категория культуры) выступающая в живописи, прикладном искусстве и в литературе. В большинстве определений гротеска подчеркиваются две фундаментальные, обязательные для его рождения черты – синтез противоречий (взаимоисключающих черт), ведущий к деформации, к созданию уродливого или ужасного и амбивалентность. Как пишет Валентин Хализев «гротеском принято называть художественную трансформацию жизненных форм, приводящую к некой уродливой несообразности, к соединению несочетаемого»⁴. Как правило, гротеск конституируется как проявление бунта против косности мышления, закостенелости общественных обычаев, отсутствия свободы, стагнации форм и нормативности в искусстве, или как проявление интереса к непознанному. Гротеск «принципиально антидогматичен, всегда оппозиционен, и представляет собой воплощенную противоречивость, изменчивость, что и ставит его в оппозицию всякой устойчивости, стабильности, гар-

² Ср.: F. Nieuważny, *Satyra, ironia i groteska we wschodniosłowiańskiej poezji współczesnej*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich II*, red. W. Supa, Białystok 1998, s. 122.

³ См.: шире: W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra” i „groteska”*, s. 9–13.

⁴ В. Хализев, *Теория литературы*, Москва 1999, с. 95.

монии. Соединяя в едином образе в привычном представлении взаимоисключающее, противоречивое, он нарушает каноны и нормы»⁵.

Гротеск может проявляться в творческой позиции автора, в содержании и идейном смысле произведения, а также в способах воздействия на читателя и механизмах восприятия произведения. Аналогично как сатира, гротеск может формироваться на уровне стиля, приема, образа, мотива, творческого метода (гротеск *sensu stricto*) или выступать как тенденция в искусстве (гротеск *sensu largo*). Характеризуемая категория входит в сложные отношения с реальностью, так как отражает ее в трансформированном виде, совмещая правдоподобие с фантастикой, естественное с искусственным, живое с мертвым, человеческое со звериным, сакральное с профанным, смех с трагизмом, страхом или пафосом и т. п., при чем для рождения явления достаточна даже только одна из перечисленных выше антиномий. В контексте интереса к абсурду добавим к возможным противоречиям и синтез смысла и бессмыслицы или утверждения и отрицания смысла, гармонии (упорядоченности) и хаоса. Среди гротескно-моделирующих приемов привилегированное место занимают формы условные: преувеличение (вплоть до фантастики и утраты привычного смысла), деформация, карикатура, ирония, абсурд, парадокс, нонсенс, пародия, символизация, остранение.

Если гротеск полностью концентрирован на функции поиска смысла, он не связан с сатирой, и таким часто бывает гносеологический (напр., мифологический, готический или романтический, вмещающий трагическое) гротеск, но если элементы художественного произведения, созданные путем синтеза несочетаемого одновременно являются носителями критического и комического, он приобретает свойства сатиры и тогда его закономерно называть сатирическим. Выделяется также «абсурдистский гротеск» (распространившийся в литературе XX века), в ситуации, когда элементы абсурдизации доминируют над элементами смыслоутверждающими⁶, о чем речь еще пойдет ниже.

Как видим, абсурд, парадокс и нонсенс перечислены в обеих дефинициях как приемы, которые могут выступать в роли и сатиры- и гротескно-образующих средств. Но в современном языке и науке термин «абсурд» имеет и другое, более широкое значение. Припомним, что слово «абсурд» издавна существовало в межчеловеческой коммуникации и в жизни – в древнегреческом, в латыни и вслед за тем в европейских национальных языках. Его этимология, согласно толковым словарям,

⁵ С. Юрков, *Гротеск как выражение хаоса в культуре*, <http://www.fege.narod.ru/librarium/jurkov.htm>.

⁶ Там же.

отсылает к словам «нелепый», «негармонический», «бесмысленный», «нелогический». Издавна функционировал также абсурд как философская⁷ (в древности нечто отрицательное, противоположное Космосу и гармонии), логическая (абсурд это высказывание логически противоречивое, элементы которого не создают однородного целого и которое невозможно соотносить с категорией правды⁸, иначе говоря несвязность мысли; выделяются внутренне противоречивые абсурдные названия и абсурдные предложения), а также математическая и эстетическая⁹ (противоположность прекрасного и возвышенного) категории.

В литературе, как доказывают многие исследователи¹⁰, само явление тоже присутствовало с древних времен, но в XX веке заметно активизировалось до такой степени, что:

«Не будет преувеличением сказать, что абсурд и как мировоззрение, и как элемент поэтики охватил все сферы культуры двадцатого столетия, не обойдя вниманием ни литературу, ни философию, ни науку, ни искусство, ни язык в целом»¹¹.

Стимулом к созданию литературоведческой теории абсурда был художественный резонанс, вызван публикациями и театральными постановками в 50-е и 60-е годы XX века во Франции и других странах мира пьес Сэмюэла Беккета, Эжена Йонеско, Жана Жене и Артюра Адамова, которые (пьесы) английский критик Мартин Эсслин определил как «театр абсурда»¹². Раньше такое же словосочетание упо-

⁷ В философии каждое направление и многие авторы в рамках одной философской ориентации вводили свои определения абсурда. К интерпретации литературных произведений XX и XXI веков наиболее подходящими кажутся определения философов-экзистенциалистов, напр.,: абсурд как быт это явление случайное, хаотическое, таинственное, недетерминированное и нецеленаправленное. Это реальность внутренне противоречива и крайне дисгармоническая, поэтому не подчиняющаяся управлению. См.: J. L. Krakowiak, *Absurd. Pytanie o sens ludzkiej egzystencji*, Warszawa 2010, s. 16.

⁸ Там же, с. 14.

⁹ Функционирование абсурда как эстетической категории в рамках литературного произведения обсуждает M. Kucia, *Absurd jako kategoria estetyczna*, [w:] *Absurd w filozofii i literaturze*, red. R. Rózanowski, Wrocław 1998, s. 23 i nast.

¹⁰ Некоторые исследователи считают, что абсурд в том или ином виде, как элемент поэтики или мироощущения пронизывает собой все искусство. См., напр.: И. Бражников, *Смысл и чистота абсурда*, «Современная драматургия» 1994, № 4, с. 200.

¹¹ О. Буренина, *Что такое абсурд, или По следам Мартина Эсслина*, [в:] *Абсурд и вокруг*, ред. О. Буренина, Москва 2004, с. 59.

¹² M. Esslin, *The Theatre of the Absurd*, London 1961.

требляли¹³ Жан Кокто (в 1922 г.) и Бернард Шоу, кроме того предлагались и другие определения драматургического эксперимента названных авторов и терминологическое предложение Эсслина удовлетворяет далеко не всех¹⁴, но словосочетание «театр абсурда» и концепция сущности литературного абсурда, им выработанная, после публикации его книги в 1961 г. вошли в широкий научный обиход¹⁵. Эта концепция заслуживает определения «экспансивной»¹⁶, так как ее автор распространяет понятие абсурда чуть ли не на всю литературу с элементами гротеска, нонсенса и ониризма как предшествующих театру абсурда явлений, так и появившихся после него¹⁷ и примеры «проабсурда» находит уже в античных зрелищах. Другие ученые также замечают присутствие абсурдного в древнегреческой трагедии (Ницше), в драмах Шекспира (Ионеско), в романах Рабле, Сервантеса, Достоевского, Кэрролла, Кафки, Камю, Сартра и многих других. Кстати, Эсслин предвидел, что в XX веке абсурд станет «совершенно необходим не только индивиду, но и попавшему в состояние кризиса миру»¹⁸.

Другим важным источником в разработке теории абсурда является экзистенциальная философия (известные публикации Киркегарда, Хейдегера и русского эмигранта, создателя философии абсурда Льва Шестова¹⁹ и их последователей), а также творчество французских экзистенциалистов – писателей и философов, прежде всего Альберта Ка-

¹³ См.: K. Pleśniarowicz, *Dylemat jedynego wyjścia. Absurd w dramacie u schyłku realnego socjalizmu*, Kraków 2000, s. 11.

¹⁴ Напр., швейцарский литературовед в своей книге о Д. Хармсе определяет этот термин как мало продуктивный, но удобный для обозначения произведений, обладающих общими свойствами. См.: Ж. Жаккар, *Даниил Хармс и конец русского авангарда*, пер. с франц. Ф. Перовской, Санкт-Петербург 1995, с. 18.

¹⁵ На разных языках появился ряд публикаций, посвященных именно театру абсурда. См., напр., (кроме перечисленных в других сносках): A. Hinchliffe, *The Absurd*, London 1969; A. Krajewska, *Dramat i teatr absurdu w Polsce*, Poznań 1996; Е. Доценко, *Абсурд как проявление театральной условности*, «Известия Уральского государственного университета» 2004, № 33, с. 97–112 и др.

¹⁶ M. Kelera, *Absurdu teatr*, [w:] *Słownik literatury polskiej XX wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 13.

¹⁷ В более поздних работах Эсслин анализировал «театр абсурда» восточноевропейских драматургов. См.: M. Esslin, *Reflections. Essays on Modern Theatre*, New York 1969.

¹⁸ О. Буренина, *Что такое абсурд или по следам Мартина Эсслина*, с. 21.

¹⁹ См.: L. Szestow, *Dostojewski i Nietzsche. Filozofia tragedii*, przeł. C. Wodziński, Warszawa 1987; A. Sawicki, *Absurd – rozum – egzystencjalizm w filozofii Lwa Szestowa*, Kraków 2000.

мью²⁰ и Жан-Поля Сартра²¹. В понимании экзистенциалистов абсурд это доказательство разрыва человеческого существования с бытием, ощущение метафизического трагизма жизни и тотальной бессмысленности существования. В более оптимистической версии можно сказать, что абсурд «это возмездие ограниченного человеческого ума» (именно из-за ограниченности) «на нескончаемости бытия»²².

Предпосылки к разработке теории абсурда содержатся во многих литературоведческих работах, появившихся в первой половине XX века. Например, Михаил Бахтин в своих исследованиях не употреблял понятия абсурд, но его характеристика ставящего все с ног на голову карнавала дает основания говорить о близости эстетики карнавала и абсурда. Кроме того, русские филологи находят предпосылки к теории абсурда в наследии формалистов и теоретиков текста. В России литературоведческий интерес к абсурду как литературному явлению активизировался в 90-е годы XX века, когда стали доступны произведения западных и русских абсурдистов; в 1991 г. в переводе на русский язык вышла первая антология²³ текстов Ионеско, Беккета, Жене, Харолда Пинтера, Фернандо Аррабаля и Славомира Мрожека²⁴, и примерно в то же время стали печатать полузабытые или никогда в России неизданные произведения обэриутов, Андрея Платонова, Михаила Булгакова, эмигрантов «третьей волны» и др.

Нетрудно заметить, что жизненный, исторический и социально-бытовой абсурд входит в разные связи, а точнее в значительной мере обуславливает развитие абсурда художественного. Существует большое количество интерпретаций и определений абсурда как художественного явления: конкретизируются языковой абсурд (Б. Эйхенбаум), абсурд как стилистически-логическое (стилевая доминанта) или художественно-метафорическое явление²⁵ и как тенденция развития искусства.

²⁰ А. Камю, *Миф о Сизифе. Эссе об абсурде*, <http://www.philosophy.ru/library/camus/01/html>.

²¹ Сартр об «абсурдности мира» в столкновении с человеческой волей писал, аналогично как и Камю, уже в 40-е г. XX в. См., напр.: J. P. Sartre, *Sartre on Theatre*, przekł. F. Jellinck, New York 1976.

²² R. Różanowski, *Absurd nasz powszedni*, [w:] *Absurd w filozofii i literaturze*, s. 42.

²³ См. рецензию: В. Вахрушев, *Логика абсурда, или абсурд логики*, «Новый мир» 1992, № 7, с. 235–237.

²⁴ Произведения польского «абсурдиста» в переводе на русский язык отдельной книгой появились чуть раньше, в 1990 г. См. рецензию: А. Агеев, *Приручение абсурда*, «Новый мир» 1991, № 7, с. 261–264.

²⁵ Ср.: В. Ю. Чарская-Бойко, *К вопросу о концепции абсурда и нонсенса в европейской традиции*, <http://www.fege.narjd.ru/librarium/charbo.htm>.

Абсурд на уровне философски-эстетической категории понимается как «констатация смыслового, логического, бытийного и, соответственно, языкового бессилия обнаружить органическое начало в окружающем мире», как «индикатор наметившегося кризиса сложившейся системы, к примеру, эстетической, или кризиса определенных иллюзий»²⁶, а также как симптом разрыва личности и даже человечества в целом с бытием. Явление абсурда можно понимать как универсальный феномен, становящийся в литературе и в истории культуры трансформационным механизмом преобразования привычной формы и смысла в инновационную²⁷.

В свою очередь под художественным абсурдом в «культуре XX века следует понимать художественный прием, разрушающий в литературном тексте логические и ассоциативные связи, ведущий, с обыденной точки зрения, к бессмыслице и вместе с тем стимулирующий столкновение смыслов и порождение новых»²⁸. Так понимаемый прием конкретизируется в форме своеобразных литературных фигур. С точки зрения адресата (читателя, зрителя) «ощущение абсурда тесно связано с ощущением гносеологической растерянности» – конечного результата потери приведенных к «невозможному» ориентиров, от чего весь мир кажется «ложным». Абсурдная реальность выступает как ложь, выведенная из потерявшей свои пределы истины. Кроме того, абсурдным «видится нецелесообразное и несправедливое, но в то же время логически оправданное». За то пласты «иррационального, сдвиги сознания, сюрреалистическое письмо, семантический сумбур» если относятся к абсурду, то лишь как результат терминологической путаницы²⁹. Добавим, что фактором, решающим о признании выражений или фрагментов текста абсурдными, или скрывающими какой-то смысл, в значительной мере является отношение интерпретатора³⁰.

В логике и в литературе абсурд синонимизирует логический тупик, когда рассуждения приводят к очевидному противоречию или

²⁶ Там же.

²⁷ О. Д. Буренина-Петрова, *Символистский абсурд и его традиции в русской литературе и культуре первой половины XX века*, автореферат докторской диссертации, ftp://lib.herzen.spb.ru/text/burenina-petrova_ad_add.pdf, с. 8–9.

²⁸ О. Д. Буренина-Петрова, *Символистский абсурд и его традиции в русской литературе и культуре...*, с. 17.

²⁹ О. Л. Черноричка, *Поэтика абсурда в аспекте литературно-художественной методологии*, http://zhurnal.lib.ru/c/chernoricka_0_1/abs.shtml, с. 28; 50.

³⁰ Ср.: D. Davidson, *Eseje o prawdzi, języku i umyśle*, przeł. B. Stanosz, Warszawa 1992, s. 9.

бессмыслице, нелепости, несуразности, но также рассогласованность в поведении и речи персонажа, несоответствие действий и их результатов и т. п. Стилистически-языковая стихия абсурда это алогизмы, катахрезы, оксюмороны, парадоксы, нонсенсы, сарказм, игра слов, абра-кадабра, вздор, антиномии и случайности, в драме³¹ – бурлеск и батос.

Исходя из специфики конструкции художественного произведения Ольга Буренина выделяет дискурсивно-жанровый, композиционный и сюжетный абсурды, что соответственно проявляется в ломке границ традиционных дискурсов, в расшатывании определенной жанровой системы, разрушении расположения и соотнесенности компонентов формы, дистанцировании их от смысла, и в разрушении сюжетной схемы вплоть до экспонирования бессобытийности³².

Абсурд как философско-эстетическая категория это аналогично как сатира и гротеск явление вневременное, межжанровое и междискурсивное. С абсурдом тесно связаны парадокс и нонсенс. Парадокс с греческого обозначает «высказывание противоречащее общепринятому мнению», «отрицание убеждения большинства людей»³³, проявляющееся в фигуральных речевых конструкциях в «колебании между двумя взаимно исключаящимися истинами», напр., «это сын бездетных родителей». В логике парадокс это:

«правильное рассуждение, исходящее из ложных посылок или опирающееся на некорректные допущения и приводящее к противоречивому высказыванию, лишенному истинностного значения»;

а в художественной литературе:

«текст, развертывание которого нарушает ожидания аудитории и требует от нее дополнительных усилий для восстановления связности³⁴».

Одновременно парадокс как литературный прием это средство остранения истины. Другое явление близкое абсурду и парадоксу – нонсенс – проявляется только в языке и литературе, это игра ума³⁵, его

³¹ См.: М. Голованева, *Язык абсурда в русской драме конца XX века*, «Гуманитарные исследования» 2010, № 11 (33), <http://www.aspu.ru/images/file/Izdatelstvo/GI11/26pdf>.

³² О. Буренина, *Символистский абсурд и его традиции...*, с. 17–18.

³³ В. М. Шмид, *Заметки о парадоксе*, [в:] *Парадоксы русской литературы*, ред. В. Маркович, В. Шмид, Санкт-Петербург 2001, <http://ec/dejavu.ru/p.Paradox.html>.

³⁴ А. Циммерлинг, *Логика парадокса и элементы абсурдистской поэтики*, [в:] *Абсурд и вокруг...*, с. 290.

³⁵ В. Ю. Чарская-Бойко, *К вопросу о концепции абсурда и нонсенса...*

функции сводятся к структурированию художественного текста³⁶. Но в литературе нонсенс обозначает не то, что лишено смысла, а то, в чем смысл уловить трудно или почти невозможно³⁷, он «противоположен отсутствию смысла, а не самому смыслу, который производит в избытке»³⁸. основоположниками литературного нонсенса (поэтики нонсенса) считаются английские писатели Эдвард Лир и Льюис Кэрролл.

Следует отметить, что слово «абсурд» в последние десятилетия сделало большую «карьеру» и в разговорном языке и в литературоведении. Функционируют определения: «абсурдная реальность», «абсурдное бытие», «абсурдная цивилизация», «абсурдное поведение», в литературоведении – «поэтика абсурда», «абсурдный образ», «абсурдная ситуация», «абсурдные сюжеты», «абсурдный стиль», «абсурдный герой», «приведение героя к абсурду» (и читателя в тупик), «абсурдное сознание», «психика абсурда» и т. п. В разговорной речи выражения, содержащие слово «абсурд», напр., «абсурдная реальность» имеют крайне негативную эмоционально-аксиологическую окраску.

Продолживший поиски Эслина немецкий исследователь Арнольд Хайдсек³⁹ обратил внимание на близость абсурда и гротеска, на возможность взаимного наслаивания и смешивания этих явлений друг с другом на разных уровнях текста: в языке, в конструкции сюжетных ситуаций и героев, в идейном смысле произведения. Гротескное сочетание несочетаемого и несообразного и деформация могут расширяться и на преобразование привычной формы и смысла в форму и смысл неожиданный и инновационный, абсурдный. Гротеску также свойственна и разрушительная сила и возможность порождать новые значения. Именно столкновение различных смыслов и значений бывает фактором превращения гротеска в абсурд, поэтому для некоторых исследователей гротеск это «игра с абсурдом», для других – «критика абсурда», но гротескная игра не выходит за границы смысла⁴⁰, иначе говоря, гротеск, даже абсурдистский, всегда содержит элементы смыслоутверждающие, – когда они исчезают, исчезает и гротеск, превращаясь в абсурд.

В гротескном и абсурдном мироощущении тоже много общего. Много различий можно заметить на уровне приемов и в языковой кон-

³⁶ Е. В. Клюев, *Теория литературы абсурда*, Москва 2000, с. 51.

³⁷ О. Буренина, *Символистский абсурд...*, с. 18.

³⁸ Ж. Делез, *Логика смысла*, Москва 1995, с. 95.

³⁹ A. Heidsieck, *Das Grotteske und Absurde in moderne Drama*, Stuttgart 1969.

⁴⁰ Ср.: С. Юрков, *Гротеск как выражение хаоса в культуре...*

кретизации явлений – абсурд это механизм разрушающий в тексте логические связи, приводящий в логический тупик, к бессмыслице (с целью поиска смысла), в гротеске бессмыслица может функционировать лишь как одно из слагаемых антиномии. Кроме того, гротеску в большей мере, чем абсурду, свойственна образная пластичность и эмоциональность, тем временем как абсурду ближе абстрактность, интеллектуальность (игра ума) и вообще сфера гносеологического. Явление абсурда не распространяется на образы, имеющие хотя бы приближенные материальные соответствия, напр., портреты, изделия человеческих рук, создания природы можно назвать гротескными (всякие карикатуры, гибриды и монстры), но не абсурдными. Сформулирована также точка зрения, что гротескным деформациям могут подвергаться только извращенные продукты, созданные человеком⁴¹, тем временем как предметом абсурдизации часто бывают (у экзистенциалистов) явления метафизические или анонимные силы, но в первую очередь в общественной сфере абсурдное ассоциируется с политическими указами, решениями, законами, действиями власти, и шире, с человеческим поведением и речью.

Как уже было замечено, в литературном произведении:

«Абсурд отсылает в первую очередь к «внутреннему» плану содержания, гротеск – в первую очередь к «внешнему» плану выражения»; «Гротеск и абсурд... переходят один в другой в той мере, в какой план выражения становится содержательным, и насколько, несмотря на различия, их роднит реализуемый на разных уровнях принцип противоречивости, столкновения несовместимых формальных порядков»⁴².

Кроме того, эмоционально-экспрессивное поле гротеска, как правило, явно ощутимо – это бунт, недовольство, ощущение странности, антиэстетизма, уродливости, тем временем как в «чистом» абсурде эмоциональность редуцирована к растерянности, ощущению хаоса, логического тупика. В абсурде редуцировано в первую очередь то, что в гротеске входит в симбиоз с отрицательным, одна из частей антиномий, напр., домена абсурда это только хаос, без гармонии. Гротеск сохраняет «частичную позитивность» и «конструктивность», абсурд как перцепт хаоса отчужден от положительного и не любит конкретности ни художественной детализации. Гротеск доводится до абсурда

⁴¹ M. Sugiera, *Dramaturgia Stawomira Mrożka*, Kraków 1996, s. 87.

⁴² Л. Геллер, *Из древнего в новое и обратно. О гротеске и кое-что о сэре Джоне Рескине*, [в:] *Абсурд и вокруг...*, с. 93; 97.

путем элиминации носителей смысла, формального уничтожения смысла. Несмотря на точки соприкосновения эти явления стоит разграничивать, хотя граница между ними в литературном произведении иногда бывает трудно уловимой. Некоторые исследователи считают, что абсурд является категорией «более широкой (чем гротеск), несводимой к эстетическим и стилевым признакам⁴³» и с этим надо согласиться в связи с тем, что сигнализировалось выше, относительно присутствия абсурда в жизни, философии и математике.

Разные ответы вызывает и вопрос: бывает ли абсурд носителем юмора или комизма. Учитывая общепринятые дефиниции смеха и комизма⁴⁴ надо сказать, что смешным бывает неожиданное, шокирующее, провокационное, эпатирующее странностью, оригинальностью авторских ассоциаций, крайностью оценок, или игрой значениями; естественный, почти физиологический смех вызывают нонсенсы и парадоксы и всякая сознательно организованная бессмыслица⁴⁵. Массовая культура расширяет понятие комического на явления близкие трагизму и кошмару, провоцируя по отношению к юмору эпитеты «черный» или даже «кровавый»⁴⁶. Многие исследователи считают, что присутствие абсурда может создавать «комический эффект»⁴⁷, но может также вызывать, аналогично как гротеск, эффект трагический⁴⁸ или трагикомический, так как метафизика, которая трактуется как основа для формулировки идей абсурда человеческой экзистенции, признает существование трагического не только в конкретных ситуациях, но и в масштабе глобальном⁴⁹.

Как заметил Вальтер Хильсбехер⁵⁰, трагизм и комизм это явления, непрерывно передвигающиеся по подвижной шкале, их сущность определяет отношение человека к самому себе, в первую очередь чув-

⁴³ М. Тлостанова, *Художественные ориентиры в зарубежной литературе XX века*, Москва 2002, с. 424.

⁴⁴ См. напр.: М. Gołaszewska, *Śmieszność i komizm*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1987, s. 19.

⁴⁵ Ср.: Д. Вайс, *Абсурд как преддверие смеха*, [в:] *Абсурд и вокруг...*, с. 270.

⁴⁶ Этот оксюморон появился в текстах млодопольских писателей, напр., С. Виткевича. См.: S. Morawski, *Paradoksy filozofii komizmu (Przedmowa)*, [w:] H. Bergson, *Śmiech*, przeł. S. Cichowicz, Kraków 1977, s. 33.

⁴⁷ О. Буренина, *Символистский абсурд...*, с. 17.

⁴⁸ Явления абсурда трагического и комического характеризует L. Kleszcz, *Pochwała absurdu*, [w:] *Absurd w filozofii i literaturze*, s. 14 i nast.

⁴⁹ J. L. Krakowiak, *Absurd. Pytanie o sens ludzkiej egzystencji*, s. 13.

⁵⁰ W. Hilsbecher, *Tragizm, absurd i paradoks*, przeł. S. Błaut, Warszawa 1972, s. 170.

ство жалости к самому себе или его отсутствие. О размере трагизма поражения решает готовность человека признать этот размер значительным. Кроме того, многое зависит от точки зрения и перспективы оценивающего. Напр., судьба Эдипа с человеческой точки зрения воспринимается как синоним трагизма, а с перспективы греческих богов размеры трагизма значительно уменьшаются и пытающийся обмануть судьбу человек может казаться даже комическим. В абсурдных ситуациях смех маскирует растерянность, страх или отчаяние. Но встречаем и другую позицию, напр., Ольга Чернорицкая утверждает: «над тем, что абсурдно, смеяться невозможно»; «стихия смеха, пародии, веселья чужда абсурдному мышлению»⁵¹, однако с этим трудно согласиться, так как смех кажется явлением производным и почти неотделимым от механизмов абсурдизации, бывает «первичным откликом на абсурд» и «бурной реакцией на физиологический предел мысли»⁵². Конечно, с гротеском может быть связан и комический и трагический абсурд, с сатирой только комический.

Абсурд связан также с иронией как стилистическим приемом и философско-эстетической категорией, определяющей мировоззрение автора или произведения, функционирующей в больших фрагментах текста на уровне сцен, событий, сюжетных ситуаций, поведения героев и идейного смысла произведения. Ирония воспринимается как свойство человеческого ума и вид дискурса, в котором существует разница между буквальным смыслом высказывания и скрытым в нем значением⁵³, как «пафос середины» и «способ элиминирования крайностей в понимании мира и человека»⁵⁴, лекарство от морализаторства и дидактизма. Припомним, что суть иронии всегда сводится к подстановке (замене) одного смысла вместо другого⁵⁵ и такой прием часто используется в абсурдизации – абсурд конституируется тогда, когда ирония превращается в бессмыслицу, теряет свою сущность, так как понятие иронии (как и гротеска) всегда предполагает наличие смысла.

⁵¹ О. Чернорицкая, *Поэтика абсурда в аспекте литературно-художественной методологии...*, с. 64, 68.

⁵² В. Подорога, *Выражение и смысл*, Москва 1995, с. 14.

⁵³ В. Allemann, *O ironii jako kategorii literackiej*, przeł. M. Damińska-Joczowa, „Pamiętnik Literacki” 1986, z. 1, s. 228–229.

⁵⁴ Т. Mann, *Eseje*, Warszawa 1964, s. 227–228. На русском яз.: Т. Манн, *Собрание сочинений в 10 томах*, т. 10, Москва 1961, с. 168.

⁵⁵ См. шире: W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra”, „ironia”, „parodia”...*, s. 11 i nast.

Аналогично как сатирический гротеск и сатирическая ирония⁵⁶ абсурд может нести обличительную функцию, хотя далеко не всегда она для него главная, и разоблачение может касаться и сферы абстракции, и явлений из общественной жизни, и если порождаемые им деструкция, дегуманизация, девальвация, хаотизация касаются пороков общественной реальности и абсурд содержит одновременно элементы комизма или трагикомизма, он становится близким сатире, но, как правило, его сближение с сатирой реализуется благодаря посредничеству гротеска или иронии.

Обратим также внимание и на общий репертуар приемов, так как гипербола, пародия, ирония, карикатура, нонсенс, парадокс используются для создания и сатиры, и гротеска, и абсурда как художественных категорий, и очень часто все эти три категории уживаются в одном литературном произведении или сохраняя свою автономию, или смешиваясь и включаясь в механизмы доминирования с одной, подчинения с другой стороны.

Исследование истории абсурда и его связи с сатирой в русской и других восточнославянских литературах это еще дело будущего. Хотя имеется уже ряд публикаций, посвященных категории абсурда в произведениях конкретных писателей, проблема взаимоотношений абсурда и сатиры затрагивается в них крайне редко. Вслед за Эслином русские литературоведы понимают термин абсурд широко и находят его примеры в фольклоре (не только русском но и любой страны⁵⁷, в России прежде всего в искусстве скоморохов с их игрой, ведущей к разрушению традиционных норм), в классической русской литературе – в произведениях Александра Пушкина, Николая Гоголя, Федора Достоевского, Антона Чехова, в XX веке в творчестве Владимира Набокова, Андрея Платонова, почти всех символистов, обэриутов и пост-модернистов.

Конечно, еще долго будут продолжаться дискуссии на тему, кого из литераторов включить в список русских абсурдистов, а кого из уже кем-то зачисленных из него вычеркнуть, но появившиеся исследования сигнализируют, что будет он довольно длинным, и что в русской литературе можно найти различные виды абсурдности.

Итак, элементы абсурда замечены в произведениях Пушкина, в первую очередь в повести *Гробовщик* (1831), где главный герой при-

⁵⁶ D. Worcester, *The Art of Satire*, New York 1966, p. 18.

⁵⁷ Е. В. Кляев, *Теория литературы абсурда*, с. 5; 9.

глашает мертвецов на новоселье и в результате он вынужден выслушивать их упреки и вступить с ними в драку. В контексте приведенных выше дефиниций пушкинское абсурдизирование ведет к созданию гротеска. У Гоголя, мастера сатирического гротеска с элементами «абсурдных умозаключений», «бессвязности» и «нескладницы»⁵⁸ в характеристике восприятия мира героями, категория абсурда проявляется в онтологизации гносеологических противоречий и персонификации амбивалентностей. У Достоевского – в образе мира насыщенного эсхатологическими смыслами, носителями трагического абсурда, мира, с героями обреченными на экзистенциальные поиски, мучающимися своей внутренней незавершенностью. Как уже заметил Шестов, герои Достоевского в своих раздумьях-мучениях не руководствуются законами логики, ими движет «порядок сердца»⁵⁹. Его двойники и человек из подполья это заповедь бессознательного⁶⁰. Кстати, героя повести *Записки из подполья* (1864) называют «великим парадоксалистом» и «протопластом всех литературных абсурдистов»⁶¹. В произведениях автора *Бобока*, обнажающих изначальную алогичность бытия и человеческие эмоции, окрашенные страданием, стыдом, отчаянием, угрызениями совести и сомнениями доминирует напряженная атмосфера, в связи с чем смех редуцирован, т. е. юмор присутствует, но почти незаметно и абсурдность теснее связана в них с трагическим, чем с сатирой, которая проявляется в критике внешних условий, влияющих на жизнь страдающих «больным сознанием», но осознающих свою смешность героев.

Синонимом литературы абсурда в России считается творчество представителей второго поколения русских авангардистов – группировки ОБЭРИУ (Объединение реального искусства, 1926–1930), в состав которой входили Даниил Хармс, Константин Вагинов, Николай Олейников, Александр Введенский, Николай Заболоцкий и др. К абсурду можно отнести уже само название объединения, нарушающее принятую логику сокращений, так как буква «У» не обозначает в нем ровно ничего и введена «ради игры и смеха». Многие исследователи (народилась и развивается мировая «обериутология») считают их со-

⁵⁸ А. Слонимский, *Техника комического у Гоголя*, Петроград 1923, с. 33 и след.

⁵⁹ L. Szestow, *Dostojewski i Nietzsche...*, s. 210.

⁶⁰ А. Рясков, *Достоевский и эстетика абсурда (попытка анализа взаимосвязи)*, <http://topos.ru/article/5949/26/11.0>.

⁶¹ J. L. Krakowiak, *Absurd. Pytanie o sens ludzkiej egzystencji...*, s. 188.

здателями поэтики абсурда в европейском искусстве⁶², художниками (членами группировки были, кроме литераторов, живописцы, кинематографисты и люди театра), которые опередили французских абсурдистов-экзистенциалистов и «театр абсурда».

Обэриуты-поэты обновили смысл слова, используя формы внеэстетического сознания, напр., дилетантскую поэзию XIX века, фольклорно-низовую стихию и традиционную русскую духовную культуру, трагическую клоунаду, наивное детское сознание со склонностью к всякого рода «перевертышам», нелепицам и несуразицам. Они в широком масштабе пользовались возможностями гротеска и пародии (в т. ч. и философского дискурса), механизмами нарушения формальной логики, принципами свободного монтажа и свободной композиции, а также способами развития, вслед за футуристами, поэтической зауми. Обэриуты не исключали дидактизм, но превалирующими были для них игровые формы взаимоотношения с читателем⁶³ и «моделирование новой реальности» (цель их искусства). В их антимиметических произведениях доминируют связи алогического характера, абсурдизация тропов, иронизирование над традиционными носителями эстетического, помещение слов в необычный контекст.

Если в стихотворениях абсурд царствует на уровне языка, то в пьесах и в прозе впечатление абсурдности укрепляли безумные и алогичные персонажи, картины отталкивающего, выморочного мира, разорванная композиция и алогические, то есть противоположные по отношению к здравому смыслу последствия изображаемых событий. Но это не мешало писателям насыщать свои произведения богатым и глубоким содержанием, формулировать, хотя не прямым, а опосредованным путем, веские и убедительные идеи. Остропародийные языковые игры, переход от внятной речи к зауми они применяли и во фрагментах прозы и драматургии.

Например, сотрудничающий в детских журналах «гений абсурда» Даниил Хармс, который «никогда не писал для детей, а только приводил к абсурду содержание детской литературы путем ритуализации и автоматизации ее приемов»⁶⁴ – в стихах печатаемых в этих журналах использовал многочисленные мотивы и образы из своего «взрослого

⁶² Н. Крылова, *Медный век. Очерк теории и литературной практики Русского авангарда*, http://iff.kspu.korelia.ru/DsvMedia/krylova_med._vek.doc.

⁶³ Там же.

⁶⁴ О. Черноризкая, *Поэтика абсурда...*, с. 108.

творчества»⁶⁵. С примером характерной для Хармса поэтикой абсурда имеем дело, между прочим, в его стихотворении *Врун* (1930), в котором навязчиво повторяемый вопрос «Вы знаете?» вызывает ожидание чрезвычайно важного сообщения, а вместо него вводится информация смешная и мало значительная, в некоторых случаях ложная: читатель из очередных строф узнает, что у некоего папы было сорок сыновей, что «собаки-пустолайки научились летать», что солнце заменяется колесом и т. п. Повторяется прием остранения ключевых слов при помощи их деления на слоги:

«А вы знаете, что У?
А вы знаете, что ПА?
А вы знаете, что Пы?
Что у папы было сорок сыновей?»⁶⁶.

Благодаря многочисленным интертекстуальным отсылкам к русской классике и к фольклору, а также к собственным текстам для взрослых, мнимые несурзаицы Хармса создают эффект смешной и остроумной игры и в целом «стихотворение предстает как набор архетипов карнавальная культуры – игрового, вывороченного мира, близкого детскому сознанию, к которому оно так удачно апеллирует»⁶⁷. *Врун* это пример абсурда сведенного к игре со смыслом, когда игровой аспект трактуется как самоцель, и это не очень распространенный в русской литературе пример абсурда, не связанного с сатирой.

Но в произведениях Хармса встречаем и другую направленность абсурда. Этот писатель свою собственную жизнь превращал в художественный материал и абсурдистский юмор (нередко черный) трактовал как способ защиты от абсурда пореволюционной действительности. В его произведениях иногда трудно отделить мистификацию (приемы автомифологизации) от автобиографии⁶⁸. Он почти постоянно предпринимал попытки подняться через творчество над собой, познать мир времени и смерти, осознать, чем является смерть и стремился к созданию бессубъектного, неэмоционального «реального ис-

⁶⁵ А. Герасимова, *Как сделан “Врун” Хармса*, <http://www.umka.ru/liter/950701.html>.

⁶⁶ Д. Хармс, *Врун*, www.stihi-rus.ru/1/harms/6.htm.

⁶⁷ А. Герасимова, *Как сделан “Врун”...*

⁶⁸ А. Коновалова, *Образ автора в произведениях Д. Хармса 1930-х годов*, [в:] *Изменяющаяся Россия – изменяющаяся литература: Художественный опыт XX – начала XXI веков*, Саратов 2006, с. 269.

кусства», не подчиненного воле его создателя⁶⁹. Но, как известно, от реальной угрозы со стороны политического режима искусство, использующее смех как орудие борьбы с трагизмом и страхом, его не спасло.

Одно из наиболее абсурдистских произведений Хармса, пьеса *Елизавета Бам* (1927), была написана нарочно на вечер обериутов для того, чтобы представить их программные установки в драматургии⁷⁰. Эта драма полна актуальных, даже опережающих современность тревожных социальных мотивов, так как в ней представлена сцена ареста заглавной героини, обвиняемой в убийстве человека – представителя власти – который пришел ее арестовать. Доминантой конструкции текста в данном случае стала «проблема речи и коммуникации»; персонажи как речевые конструкты говорят и поют, мелют вздор и бессмыслицу, произносят гимны в честь банальности, к месту и не к месту вплетают пословицы и т. п. В результате использования таких приемов, когда веселье переплетается с ужасом⁷¹, а отсутствие логической связи обнажает инфантильность героев, замечаем далеко идущую несогласованность поведения и речи, но также абсурдность ситуации, в какой оказалась главная героиня. Каждое из действующих лиц много говорит, но не слышит и не понимает других, игнорируя при этом логические причинно-следственные связи и ставя таким образом под сомнение существование собеседника⁷². Читаем в тексте пьесы:

«Елизавета Бам, Почему?

Петр Николаевич, Что почему?

Елизавета Бам, Почему я преступница?

Петр Николаевич, Потому, что вы лишены всякого голоса.

Елизавета Бам, А я не лишена. Вы можете проверить по часам»⁷³.

И хотя арест происходит в атмосфере фарса, не перестает быть для героини угрозой. Наравне с парадоксальностью ситуации подчеркивается незащищенность и беспомощность Елизаветы перед «стражниками абсурда» и ее отчаянные усилия превратить кошмар в гротескную

⁶⁹ Там же, с. 270, 274.

⁷⁰ Ю. Хамардюк, *Сравнительный анализ пьес Э. Ионеско “Лысая певица” и Д. Хармса “Елизавета Бам”*, <http://xarms.lipetsk.ru.texts/uha2.html>.

⁷¹ A. Drawicz, *OBERIU, czyli taniec na gzymsie*, [w:] *Tragiczna zabawa. OBERIU czyli inna Rosja poetycka*, Kraków 1991, s. 5.

⁷² Ю. Хамардюк, *Сравнительный анализ пьес...*

⁷³ Д. Хармс, *Елизавета Бам*, <http://www.theatre-studio.ru/library/harms/elizaveta-bam.html>.

игру, что в конце концов ей удастся. И обсуждаемая пьеса, и другие произведения Хармса 20-х годов не воспроизводят действительности эпохи, в которой художник жил, но исследуют ее, аналогично как реалистические произведения, только «исходя от противного», показывают эту действительность не в аспекте «как бывает» или, «как должно быть», «а с точки зрения «как не бывает» или «как не должно быть»⁷⁴. В конечном результате эта новая общественная действительность проявляет только свою отрицательную силу, способную уничтожить личность и привести к распаду в меру нормальной жизни и традиционной (дореволюционной) структуры смысла. Некоторые программные аналогии замечаем также и в пьесе Введенского *Ёлка у Ивановых*, где имеет место отказ от мимезиса, условное драматическое действие (убийства ради убийств и серийные самоубийства, принцип немотивированности поступков героев) и где фрагменты текста несвязанные между собой.

В произведениях Хармса сталкиваемся с миром абсурда тотального, в котором доминирует атмосфера трагизма, но функционирует, в первую очередь на уровне художественной детали, и комическое, благодаря чему в его пьесах и прозе заметна связь с сатирой. Вообще уже в 20-е г. XX века в русской литературе (а позже и в других национальных литературах восточной Европы) проявились такие черты и функции абсурда, как ориентация на познание и интерпретацию общественной системы. «Восточный абсурд» (понимаемый как мироощущение и способ классификации, а также репрезентации реального) использовал житейский опыт современников, и как у обэриутов, так и во вторую половину XX века рождался из актуальной обусловленности, из «онтологии социализма»⁷⁵.

Абсурдные ситуации, абсурдное поведение героев и построение текста по принципам абсурда⁷⁶ используются также как доминантные элементы поэтики в эпических произведениях обэриутов, напр., в прозе Константина Вагинова. Константин Вагинов, близкий друг Бахтина, который сам называл себя «поэтом трагической забавы», в своей тетралогии *Козлиная песнь* (1928), *Труды и дни Свистонова* (1929), *Бам-*

⁷⁴ Ю. Хамардюк, *Способы построения текста абсурда у Д. Хармса*, <http://harmis/lipetsk.ru/texts/uha1.html>.

⁷⁵ См. шире: K. Pleśniarowicz, *Dylemat jedynego wyjścia...*, s. 149 i nast.

⁷⁶ Ср.: М. Федосюк, *Постулаты построения художественного прозаического текста на материале рассказов Даниила Хармса*, „Opuscula Polonica Et Russica” 1996, nr 4, s. 25.

бочада (1931) и *Гарпагопиана* (1933, публ. 1983) создал жестокую, саркастическую сатиру «на вымирающую интеллигенцию» и на «мир назревающего социалистического абсурда»⁷⁷, с его тотальным равнодушием к человеческой личности, когда человек воспринимается не как цель, а как средство реализации цели. Романы пронизывает горький и отчаянный смех над ужасами действительности перелома эпох или эр (на языке новой власти), к которым надо отнести репрессии, голод, упадок дореволюционной культуры. Одновременно романы Вагинова воспринимаются как манифестация отказа демонстрировать идеологическую ангажированность, писать по заказу, воспевать тревожное новое. Речь в них идет о представителях творческой интеллигенции и о судьбе культуры в России, переменах, когда завершается, точнее угасает одна эпоха и прерывается связь между ней и наступающей эпохой; содержание концентрируется на метафоризации пустоты распада, деградации части дореволюционного общества и фиксации бессмысленности бытия в новых условиях.

Та часть русской интеллигенции, которая осталась в России, вынуждена была забыть прежние привычки и способ жизни. Вагинов ввел на страницы своих романов тех, для кого сохранение прошлого, в ситуации когда исчез Петербург – «центр эллинистической культуры», и появился Ленинград, который героев «не касается», становится главной целью существования. В романах встречаемся с образом города-ада, по которому передвигаются «бывшие» (наполнение метафоры буквальным смыслом), т. е. принадлежавшие к «непролетарскому» словию дамы и «пожилые молодые люди», лишённые физиологизма и превращённые в собственные тени. Это псевдопоэты (неизвестный поэт) и псевдоучёные – исследователи чужих произведений (Тептелин) и чужих биографий (Котиков), глуповатые коллекционеры, пьяницы (Анфертьев) и безумцы, которые в новых условиях утрачивают свое «я», а их существование входит в полный разлад с бытием. Напр., неизвестный поэт из первого романа для искусства готов погрузиться в ад сумасшествия и бессмыслицы, грабить, убивать и погибнуть самому:

«Хотел бы он быть главою всех сумасшедших, быть Орфеем для сумасшедших. Для них бы разграбил он восток и юг и одел бы в разнообразие спадающих и вновь появляющихся риз несчастные приключения, случаю-

⁷⁷ А. Пурин, *Опыты Константина Вагинова*, <http://magazines.russ.ru/novyjmir/1993/8/purin.html>.

щееся с ними»; «...они ничего не поймут, если я стану говорить о необходимости заново образовать мир словом, о нисхождении во ад бессмыслицы, во ад диких и шумов и визгов, для нахождения новой мелодии мира. Они не поймут, что поэт должен быть, во что бы то ни стало, Орфеем и спуститься во ад, хотя бы искусственный, зачаровать его и вернуться с Эвридикой – искусством, и что, как Орфей, он обречен обернуться и увидеть, как милый призрак исчезает. Неразумны те, кто думает, что без нисхождения во ад возможно искусство.

Средство изолировать себя и спуститься во ад: алкоголь, любовь, сумасшествие»⁷⁸.

Герои тетралогии не находят применения своим знаниям (они прекрасно знают и чувствуют искусство прежних эпох) и способностям. Через всю тетралогию проходит мотив (автобиографический) коллекционирования и эта страсть тоже доведена до абсурдной крайности – в *Козлиной песне* Тептелкин коллекционирует редкие и ценные книги, Котиков – вещи оставшиеся после умершего поэта Заэвфратского, в *Трудах и днях Свистонова* (в этом романе обнажены приемы создания произведения с персональным ключом и пародируется теория ранних формалистов об искусстве как совокупности приемов) заглавный герой коллекционирует, кроме предметов, человеческие судьбы, в *Бамбочаде* конфетные обертки и другую, уже далекую от искусства и ненужную мелочь, в *Гарпогонииане* Жулонбин собирает и «систематизирует» обрезанные ногти, волосы и всякие отбросы, а Пуклевич за последние деньги покупает сновидения. Конечно, в этих странных увлечениях коллекционирование осколков прежней жизни и традиции превращается в атрибут культуры, лишенной всякого содержания⁷⁹. Но одновременно абсурдное поведение героев является фактором спасающим, хотя бы на время, их свободу.

В целом повествованию тетралогии свойственна фрагментарность «с обильными аллюзиями, самоиронией (образ автора в *Козлиной песне*) и тотальной эпистемологической неуверенностью»⁸⁰. Абсурд здесь проявляется в «смысловых срезах», в странных, с точки зрения обыденной логики, поступках персонажей, подчеркивающих бессмысленность и невозможность идеи, персонифицируемой ими, «невозможность приобщится к «всеобщему счастью», так как это тянет за собой

⁷⁸ К. Вагинов, *Козлиная песнь*, с. 19, 35, <http://noskoff.lib.ru/avagi025.html>.

⁷⁹ Ср.: А. Pomorski, *Podróż do chaosu (Posłowie)*, [w:] Konstantin Waginow, *Harpagoniada*, Warszawa 2001, s. 232.

⁸⁰ Е. Трубецкова, *Автометаописания в романе К. Вагинова “Козлиная песнь”*, [в:] *Изменяющаяся Россия...*, с. 195.

утрату и самого себя, и того идеализированного нового человека, ради которого была затеяна революция (которая сперва произошла в головах интеллигентов, похожих на тех, выведенных Вагиновым).

Абсурд как слагаемое сатирического гротеска и в данном случае выступает в функции приема конституирования сатиры. Связь с сатирой в *Козлиной песне* (буквально трагедия) подчеркивает и само заглавие, которое отсылает к античному мифу о сатире Марсии, состязавшемся в игре на флейте с Аполлоном, за что бог содрал с него кожу. Сатиры эллинистического периода это козлоподобные существа и в этом контексте возможно прочтение заглавия как «песня сатира», что «делает дополнительный акцент на сатирическом характере повествования и открывает природу трагедии творца»⁸¹. Авторскую ориентацию на сатиру сигнализируют и заглавия третьего и четвертого романов тетралогии; слово бамбочада заимствовано из барочной итальянской живописи, где обозначает карикатурно изображенные сцены крестьянских свадеб и ярмарок, гарпаго尼亚да в свою очередь ассоциируется с комедиями Мольера. В последней части тетралогии черты предельного инфантилизма и примитивизма как элементы абсурдистской поэтики доведены до предела. Вагинов создает в ней карикатуру на культуру, подвергнутую деконструкции, остатки которой сохранились лишь в предметах странных, ненужных коллекций, и на людей, подвергнутых духовной деградации. В общем во всей тетралогии демонстрируются принципы эстетики и способ мышления, подытоживающий опыт художественного сознания уходящей эпохи. В этой эстетике уживаются трагизм и комизм, сатирический гротеск с элементами абсурда и правдоподобия. Заметно, что в творчестве Вагинова и других обэриутов уже «формировались парадигмы принципиально нового художественного сознания» и «пробивались ростки постмодернистской поэтики»⁸².

В советский период нашел подтверждение тезис Фуко о том, что любая власть навязывает обществу набор схем, создающих дискурс системы, внушая, что считать правильным, желательным, истинным, человеческим и т. п. Как известно, советская власть трактовала эту форму правления обществом серьезно и скрупулезно, вырабатывая очень подробный список желательных и нежелательных черт своих граждан,

⁸¹ Там же, с. 195.

⁸² М. Голубков, *Русская литература XX века: итоги и перспективы изучения*, http://www.philol.msu.ru/xxcentury/st_golubkov3htm.

а неофициальная и полуофициальная русская литература разными способами опровергали его как проявление абсурда.

Уже в 60-е и 70-е годы XX века появился ряд произведений, освещающих абсурд окружающей действительности, в начале при помощи средств реалистической, основанной на принципе миметизма и правдоподобия поэтики. К произведениям, отражающим абсурд реальной жизни надо отнести, в первую очередь, ранние произведения «шестидесятников», напр., рассказы Владимира Войновича и Василия Аксенова. Войнович в рассказе *Хочу быть честным* (1963) в рамках традиционной производственной темы показал, что ритуал отмечаия государственных праздников производственными достижениями вел к ужасному снижению качества производства, к тому, что строители строили кое-как, лишь бы закончить стройку к приближающейся годовщине, что государственные комиссии не обращали внимания на кривые полы и стены нового дома, на незакрывающиеся окна и двери.

Через несколько лет Войнович, Аксенов и другие писатели абсурд советской действительности станут отражать с помощью разнообразных условных форм, готовя почву под будущие эксперименты постмодернистов, которые обогатят и усложнят разновидности этой категории и способы ее формирования. Одним из первых произведений советского периода с элементами абсурдной условности является (свидетельствующая о новом направлении таланта ее автора⁸³) повесть Василия Аксенова *Затоваренная бочкотара* (1968), с подзаголовком *Повесть с преувеличениями и сновидениями*, которая после выхода в свет осталась почти незамеченной критикой, а ее идеи неувоенными⁸⁴. Атмосферу игры и небылицы вводит уже ее эпиграф: «Затоварилась бочкотара, зацвела желтым цветком, затарилась, затюрилась, с место строулась»⁸⁵. Автор лаконично назвал его источник – «из газет», но каждый, кто читал газеты этого времени знает, что это явная ложь, тем более, что забава словом припоминает эксперименты с заумью, направленные на обогащение словаря.

В путешествии героев, случайно встретившихся в едущем в центр грузовике, зафиксировано поведение и духовная сущность разных пред-

⁸³ Е. Сидоров, *Послесловие к повести*, <http://aquarium.lipetsk.ru/MESTA/chtivo/aksynov.htm>.

⁸⁴ Л. Кройчик, *Повесть В. Аксенова "Затоваренная бочкотара": реальность абсурда или абсурд реальности*, <http://netrover/narod.ru/lit3wave/61.htm>.

⁸⁵ В. Аксенов, *Затоваренная бочкотара*, <http://aguonim.lipetsk.ru/MESTA/chtivo/aksyonov.htm>.

ставителей советского общества – среди попутчиков есть водитель, пилот, моряк, пенсионер, педагог и «ученый». Все они вместе и каждый в отдельности это «настоящие советские люди», мечтающие о том, чтобы жить для блага родины. Они верят в то, что им внушают – в неограниченные возможности науки, в силу советского морского флота, в возможность найти счастье и любовь для себя лично и всеобщее счастье для всех, и не замечают окружающего их со всех сторон абсурда, носителями которого являются вездесущие обман и ложь (разлад между пропагандой и реальной жизнью), нередко вносящее в судьбы людей элементы трагизма. Аксенов использовал в своей повести разнообразные условные формы: персонификацию заглавной бочкотары, одного из самых важных героев произведения, который реагирует на разговоры и подсказывает людям как вести себя (и о котором заботятся больше, чем о людях), персонификацию идеального и поэтому непостижимого добра в образе Хорошего человека, присутствующего в снах персонажей, а также Романтики, которая зло шутит над ними. В повествовании реальность неотделима от фантазмагии, мечты и сны от яви. В ситуации героев меняется только то, что они погружаются в процесс самопознания, путешествуют внутрь себя с целью преодоления низкого и недостойного, но заметного результата не постигают. Абсурд, наряду с гротеском, иронией, онирической фантастикой и языковой игрой функционирует здесь как прием формирования легкой, веселой сатиры, предметом которой является в основном наивность и общества и советской литературы.

В более позднем творчестве как шестидесятников, так и представителей очередных поколений русской литературы усилились степень, размах и формы обличения, заметно возросла роль, отведенная абсурду и другим условным формам. Например, в творчестве Сергея Довлатова, которое классифицируется на стыке реализма и постмодернизма, имеем дело, говоря словами Марка Липовецкого, с «человеком абсурда» – главным героем (близким психофизическому автору) большинства произведений этого прозаика. В случае Довлатова речь идет об абсурде экзистенциальном, онтологическом, указывающем «на отсутствие гармонии между человеком и миром, в котором ему приходится жить», следствием чего «становится постоянная тревога и отчуждение»⁸⁶. Аналогично как в некоторых произведениях Аксенова и Войно-

⁸⁶ E. Tyszkowska-Kasprzak, *Homo absurdus. Герой прозы Сергея Довлатова*, [в:] *Literatura rosyjska XVIII–XXI wieku. Dialog idei i poetyk*, red. O. Główko, Łódź 2008, s. 315.

вича, в изображаемом Довлатовым мире своеобразно понимаемой „зоны” и „заповедника” источником абсурда является сама советская действительность. В повестях *Зона* и *Заповедник* (1983), в рассказе *Записки чиновника* находим вербальные декларации героя или повествователя типа: «мир абсурден», царят в нем «хаос и беспорядок», а жизнь это «цепь случайностей». От такого абсурда отчужденный от общества герой спасается безрадостным смехом⁸⁷. Как мы уже писали в упомянутой выше статье⁸⁸, Довлатов вводит также на страницы своих произведений всевозможные виды иронии, в том числе и сатирической, и его окрашенный юмором (пусть и грустным) абсурд с одной стороны входит в симбиоз с иронией и сатирой, становясь элементом критики тоталитарной действительности, а с другой характеризует состояние мира вообще.

В творчестве постмодернистов абсурд стал важной и чуть ли не «первостепенной категорией»⁸⁹, им часто пропитаны самые важные слагаемые произведений. Именно так обстоит дело с гениальной поэмой в прозе *Москва – Петушки*⁹⁰ (1969, публ. в России 1988) Венедикта Ерофеева, одного из основоположников этого течения в России. В емкой, вызывающей богатые коннотации у читателя гротескной картине советской «антижизни», созданной при помощи оригинального «антиязыка», автор обнаруживает аномалии и демифологизирует идеологию, советское общество и его культуру, между прочим при помощи языковых игр и «чистого» нонсенса. Абсурд использован здесь в роли стилистической доминанты и одновременно как средство конструирования больших семантических фигур. Парадокс и нонсенс найдем в несурязицах, сигнализирующих бессмысленность и шkodливость пропагандистских лозунгов или государственных указов, напр.:

«Больше пейте, меньше закусывайте. Это лучшее средство от поверхностного атеизма»⁹¹. «Закон – он выше всех нас. Икота – выше всякого закона» (с. 57).

⁸⁷ Там же, с. 320.

⁸⁸ W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra”, „ironia”, „parodia”...*, s. 21–23.

⁸⁹ V. Flusser, *Bodenlos: eine philosophische Autobiographie*, Bensheim 1992, s. 10.

⁹⁰ Проблематике и художественной специфике этого произведения я посвятила публикации: *Postmodernistyczna percepcja Biblii. „Moskwa – Pietuszki” Wieniedikta Jerofiejewa*, [w:] W. Supa, *Biblia a współczesna proza rosyjska*, Białystok 2006, s. 182–207; *Humor w prozie postmodernistów rosyjskich*, [w:] *Literatura i literaturoznawstwo na styku kultur Polski i Rosji. Inspiracje, więzi, animozje. Humor językowy jako atrybut kultury etnicznej*, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, W. Zmarzer, Warszawa 2003, s. 251–159.

⁹¹ В. Ерофеев, *Москва – Петушки*, Москва 1990, с. 55. Далее номер страницы указан в скобках после цитаты.

В первом предложении в форме спародированного силлогизма имеет место подмена смысла, превращение содержания лозунга, рекламирующего воспитание в трезвости в его противоположность, второе предложение это пример нонсенса в чистом виде. Во второй цитате логичность первого предложения ликвидирует неожиданная и нелепая ассоциация, хотя на самом деле икота, как и другие физиологические явления, не подчиняется ни государственному закону, ни воле человека.

В *Москве – Петушки* абсурдом пронизаны и диалоги, в том числе и «сквернословия алкоголиков и алкоголичек»⁹² (рассказ женщины «сложной судьбы, со шрамом и без зубов»), и реплики героя-автора-повествователя, большого эрудита, шута и вруна в одном лице⁹³ на них, а также его вспоминая о прошлом и реакции на настоящее. В высказываниях Веночки нелепости и явная ложь используются как средство обличения лжи скрытой в официальных оценках русской и зарубежной жизни, в распространенных мировоззренческих штампах насчет свободы личности и прав человека и т. п., которым большая часть общества беспрекословно верила. Читаем, напр.,:

«В Сибири вообще никто не живет, одни только негры живут. Продуктов им туда не завозят, вышить им нечего, не говоря уж «поесть». Только один раз в год им привозят из Житомира вышитые полотенца и негры на них вешаются...

– Да что еще за негры? Встрепенулся декабрист, чуть было задремавший. – Какие в Сибири негры! Негры в Штатах живут, а не в Сибири. Вы, допустим, в Сибири были. А в Штатах Вы были?

– Был в Штатах и не видел там никаких негров» (с. 81).

Утверждения, что в Сибири живут «одни негры», а в Штатах нет ни одного негра, что «свобода на этом континенте скорби так и остается призраком», содержат примерно столько же правды, сколько утверждения идеологов о благополучной жизни советских граждан и нищете рабочих на Западе, о СССР как очаге свободы и т. п.

В тексте поэмы имеет также место использование абсурда в строении сюжетных эпизодов и описательных фрагментов, напр., в воспоминаниях героя о его работе на стройке (когда одного дня закапывали телефонный кабель, а на второй день его откапывали), о жизни в общежи-

⁹² Г. Дзаппи, *Апокрифическое Евангелие от Веночки Ерофеева*, «Новое литературное обозрение» 1999, № 4, с. 330.

⁹³ См. шире: В. Супа, *Категория автор-герой-повествователь в текстах русского постмодернизма (Вен. Ерофеев, Виктор Ерофеев)*, [w:] *Автор как проблема теоретической и исторической поэтики*, ред. Т. Автухович, Гродно 2008, ч. 1, с. 69–77.

тии, о библейской атмосфере в городе Петушки, рецептах на коктейли и т. п. Предельно насыщен абсурдом фрагмент о революции в деревне Елисейково. У польского сатирика Мрожека герои устраивали государственные перевороты в собственном доме, у Венедикта Ерофеева – «в отдельно взятом уезде». В рассказе о затее алкоголиков захватить власть в свои руки, провозгласить террор, объявить войну Норвегии и добиться открытия сельских магазинов на несколько часов раньше, чуть ли не в каждом предложении встречаем доведенную до крайности, и поэтому абсурдную пародию (присутствие в тексте явных и скрытых цитат) идей классиков марксизма-ленинизма, речей глав правительств, государственных декретов и деклараций разных международных организаций. Это пародия русских, безрезультатных бунтов, неумелых государственных реформ, революционных затей, вмешательства в дела других государств и иллюзорных действий государств всего мира, в роде бы направленных на усовершенствование жизни. Венедикта Ерофеева можно считать достойным продолжателем достижений обэриутов.

В постмодернистской литературе, экспонирующей, между прочим, отсутствие иерархии смыслов и ценностей, относительность любой истины, симулякрность мира, а также глобальный хаос, особое распространение получает именно абсурдистский гротеск, соответствующий сознанию неустрашимости хаоса из жизни и культуры, функцией которого становится адаптация субъектов к хаосу как «субстанциальной основе культурного бытия»⁹⁴. Концентрации абсурда в русской прозе последних десятилетий в XX и в начале XXI веков сопутствует не меньшая концентрация гротеска (чаще всего сатирического) и иронии. В произведениях представителя «третьего этапа» развития русского постмодернизма Виктора Пелевина – в романах *Омон РА* (1992), *Чапаев и Пустота* (1996), *Generation P* (1999), повести *Шлем ужаса* (2005), а также во многих рассказах, налицо примеры комической абсурдизации действительности и философской мысли из разных систем. Исследователи творчества Пелевина подчеркивают, что основным приемом конструирования абсурда в его художественной технике остается «подмена реальности», утверждение вместо нее иллюзий и снов», опосредующих представление реляций абсурда с миром, при чем писатель отрицает любые философские концепции⁹⁵. У него, как

⁹⁴ С. Юрков, *Гротеск как выражение хаоса...*

⁹⁵ Д. Майборода, *Диалектика абсурда. (Виктор Пелевин и интеркультура, [w:] Абсурд и вокруг...*, с. 363 и след.

и у Довлатова, «абсурд предстает неизменным свойством повседневного мира»⁹⁶, будь это пропитан фальшью мир советской реальности, или постсоветской с вездесущей рекламой, содержание которой никак не соотносится с правдой или нравственностью, что углубляет чувство абсурда. Как пишет Ольга Чернорицкая, о *Поколении П*:

«У Пелевина особый смысл в том, чтобы уничтожить смысл. Он вместо трактовки, более-менее соответствующей притче, дает конструкцию по типу какого-то ложного силлогизма или ассоциации»⁹⁷.

Попытки «глобализации смыслов и оценок» с помощью абсурда нетрудно заметить и в творчестве других постмодернистов. Напр., в сатирической антиутопии⁹⁸ *Кысь* (2000) Татьяны Толстой ощущение абсурдности рождается в результате гиперболизации явления разрыва между высокой и массовой культурой, вплоть до потери исторической памяти и рождения массовой безграмотности, когда люди читают, но не понимают смысла прочитанного (случай главного героя Бенедикта), что ведет к деградации и отдельных личностей и цивилизации в целом. В свою очередь один из «самых больших скандалистов» современной русской литературы Владимир Сорокин строит свои сюжеты на приеме «материализации метафоры (напр., человек-скот в романе *Норма*, /1994/), параллелизме отсечения части тела и сюжета (рассказ *Любовь*), доведении до крайности гиперболизации недостатков определенного жанра и вульгаризации языка (*Сердца четырех*, 1991) или литературы в целом (*Роман* /1999/, где речь идет о смерти всех героев и жанра романа). По отношению к его прозе некоторые читатели и исследователи слово «абсурд» трактуют как «отсутствие или смерть любого смысла»⁹⁹, отсутствие содержания в традиционном понимании. Другой скандалист, Виктор Ерофеев, в романе *Страшный суд*¹⁰⁰ (1996) создает сюжетную ситуацию, когда романский автор убивает своих героев, наделенных противоречивыми чертами, в том числе садо-мазохистскими комплексами, склонностью к любви-ненависти,

⁹⁶ Там же, с. 364.

⁹⁷ О. Чернорицкая, *Поэтика абсурда...*, с. 49.

⁹⁸ См.: W. Supa, *Satyra w antyutopii postmodernistycznej. Powieść „Kys” Tatjany Tolstoj*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich VII*, red. W. Supa, Białystok 2008, s. 312 i nast.

⁹⁹ См., напр., Д. Шаманский, *Абсурд (о творчестве Владимира Сорокина)*, http://www.gramde.ru/biblio/magazines/mrs/mrs2001-02/28_239.

¹⁰⁰ См. шире: W. Supa, *Sfera sacrum i profanum w „Sądzie Ostatecznym” Wiktora Jerofiejewa*, [w:] *Biblia a współczesna proza rosyjska...*, s. 304 i nast.

покорности-агрессивности, ведущими в конечном счете к самоуничтожению человека.

Абсурдизацию арсенала литературных моделей и приемов продолжает Дмитрий Липскеров, который в романе *Последний сон разума* (2000) вместо полнокровных героев создал архетипные симулякры – «бестелесные сущности», а любовь трактует как «некое бесстрастное сверхбытие»¹⁰¹. Похожих примеров в современной русской литературе можно найти очень много.

Исчезновению жанровой и видовой чистоты в современной литературе (не только постмодернистской) сопутствует исчезновение доминирующей образно-стилистической конвенции с определенным набором приемов. Вместо того в одном произведении царствует разнообразие и полноправие приемов, разрешающее на синтез достижений нескольких течений (чаще всего реализма, романтизма и модернизма) и допускающее сосуществование всевозможных философски-художественных категорий, в том числе абсурда, гротеска, иронии и сатиры, миметического отражения действительности и фантастики, со всеми их разновидностями и всевозможными взаимоотношениями.

THE TERMS “ABSURD”, “PARADOX”, “NONSENSE”
IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF SATIRE AND GROTESQUE

S U M M A R Y

The article reviews the literary works devoted to the phenomenon of literary absurd and attempts to characterize its relationship with satire and grotesque; as a philosophical-aesthetic phenomenon absurd is close to grotesque, it can be considered as the ultimate accumulation of grotesqueness and the stage where it starts losing its meaning. The article points out the different kinds of absurd and ways of absurdity in classical Russian literature (Pushkin, Gogol, Dostoevsky), the legacy of Oberiuts (Charms, Waginow), the experimental prose of the Soviet period (Wojnowicz, Aksionow) and works of Russian postmodernists (Wien. Erofejev, T. Tolstoy and others). As a stylistic trick absurdity often acts as a factor constituting a satire or satirical burlesque, as a philosophical-literary category it can function next to the satire or as the overriding phenomenon. Language experiments of Oberiut poets, precursors of this phenomenon on a global scale, are an example of absurd in Russian literature that is not associated with satire.

¹⁰¹ О. Чернорицкая, *Поэтика абсурда...*, с. 41.

Анастасия Зезюлевич

Гродно

**Сатирическая инверсия как механизм трансформации
вечного сюжета (на примере рассказов М. М. Зоценко
Личная жизнь и Фотокарточка)**

Мировая литература насчитывает не один десяток вечных сюжетов – устойчивых повествовательных структур, актуализируемых в литературном процессе без каких-либо пространственно-временных и социокультурных ограничений. Каждый вечный сюжет представляет собой совокупность инвариантной матрицы и ее реализаций в конкретных художественных произведениях. Сюжетная матрица может быть определена как комплекс образующих исходную фабулу мотивов¹, среди которых всегда выделяется «константное ядро»² – один, реже – несколько мотивов, навсегда закрепляющих за данным сюжетом особое качество: «определенную, переходящую от автора к автору и варьируемую авторами, схему развития оценивающего взгляда – развития одновременно с развитием действия. Лишившись этой стороны своего содержания,

¹ В матрицах архаического (мифологического) происхождения фабула (как *то, о чем рассказывается*) и собственно сюжет (то, как *рассказывается*) зачастую совпадают.

² Термин «константное ядро» предложен Б. Н. Гайдиным применительно к вечным образам и вполне может быть экстраполирован на теорию вечных сюжетов. По мнению ученого, наличие константного ядра делает вечный образ, равно как и вечный сюжет, относительно понятным для широкого круга носителей конкретной культуры, наделяет его уникальной емкостью и аксиологической наполненностью, придает ему практически неисчерпаемый запас смыслов и высокую степень поливалентности. [Б. Н. Гайдин, *Вечные образы как константы культуры (интерпретация «гамлетовского вопроса»*): автореферат дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.13, Москва 2009, с. 19].

он утрачивает и художественно значимую продуктивность – достается в безраздельное владение эпигонам»³.

Благодаря наличию константного ядра, которое объединяет в единое семантическое поле все тексты-трансформы, восходящие к конкретной сюжетной матрице, формируется *единый текст вечного сюжета – своеобразный метатекст*, «многослойный и семиотически неоднородный..., способный вступать в сложные отношения как с окружающим культурным контекстом, так и с читательской аудиторией (...). Обнаруживая способность конденсировать информацию, он приобретает память (*разрядка автора – А.З.*). Одновременно он обнаруживает качество, которое Гераклит определил как «самовозрастающий логос» (...): он не только передает вложенную в него извне информацию, но и трансформирует сообщения и вырабатывает новые»⁴. При этом следует отметить, что, несмотря на устойчивый характер семантики вечного сюжета, при его переходе в иную национальную литературу или при актуализации в новых культурно-исторических условиях, ядро сюжетной матрицы способно приобретать новые значения, обогащаться и расширяться, постепенно утрачивая исходные смыслы. Этот процесс не является сиюминутным и, как правило, осуществляется в переходные эпохи, «сопровождающиеся переоценкой ценностей и определением новых конструктивных принципов по отношению к константным поэтологическим категориям, что находит свое завершение в формировании нового типа художественного сознания»⁵.

Включение художественного произведения в метатекст вечного сюжета происходит при нескольких условиях. Во-первых, сюжетная матрица должна подвергнуться трансформации (в противоположном случае вместо полноценного художественного текста получится пересказ первоисточника). Во-вторых, текст-трансформ должен быть «узнан» читателем и через это «узнавание» вписан в литературный контекст, поскольку построение метатекста в читательском сознании немислимо при имманентном прочтении художественного произведения.

³ В. А. Зарецкий, *Об основных направлениях сюжетологии*, [в:] В. А. Зарецкий, Л. М. Цилевич, *Сюжетосложение в русской литературе*, Даугавпилс: Даугавпилсский педагогический институт 1980, с. 22.

⁴ Ю. М. Лотман, *Семиотика культуры и понятие текста*, [в:] *Избранные статьи: В 3 т. – Т. 1.: Статьи по семиотике и типологии культуры*, Таллинн 1992, с. 131.

⁵ Т. Е. Автухович, *Топика в смене литературных эпох*, [в:] *Поэзия риторики: очерки теоретической и исторической поэтики*, под ред. Т. Е. Автухович, Минск 2005, с. 26.

Трансформация сюжета-инварианта в литературном произведении происходит по определенным моделям, которые являются логическими схемами, требующими наполнения определенным содержанием. Одной из таких моделей является *сатирическая инверсия*, когда исходный мотивный комплекс подвергается переакцентировке и комическому переосмыслению, благодаря чему «изобличаемое показывается как нормальное, чтобы затем обнаружить через смешное, что эта норма – только видимость, заслоняющая зло»⁶. Сатирическая инверсия позволяет изменить «ракурс интерпретации» вечного сюжета, вывести его в иную плоскость осмысления, а иногда влияет и на изменение не только гибкой и подвижной сюжетной матрицы, но и на изменение всего константного ядра.

Для того чтобы раскрыть механизм действия сатирической инверсии и выяснить, какое влияние она оказывает на интерпретацию сюжетной матрицы, обратимся к рассмотрению рассказов М. М. Зощенко «Личная жизнь» (1933) и «Фотокарточка» (1943), в которых посредством указанной модели трансформируется сюжет о Нарциссе.

Нарцисс – персонаж древнегреческой мифологии, юноша необычайной красоты, который был безразличен ко всем, кто добивался его любви, за что и понес наказание: «заглянул в незамутнённый источник и, увидев в воде свое отражение, влюбился в него. Он не мог оторваться от лицезрения самого себя и умер от любви к себе»⁷. В мировой культуре и литературе этот сюжет получил огромное количество разработок, начиная с упоминания в «Метаморфозах» Овидия и заканчивая картиной Сальвадора Дали «Метаморфозы Нарцисса». Ж. Женетт, анализируя французскую барочную лирику, находит мотивы, составляющие константное ядро данного сюжета, – «мотив Текучести и мотив Отражения»⁸. Исследователь пишет: «Нарцисс проецируется и отчуждается в отражении, которое являет ему и в то же время отнимает у него его иллюзорное и мимолетное существование: его истина – в том призраке, тени, мечте (...). В образе Нарцисса весь мир осознает, утрачивает и вновь осознает себя: Нарцисс созерцает в водах источника другого Нарцисса, более истинного, и это его другое «я» оказывается бездной. Его притяжение – интеллектуальное, а не эротическое, и в конечном

⁶ С. Нельс, *Сатира*, [в:] С. Нельс, *Литературная энциклопедия: В 11 т.*, Москва 1937, т. 10, с. 562.

⁷ М. Н. Ботвинник, *Нарцисс*, [в:] М. Н. Ботвинник, *Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т.*, гл. ред. С. А. Токарев, т. 2, Москва 1982, с. 201.

⁸ Ж. Женетт, *Комплекс Нарцисса*, [в:] *Фигуры: В 2 т.*, т. 1, Москва 1998, с. 66.

итоге оно оказывается не властно над Нарциссом. Он не поддается влекущей его бездне, он претворяет ее в слово и мысленно торжествует над всеми видами красивой гибели»⁹.

Вплоть до конца XIX века указанные мотивы предопределяли разработку сюжета о Нарциссе. За ним прочно закреплялась философско-эстетическая семантика. Так, например, А. Жид в работе «Трактат о Нарциссе (теория символа)» (1891) видит в античном сюжете метафорическую реализацию основного эстетического закона: «Любое чувственное воплощение Идеи склонно отдавать предпочтение самому себе, а не явленной им Идее. Предпочтение себя – вот в чем корень зла. Ни художнику, ни ученому не следует предпочитать себя той Истине, которую они призваны высказать, – вот и вся мораль; ни одно слово, ни одна фраза не должны подавлять Идею, которую они призваны воплотить; я чуть было не сказал: вот и вся эстетика»¹⁰.

Однако в начале XX столетия с развитием психоанализа сюжет о Нарциссе получает новую интерпретацию. В 1914 г. З. Фрейд вводит в научный оборот термин «нарциссов комплекс», который можно определить как «озабоченность индивида поддержанием внутренней цельности», присущую всем живым существам наряду с инстинктом самосохранения и достигающую в отдельных случаях болезненных форм (нарциссизм)¹¹. Соответственно в литературных интерпретациях древнегреческой истории о самовлюбленном юноше на первый план начинает выходить мотив самоидентификации, поисков, обретения или утраты собственного «Я». При этом «художественный потенциал нарциссова комплекса богат и разнообразен»¹², что позволяет указанному вечному сюжету воплощаться в самых разнообразных литературных произведениях, в том числе он оказывается благодатным материалом для изображения особого типа – человека, вынужденного жить в изменившихся социальных условиях. Для русской литературы первой половины XX века это одна из ведущих тем, обусловленная

⁹ Там же, с. 69, 72.

¹⁰ А. Жид, *Трактат о Нарциссе*, [в:] А. Жид, *Поэзия французского символизма. Лотреамон. Песни Мальдородора*, сост., общ. ред., вступ. ст. Г. К. Косикова, Москва 1993, с. 452.

¹¹ А. К. Жолковский, *Интертекстуал поневоле (“Я в мыслях поддержку другого человека...” Лимонова)*, [в:] А. К. Жолковский [Электронный ресурс] 2005. Режим доступа: http://college.usc.edu/alik/rus/ess/bib64.html#_edn1. – Дата доступа: 20.10.2010.

¹² Там же.

историческими и культурными реалиями (свержение монархии в результате Октябрьской революции 1917 г. и становление нового строя, гражданская война, политика «военного коммунизма» и НЭП, принудительная коллективизация и т.д.). Новая действительность вызвала неприятие многих писателей и стала для них объектом острой критики и сатиры. Величайшим «мастером эзоповской сатиры на культурную и иную несостоятельность нового строя и нового человека»¹³ стал М. М. Зощенко, причем в его творчестве «злободневная тематика поставлена на фундаментальную основу вечных проблем человеческого состояния (...)»¹⁴.

В творчестве М. М. Зощенко сюжет о Нарциссе впервые использован в рассказе «Личная жизнь». Главный герой произведения неожиданно замечает, что женщины перестали обращать на него внимание. Это «открытие» вносит разлад в жизнь персонажа, лишает его покоя. Как отмечает А. К. Жолковский, «“покой” – одно из любимых семантических гнезд Зощенко. Выражениями «спокойная жизнь», «душевный покой», «тишина и спокойствие», «тихо и мирно» и им подобными маркируется положительный полюс его поэтического мира. К «покою» близок «порядок» (...), акцентирующий не столько простую неизменность, сколько правильное функционирование сложной динамической системы, будь то человеческого организма, технического аппарата, социального института или астрономического макрокосма»¹⁵.

Причиной неудач в личной жизни герой считает свое отражение – в рассказе неоднократно звучит мотив разглядывания себя в зеркале: «Вот я прихожу домой и поскорей гляжусь в зеркало. (...) В театре я подхожу к большому зеркалу и люблюсь (...)»¹⁶. Внешний вид не устраивает персонажа: «Вижу, вырисовывается потрепанная физиономия. И тусклый взор. И краска не играет на щеках. (...) Вдруг замечаю, что я одет неважно. Я прямо скажу – худо и даже безобразно одет. Пре-

¹³ А. К. Жолковский, *Михаил Зощенко: поэтика недоверия*, [в:] А. К. Жолковский, Москва 1999 // [Электронный ресурс] 2008. Режим доступа: <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/book/zosh/index.htm>. – Дата доступа: 25.10.2010.

¹⁴ Там же.

¹⁵ А. К. Жолковский, *Михаил Зощенко: поэтика недоверия*, [в:] А. К. Жолковский, Москва 1999 // [Электронный ресурс] 2008. Режим доступа: <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/book/zosh/index.htm>. – Дата доступа: 25.10.2010

¹⁶ М. М. Зощенко, *Личная жизнь*, [в:] М. М. Зощенко [Электронный ресурс] 2000. Режим доступа: <http://zoschenko.narod.ru/proizv/1933/075.html>. – Дата доступа: 01.11.2010.

короткие штаны с пузырями на коленях приводят меня в ужас и даже в содрогание»¹⁷. Герой пытается изменить внешний вид, считая, что таким образом сможет наладить отношения с противоположным полом и вернуть былой порядок в свою жизнь.

Преображение героя проходит в три этапа: сначала персонаж улучшает рацион, затем уделяет внимание физической форме и, наконец, меняет костюм. Однако его попытки изменить внешность являются пародийными и описаны в свойственной Зоценко манере: «Я покупаю масло и колбасу. (...) Все это ем, пью и жру безостановочно. (...) Я покупаю тогда висячую трапецию. Покупаю кольца и гири и какую-то особенную рюху. Я вращаюсь, как сукин сын, на всех кольцах и аппаратах. (...) Я бесплатно колю дрова соседям. (...) Я подвергаю жизнь опасности. Я дважды разбиваю себе голову при падении с трапеции»¹⁸. Стремление персонажа к восстановлению гармонии и целостности жизни отчетливо видно в сцене приобретения нового костюма: «Я шью по последней моде *новый пиджак из лиловой портьеры (здесь и далее курсив наш – А.З.)*. И покупаю себе *брюки «Оксфорд», сшитые из двух галифе*. Я хожу в этом костюме, как в воздушном шаре, огорчаясь подобной моде»¹⁹. Считается, что в поэтике М. М. Зоценко *некомплектность* или *несоответствие между частями целого* является манифестацией «беспорядка/беспокойства», образующего естественный контраст к ситуации порядка и покоя²⁰. Поэтому все действия, предпринимаемые героем, не имеют успеха, вызывают лишь сочувственные взгляды и улыбки со стороны окружающих.

Еще одним проявлением жизненной разбалансированности является частотный в творчестве Зоценко мотив «шатания, качания, тряски, дрожи, волнения, хождения туда-сюда»²¹, иначе говоря – мотив хаотичного движения. Этот мотив реализуется и в сюжете «Личной жизни»: сам герой называет свои попытки улучшить внешний вид «*канителью*», постоянно пребывает в движении: «*фланкирую по улицам (...)*. И в театре, *как ненормальный, кручусь* вокруг женского со-

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ А. К. Жолковский, *Михаил Зоценко: поэтика недоверия*, [в:] А. К. Жолковский, Москва 1999 [Электронный ресурс] 2008. Режим доступа: <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/book/zosh/index.htm>. – Дата доступа: 25.10.2010.

²¹ А. К. Жолковский, *Михаил Зоценко: поэтика недоверия*, [в:] А. К. Жолковский, Москва 1999 [Электронный ресурс] 2008. Режим доступа: <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/book/zosh/index.htm>. – Дата доступа: 25.10.2010.

става (...). *Я сгибаю руки и выпрямляю стан и расставляю ноги то так, то так. (...) Я выхожу на Тверской бульвар и выступаю, как дрессированный верблюд. Я хожу туда и сюда, вращаю плечами и делаю па ногами»*²².

Кульминации рассказ достигает, когда герой, облаченный в новое пальто, купленное накануне, добивается внимания незнакомой женщины. Но причина, по которой незнакомка заговаривает с героем, оказывается неожиданной: выясняется, что точно такое же пальто когда-то было украдено у ее мужа, и дама ведет главного героя в милицию для составления протокола. В милицейском участке персонаже спрашивают о возрасте: «Я называю цифру и вдруг от этой почти трехзначной цифры прихожу в содрогание. “Ах, вот отчего на меня не смотрят! – говорю я сам себе. – *Я попросту постарел (...)*»²³.

Осознание собственной старости приводит героя к разочарованию и отказу от личного счастья: «Я хохочу. Плюю направо и налево. *И отворачиваюсь от проходящих женщин»*²⁴.

Сопоставление античного сюжета о Нарциссе с сюжетом рассказа Зоценко выявляет следующую инверсия: «*Юноша отвергает женскую любовь, так как влюблен в собственное совершенное отражение. / Старик желает обрести женскую любовь, совершенствуя собственное отражение»*.

Герой «Личной жизни» не может смириться с возрастными изменениями, живет в разладе с собой и не понимает, почему его старания улучшить внешний вид не воспринимаются другими людьми всерьез. Комический эффект достигается за счет несоответствия между внутренним миром героя, который ощущает себя молодым и привлекательным и в соответствии с этим выстраивает модель собственного поведения, и его «усовершенствованным» внешним видом-отражением, в восприятии окружающих абсолютно не соответствующим возрасту героя: «Краска начинает играть на моих щеках. Физия моя розовеет и краснеет. И принимает даже почему-то *лиловый оттенок*. (...) Женщины искоса поглядывают на меня со смешанным чувством удивления и страха. Мужчины – те смотрят менее косо. Раздаются ихние заме-

²² М. М. Зоценко, *Личная жизнь*, [в:] М. М. Зоценко [Электронный ресурс] 2000. Режим доступа: <http://zoschenko.narod.ru/proizv/1933/075.html>. – Дата доступа: 01.11.2010.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

чания, грубые и некультурные замечания людей, не понимающих всей ситуации»²⁵.

Прямое столкновение с жизненной реальностью приводит героя к личностному кризису и утрате своего «Я». Особое значение в данном случае приобретает также замечание ученых, касающееся нарциссова комплекса, который «особенно обостряется в переходные периоды, требующие ... перестройки личности, изменений, ... замены одного устоявшегося представления о себе другим (курсив наш – А.З.). Каждый такой переход (от младенчества – к раннему детству, от детства – к половому созреванию, далее к отрочеству и к юности, а также из одной культуры в другую, например, при эмиграции) вновь воспроизводит эмоциональную ситуацию периода формирования личности. Отсюда – глубинность нарциссова комплекса»²⁶.

Если в рассказе «Личная жизнь» сюжет о Нарциссе подвергается инверсии и получает сатирическое звучание нравственно-этического характера, то в произведении «Фотокарточка» античная история превращается в социальную сатиру. Именно во втором рассказе объектом сатирического изображения в произведении становится современная автору жизнь в советском государстве.

Герой «Фотокарточки» не имеет дела с зеркальным отражением – роль зеркала в тексте выполняет фотоснимок, причем если отражение в зеркале непостоянно и меняется со временем, то фотография представляет собой навечно запечатленный образ. В контексте рассказа фотоснимок приобретает еще одно значение – это своеобразный социальный портрет, идеальный образ, которому вне зависимости от индивидуальных характеристик должен соответствовать каждый член общества.

Главный персонаж «Фотокарточки» сталкивается с необходимостью сфотографироваться для пропуска. Но в городе, где разворачивается действие рассказа, есть всего одна фотостудия, воспользоваться услугами которой чрезвычайно сложно: «Она (*студия художественной фотографии* – А.З.) помимо отдельных граждан снимает еще группы и мероприятия. И, может быть, поэтому слишком долго

²⁵ М. М. Зошенко, *Личная жизнь*, [в:] М. М. Зошенко [Электронный ресурс] 2000. Режим доступа: <http://zoschenko.narod.ru/proizv/1933/075.html>. – Дата доступа: 01.11.2010.

²⁶ А. К. Жолковский, *Интертекстуал поневоле* («Я в мыслях поддержку другого человека...» Лимонова), [в:] А. К. Жолковский [Электронный ресурс] 2005. Режим доступа: http://college.usc.edu/alik/rus/ess/bib64.html#_edn1. – Дата доступа: 20.10.2010.

приходится ждать получения своих заказов. Так что, являясь скорее отдельным лицом, чем группой или мероприятием, я побеспокоился заранее и заснял *за два месяца до срока*²⁷.

Однако фотографии получились плохие: «я удивился, как не похоже я вышел. Передо мной был престарелый субъект совершенно неинтересной наружности»²⁸. Причина низкого качества фотокарточек кроется в недобросовестной работе сотрудников ателье: «... надо учесть, что *для вас мы не засветили полную иллюминацию. (...) И через это тени упали на ваше лицо... Однако не настолько они его затемнили, чтоб ничего не видеть. Эвон как уши у вас прилично вышли*»²⁹. На просьбы героя переделать снимки фотограф отвечает решительным отказом. В результате сержант милиции, приклеивающий фотографии на пропуск, отказывается верить в их подлинность. Далее действие строится на попытках главного героя либо доказать, что на фотографиях заснят именно он, либо получить новые снимки. Однако все эти попытки заканчиваются провалом. Отчаявшийся герой даже идет на подмену собственных фотографий чужими, но случайно покупает на рынке женский портрет: «Поглядел я на фотокарточку – вижу, действительно женщина. Маркизетовая кофточка под пиджаком. На груди брошка с пейзажем. А прическа мужская. И щеки мои»³⁰. В результате этих бесплодных усилий и переживаний физически крепкий и здоровый герой теряет покой и здоровье: «На восьмой день, беседуя с фотографом, я почувствовал себя худо. И тогда они вынесли меня в сад и положили на траву, чтоб там меня овеял свежий воздух»³¹. И происходит «чудо»: между внешностью персонажа и отвратительным снимком обнаруживается сходство: «Сержант поглядел на карточки, потом на меня и говорит: «Похожи. (...) И хотя на карточке вы немного более облезлый, чем на самом деле, но ... *через год вы сравняетесь*». Я говорю: «Я раньше сравниюсь, поскольку мне *нужно еще сниматься* для проездного документа, для членского билета и для посылки фотокарточек моим родственникам»³².

27 М. М. Зощенко, *Фотокарточка*, [в:] М. М. Зощенко [Электронный ресурс] 2000. Режим доступа: <http://zoschenko.narod.ru/proizv/1943/174.html>. – Дата доступа: 01.11.2010.

28 Там же.

29 Там же.

30 Там же.

31 Там же.

32 М. М. Зощенко, *Фотокарточка*, [в:] М. М. Зощенко [Электронный ресурс] 2000. Режим доступа: <http://zoschenko.narod.ru/proizv/1943/174.html>. – Дата доступа: 01.11.2010.

Сатирическая инверсия сюжета о Нарциссе в «Фотокарточке» такова: герой пытается не соответствовать уродливому, искаженному отражению, но под давлением окружающей среды теряет истинный облик и вынужден «подстраиваться» под свое отражение. Сатирическое изображение советского общества, где царит неблагополучие (в рассказе – это отсутствие развитой сферы услуг, необходимой для нормальной жизни) и засилье бюрократизма, позволяет автору в полной мере воплотить в текст мотив утраты «Я». Человек, попадающий в такие социальные условия и не соответствующий общепринятым нормам и представлениям (т.е. не соответствующий своему отражению-фотоснимку), не может реализовать себя в данном социуме как полноценная личность, теряет внутреннюю свободу. Ему либо приходится постоянно примерять на себя чужие маски (как в случае с подменной фотокарточкой), либо «сравниваться» – изменять свой внутренний мир в угоду внешнему окружению. Для советского общества, жизнь которого на всех уровнях регламентируется *принципом соответствия/несоответствия Идее* (в данном случае – идее всеобщего социального равенства), – это необходимая закономерность. В ней, по мнению М. М. Зощенко, и заключается одна из величайших трагедий современной писателю действительности.

Таким образом, подвергаясь в творческой интерпретации М. М. Зощенко сатирической инверсии при сохранении своего константного ядра, сюжет о Нарциссе получает новое воплощение и значительно расширяет свое семантическое поле: обращаясь к античному сюжету, который вплоть до начала XX века использовался мировой литературой для решения комплекса эстетических и нравственно-философских проблем, русский писатель-сатирик пробует разрешить острую проблему самосохранения личности в антигуманной общественной среде.

THE SATIRICAL INVERSION AS A MECHANISM FOR TRANSFORMATION
OF ETERNAL STORY (BY THE EXAMPLE OF M. M. ZOSHCHENKO'S STORIES
"THE PRIVATE LIFE" AND "THE PHOTOGRAPH")

S U M M A R Y

The article deals with the satirical inversion as a special mechanism for transformation of eternal stories. All eternal stories are represented as the sets of invariant matrices and their realizations in different texts. The matrix can be defined as a complex and the main motive forms "the constant kernel" which makes fast a special sense of the eternal story. The satirical inversion exposes an invariant

complex of motives to comic reconsideration and allows to change “an interpretation foreshortening” of the eternal story, to remove it in other plane of understanding. Sometimes the satirical inversion changes not only a flexible matrix, but also changes a sense of constant kernel. At the stories “The Private Life” and “The Photo” by M. M. Zoshchenko’s the antique story about the Narcissus which was enamoured of his own reflexion is transformed by the use of the satirical inversion. This process gives the chance to the author to make traditional philosophical story as a suitable material for the image Soviet social system’s defects. This system destroys an individuality and makes people the identical and faceless bearers of the Soviet ideology.

JEZYKOZNAWSTWO

Zofia Abramowicz

Białystok

Stereotyp Żyda utrwalony w polskiej i rosyjskiej frazeologii

Frazeologia jest zwierciadłem zachowań narodu, jego reakcji na otaczającą rzeczywistość i oceny różnych zjawisk i stanów. We frazeologii odbija się stosunek jednego narodu do drugiego, ocena zachowań ludzi różniących się wyznaniowo i kulturowo. Z tego powodu w tym miejscu warto zwrócić uwagę na postrzeganie Żyda przez pryzmat frazeologii polskiej i rosyjskiej.

Obecność kultury żydowskiej w krajach słowiańskich wiąże się z dwoma faktami: przyjęciem chrześcijaństwa oraz napływem ludności żydowskiej do Polski i krajów sąsiednich. Pierwszy z wymienionych czynników motywował pojawienie się frazeologii biblijnej, która w wielu wypadkach pokrywa się w różnych językach słowiańskich, ponieważ była zaczerpnięta z tego samego źródła. Drugi czynnik powodował pojawianie się w językach słowiańskich nie tylko różnego typu jidyzmów, lecz także był sprawcą powstawania porównań, przysłów i różnego rodzaju idiomów często opartych na stereotypach oraz wnikliwej obserwacji życia społecznego. Przy rozwinięciu tak sformułowanego tematu nie można pominąć żadnego typu związków frazeologicznych, aczkolwiek obraz Żyda w kontekście frazeologii polskiej i rosyjskiej najlepiej rysuje się we frazeologii drugiego typu.

1. Frazeologia biblijna

Przy zestawieniu biblijnej frazeologii polskiej i rosyjskiej należy podkreślić jej bogactwo w obu językach. Wyróżniającą się grupę tworzą idiomy i przysłowia oparte na antroponimii biblijnej. Najczęściej wykorzystywano

imiona *Adama i Ewy, Abrahama, Chama, Kaina, Dawida, Salomona* i innych znanych postaci biblijnych.

Motyw biblijny związany z *Adamem i Ewą*¹ przewija się w literaturze i sztuce obu narodów, co ilustruje materiał językowy występujący w różnego rodzaju leksykonach oraz tekstach literackich. Nie brak też związków wyrazowych i przysłów w językach potocznych i gwarach obu narodów. Związki frazeologiczne i przysłowia nawiązują zazwyczaj do dwóch najważniejszych zdarzeń z życia dwojga pierwszych ludzi: momentu stworzenia (początek) i momentu nieposłuszeństwa wobec Boga (grzech pierworodny), por.: *jabłko Adamowe* // *адамово яблоко* ‘wystająca część chrząstki krtani u mężczyzny’; *plemię adamowe* // *адамовы детки* ‘ludzie, grzesznicy’; *od Adama i Ewy* // *от (с) Адама* ‘od dawna, od zamierzchłych czasów’; *w stroju Adama* // *в костюме Адама* ‘nago’; pol.: *strój adamowy* ‘nagość’; *żebro adamowe* ‘kobieta’; *stary Adam* ‘stary, dawny pierworodny grzech’; *zakon św. Adama* lub *zakon Adama i Ewy* ‘małżeństwo’; ros.: *адамов грех* ‘grzech pierworodny’, *адамова ложка* ‘ręka, palec’, *адамовы лета* ‘matuzalowe lata’. W obu językach powstało wiele przysłów opartych na imionach *Adama i Ewy*, por. polskie: *Każdy Adam znajdzie sobie Ewę; Gdyby diabeł w raju nie miał jabłka, skusiłby Ewę krynoliną; W dzień Adama i Ewy daruj bliźnim gniewy; Gdyby nie była Ewa kusila, nie byłby Adam zgrzeszył* itp.; rosyjskie: *Адам заключил древом, а Ева выстонала чревом; Адам плотью наделил, Ева – грехом; Адам прельщен женою, а жена змеєю; Адам грех сотворил – рай затворил* itp.

Frazeologia biblijna² nawiązuje też do różnych informacji oraz wydarzeń opisanych w Biblii, np. polskie: *ciemności egipskie* ‘nawiązuje do biblijnej

¹ Szerzej ten temat jest opracowany w artykule Z. Abramowicz, *Imiona Adam i Ewa i ich kulturowe implikacje i konotacje*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Białystok 2003, s. 607–612.

² Wyjątkowe bogactwo biblijnych idiomów znajdziemy nie tylko w słownikach frazeologicznych i opisowych: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003; S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1999; *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, red. J. Łukaszyn, Warszawa 1998; *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, opr. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005; Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров, *Фразеологический словарь русского языка*, Москва 1968; В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва 1978; С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000; publikacjach XIX w.: М. И. Михельсон, *Ходячие и меткие слова: сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов, иносказаний*, Санкт-Петербург 1896; O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabobony, pieśni, muzyka i tańce*, Krakowskie, cz. I–IV, Kraków 1874–1875; również materiałach zamieszczonych w internecie.

historii plag egipskich (ostatnia plaga)'; *trąby jerychońskie* 'przeraźliwy silny dźwięk' – nawiązuje do historii Jerycha; *Sodoma i Gomora* 'symbol rozwiązłości, brak zasad moralnych'; *wieża Babel* 'symbol zamieszania wynikający z pychy i źle pojętej ambicji'; rosyjskie: *вавилонская блудница* 'kobieta zepsuta, bez zasad moralnych'; czy też znane w obu językach: *manna z nieba* // *манна небесная* 'nawiązuje do pokarmu zesłanego narodowi żydowskiemu przez Boga na pustyni, cudowny ratunek, nieoczekiwany dar'; *ziemia obiecana* // *обетованная земля* 'nawiązuje do ziemi obiecanej Izraelitom przez Boga'; *matuzalowe lata* // *мафусаилов век* 'o długowieczności'; *rzucić perły przed wieprze* // *метать бисер перед свиньями* 'mówić do kogoś, udowodniać coś temu, kto nie jest w stanie lub nie chce tego pojąć'. Frazeologia biblijna nie służy charakterystyce i ocenie narodu żydowskiego, lecz czerpie ze skarbnicy jego kultury. Obserwujemy to w obu językach.

2. Stereotyp Żyda – wynik obserwacji i oceny życia i kultury narodu żydowskiego przez środowisko nieżydowskie

Charakterystyka Żyda i ocena jego zachowań odbywa się poza obszarem biblijnym. Narody chrześcijańskie przez wiele wieków żyjąc obok siebie z Żydami na jednej ziemi kształtują opinię o swoich sąsiadach na podstawie własnej obserwacji i stereotypów Żyda, jakie utrwały się w ich świadomości.

2.1. Problem osadnictwa żydowskiego w Polsce i Rosji

Obecność tego narodu w krajach Europy Środkowej i Wschodniej wiąże się zarówno z dobrowolnym osadnictwem w poszukiwaniu lepszych warunków egzystencji, jak i falami prześladowań w krajach zachodnich, a zwłaszcza w Hiszpanii oraz Niemczech. Żydzi napływali na ziemie polskie od X wieku. Całe rzesze ludności żydowskiej wypędzały do Polski przede wszystkim prześladowania niemieckie. Natomiast historia Żydów w Rosji ściśle łączy się z utratą niepodległości przez Polskę i włączeniem wschodnich terenów Rzeczypospolitej do Cesarstwa Rosyjskiego. Żydzi mogli osiedlać się i zamieszkiwać tylko w tzw. strefie (stałego) osiedlenia (1791–1917), w języku ros. 'Черта [постоянной еврейской] оседлости', hebr. *Tchum ha-mosaw*, jid. *tchum-hamojszew*³, a więc na ziemiach rdzennie polskich oraz bia-

³ Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. I–II, Warszawa 2003, s. 583.

łoruskich i ukraińskich. W tym miejscu należy podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób ta historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej znajduje odbicie w polskiej i rosyjskiej frazeologii.

2.2. Semantyka i konotacje wyrazów *Żyd i Iwrej* // *жуд и еврей* w języku polskim i rosyjskim

Przystępując do analizy obrazu *Żyda* we frazeologii obu języków w pierwszej kolejności należy prześledzić etymologię i semantykę wyrazu *Żyd i Iwrej* w języku polskim oraz *жуд и еврей* – w języku rosyjskim, ponieważ znaczenia i konotacje tych podstawowych dla frazeologii wyrazów motywowały powstawanie porównań, przysłów i idiomów w obu językach.

Jako proprium w języku polskim *Żyd* posiada znaczenie neutralne, nie-nacechowane emocjonalnie: ‘członek grupy etnicznej wywodzącej się ze starożytniej Judei’⁴. W języku rosyjskim ekwiwalentem tego wyrazu w tym znaczeniu jest *еврей*, natomiast *жуд* w słowniku BTSRJa posiada kwalifikator *разг.-сниж.*, jest więc nacechowane stylistycznie. Szczegółowo wyjaśnia to definicja ‘презрительное название еврея’. Ekwiwalentem tego rosyjskiego wyrazu w polszczyźnie jest *Iwrej* ‘pogardliwe, ujemne określenie Żyda’. Emocjonalny stosunek do mniejszości żydowskiej u obu narodów przejawia się również w wytworzeniu wielu bliskoznacznych określeń etnonimu. W polszczyźnie obok neutralnych *Hebrajczyk, Izraelita, Palestyńczyk* występują pogardliwe, obraźliwe określenia typu: *chałaciarz, gudłaj, kapciuch, kapociasz, kasztan, męczychryst* itp.⁵ W języku rosyjskim pogardliwe określenia Żyda tworzono najczęściej na bazie imion: *абрам/абраша, абрамович, ицук, монька, шмуть* i in.⁶ Nie brak określeń tego typu również w języku polskim: *icek, izrael, juda, machabeusz, mojżesz, mosiek, srul*⁷.

Jako appellativum w języku polskim *żyd* posiada wiele znaczeń: 1. ‘wynawca judaizmu’, 2. ‘człowiek, którego religią jest pieniądz’; szachraj, handlarz, kramarz, tandeciarz; człowiek wyrachowany, lichwiarz, kutwa, skąpiec, chciwiec, zdzierca, wyzyskiwacz, 3. ‘człowiek jeszcze nie ochrzczony’, 4. ‘plama atramentowa, kleks’ (SW). Słowniki rosyjskie takiego bogactwa znaczeń apelatywnych wyrazu *жуд* nie odnotowują. Brak tego typu znaczeń

⁴ Obszernie na ten temat pisze E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwa Żydzi w Polsce*, [w:] *Złota księga. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa*, red. S. Gajda, Opole 2001, 333–348.

⁵ M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa – Kraków 1986, s. 93.

⁶ Е. С. Отин, *Словарь конотативных собственных имен*, Донецк 2004.

⁷ M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów...*, s. 90–96.

także w haśle słownikowym wyrazu *ереѣ*. W języku polskim bogata jest również rodzina słotwórcza wyrazu żyd. Z pewnością na niektóre z nich należy w tym miejscu zwrócić uwagę:

żydy ‘sklepy żydowskie, targowice, tandeta w dzielnicy żydowskiej’;

Żydek – jako proprium ‘ts. co Żyd, często z odcieniem poufałości, lekceważenia, spieszczenia’; jako appellativum *żydek*: 1. ‘rodzaj nożyka, kozik, cyganek’; 2. ‘maleńka blaszana lampka bez szkła’; 3. ‘rodzaj gry w klasy, w piłkę’; 4. zool. ‘mazurek’; żart. ‘okoń’; 5. w grze w karty: pula, kociołek, pewna kwota powstała z piatek, którą zbiera ten, kto zrobi najwyższą grę’ (SW); 7. myśl. ‘lis’; 8. złodz. ‘siódemka’⁸;

żydogłowy – głowy na kształt żyda (L);

żydowczyzna – wszystko co żydowskie, co trąci żydem (L) itp.

Jeszcze bogatszy jest polski materiał gwarowy. Appellativum *żyd* ma ponad dwadzieścia znaczeń. Są wśród nich znaczenia nawiązujące do najczęściej wykonywanych przez Żydów zawodów i zajęć, np.: ‘kupiec’, ‘gospodarz handlujący wódką i kielbasą’ (krasnost.) lub zachowań, np. ‘niedowiarek’, ‘katolik nie stosujący się do przepisów kościelnych’, ‘rodzaj tańca inaczej zwanego kiwaniem’ itp.⁹ W gwarze okolic Białej Podlaskiej żydy to żółtokwitnące kwiaty jesienne. W języku rosyjskim uderza brak podobnych znaczeń u tego wyrazu nie tylko w najważniejszych słownikach opisowych ogólnego języka rosyjskiego, lecz i w słowniku Dała, który zamieszcza przecież bogaty materiał gwarowy. Analizując bilskoznacze określenia Żyda w sferze apelatywnej M. Brzezina wyodrębnia trzy typy: 1. oparte na odrębnej kulturze materialnej, wyglądzie zewnętrznym (kasztan ‘rudowłosy’, pejsak, chałaciarz itp.); 2. uogólnione imiona na zasadzie pars pro toto (icek, judasz, mosiek, srul i in.); 3. nazwy związane z odrębnością religijną (obrzynek, rabin, stary zakon i in.)¹⁰. Taka ocena i stosunek do Żyda jest punktem wyjścia przy kształtowaniu się frazeologii i paremiologii polskiej związanej z narodem żydowskim.

2.3. Obraz Żyda w idiomach polskich

Liczną grupę tworzą w niej porównania, które w dużej mierze zasadzają się na stereotypach i postrzeganiu odrębności kulturowej. Inny w kulturze żydowskiej niż u chrześcijan zwyczaj noszenia nakrycia głowy tzw. jarmułki

⁸ Ibidem, s. 85.

⁹ Ibidem, s. 86–87.

¹⁰ Ibidem, s. 97.

znajduje odbicie w wyrażeniu: *jeść w czapce jak Żyd*. Odczytywanie modlitwy z twarzą do ściany przy jednoczesnym charakterystycznym kiwaniu się Żyda dało podstawę do porównań: *kiwać się jak Żyd*, *kiwać się jak Żyd nad talmudem*, *kiwać się jak Żyd do pieca*, *kiwać się jak Żyd na popiele*, *jamrotać jak Żyd*.

Biedota żydowska w Polsce trudniła się handlem obwoźnym przemierzając na wozie zaprzęgniętym w wychudzonego konia wiele kilometrów. Zmęczenie powodowało, że woźnica często drzemał na wozie kiwając się w charakterystyczny dla siebie sposób. Nawiązują do tych faktów wyrażenia *Żydów przewozić* lub *bić Żydów* 'drzemać kiwając się', *wodzić Żydów* 'być wiecznie śpiącym' oraz *jechać jak polski Żyd* (SW).

Ruchliwość narodu żydowskiego znajduje potwierdzenie w porównaniu: *włóczyć się jako Żyd* (SW), chociaż może ono nawiązywać do frazeologizmu *Żyd wieczny tułacz* motywowanego legendą żydowską o Ahasferze skazanym na wieczną tułaczkę.

Sposób świętowania szabat, który rozpoczyna się w piątek po zachodzie słońca i kończy w sobotę po zachodzie słońca także znajduje odbicie w polskiej frazeologii. W kulturze żydowskiej szabat jest największym i najważniejszym świętem. Piątek jest całkowicie poświęcony przygotowaniu szabat. Muszą być przygotowane przynajmniej trzy posiłki: kolacja piątkowa, śniadanie szabatowe i trzeci posiłek na późne popołudnie. Po powrocie z synagogi rodzina zasiada do stołu, co odzwierciedla związek wyrazowy *Żydy zasiadły* 'zaczął się szabat'. Po ostatnim posiłku po zachodzie słońca w sobotę rodzina w odświętnych strojach wychodzi na ulicę. Te spostrzeżenia zawarte są w wyrażeniu *Żydy wysiadły* 'skończył się szabat' (SW). W taki właśnie sposób jest odbierane przez ludność chrześcijańską zachowanie się ludności żydowskiej podczas świętowania szabat.

Przez chłopą polskiego w pierwszej kolejności Żyd był postrzegany jako cwaniak, handlarz, nie zawsze uczciwy, unikający ciężkiej pracy i nienadający się do pracy na roli. Taki stosunek do Żyda znajduje odbicie w związkach frazeologicznych i powiedzeniach: *żydowską piosenkę komu śpiewać*; *żydowskim orężem iść na kogo* 'przekupywać', *lepszy mały handelek, niż duży szpadek* lub w innej wersji: *lepszy byle jaki handelek niż szpadek, lepsze kilo handlu, niż 5 minut roboty* oraz porównaniach: *jak Żyd do roli zdalny*, *pasować jak Żydowi flinta* (SW).

W pamięci społeczeństwa polskiego utrwalił się obraz Żyda przede wszystkim specjalizującego się w handlu oraz zajmującego się propinacją. Znajduje to odbicie w wyrażeniach: *każdy Żyd swój towar chwali*; *kupczyć (czym?) jak Żydzi pieprzem*; *biega//snuje się jak Żyd po pustym sklepie*; *wleźć jak Żyd do karczmy*; *omijać Żydy* 'nie bywać w karczmie' (Karł., SW).

Negatywny obraz Żyda w Polsce przedwojennej był wykorzystywany do tworzenia związków frazeologicznych nie zawsze związanych ze sposobem życia społeczności żydowskiej. Czasami wykorzystywano wyraz *Żyd* do rymu lub jako synonim czegoś nieprzyzwoitego, brudnego, zaniedbanego. Taką funkcję *Żyd* może pełnić w wyrażeniach: *idzie jak wesz po Żydzie; golić Żyda* ‘oddawać stolec’¹¹.

Poczucie krzywdy, świadomość, że prosty lud polski jest przez Żydów wykorzystywany dawało podstawę, by traktować naród wybrany jako naród pasożytniczy. Dlatego Żydzi często nazywani byli parchami, co utrwaliło się też w związku wyrazowym *parszywy Żyd*.

Wiele stałych związków wyrazowych podejmuje problem religijny. Chrześcijanie nie do końca zdawali sobie sprawę z tego, że ich religia wyrasta z judaizmu. Wyznawców moźżeszowych uważali za pogan, heretyków, niewiernych, co również znajduje odbicie w wyrażeniach typu: *Żydy-heretyki, Żydy-pogany*¹².

Prześladowania i pogromy regularnie stosowane wobec Żydów w różnych krajach europejskich zmuszały ich do gromadzenia gotówki i innych dóbr, które łatwo można zabrać ze sobą uciekając przed prześladowcami. Dlatego Żydzi często prowadzili lombardy, zajmowali się lichwą, pożyczali pieniądze na procent. W ubogim społeczeństwie, w sytuacji bardzo trudnej zwracano się o pożyczkę do Żydów, ponieważ oni najczęściej dysponowali większymi zasobami pieniężnymi. Żydzi wykorzystywali sytuację nie tylko pożyczając pieniądze na procent lub pod zastaw, lecz także skupując po bardzo zaniżonej cenie produkty rolne, biżuterię i inne dobra, by potem odsprzedać to z korzyścią dla siebie. Niewątpliwie taka sytuacja zrodziła idiomy: *iść do Żyda* ‘pożyczać pieniądze na procent’; *pocałować Żyda w brodę* ‘pożyczyć pieniędzy’ i przysłowia: *Kiedy bieda, to do Żyda* lub *Jak bieda to do Żyda*; *Jakże bieda przycisnie i Żyd bratem bywa, Kochajmy się jak bracia, liczymy się jak Żydzi // Miłują się jak bracia, a patrzą swego jak Żydzi* ‘interes interesem, a przyjaźń przyjaźnią’, tj. w kwestii finansowej rozliczajmy się skrupulatnie (SW). Sprzedając Żydom wartościowe rzeczy po zaniżonej cenie w trudnych sytuacjach życiowych ludność słowiańska czuła się oszukiwana i wykorzystywana przez Żydów. Dlatego Żyd staje się symbolem człowieka chciwego, wyrachowanego, lichwiarza, zdierycy i wyzyskiwacza.

¹¹ Ibidem, s. 87

¹² Ibidem, s. 87

Sposób organizacji życia w gminie żydowskiej, niezrozumiały dla Słowian język i kultura wprowadzały pewną tajemniczość. Ludność chrześcijańska obserwowała solidarność społeczności żydowskiej, ich wzajemne wspieranie się, zaś obronę własnych interesów interpretowała jako zmowę przeciwko chrześcijańskim sąsiadom. To prawdopodobnie zaowocowało wprowadzeniem do języka polskiego powiedzenia: *żyda grześć // grzebać* ‘działać potajemnie, knuć konspiracyjnie’; *żyd zagrzebany* ‘nieczysta sprawa, coś tajnego skrytego’; *znaleźć w czymś żyda* ‘znaleźć coś do wytknięcia’ (SW).

Prześladowania budziły strach i stwarzały sytuacje, w której Żydzi starali się na zewnątrz zaprezentować lojalność wobec władz kraju osiedlenia. Podporządkowywali się nakazom urzędniczym pozornie czasami przyjmując nawet chrzest, jednak nie zrywali więzów z własnym środowiskiem, o czym świadczą, np. nadawane imiona podwójne, z których jedno jest chrześcijańskie, drugie zaś – własne, żydowskie, zwykle hebrajskie biblijne lub imiona biblijne, lecz w postaci używanej przez chrześcijan, np. *Jan, Maria, Józef*. Niewątpliwie pozory w zachowaniu ludności żydowskiej były czytelne dla otaczającej ludności chrześcijańskiej, ponieważ powstały idiom i przysłowia typu: *Żyd chrzczony, wilk chowany, przyjaciel pojednany – ‘niepewni’, Kiedy pies śpi, Żyd przysięga, pijany się modli a białogłowa płacze, rzadko wierzyć można; Choćby Żyd był z nieba, wierzyć mu nie trzeba; Twoją prawdę Żyd w miechu niósł; Żyd tobie palec z nosa wytyka; Co Żydem zaorze, to Cyganem lekko zawłóczy* (Karł.). Strach przed pogromem, prześladowaniem motywował zapewne pojawienie się porównania *trząść się jak Żyd*.

Wśród polskich porównań znajdziemy również nawiązania do znanych zachowań żydowskich odnotowanych w Biblii (Wj 32, 19): *Tańczą, by oni Żydzi około cielca* (SW). Polacy oceniali też Żydów jako naród mądry. Świadczą o tym porównania: *mądry jak Żyd*; i nawiązujące do postaci biblijnej (1 Krl 1–11): *salomonowa mądrość, salomonowy wyrok; mądry jak portki Salomona* (funkcjonuje w języku potocznym i gwarach).

Dostatni styl życia, powodzenie w interesach utwierdzało otaczającą ludność polską w przekonaniu, że Żydzi to rzeczywiście naród wybrany, czemu dają wyraz w wyrażeniu *Pan Bóg z Żydami*.

2.4. Obraz Żyda w idiomach rosyjskich

W zestawieniu z dotyczącym Żyda polskim materiałem leksykalnym, frazeologicznym i paremiologicznym język rosyjski prezentuje się bardzo skromnie, wręcz ubogo. W leksykonach z XIX i XX wieku poza biblijnymi

związkami frazeologia prawie nie występuje. Jedynie w publikacji M. I. Michelsona (1896) odnotowane są tylko dwie jednostki frazeologiczne z wyrazem жид:

– *Вечный жид* z objaśnieniem: «Агасфер, сапожник в Иерусалиме, прогнал отдыхавшего у дома его Иисуса Христа, изнемогавшего под тяжестью носимого им креста. “Я отдохну, сказал ему Иисус, но ты будешь ходить, пока я не возвращусь”. С тех пор Агасфер странствует по свету, не находя себе ни покоя, ни смерти»

огаз:

– *За компанию и жид удавился (и монах женился)* z objaśnieniem: Говориться шуточно при согласии вступить в компанию. Некоторые, понимая компанию в смысле войны, кампании, объясняют эту поговорку, что жид удавился вследствие неудачной поставки во время войны (?)¹³.

Jak widzimy, pierwszy z nich oparty jest na żydowskiej legendzie o Ahasferze, a więc ma źródło literackie. Jedynie drugi przykład można umieścić w drugim typie frazeologizmów, które powstawały w wyniku kontaktów obu narodów.

3. Wnioski

Przy ekscerpcji materiału źródłowego z polskich słowników opisowych i frazeologicznych oraz opracowań dialektów polskich z XIX i XX wieku uderzający jest fakt, że najwięcej związków frazeologicznych gromadzą leksykony i publikacje z XIX wieku i pierwszej połowy XX, a więc okresu największego napływu i osadnictwa Żydów w Polsce. Najnowsze słowniki współczesne odnotowują tylko wybrane idiomy i przysłowia. Niewątpliwie ma to związek z obecnością Żydów we współczesnym społeczeństwie polskim. Po II wojnie światowej w Polsce przestała istnieć silna diaspora żydowska. Brak kontaktu z Żydami kolejnych pokoleń powodował zanikanie stereotypów i skojarzeń, a w związku z tym i wychodzenie z obiegu wielu związków frazeologicznych. Młodsze pokolenia znają sytuację społeczną

¹³ М. И. Михельсон, *Ходячие и меткие слова: сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов, иносказаний*, Санкт-Петербург 1896.

Polski przedwojennej tylko z opowiadań. W pamięci utrwalają część informacji przekazanej przez pokolenie rodziców i dziadków. W czasach globalizacji, otwartości na świat i inne kultury w swoich kontaktach z narodem żydowskim mają zupełnie inne doświadczenia, co powoduje zanik negatywnych ocen. Dlatego z jednej strony obserwujemy wycofywanie się z obiegu wielu ustalonych w przeszłości związków frazeologicznych o wydźwięku negatywnym, jednak z drugiej strony, przekazywana z pokolenia na pokolenie wiedza o Żydach powoduje, że „negatywne postawy i stereotypowe przekonania dotyczące Żydów utrzymują się w Polsce i wielu innych krajach Europy Wschodniej, mimo drastycznego wręcz zmniejszenia się liczebności społeczności żydowskiej w tym regionie po II wojnie światowej i praktycznego braku kontaktów respondentów z jej przedstawicielami”¹⁴.

Przy zestawieniu frazeologii i paremiologii polskiej i rosyjskiej uderzające są dysproporcje. O ile polskie leksykony i inne publikacje z XIX i XX wieku odnotowują niezwykle bogactwo idiomów i przysłów oraz wskazują na trwałe zakorzenienie się ich w języku polskim, to tego typu wyrażenia w podobnych publikacjach rosyjskich są prawie nieobecne. Nie umieszczają takiej frazeologii i paremiologii również współcześnie wydawane leksykony. Jak się wydaje, przyczyn takiego stanu rzeczy możemy się doszukiwać w historii osadnictwa żydowskiego w Polsce i Rosji oraz stosunku do różnych grup etnicznych władz państwowych w różnych okresach. Żydzi wśród Polaków osiedlali się od X wieku i mieszkali na polskich ziemiach aż do II wojny światowej. Osadnictwo Żydów na ziemiach rdzennie rosyjskich było natomiast systematycznie ograniczane. Ograniczone kontakty Rosjan z Żydami na co dzień lub całkowity ich brak nie mogły zaowocować pojawieniem się jakichkolwiek idiomów i przysłów, ponieważ nie było takich warunków. Dodatkowo potwierdza to jedyne odnotowane w publikacji M. I. Michelsona (1896) wyrażenie związane ze służbą wojskową, ponieważ to było miejsce, gdzie Rosjanie spotykali Żydów najczęściej w związku z przymusowym poborem do wojska. Drugim powodem nieobecności związków wyrazowych i przysłów w różnego rodzaju rosyjskich źródłach leksykograficznych może być wyjątkowo silna ingerencja cenzury¹⁵.

¹⁴ R. Garpriel, *Stereotyp Żyda jako bariera komunikacyjna*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia*, red. M. Dąbrowska, Kraków 2005, s. 181–188; M. Kofta, *Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kofta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001, s. 275.

¹⁵ О. Потапова, *Языковые этнические стереотипы и славянская лексикография XIX в.*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia*, red. W. Chlebda, Opole 2010, s. 135.

Rozwiązanie skrótów

- Karł. – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- L – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1808–1814.
- SW – J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego* (tzw. *Słownik warszawski*), t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- BTSRJa – *Большой толковый словарь русского языка*, red. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.
- Wj – *Księga Wyjścia*.
- 1 Krl – *1 Księga Królewska*.

STEREOTYPE OF A JEW IN POLISH AND RUSSIAN PROVERBS AND IDIOMS

SUMMARY

The aim of the paper is to discuss the stereotype of a Jew conveyed by Polish and Russian proverbs and idioms. The units motivated by the stereotypes of a Jew developed in both cultures, excerpted from lexicographic, phraseographic and paremiographic works, are analyzed with a view to determining similarities and differences between the picture of a Jew in the two languages. The cultural background, in which the units came into existence, is discussed with a special focus on differences in the perception of Jews in Poland and Russia.

Jolanta Chomko

Białystok

Семантика русских существительных, обозначающих возвышенности

Предметом лингвистической семантики является языковое мыслительное содержание, т.е. содержание, заложенное в словах, морфемах, грамматических формах, синтаксических конструкциях естественного языка. «Наряду с традиционной лексической семантикой, занимающейся в основном изучением значений отдельных слов или групп слов в процессе их функционирования и исторического развития (изучением различных типов переносов и семантических сдвигов, полисемии, синонимии и т.д.), в наше время успешно развиваются также новые направления: структурная семантика, интерпретирующая семантика, порождающая (генеративная) семантика, концептуальная семантика, коммуникативная семантика, психолингвистическая семантика и др.»¹.

Слова как значимые единицы не существуют изолированно, их собственное значение зависит в той или иной мере от других слов, связанных с ними по смыслу, от возможностей сочетания слова с другими словами, а также от деривационных рядов, в которых данное слово находится². Значение слова при таком подходе определяется не как самостоятельная единица, а как совокупность отношений с другими значениями. Лексическая семантика, поэтому, ставит задачи выявления путей и закономерностей семантического развития не отдельных изолированных слов, а целых групп, разных по количеству и характеру смысловой направленности. «Деление лексики на тематические группы не только не исключает, но, наоборот, предопределяет нахо-

¹ Л. М. Васильев, *Современная лингвистическая семантика*, Москва 1990, с. 16.

² Д. Н. Шмелёв, *Современный русский язык. Лексика*, Москва 2006, с. 188.

ждение специфики внутренних семантических взаимоотношений между номинативными средствами языка. Более того, описание слов в рамках предметно-классификационных групп создаёт широкие возможности для всестороннего изучения смысловых связей в языке, для детального выявления особенностей семантической структуры отдельных номинативных единиц в частности и лексико-семантической системы вообще»³.

Для описания системной организации лексического состава используется метод компонентного анализа лексических значений слов⁴, который позволяет на основе определённого сходства их значений выделить лексико-семантические поля (ЛСП) и лексико-семантические группы (ЛСГ). Лексические единицы, составляющие ЛСГ, находятся в определённых парадигматических отношениях. В значениях парадигматически противопоставленных слов можно выявить интегральную сему и семы-дифференциаторы, т.е. признаки, которые присущи лишь части слов, входящих в данную группу, по которым слова могут быть противопоставлены друг другу⁵.

Предметом нашего исследования явились существительные, объединённые наличием интегральной семы «возвышенность», которая используется в качестве названия всей ЛСГ. Анализируемый корпус был извлечён из *Большого толкового словаря русского языка*⁶ и *Большого толкового словаря русских существительных*⁷.

Субстантивом, лексическое значение которого состоит только из одной (интегральной) семы, является слово *возвышенность* ‘участок земной поверхности, возвышающийся над окружающим рельефом’. Все остальные исследуемые единицы разграничиваются по семантическим признакам. В связи с этим *возвышенность* выступает как «беспризнаковый» член парадигматического ряда. Синонимом этого слова является существительное *возвышение* ‘то же, что возвышенность’.

Как заметил Д. Н. Шмелёв, «весь лексический состав языка более или менее непосредственно отражает внеязыковую действитель-

³ И. В. Шадурский, *Тематическое изучение лексики*, [в:] *Методы изучения лексики*, под ред. А. Е. Супруна, Минск 1975, с. 50.

⁴ А. В. Посох, *Компонентный анализ семантики*, [в:] *Методы изучения лексики*, под ред. А. Е. Супруна, Минск 1975, с. 38–47.

⁵ М. А. Кронгауз, *Семантика*, Москва 2005, с. 132.

⁶ *Большой толковый словарь русского языка*, под ред. С. А. Кузнецова, Москва 2000.

⁷ *Большой толковый словарь русских существительных*, под ред. М. Г. Бабенко, Москва 2005.

ность»⁸, а «парадигматические отношения между словами (...) зависят от отношений, существующих между самими предметами действительности»⁹. Внеязыковая обусловленность заметна прежде всего в так называемой конкретной лексике, к которой принадлежит также анализируемый корпус. Семы, из которых складывается содержание лексических значений названий возвышенностей, соотносятся с признаками соответствующих понятий. Признаки понятий, в свою очередь отражают признаки явлений реальной действительности.

Одним из семантических признаков, который позволяет построить парадигматические оппозиции среди ЛСГ «возвышенность», является «размер». Сема-дифференциатор «значительный размер» входит в состав лексического значения лексем: *гора* 'значительная возвышенность, поднимающаяся над окружающей местностью', *нагорье* 'обширный участок земной поверхности, высоко поднятый над прилегающими пространствами и характеризующийся сочетанием плоскогорий, горных массивов и долин', *плоскогорье* 'обширная возвышенность с равнинной или холмистой поверхностью', *скала* 'значительная возвышенность, состоящая из твёрдой горной породы, имеющая крутые склоны и острые выступы', *утёс* 'значительная возвышенность, состоящая из твёрдой горной породы, со склонами, расположенными почти вертикально, отвесно по отношению к земной поверхности'. В лексическом значении некоторых названий возвышенностей, в свою очередь, выступает дифференциальная сема «незначительный размер», напр.: *холм* 'небольшая отлогая горка, возвышенность округлой или овальной формы с пологими склонами', *пригорок* 'небольшой холм, горка', *взгорье* 'небольшая возвышенность, холм', *взгорок* 'небольшая горка, пригорок', *курган* 'холм, горка (обычно в равнинно-холмистой местности)', *горка* – уменьш. к *гора*, *кочка* 'бугорок на низменном или болотистом месте, поросший травой или мхом', *бугор* 'холм, горка', *бугорок* – уменьш. к *бугор*.

Для названия возвышенностей в русском языке употребляются слова, которые маркируются признаком «форма». Дифференциальная сема «крутая форма» является облигаторной для таких слов, как: *скала* 'значительная возвышенность, состоящая из твёрдой горной породы, имеющая крутые склоны и острые выступы', *плато* 'возвышенная равнина, ограниченная чётко выраженными уступами, крутыми склонами', *крутогор* 'крутая гора, крутой спуск', *утёс* 'значительная воз-

⁸ Д. Н. Шмелёв, *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 1973, с. 105.

⁹ Там же, с. 107.

вышенность, состоящая из твёрдой горной породы, со склонами, расположенными почти вертикально, отвесно по отношению к земной поверхности'.

Облигаторная сема «отлогая форма» входит в состав лексического значения слов: *холм* 'небольшая отлогая горка, возвышенность округлой или овальной формы с пологими склонами', *увал* 'вытянутая в длину возвышенность с пологими склонами', *изволок* 'возвышенность, пригорок с некрутым длинным подъёмом и таким же спуском', *грива* 'продолговатая возвышенность, гряда с пологими склонами, поросшая лесом'.

Для некоторых лексических значений актуализирована дифференциальная сема «продолговатая форма»: *гряда* 'вытянутая в длину возвышенность; ряд небольших гор, холмов, подводных камней и т.п.', *грива* 'продолговатая возвышенность, гряда с пологими склонами, поросшая лесом', *увал* 'вытянутая в длину возвышенность с пологими склонами'.

Возвышенности, как объект внеязыковой действительности, могут находиться в разных местах. В связи с этим, в лексическом значении некоторых слов, составляющих анализируемую семантическую микросистему, выступает семантический признак «место нахождения». Дифференциальными семами являются: «дно реки», «морское дно», «равнинно-холмистая местность», «низменное болотистое место», «пустыня», «степь», «север», «берег», «Камчатка и Курильские острова», «Дальний Восток и Сибирь», напр.: *порог* 'каменистое поперечное возвышение дна реки, нарушающее плавность её течения', *курган* 'холм, горка (обычно в равнинно-холмистой местности)', *кочка* 'бугорок на низменном или болотистом месте, поросший травой или мхом', *барханы* 'песчаные наносные холмы в пустынях и степях, не закреплённые растительностью', *айсберг* 'плавающая ледяная гора, отколовшаяся от прибрежного ледника или ледового барьера (преимущественно из ледников Антарктиды, Гренландии, северных островов Канадского Арктического архипелага и т.п.), большая часть которой находится под водой', *дюны* 'прибрежные песчаные холмы, нанесённые и передвигаемые ветром', *риф* 'надводные или подводные скалистые возвышения морского дна, опасные для судоходства', *сонка* '1. на Дальнем Востоке и в Сибири: небольшая гора с округлой вершиной, курган, холм 2. на Камчатке и Курильских островах: вулкан'.

Земная поверхность различается по геологическому строению. Возвышенности могут состоять из разного рода пород. Это отражается на структуре лексического значения слов анализируемой ЛСГ. В состав

некоторых из них входит семантический признак «вещество, из которого построена возвышенность», напр.: *дюны* 'прибрежные песчаные холмы, нанесённые и передвигаемые ветром', *бурун* 'волнообразные песчаные бугры, наносы', *барханы* 'песчаные наносные холмы в пустынях и степях, не закреплённые растительностью', *айсберг* 'плавающая ледяная гора, отколовшаяся от прибрежного ледника или ледового барьера (преимущественно из ледников Антарктиды, Гренландии, северных островов Канадского Арктического архипелага и т.п.), большая часть которой находится под водой', *скала* 'значительная возвышенность, состоящая из твёрдой горной породы, имеющая крутые склоны и острые выступы', *утёс* 'значительная возвышенность, состоящая из твёрдой горной породы, со склонами, расположенными почти вертикально, отвесно по отношению к земной поверхности'.

На вершинах и склонах некоторых возвышенностей выступает растительность. Эта черта отражается также в лексическом значении называющих их существительных, которые маркируются дифференциальной семой «наличие растительности». Она выступает только в двух случаях: *кочка* 'бугорок на низменном или болотистом месте, поросший травой или мхом', *грива* 'продолговатая возвышенность, гряда с пологими склонами, поросшая лесом'. Остальные слова анализируемой микросистемы маркируются семой «отсутствие растительности».

В лексическом значении четырёх анализируемых лексем актуализирована дифференциальная сема «движение», напр.: *дюны* 'прибрежные песчаные холмы, нанесённые и передвигаемые ветром', *айсберг* 'плавающая ледяная гора, отколовшаяся от прибрежного ледника или ледового барьера (преимущественно из ледников Антарктиды, Гренландии, северных островов Канадского Арктического архипелага и т.п.), большая часть которой находится под водой', *бурун* 'волнообразные песчаные бугры, наносы', *барханы* 'песчаные наносные холмы в пустынях и степях, не закреплённые растительностью'.

Среди существительных, составляющих ЛСГ «возвышенность», выступают два слова: *вулкан* 'конусообразная гора с кратером на вершине, через который из недр земли извергаются огонь, лава, пепел, горячие газы, пары воды и обломки горных пород' и *сонка* 'на Камчатке и Курильских островах: вулкан', для которых облигаторной семой является «наличие кратера, через который извергаются вещества».

Поверхность земли складывалась на протяжении многих лет, но на ней можно заметить возвышенности, воспроизведённые рукой человека. В таком плане все слова, принадлежащие к анализируемому корпусу, можно противопоставить друг другу по семантическому признаку

«происхождение». Здесь выделяется группа лексем, в составе лексического значения которых облигаторной дифференциальной семой является «искусственное происхождение», напр.: *вал* ‘значительная по протяжению и высоте возвышенность на земной поверхности, искусственно созданная человеком для защитных или хозяйственных целей’, *насыпь* ‘возвышенность, искусственно созданная человеком из земли, сыпучих отходов производства и т.п.’.

В состав анализируемой ЛСГ входят также названия горных цепей, поскольку в некоторых случаях возвышенности выступают не только поодиночке, но могут также образовать горные комплексы, напр.: *хребет* ‘ряд гор, тянущихся в одном направлении, горная цепь’, *отрог* ‘ответвление основной горной цепи’, *кряж* ‘цепь невысоких гор’, *гряда* ‘вытянутая в длину возвышенность; ряд небольших гор, холмов, подводных камней и т.п.’.

Таким образом, в семной организации ЛСГ «возвышенность» в русском языке участвуют 9 дифференциальных сем. Дифференциальными семантическими признаками этих слов, отграничивающими их от других слов и указывающими на соответствующие ряды парадигматических противопоставлений явились: «размер», «форма», «происхождение», «растительность», «место нахождения», «вещество, из которого построена возвышенность», «движение», «наличие кратера, через который извергаются вещества», «комплексность».

Опираясь на семно-компонентный анализ данной семантической микросистемы, можно заметить, что слова, называющие возвышенности, являются одновременно членами не одной, а нескольких лексических парадигм, т.е. входят в различные ряды, в которых они противопоставлены другим словам по различным семантическим признакам.

SEMANTICS OF RUSSIAN NOUNS NAMING HILLS

S U M M A R Y

The article is devoted to the analysis of Russian nouns denoting ‘hill’. Paradigmatic relations between lexemes which belong to the lexical-semantic group of hill have been presented.

Differential sems that help distinguish paradigmatic sequences of words belonging to this semantic microsystem are: *size, shape, origin, vegetation, location, material from which the hill is made, movement, presence of the crater and complexity.*

Наталья Чайка

Минск

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі

Пытанне пра структурную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова актуальнае ў сучасным мовазнаўстве. Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова вывучалася ў межах структурнай сінтаксічнай школы. Былі даследаваны наступныя аспекты праблемы эліпсіса:

- размежаванне з’яў сінтаксічнага нуля і эліпсіса (Л. І. Бурак, Ж. Рапенова, К. Kearns, А. Wilhelm, М. Lehman і інш.);
- вызначэнне інварыянтных сінтаксічных мадыфікацый (у тым ліку і эліптычных) (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, А. Corr, S. Dentler і інш.);
- кваліфікацыя эліпсіса, рэдукцыі і збыткоўнасці як з’яў аднаго парадку (А. У. Грудзева, Ж. Jose, S. Dentler і інш.);
- структура эліптычных канструкцый у параўнальным аспекце (W. Lechner, М. McShane, Ж. Merchant, А. Uniszewska і інш.);
- параўнальнае даследаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў рускай, польскай і чэшскай мовах (М. McShane і інш.);
- эліпсіс і дэтэрмінацыя (Е. М. Шыраеў, В. С. Грыгор’ева, Т. І. Мунгалава і інш.).

Нягледзячы на значную колькасць прац па праблеме, многія важныя пытанні не закраналіся ў працах. Патрабуюць спецыяльнага вывучэння структурна-сінтаксічныя ўмовы функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Тэорыя інварыянтных структур (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, А. Corr, S. Dentler і інш.) дала магчымасць вызначыць зыходныя мадэлі эліптычных сказаў. Аднак пры гэтым

не атрымалі вывучэння сістэмных фактары функцыянавання названых канструкцый. Адсутнасць дзеяслова ў аналізуемых канструкцыях часта надае ім неадназначны характар. Таму патрабуюць вывучэння сінтаксічныя сродкі рэалізацыі семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова – паказчыкі семантыкі. Таксама неабходна выявіць узроўні арганізацыі сінтаксічных адзінак, да якіх належаць паказчыкі семантыкі. Да таго ж у мовазнаўстве не атрымала вывучэння пытанне пра сінтаксічныя адносіны, на аснове якіх рэалізуецца структура-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка і паказчыкам семантыкі, і сінтаксічныя сувязі, пасрэдніцтвам якіх названыя паказчыкі ўводзяцца ў сказ. Неабходна выявіць моўныя механізмы, якія кампенсуюць эліпсіс дзеяслова іншымі сродкамі і гэтым самым рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Выяўлены выпадкі, калі сэнсавае ўзгадненне і спалучальнасць рэалізуюцца на аснове іншых сінтаксічных сувязей і адносін (не толькі кіравання) і пры дапамозе іншых структурных кампанентаў (не толькі семантычных) – сродкаў ускладнення і пашырэння структуры сказа, прэдыкатыўных частак складанага сказа, парцэляваных канструкцый, кампанентаў у структуры звышфразавога адзінства і інш. Сказанае вышэй абумоўлівае мэту даследавання – аналіз структурнай арганізацыі эліптычных канструкцый з адасобленымі членамі.

У адпаведнасці з мэтай даследавання ставіліся і вырашаліся наступныя задачы:

- выявіць структурныя віды канструкцый з эліпсісам дзеяслова;
- даследаваць сінтаксічныя сувязі і адносіны паміж адасобленымі членамі сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка;
- прааналізаваць сродкі сінтаксічнай сувязі паміж адасобленымі членамі сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка;
- вызначыць моўныя механізмы, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый з адасобленымі членамі.

Аб'ектам даследавання выступае з'ява эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Прадметам даследавання – эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі, а таксама сінтаксічныя сувязі і адносіны ў названых канструкцыях.

Зрэдку назіраюцца канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, у склад якіх уваходзяць адасобленыя члены сказа. Гэта абумоўлена сінтаксічнай прыродай адасаблення: яно прадвызначаецца сэнсавай мэтанакіраванасцю выказвання. Для поўнага сказа актуальнымі з'яўляюцца граматычныя ўмовы адасаблення, а для канструкцый з эліпсісам дзеяслова – камунікатыўныя і семантычныя. Камунікатыўныя ўмовы адасаблення

прадвызначаюць не толькі выдзяленне актуальнага адрэзка інфармацыі, а і проціпастаўленне імпліцытнаму ў выказванні. Эліпсіс у сказе фарміруе імпліцытную інфармацыю, якой супрацьпастаўляецца экспліцытная – адасоблены член сказа. З семантычных умоў адасаблення актуальнымі для канструкцый з эліпсісам дзеяслова з’яўляецца аслабленая сэнсавая сувязь і пабольшаная сэнсавая нагрузка адпаведных членаў у сказе, дзякуючы дадатковаму паведамленню. Названае дадатковае паведамленне з’яўляецца паказчыкам семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Прычым сам працэс рэалізацыі семантыкі ў эліптычнай канструкцыі з’яўляецца складаным і абумоўлены некалькімі прычынамі. Па-першае, гэта семантычная спалучальнасць адасобленага члена і эліпсаванага дзеяслова: магчымасць або немагчымасць пэўнай лексемы, што ўваходзіць у склад адасаблення, спалучацца з эліпсаваным дзеясловам і прадвызначае выбар дзеяслова з той ці іншай семантыкай. Па-другое, гэта ўзмоцненая сэнсавая нагрузка адасаблення, дзякуючы якой адасабленне становіцца камунікатыўным і сэнсавым цэнтрам сказа і рэалізуе на аснове “адваротнай” валентнасці семантыку эліпсаванага дзеяслова.

У структуру канструкцый з эліпсісам дзеяслова часам уваходзяць **адасобленыя азначэнні**. Як структурны кампанент, адасобленыя азначэнні ўзаемадзейніаюць з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка, канкрэтызуючы пры гэтым семантыку эліпсаванага дзеяслова. Неабходна выявіць сінтаксічную сувязь, на аснове якой ажыццяўляецца структурна-сэнсавая ўзаемадзеянне адасобленага азначэння і сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага выказніка, а таксама вызначыць, якія ўмовы адасаблення носяць дамінатны характар пры функцыянаванні канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Адасобленае азначэнне ў структуры эліптычнай канструкцыі можа мець разнастайную будову і спосабы выражэння, а таксама займаць розную сінтаксічную пазіцыю. Дамінуючы характар набываюць камунікатыўныя ўмовы адасаблення, калі адасобленае азначэнне знаходзіцца ў **перадпазіцыі**, а гэта дазваляе проціпаставіць выражанае і нявыражанае ў структуры сказа. Камунікатыўнае проціпастаўленне спрыяе структурна-сэнсавому ўзаемадзеянню, на аснове чаго выразна акрэсліваецца кола лексем, здольных запаўняць сінтаксічную пазіцыю выказніка. Неабходна адзначыць, што некаторыя эліптычныя канструкцыі маюць неадназначны характар і не могуць свабодна функцыянаваць у мове. Напрыклад структурна-семантычны склад эліптычнай канструкцыі *Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* можа дапусіць ужыванне дзеясловаў са значэннем *ісці, глядзець* і інш. Ужы-

ванне канструкцыі з адасобленым азначэннем вызначае лексіка-семантычную групу дзеясловаў, што могуць замяшчаць сінтаксічную пазіцыю выказніка: *Уражаны пажарам, нерухомы і быццам нежывы, Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* (А. Бачыла). Струтурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ажыццяўляецца на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі.

Адасобленае азначэнне, размешчанае ў **сярэдзіне сказа**, звычайна ўказвае на статальную лакалізацыю аб'екта: *У хаце ўсе змоўклі. Малыя пахаваліся ў запечак. Бацька сядзеў маркотны. І маці, нерухомая і сцішаная, – каля печы, выціраючы хусткай заплаканыя вочы* (А. Баранавых). Лексічнае напаўненне адасобленых азначэнняў дапускае падстаноўку на месца эліпсаванага выказніка дзеясловаў са значэннем *была, сядзела*, а не са значэннем актыўнага дзеяння тыпу *ўвiхалася* або *гатавала* і інш. Залежны кампанент *нерухомая і сцішаная* ў выніку адасоблення набывае пабольшаную сэнсавую нагрузку і становіцца дамінуючым у структуры сказа. Падобная з'ява вельмі рэдкая ў беларускай мове і можа сустракацца ў невялікай колькасці сінтаксічных канструкцый, хаця з'яўляецца рэгулярнай і абумоўлена правіламі сінтактыкі.

Неабходна адзначыць, што адасобленыя азначэнні, якія знаходзяцца ў **постпазіцыі** або пасля дапаўнення з аб'ектным значэннем, у большасці выпадкаў прымацоўваюцца пры дапамозе атрыбутыўнай або далучальнай сінтаксічнай сувязі і з эліпсаваным выказнікам не ўзаемадзеінічаюць ні ў структурным плане, не ў сэнсавым: *За вёскай – высозныя таполі, адмытыя, адшараваныя вясной да светла-салатавай сарамлівасці* (Я. Брыль); *Над лесам сёння – ясны блакіт і злёгку папялістыя хмаркі, знарок наскубленыя на ўсё неба* (Я. Брыль); *Кругом – палі, і даволі вялікія* (М. Зарэцкі); *За вёскай – возера, і не малое* (К. Чорны); *Мае ласкава-сумныя радкі, // Народжаныя сумнымі начамі, – у шытак // Спешна, ад рукі. // Сустрэнуца не хутка з чытачамі* (М. Шабовіч); *Сінія вулі – у зеляніне голя, цяжкага ад яблыкаў* (Я. Брыль).

Як паказалі даследаванні, назіраюцца канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, дзе адасобленыя азначэнні маюць не толькі фармальную, а і сэнсавую ўзаемаабумоўленасць з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка. Структура адасобленых азначэнняў у эліптычных канструкцыях характарызуецца разнастайнасцю: яны могуць быць адзіночнымі і парнымі. Адзіночныя адасобленыя азначэнні звычайна маюць пры сабе залежнае слова, звычайна гэта дапаўненне з аб'ектным значэннем. Парныя адасобленыя азначэнні звычайна не маюць за-

лежных слоў і звязваюцца паміж сабой пры дапамозе паратаксічных злучнікаў *i* (*ды*) або бяззлучнікавым спосабам.

Сінтаксічная пазіцыя адасобленых азначэнняў самая розная: яны могуць размяшчацца як перад пазіцыяй эліпсаванага выказніка (45%), так і пасля яе (55%). Граматычныя і сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць ўзаемадзейнічаць выказніку і залежнаму кампаненту на ўсіх узроўнях.

Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць рэалізуецца толькі на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, якая, у сваю чаргу, прадвызначае наяўнасць дадткавай мадальнасці і тэмпаральнасці. Дадатковая мадальнасць і тэмпаральнасць, уласцівыя адасобленым членам сказа, маюць індикатыўнае значэнне і існуюць не ізалявана, а ў спалучэнні з мадальнасцю і тэмпаральнасцю ўсяго сказа.

Структурна-сэнсавая ўзаемадзеянне з эліпсаваным выказнікам не можа рэалізавацца ў канструкцыях з недапасаванымі азначэннямі або прыдаткамі, а таксама з дапасаванымі азначэннямі, звязанымі са структурай сказа атрыбутыўнай або далучальнай сувязю, што абумоўлена спецыфікай названай сувязі. Сінтаксічная пазіцыя адасобленых азначэнняў, звязаных атрыбутыўнай або далучальнай сувязю, не дазваляе ім узаемадзейнічаць з эліпсаваным дзеясловам або з астатняй часткай сказа ні ў структурным, ні ў сэнсавым плане. Канструкцыі з адасобленымі азначэннямі ў беларускай мове адзінкавыя і нерэгулярныя (складаюць 1% ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу).

Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі ў структуру канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўваходзяць **адасобленыя акалічнасці**. Структурна-сэнсавая ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным выказнікам і адасобленай акалічнасцю ў некаторых выпадках канкрэтызуе семантыку сказа. Таму неабходна выявіць сінтаксічную сувязь, на аснове якой ажыццяўляецца структурна-сэнсавая ўзаемадзеянне паміж адасобленай акалічнасцю і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка, якія ўмовы адасаблення носяць дамінантны характар пры функцыянаваі канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Назіраюцца эліптычныя канструкцыі з адасобленымі акалічнасцямі, звязанымі з астатняй часткай сказа **паўпрэдыкатыўнай** сінтаксічнай сувязю. Выражаюцца названыя канструкцыі пераважна дзеепрыслоўямі: *Мароз раптам, кульгаючы, – цераз двор* (В. Быкаў); *Тады Войцік ураз апрытомнеў і, прыгнуўшыся, – за хвою, а пасля – па ўзлеску далей* (В. Быкаў). У падобных выпадках лексічнае нападўненне адасобленай акалічнасці прадвызначае лексіка-семантычную групу, да якой належыць эліпсаваны дзеяслоў.

Неабходна адзначыць, што адасобленая акалічнасць, звязаная паў-прэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю, надзвычай рэдка мае дамінантны характар і вызначае семантыку эліпсаванага дзеяслова. У большасці выпадкаў семантыка падобных сказаў надзвычай выразная, а адасобленая акалічнасць толькі канкрэтызуе яе: *У глыбокай даліне, нібы прытайўшыся, – хутар з вялікім садамі і стогадавай хатай* (Я. Брыль); *Не дужа рашуча, азіраючыся па баках, ён – да пад’езда* (В. Быкаў).

Надзвычай важным фактарам функцыянавання падобных сказаў выступаюць камунікатыўныя ўмовы адасаблення. Эліпіс выказніка назіраецца пераважна ў канструкцыях, дзе адасобленая акалічнасць актуалізуецца і выступае камунікатыўным цэнтрам выказвання: *Пад босымі нагамі – залатое лісце, суха патрэскаючы на мякай аўчыне моху* (Я. Брыль); *Вось, нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца. Ён з сярпом на плячы – услед за ёй, запавальняючы хад, па-птушынаму кляючы салодкі жытні каласок* (Я. Брыль); *Сонца раптам ніжэй і ніжэй, хаваючыся за далягляд* (Я. Брыль). Аднак часцей падобныя адасобленыя акалічнасці ўжываюцца ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпісам і афармляюцца ў асобную сінтаксічную адзінку: *(Найчасцей людзі сыходзілі раней.) Адны – проста спатоліўшы цікавасць, другія – як бы выканаўшы неадменны, нялёгка абавязак* (І. Мележ); *(І ў гэты дзень тыя, што назіралі, глядзелі па-рознаму.) Адны – чапляючы смяшкамі, другія – гамонячы, спрачаючыся паміж сабой, трэція – моўчкі, хаваючы ў сабе сваё думанне* (І. Мележ).

Назіраюцца адзінкавыя выпадкі ўжывання эліптычных канструкцый з адасобленымі акалічнасцямі, звязанымі *далучальнай сувяззю*: *Папшталёў Валяціна Пятроўна – з адной вёскі ў другую, і ўсё пешшу* (“Прыдняпроўская ніва”); *Недалёка ў лесе – птушкі, але спуджана і трывожна* (А. Карпюк). Сэнсавая сувязь паміж часткамі ў падобных сказах паслабленая і пры гэтым аднабаковая. Нягледзячы на гэта, далучальная акалічнасць пэўным чынам абмяжоўвае кола лексем, якія могуць замяшчаць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка.

Пры далучальнай сувязі назіраецца структурна-сэнсавую ўзаемаабумоўленасць, якая пэўным чынам уплыве на рэалізацыю канкрэтнай семантыкі сінтаксічнай адзінкі. Магчымасць далучальнага кампанента сплучацца з нязначнай колькасцю лексіка-семантычных груп дзеясловаў вызначае семантыку эліпсаванага дзеяслова: *Зноў недзе за вёскай – сабакі, ды гучна і голасна* (Б. Мікуліч); *Старшыня калгаса – стары Апанас – пра нарыхтоўку кармоў, прычым увесь час, пера-*

біраючы свае невясёлыя думкі (А. Кудравец); *Раптам – гамонка, ды ўжо далёка, аж у канцы вёскі* (Г. Марчук); *Недалёка – царкоўныя званы, але быццам прыглушана* (У. Шахавец). Адасобленыя акалічнасці падобнага тыпу абмяжоўваюць сферу распаўсюджвання асноўнага дзеяння.

У большасці выпадкаў далучальныя адасобленыя акалічнасці ў эліптычных канструкцыях узаемадзейнічаюць з неадасобленымі, удакладняючы іх змест: *Пошта да нас – раз на тыдзень, ды і то не заўсёды* (У. Шахавец); *Зноў – выбухі, і вельмі блізка* (В. Быкаў).

Як бачна, у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова адасобленыя акалічнасці маюць структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне або ўзаемаабумоўленасць (гэта залежыць ад віда сінтаксічнай сувязі) з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка. Структура адасобленых акалічнасцей не вызначаецца разнастайнасцю – гэта пераважна дзеепрыслоўі з залежнымі словамі і прыслоўі, якія могуць быць адзіночнымі і парнымі. Парныя адасобленыя акалічнасці звязваюцца злучнікавай або бяззлучніковай сувязю. Сінтаксічная пазіцыя адасобленых акалічнасцяў не фіксаваная – яны могуць размяшчацца у пачатку, сярэдзіне і ў канцы сказа.

Адасобленыя акалічнасці, звязаныя з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка **паўпрэдыкатыўнай сувяззю** (94%), маюць структурна-сэнсавую ўзаемаабумоўленасць. Прычым узаемаабумоўленасць ахоплівае лексіка-семантычны, граматычны і мадальна-тэмпаральны планы сінтаксічнай адзінкі.

Адасобленыя акалічнасці, звязаныя з астатняй часткай сказа **далучальнай сувяззю** (6%), маюць некаторыя структурна-сінтаксічныя адметнасці. Па-першае, далучальныя канструкцыі маюць аднабаковую сувязь з астатняй часткай сказа, што робіць сэнсавую сувязь паміж эліпсаваным выказнікам і далучэннем паслабленай. Па-другое, дадатковая мадальнасць і тэмпаральнасць маюць ізаляваны (а не індывідуальны) характар.

Неабходна адзначыць, што з'явы структурна-сэнсавага ўзаемадзеяння адасобленых акалічнасцяў з эліпсаваным дзеясловам назіраюцца выключна рэдка (3% ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу).

Назіраюцца адзінкавыя выпадкі, калі структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ажыццяўляецца паміж эліпсаваным выказнікам і **дапаўненнем**. Неабходна ажзначыць, што падобнае ўзаемадзеянне магчыма толькі на базе далучальнай сінтаксічнай сувзі. Адасобленыя дапаўненні, звязаныя са сказам паясняльна-ўдакладняльнай сувяззю, паясняюць суб'ект або (радзей) аб'ект і з выказнікам не ўзаемадзейнічаць:

Усе, апрача Зміцера, – у лес. Хлопец прыжварэў і ў дровы не паехаў (А. Кулакоўскі); *Мікіта, замест бацькі, – у поле: там заставаўся незаараны ўчастак* (А. Бачыла); *Замест ягоных твораў – старажытная гісторыя беларуска-расійскага памежжа, лёсы гістарычных персанажаў* (“Звязда”).

Найбольшай выразнасцю характарызуюцца эліптычныя сказы, дзе дапаўненне ўказвае на суб’ект сумеснага дзеяння. Семантыка падобных канструкцый выразная, бо дзейнік і дапаўненне ўзаемадзейнічаюць з выказнікам у роўнай ступені: *У нядзелю да нас – Марынка, і не з кім-небудзь, а з маладым мужам* (ЛіМ). Аднак у падобных сказах асноўнае структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне адбываецца паміж эліпсаваным выказнікам і акалічнасцю з лакатыўным значэннем, якія прадвызначаюць наяўнасць дзеяслова з семантыкай руху.

Часам адасобленае дапаўненне ўказвае на дадатковы аб’ект з адмоўным значэннем, які проціпастаўляецца дадатнаму аб’екту: *Пачалася ўборка зернавых. І калгасныя машыны па загуменні – на ток, ды не толькі жыта і ячмень, але і пшаніцу* (“Прыдняпроўская ніва”); *Трэба было пахаваць паклажу. І Лявон – у хату да дзеда Саўкі, і не што-небудзь, а ваенную маёмасць* (Г. Далідовіч). Падобнае дапаўненне адыгрывае дыферэнцыруючую ролю: яно адмяжоўвае аманімічныя формы эліптычных канструкцый з семантыкай руху і актыўнага дзеяння.

Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі адасобленае дапаўненне ўказвае на дадатковы аб’ект, што проціпастаўляецца або не адпавядае накіраванаму на яго дзеянню. Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным дзеясловам і адасобленым дапаўненнем вызначае лексіка-семантычную групу, да якой адносіцца эліпсаваны выказнік: *Старшыня калгаса “Слава” П. А. Сапранкоў пра здарэнне – адразу, але не ад саміх удзельнікаў* (“Савецкая вёска”); *Не адзін раз школьнікі – пра рэйкавую вайну, але не ад саміх партызан* (“Чырвоная змена”); *Трэба – у атрад, ды не аднаму* (Б. Мікуліч); *Настаўнік увесь час – падзякі, толькі не ад улад* (У Шахавец).

Адасобленыя далучальныя дапаўненні могуць указваць на дадатковы аб’ект, які абмяжоўвае сферу распаўсюджвання накіраванага на яго дзеяння: *Іван Сямёнавіч увесь час – пра ваенную аперацыю, і ўсё з Пятром* (У. Шынклер). Важную ролю ў функцыянаванні падобных канструкцый адыгрывае семантычнае ўзаемадзеянне асноўнага і дадатковага аб’ектаў.

Як паказалі даследаванні, структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка магчыма толькі з адасобленымі дапаўненнямі, звязанымі далучальнай сувязю. Структура адасоб-

леных далучальных дапаўненняў самая розная: яны могуць быць адзіночнымі або з залежнымі кампанентамі, могуць утвараць рад аднародных членаў, звязаных паміж сабой рознымі злучнікамі – *i, але, ды, толькі*. Спосабы выражэння адасобленых дапаўненняў абмежаваныя – гэта пераважна назоўнікі і займеннікі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх. Сінтаксічная пазіцыя адасобленых дапаўненняў фіксаваная: яны размяшчаюцца ў абсалютным канцы каза.

Семантыка-сінтаксічныя і камунікатыўна-функцыянальныя асаблівасці далучальнай сувязі дазваляюць адасобленаму дапаўненню прымацоўвацца да ўсёй астатняй часткі сказа, у тым ліку і да незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі дзеяслова (што нельга сказаць пра ўдакладняльна – паясняльную сувязь). Далучальны член сказа прадвызначае наяўнасць незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі дзеяслова, якая запаўняецца канкрэтнай лексемай на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння. Асноўнымі сродкамі сувязі паміж адасобленым далучальным дапаўненнем і астатняй часткай сказа выступаюць розныя злучнікі, часціцы, мадальныя словы або іх спалучэнні. Паміж адасобленым далучальным дапаўненнем і астатняй часткай сказа выражаюцца пераважна аб'ектныя або абмежавальна-вылучальныя адносіны. Аб'ектныя адносіны характарызуюцца разнастайнасцю: адасобленае далучальнае дапаўненне можа ўказваць на далучаемы аб'ект, што проціпастаўляецца далучальнаму, аб'ект з адмоўным значэннем, аб'ект узаемадзеяння (перцэптыў), дадатковы аб'ект, пры дапамозе якога ажыццяўляецца дзеянне, аб'ект сумеснага дзеяння і аб'ект маўленчай дзейнасці.

Характар далучальнай сувязі (паслабленая сінтаксічная сувязь са сказам і пабольшаная сэнсавая нагрузка) спрыяе таму, што камунікатыўныя і семантычныя ўмовы адасаблення набываюць узмацнены характар. Адасобленае дапаўненне абмяжоўвае кола лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка.

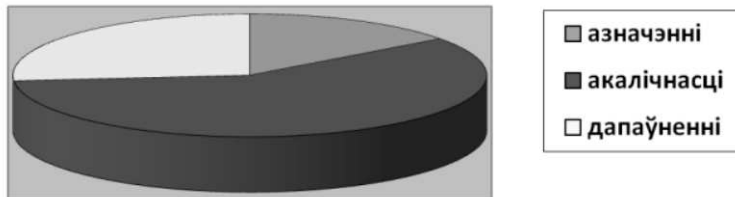
Неабходна адзначыць, што эліптычныя канструкцыі з адасобленымі дапаўненнямі назіраюцца рэдка.

Як паказалі даследаванні, часам назіраюцца эліптычныя канструкцыі з **адасобленымі членамі сказа** (гл. Дыяграму). Функцыянаванне падобных канструкцый абумоўлена некалькімі фактарамі. Важным фактарам выступаюць умовы адасаблення. Граматычныя ўмовы адасаблення спрыяюць разгортванню сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры, што дае магчымасць лексемам узаемадзейнічаць паміж сабой на аснове рознай сінтаксічнай сувязі. Протыпастаўленне выражанага і нявыражанага (камунікатыўныя

ўмовы адасаблення) прадвызначае дадатковае ўскладненне і ўзмацненне сэнсавай важнасці адасаблення. Сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць пераразмяркоўваць семантычныя функцыі кампанентаў: адасоблены член страчвае якасці дадатковага паведамлення і становіцца сэнсавай дамінантай выказвання.

Таксама важным фактарам функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова выступае характар сінтаксічнай сувязі паміж адасобленым членам і незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй. Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж адасобленым членам сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка ажыццяўляецца на аснове паўпрэдыкатыўнай (адасоблены азначэнні і акалічнасці) і далучальнай (адасоблены акалічнасці і дапаўненні) сувязі. Іншыя віды сувязі (атрыбутыўная або паясняльна-ўдакладняльная) прадвызначаюць сінтаксічную сувязь з недзеяслоўнымі кампанентамі, таму з эліпсаваным выказнікам не ўзаемадзеюць. Паўпрэдыкатыўныя адносіны прадвызначаюць наяўнасць дадаковай мадальнасці і тэмпаральнасці, якая мае індикатыўны характар.

Важным фактарам выступае структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць і ўзамадзеянне паміж сінтаксічнай пазіцыяй выказніка і адасабленнем. Паўпрэдыкатыўная сінтаксічная сувязь мае двухбаковы характар і таму падразумявае структурна-сэнсавую ўзаемаабумоўленасць паміж адасобленым членам і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка. Характар далучальнай сувязі (аднабаковы) прадвызначае ўзаемадзеянне далучэння з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка. Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі сказа маюць нізкую ступень рэгулярнасці. Функцыянаванне эліптычных канструкцый з адасобленымі членамі сказа рэгулюецца структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі.

Бібліяграфічны спіс

1. Л. І. Бурак, *Далучэнне ў сучаснай беларускай мове*, навук. рэд. М. А. Жыдовіч, Мінск 1975.

2. И. Ф. Вардудль, *К вопросу о явлении эллипсиса*, [в:] *Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса*, отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Москва 1969, с. 59–70.
3. В. М. Григорьева, *Устойчивые словосочетания и обороты, наиболее употребительные в немецкой научной литературе: учеб.-метод. пособие*, Москва 1978.
4. Е. В. Грудева, *Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте*, Череповец 2007.
5. Е. Исаева, *Запрещающие факторы эллипсиса подлежащего во втором компоненте сложносочиненного предложения*, [в:] *Сборник научно-методических материалов к лекциям для слушателей ФПК: в помощь преподавателю русского языка как иностранно-го: в 2 ч., ч. 2.*, Москва 1982, с. 257–270.
6. О. М. Мунгалова, *Семантико-синтаксические и функциональные особенности номинальных структур в испанском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Москва 1976.
7. Е. Н. Ширяев, *Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций*, [в:] *Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры: межвуз. сб.*, Красноярск 1984, с. 11–21.
8. A. Corr, *Ellipsen: Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch*, Saarbrücken 2008.
9. S. Dentler, *Verb und Ellipse im heutigen Deutsch: zum "Fehlen" verbhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis*, Göteborg 1990.
10. L. Jose, *Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse?* "Bull. de la Soc. Linguistique de Paris" 2001, vol. 96, № 1, p. 207–226.
11. K. Kearns, *Epistemic verbs and zero complementizer*, "English Language a. Linguistics" 2007, vol. 11, № 3, p. 475–505.
12. H. M. Lehman, *Zero subject relative constructions in American and British English*, [w:] *New frontiers of corpus research*, Amsterdam 2002, p. 163–177.
13. M. McShane, *Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech*, "Slavic & East Europ" 2000, vol. 44, № 2, p. 195–233.
14. J. Merchant, *Fragments and ellipsis*, "Linguistics a. Philosophy" 2004, vol. 27, № 6, p. 661–738.
15. W. Müller, *Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme*, "Sprachwissenschaft" 1990, Bd. 15, N. 3/4, s. 241–366.

16. J. Panevova, *Ellipses and zero elements in the structure of the sentence*, [в:] *Типология. Грамматика. Семантика: сб. ст.*, ред. Н. А. Козинцева, СПб 1998, с. 67–76.
17. E. Szkudlarek, *Kontekstowa elipsa akomodowanych jednostronnie uzupełnień predykatu*, [w:] *Acta Univ. Lodzianensis. Folia Linguistica*, № 38, Łódź, 1998, s. 89–96.
18. A. Uniszewska, *The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP*, “*Glottodidactica*” 2001, vol. 29, p. 139–147.
19. A. Wilhelm, *Asyndese, Ellipse und Null: menage a trois?* [w:] *Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*, München 1998, Bd. 1, s. 187–198

ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS WITH THE ISOLATED MEMBER

SUMMARY

The syntactic structure of constructions with elliptical verbs is analyzed in the article. The means of widening and complication of the syntactical sentence structure which perform as a structural-semantic indicator are determined here. The syntactic connections and relations are revealed on the basis of which the realization of semantic constructions with ellipse of the verb is fulfilled.

The language mechanisms that regulate the functioning of constructions with elliptical verbs were also identified.

Leonarda Dacewicz
Białystok

Nazwy rosyjskich uczelni wyższych w okresie postradzieckim

Transformacja ustrojowa i związane z nią czynniki społeczne i ekonomiczne spowodowały dynamiczny rozwój szkolnictwa wyższego w Rosji. Na rozległym obszarze tego kraju powołano do życia tysiące nowych uczelni, zarówno państwowych, jak i prywatnych. Powoływanie nowych szkół wyższych jest odpowiedzią na potrzeby kształcenia specjalistów dla nowych dziedzin gospodarki i dynamicznie rozwijających się różnorodnych form życia społecznego.

Ze względu na znaczną liczebność jako baza reprezentacyjna w niniejszym opracowaniu posłużyły głównie nazwy uczelni Moskwy i Petersburga¹.

Nazewnictwo szkół wyższych nie spotkało się z większym zainteresowaniem badaczy, co jest zupełnie zrozumiałe. Po pierwsze, liczba tych nazw jest zdecydowanie mniejsza w zestawieniu z ogromną liczbą nazw podmiotów gospodarczych, które pojawiły się w okresie transformacji ustrojowej, po drugie, cechuje je swego rodzaju schematyzm, żeby nie powiedzieć „monotonia semantyczno-strukturalna”, zwłaszcza w porównaniu z różnorodnością, innowacyjnością strukturalną i semantyczną, którą odnotowano w innych grupach nazw chrematonimicznych, np. nazwach firm, zakładów usłu-

¹ Źródłem materiału badawczego jest portal internetowy *Rossijskoje obrazowanie. Abiturient 2010*, który zawiera około 400 różnego typu szkół wyższych funkcjonujących w wymienionych miastach. Dla porównania: Informator OPI (2003, t. 2), który stanowił podstawę źródłową do analizy nazw polskich uczelni, zawiera 387 chrematonimów (bez jednostek filialnych). Informator OPI z 2006 r. notuje ponad 500 uczelni, patrz: L. Dacewicz, *Nazwy polskich uczelni wyższych – tradycja i współczesność*, [w:] *Nowe nazwy własne. Nowe tendencje badawcze*, Kraków 2007, s. 521–528.

wych, sklepów². Jeśli przyjrzeć się uważniej onimom służącym do identyfikacji uczelni, to można stwierdzić, że powołanie licznych nowych placówek dydaktyczno-naukowych pociągnęło za sobą potrzebę różnicowania i wzbogacania tego nazewnictwa o nowe elementy składowe, co dało się zauważyć m.in. w częściowo opracowanych nazwach polskich uczelni wyższych³.

W niniejszym opracowaniu kwestie terminologiczne nie stanowią przedmiotu szczegółowych rozważań, niemniej jednak należy powiedzieć, jakie miejsce zajmują nazwy uczelni w szerokiej i wąskiej definicji chrematonimii.

Jak wynika z przeglądu teorii na temat zakresu badawczego chrematonimii, dokonanego przez A. Gałkowskiego, między poglądami badaczy rosyjskich, czeskich i słowackich (prekursorzy tej dyscypliny onomastyki) w dziedzinie chrematonomastyki występuje wiele metodologicznych podobieństw, a jednocześnie zasadniczych różnic, które skutkują polaryzacją poglądów w innych krajach słowiańskich. Onomaści czescy i słowaccy są zwolennikami bardzo szerokiej i otwartej definicji chrematonimów, obejmującej „nazwy wszystkich nieożywionych realiów związanych z ludzką aktywnością”. Wśród kilkunastu kategorii nazewniczych, związanych z twórczą i wytwórczą działalnością człowieka znalazły się *instytucjonimy* lub *ergonimy* – nazwy organizacji oraz instytucji (państwowych, wojskowych, społecznych, gospodarczych, politycznych, edukacyjnych, kulturalnych, kościelnych itp.)⁴.

Z kolei w onomastyce rosyjskiej chrematonim jest postrzegany jako „nazwa pojedynczego produktu kultury materialnej, czyli unikatonom, i umieszczany nie w stosunku nadrzędności pionowej do innych obiektów związanych z działalnością ludzką, ale poziomej równorzędności z takimi klasami onimicznymi, jak:

² Por. E. Rzetelska-Feleszko, *Obecne nazwy firmowe w Polsce i w Europie*, „Onomastica” XLIII, 1998, s. 267–281; M. Siwiec, *Nazwy handlowe i ich uwarunkowania społeczno-komunikacyjne*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 543–555; B. Frankowska-Kozak, *Logonimy podmiotów gospodarczych w północno-zachodniej Polsce w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku*, Szczecin 2010.

³ B. Walczak, *Uniwersytet w Poznaniu: nazwy uczelni i budynków*, [w:] *Język polski – historia i współczesność*, Poznań 1995, s. 9–20; E. Breza, *Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998, s. 352; M. Szelewski, *Pragmatyczna interpretacja ergonimów komercyjnych na przykładzie nazw szkół językowych*, „Onomastica” XLIX, 2004, s. 165–179; L. Dacewicz, *Nazwy polskich uczelni...*, op. cit.; L. Dacewicz, *Nazwy polskich i białoruskich uczelni wyższych*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Droga ku wzajemności*, Grodno 2009, s. 374–378.

⁴ A. Gałkowski, *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej. Onomastyczne studium porównawcze na materiale polskim, włoskim, francuskim*, Łódź 2008, s. 20, 22; M. Majtan, *Klasyfikacja chrematonymie*, [w:] *Chrematonyma z hlediska teorie a praxe*, red. R. Šrámek, L. Kuba, Brno 1989, s. 7–13.

- a) bionimy (antroponimy – nazwy własne ludzi, zoonimy – nazwy własne zwierząt, fitonimy – nazwy własne roślin);
- b) toponimy – nazwy własne miejsc;
- c) anemonimy – nazwy własne wiatrów, huraganów, tajfunów;
- d) ergonimy – nazwy własne instytucji, organizacji; (...)”⁵.

Rosyjski punkt widzenia w kwestii chrematonimii to definicja zawężona do nazw obiektów kultury materialnej, np. dzieła artystyczne, instrumenty muzyczne, wyroby jubilerskie, broń itp.⁶

A. Gałkowski opiera się na szerokiej kulturowej definicji chrematonimii i formule użytkowości językowej. Przez użytkowość chrematonimów rozumie potencjał pragmatyczno-komunikacyjny. Chrematonimami użytkowymi są wszystkie nazwy własne, będące językowym dowodem ludzkiej aktywności w różnych obszarach kulturowych życia publicznego: przestrzeni społecznej, gospodarczej, kulturalnej, artystycznej, technicznej, edukacyjnej, naukowej itd. „Przestrzenie te w każdym rozwiniętym kraju świata przepełnione są nazwami obiektów, organizacji, instytucji, które sterują różnymi aspektami funkcjonowania człowieka w „nowoczesnej cywilizacji”⁷.

Termin *ergonim*, używany w odniesieniu do nazw organizacji, zakładów przemysłowych, klubów sportowych, instytucji, w tej liczbie i uczelni wyższych odnotowano w słowniku rosyjskiej terminologii onomastycznej N. Podolskiej: „*Эргоним – Разряд онима. Собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка*”, pr. *Академия наук (АН), Московский Государственный университет (МГУ), Международный астрономический союз (МАС)*⁸.

Wymienione wyżej terminy przyjęły się w polskiej terminologii chrematonimicznej, np. E. Breza nazwy instytucji, przedsiębiorstw, partii, organizacji, stowarzyszeń klasyfikuje jako *ergonimy* lub *instytucjonimy*, E. Jakus-Borkowa używa tych terminów w odniesieniu do nazw organizacji i instytucji naukowych, stowarzyszeń astronomicznych oraz komisji dla ustalania nazw ciał niebieskich⁹.

⁵ A. Gałkowski, *Chrematonimy...*, s. 21; Н. В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва 1978.

⁶ А. В. Суперанская, *Общая теория имени собственного*, Москва 1973, s. 190–191.

⁷ A. Gałkowski, *Chrematonimy...*, s. 51.

⁸ Н. В. Подольская, *Словарь...*, s. 166; А. В. Суперанская, *Товарные знаки и знаки обслуживания в России*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 528.

⁹ E. Breza, *Nazwy obiektów...*, s. 348; E. Jakus-Borkowa, *Chrematonimia kosmiczna*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, Olsztyn 2003, s. 206.

Jak wynika z powyższych rozważań, nazwy uczelni, szkół wyższych, zgodnie z aktualnym stanem badań, są określane mianem *ergonimów* lub *instytucjonimów*, które należą do ogólnego zbioru *chrematonimów* (pogląd czeski, słowacki, polski) lub stanowią odrębną kategorię nazw (pogląd rosyjski).

Ergonimy lub instytucjonimy wychodzą poza obręb tradycyjnej definicji nazw własnych, bowiem tworzą złożenia wieloskładnikowe (zestawienia), czasami neologiczne, hybrydalne. Tego typu strukturom bardziej odpowiada etykieta metajęzykowa „wyrażenie proprialne”¹⁰.

Przedmiotem uwagi niniejszego opracowania, które ma charakter wstępnego rozpoznania wskazanego zagadnienia, będzie analiza nazw rosyjskich uczelni wyższych, uwzględniająca ich strukturę i wartość informacyjną. Warto też przy okazji dokonać chociażby ogólnego porównania z opisanymi już nazwami uczelni polskich¹¹.

Nazewnictwo rosyjskich uczelni odznacza się różnorodnością, jeśli chodzi o udział elementów informacyjnych i dyferencyjnych oraz szyk tych elementów w zestawieniu. Ta różnorodność jest niejako wymuszona koniecznością dyferencjacji przy dużej liczbie uczelni w jednym mieście, czego przykładem jest Moskwa (ponad 320 różnego typu uczelni). Poza tym, jak wykazały dotychczasowe badania, nominacja w grupie chrematonimów ma zwykle charakter zamierzony i celowy, czyli jest to nominacja konwencjonalna, której zadaniem jest wyodrębnienie danego obiektu spośród innych podobnych obiektów¹². We współczesnym świecie wśród rosnącej wciąż liczby komunikatów określony wytwór ludzkiego działania musi legitymować się konkretną osadzoną w kontekście kulturowym nazwą.

W zasobie ergonimów identyfikujących uczelnie poszczególne modele nazewnicze różnią się między sobą liczbą elementów składowych i kolejnością ich występowania. Wszystkie zawierają podstawowy apelatywny człon utożsamiający, który informuje o charakterze nazywanego obiektu, a mianowicie: *институт, университет, академия, высшая школа, высшее училище, консерватория*. W nowej rosyjskiej rzeczywistości najbardziej popularnym typem uczelni są instytuty (np. w Moskwie około 200). W Polsce instytuty na ogół stanowią część składową większych jednostek nauko-

¹⁰ A. В. Суперанская, *Ономастические проблемы начала XXI века*, [w:] *Nowe nazwy własne. Nowe tendencje badawcze*, red. A. Cieślukowa, B. Czopek-Kopciuch, K. Skowronek, Kraków 2007, s. 38; A. Gałkowski, *Chrematonimy...*, s. 352.

¹¹ L. Dacewicz, *Nazwy polskich uczelni...*, s. 521–528.

¹² Cz. Kosyl, *Chrematonimy*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, *Encyklopedia kultury polskiej*, t. 2, Wrocław 2001, s. 448.

wo-dydaktycznych (por. wyjątek: Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach), w Rosji są to także odrębne uczelnie, będące prawdopodobnie odpowiednikami polskich placówek używających nazwy *szkola wyższa*. Elementem obligatoryjnym jest też przydawka określająca profil lub zakres kształcenia. Każda nazwa uczelni zawiera dwa wymienione elementy składowe w kolejności: człon utożsamiający + określenie profilu kształcenia, np. *Институт истории культур, Институт менеджмента и бизнеса, Институт мировой экономики и информатизации, Академия национальной безопасности обороны и правопорядка, Высшая школа психологии*; te dwa elementy występują też w odwrotnym szyku, np. *Военный университет, Восточный университет, Социально-экономический институт*.

Nazw uczelni, reprezentujących wymieniony dwuelementowy model, jest stosunkowo dużo, ale głównie z członem utożsamiającym *институт*. Przeważają instytucjonimy w postaci rozbudowanych deskrypcji jednostkowych. Oprócz obligatoryjnych członów zawierają one w swej strukturze dodatkowe elementy informacyjne lub dyferencyacyjne. W nazwach strukturalnie rozwiniętych szyk: określenie profilu kształcenia + człon utożsamiający, jest dość częsty. Najliczniejszą grupę nazw strukturalnie rozwiniętych tworzą instytucjonimy, w których występuje przydawka określająca lokalizację, np. *московский, санкт-петербургский*, wskazująca na własność przydawka *государственный*, na przynależność państwową: *российский (русский)*, na międzynarodowy zasięg: *международный*, na narodowy charakter: *национальный*. Ponadto mamy pojedyncze nazwy z określeniem *столичный, славянский, современный* i inne. Stosunkowo niewielka liczba nazw rosyjskich uczelni zawiera w swej strukturze nazwy upamiętniające.

W zbiorze rosyjskich instytucjonimów identyfikujących uczelnie wyodrębniono nazwy, które zawierają od dwóch do trzynastu elementów, np. dwuelementowe: *Военный университет, Восточный университет, Институт психоанализа, Гуманитарный институт*, ale i wieloelementowe: *Военная академия Ракетных войск стратегического назначения имени Петра Великого Министерства обороны Российской Федерации*. W strukturze tej ostatniej można wyróżnić kilka odrębnych nazw własnych: nazwę rodzaju wojsk: *Ракетные войска стратегического назначения*, antroponim upamiętniający: *Петр Великий*, nazwę państwowej struktury administracyjnej: *Министерство обороны*, nazwę państwa: *Российская Федерация*. Tego typu wyrażenie proprialne z pewnością nie spełnia zasady ekonomii językowej, ale posiada wysoki stopień informacyjności.

Typy modeli nazewniczych rosyjskich uczelni są prezentowane w ko-

lejności uwzględniającej rodzaj i szyk występujących w nich składników. Najliczniejszą grupę tworzy najprostszy model: człón utożsamiający + przydawka określająca profil kształcenia, np. *Академия права и управления, Академия труда и социальных отношений, Академия хорового искусства, Институт бизнеса и права, Институт педагогики и психологии, Институт гуманитарного образования, Институт рыночной экономики, социальной политики и права, Институт международных экономических связей, Высшая школа приватизации и предпринимательства* (w Moskwie); *Институт бизнеса и права, Институт биологии и психологии человека, Институт экономики и финансов, Академия гражданской авиации* (w Sankt-Petersburgu); sporadycznie z dodatkowym elementem wyróżniającym w postaci nazwy upamiętniającej, np. *Институт театрального искусства им. П. М. Ершова* (Moskwa), *Академия русского балета им. А. Я. Вагановой* (Sankt-Petersburg). Odwrotny szyk obligatoryjnych elementów prezentują pojedyncze egzemplifikacje: *Гуманитарный институт, Гуманитарно-экологический институт, Социально-экономический институт, Военный университет, Восточный университет* (Moskwa).

Przydawkę określającą lokalizację zawiera w swym składzie znaczny procent nazw uczelni, w kompozycji z różnymi innymi elementami:

– przydawka nazywająca lokalizację + przydawka określająca profil kształcenia + człón utożsamiający (czasami z nazwą upamiętniającą), np. *Московская гуманитарно-техническая академия, Московский банковский институт, Московский гуманитарный университет, Санкт-Петербургский христианский университет, Санкт-Петербургская акмеологическая академия, Московский гуманитарный институт имени Е. Р. Дашковой*;

– przydawka nazywająca lokalizację + człón utożsamiający + przydawka określająca profil kształcenia (+ nazwa upamiętniająca), np. *Московская академия экономики и права, Московский институт аналитической психологии и психоанализа, Московский университет государственного управления, Санкт-Петербургский институт машиностроения, Московский институт открытого образования имени Н. Н. Халеджана, Санкт-Петербургский институт права им. принца П. Г. Ольденбургского*;

– przydawka nazywająca lokalizację + określenie *государственный* (państwowy) + człón utożsamiający (+ nazwa upamiętniająca); są to nazwy uniwersytetów istniejących w dawnym ZSRR, np. *Воронежский государственный университет, Горьковский государственный университет, Санкт-Петербургский государственный университет, Воронежский*

государственный университет, Иркутский государственный университет им. А. А. Жданова, Московский государственный университет им. Ломоносова;

– przydawka nazywająca lokalizację + określenie *государственный* (państwowy) + przydawka określająca profil kształcenia + członek utożsamiający (+ nazwa upamiętniająca), np. *Московский государственный лингвистический университет, Московский государственный индустриальный университет, Московский государственный социально-гуманитарный институт, Санкт-Петербургский государственный аграрный университет, Санкт-Петербургский государственный архитектурно-строительный университет, Санкт-Петербургская государственная химико-фармацевтическая академия, Московский государственный гуманитарный университет имени М. А. Шолохова, Московский государственный художественно-промышленный университет С. Г. Строганова, Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия им. С. М. Кирова, Санкт-Петербургский государственный медицинский университет им. академика И. П. Павлова;* wyjątkowo ze zmienionym szykiem: *Московский педагогический государственный университет;*

– przydawka nazywająca lokalizację + określenie *государственный* + członek utożsamiający + przydawka określająca profil kształcenia (+ nazwa upamiętniająca), np. *Московская государственная академия водного транспорта, Московский государственный университет инженерной экологии, Московский государственный институт международных отношений; Санкт-Петербургская государственная академия театрального искусства, Санкт-Петербургский государственный университет кино и телевидения, Московская государственная академия тонкой химической технологии имени М. В. Ломоносова, Санкт-Петербургская государственная академия физической культуры им. П. Ф. Лесгафта;*

– przydawka nazywająca lokalizację + określenie *международный* + członek utożsamiający + przydawka określająca profil kształcenia + członek dyferencjacyjny, np. *Московская международная высшая школа бизнеса МИРБИС;*

– przydawka nazywająca lokalizację + określenie *городской* (miejski) + przydawka określająca profil kształcenia + członek utożsamiający, np. *Московский городской педагогический университет, Московский городской психолого-педагогический университет.*

Do określenia lokalizacji nie zawsze używane są nazwy ojkoniczne, np. *Невский институт языка и культуры, Балтийский институт*

экологии политики и права, Северо-Западная академия государственной службы.

Oprócz wymienionych modeli z określeniem lokalizacyjnym występuje kilkanaście nazw uwzględniających inne niż wymienione wyżej elementy informacyjne (*новый* – nowy, *открытый* – otwarty, *первый* – pierwszy, *областной* – regionalny, *вечерний* – wieczorowy) lub indywidualny szyk wyrazów, np. *Московский новый юридический институт, Первый Московский юридический институт, Московский государственный открытый университет, Московский государственный областной университет, Московский государственный вечерний институт*; z ogólną i szczegółową informacją odnośnie zakresu kształcenia: *Московский государственный технический университет гражданской авиации, Московский технический университет связи и информатики, Санкт-Петербургский государственный технологический университет растительных полимеров.*

Przynależność państwowa wyrażona przymiotnikiem *российский* (rosyjski) występuje w licznych nazwach:

– przydawka określająca przynależność państwową + przymiotnik *государственный* + człon utożsamiający + określenie profilu kształcenia (+ nazwa upamiętniająca), np. *Российский государственный университет физической культуры, спорта и туризма, Российский государственный университет нефти и газа имени И. М. Губкина*;

– przydawka określająca przynależność państwową + przymiotnik *государственный* + określenie profilu kształcenia + człon utożsamiający (+ nazwa upamiętniająca), np. *Российский государственный медицинский университет, Российский государственный социальный университет* (Moskwa); *Российский государственный гидрометеорологический университет* (Sankt-Petersburg); *Российский государственный технологический университет имени К. Э. Циолковского, Российский государственный геологоразведочный университет имени Серго Орджоникидзе* (Moskwa); *Российский государственный педагогический университет имени А. И. Герцена* (Sankt-Petersburg);

– przydawka określająca przynależność państwową + człon utożsamiający + określenie profilu kształcenia (+ nazwa upamiętniająca), np. *Российская академия адвокатуры и нотариата, Российская академия живописи, ваяния и зодчества Российская академия правосудия, Российская школа частного права, Российская академия музыки имени Гнесиных*;

– przydawka określająca przynależność państwową + określenie profilu kształcenia + człon utożsamiający (+ nazwa upamiętniająca), np. *Рос-*

сийская экономическая школа; Российская экономическая академия имени Г. В. Плеханова, Российский химико-технологический университет имени Д. И. Менделеева, Российский православный институт святого Иоанна Богослова.

Określenie *государственный* informujące o własności państwowej najczęściej występuje w połączeniu z przydawkami *московский, санктпетербургский* i *российский* (zob. wyżej); w nielicznych nazwach bez tych określeń, np. *Государственный технологический университет, Государственный университет управления, Государственная академия славянской культуры, Государственный институт русского языка имени А. С. Пушкина.*

Kilka nazw zawiera określenie *всероссийский* (wszechrosyjski), np. *Всероссийская академия внешней торговли, Всероссийская государственная налоговая академия, Всероссийский государственный университет кинематографии им С. А. Герасимова*; w kilku występuje określenie *национальный* (narodowy), np. *Национальный институт бизнеса, Национальный институт современного дизайна, Национальный институт имени Екатерины Великой, Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ.*

Międzynarodowy charakter części uczelni jest sygnalizowany w nazwach: *Международная академия маркетинга и менеджмента, Международный гуманитарно-лингвистический институт, Международный славянский институт, Международный независимый эколого-политологический университет; Международный институт рекламы, Международный институт экономики и права; Международный университет в Москве; Евразийский открытый институт; Европейский Университет Права JUSTO; Славянский деловой институт.*

Odniesienie do innych narodowości lub cywilizacji znalazło odzwierciedlenie w nazwach: *Международный еврейский институт экономики финансов и права, Московский Исламский Университет, Петербургский институт иудаики.*

Specjalną grupę tworzą szkoły, które umownie można określić jako uczelnie okolorządowe (ogólnorządowe, ministerialne, prezydenckie). Obligatoryjnymi elementami tych instytucjonimów jest członek utożsamiający, określenie profilu kształcenia i nazwa struktury rządowej, do której dana uczelnia należy, czy też przy której funkcjonuje. Układ wskazanych elementów składowych w poszczególnych nazwach jest zróżnicowany (por. wskazane wyżej modele): *Академия народного хозяйства при Правительстве РФ, Финансовая академия при Правительстве Российской Федерации, Институт бизнеса и делового администрирования*

ния Академии народного хозяйства при Правительстве РФ, Академия бюджета и казначейства Министерства Финансов, Академия Министерства Генеральной прокуратуры Российской Федерации, Академия управления Министерства внутренних дел Российской Федерации, Академия экономической безопасности Министерства внутренних дел Российской Федерации, Академия Государственной противопожарной службы МВД России, Академия Федеральной службы безопасности Российской Федерации, Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Российской Федерации, Общевоинская академия Вооруженных Сил Российской Федерации; z przydawką lokalizującą, np. *Московский пограничный институт Федеральной службы безопасности Российской Федерации*, *Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации*; ze wskazaniem na międzynarodowy zasięg: *Международный юридический институт при Министерстве юстиции Российской Федерации*.

Niektóre nazwy zawierają „nadmiar informacji” w postaci podwójnego określenia przynależności państwowej, np. *Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации*, *Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации*.

Szkoły wyznaniowe reprezentują następujące struktury: *Библейско-богословский институт святого апостола Андрея*, *Российский православный институт святого Иоанна Богослова*, *Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный Университет*, *Свято-Филаретовский православно-христианский институт*, *Санкт-Петербургский христианский университет*.

Człon utożsamiający *училище* (szkoła, na ogół o specjalistycznym profilu) identyfikuje uczelnie artystyczne: *Высшее театральное училище им. Б. В. Шуккина*, *Высшее театральное училище им. М. С. Щепкина*.

Struktura nielicznych rosyjskich nazw uczelni oprócz obligatoryjnego członu informacyjnego zawiera specjalny element identyfikacyjno-dyferencyjny. Występuje najczęściej pod postacią pojedynczego wyrazu (czasami łańcuchowego), wyróżniającego nominowaną jednostkę, może mieć charakter konotujący, być nazwą znaczącą lub być całkowicie asemantyczny dla odbiorcy. W grupie nazw informacyjnych element identyfikacyjno-dyferencyjny raczej nie zwiększa w istotny sposób oddziaływania reklamowego, ale może zwrócić uwagę odbiorcy, czyli potencjalnego studenta, np. *Европейский университет права JUSTO*, *Институт экономики и финансов “Синергия”*, *Московская международная высшая школа бизнеса МИРБИС* (= мировой бизнес), *Московский институт телевидения*

и радиовещания “Останкино”, Балтийский государственный технический университет “Военмех” им. Д. Ф. Устинова.

Warto zwrócić uwagę na poszerzenie zakresu nazwy *uniwersytet* w dobie postradzieckiej. W poszczególnych rosyjskich źródłach leksykograficznych, w definicji słowa *университет* zakres kształcenia jest określany ogólnie lub z wyszczególnieniem nauk humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych, zaś tradycyjne nazwy uczelni określanych mianem uniwersytetów mają charakter dość ogólny, uniwersalny (np. *Санкт-Петербургский государственный университет*, *Воронежский государственный университет*). Przykłady definicji: университеты, высшие учебно-научные заведения, ведущие подготовку специалистов по совокупности дисциплин, составляющих основы научного знания (БСЭ 1977, t. 27); университет, высшее учебно-научное заведение с различными гуманитарными и естественно-математическими отделениями/факультетами (МАС 1984, t. IV).

W jednym z najnowszych słowników języka rosyjskiego, uwzględniającego aktualnie używaną leksykę, definicja słowa *университет* wskazuje na włączenie w zakres kształcenia uniwersyteckiego kierunków technicznych, inżynierskich: университет Высшее учебное заведение, на разных факультетах которого преподаются предметы, касающиеся одной отрасли знаний, например, экономики, инженерии и т. п. (ТСРЯ 2006). Właśnie ta definicja odzwierciedla aktualny stan faktyczny. W szkolnictwie wyższym i nazewnictwie uczelni rosyjskich w okresie postradzieckim nastąpiły znaczące zmiany. W Moskwie, Petersburgu i innych miastach pojawiły się uniwersytety o wąkospecjalistycznym zakresie kształcenia, który jest uwzględniony w nazwach tych uczelni. Znaczna ich liczba bierze się stąd, że na początku lat 90. XX w. część instytutów uzyskała status uniwersytetów (ТСРЯ, 1009), np. *Московский государственный агроинженерный университет*, *Московский государственный индустриальный университет*, *Московский государственный строительный университет*, *Московский государственный текстильный университет*, *Московский государственный технический университет*, *Санкт-Петербургский государственный аграрный университет*, *Московский государственный художественно-промышленный университет С. Г. Строганова*; inny model: *Московский государственный университет геодезии и картографии*, *Московский государственный университет дизайна и технологии*, *Московский государственный университет инженерной экологии*, *Московский государственный университет пищевых производств*, *Московский государственный университет приборостроения и информати-*

ки, Московский государственный университет прикладной биотехнологии, Санкт-Петербургский государственный университет технологии и дизайна, Санкт-Петербургский государственный университет водных коммуникаций.

Wymienione nazwy odzwierciedlają wąsko specjalistyczny profil, który nie ma nic wspólnego z cechą *uniwersalności*, z ideą uniwersytetu, która była kultywowana przez kilka stuleci. Warto zwrócić uwagę, że identyczne zjawisko ma miejsce w chrematonimicznej przestrzeni współczesnego języka polskiego, np. Uniwersytet Techniczno-Przyrodniczy im. J. J. Śniadeckich w Bydgoszczy, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.

W wykazach rosyjskich uczelni w większości przypadków obok pełnych, opisowych form w nawiasie podane są ich formy skrócone. W przypadku niezbyt rozbudowanych tradycyjnych nazw skróty nietrudno rozszyfrować, np. МГУ – *Московский государственный университет*, МАИ – *Московский авиационный институт*, natomiast rozwinięcie skrótów wielowyrazowych nazw uczelni powołanych współcześnie, czyli mniej znanych, przypuszczalnie sprawia znaczne trudności, a wręcz jest niemożliwe, zwłaszcza w sytuacji tak dużej ilości nowych placówek naukowo-dydaktycznych, np. МИАПП – *Московский институт аналитической психологии и психоанализа*, ПГУПС *Петербургский государственный университет путей сообщения*. W skrótach instytucjonimów nie zawsze uwzględniana jest cała nazwa, np. ВАРВСН – *Военная академия Ракетных войск стратегического назначения имени Петра Великого Министерства обороны Российской Федерации*, АФСБ – *Академия Федеральной службы безопасности Российской Федерации*. Skróty zapewne są używane w obiegu wewnętrznym, np. w dokumentacji, żeby nie powtarzać wielokrotnie długiej nazwy. Ten sam skrót może oznaczać dwie uczelnie, np. МБИ – *Московский банковский институт* i *Московский бухгалтерский институт*.

Zdecydowana większość nazw nadanych rosyjskim uczelniom, funkcjonującym w nowej rzeczywistości polityczno-społecznej, charakteryzuje się wysokim współczynnikiem pragmatyczności. Są to *nomina propria* zawierające konkretną informację o charakterze i zakresie działalności nazywanej instytucji i jej lokalizacji. Założyciele nowych uczelni zapewne kierowali się potrzebą przekazania informacji o zakresie, w jakim odbywa się kształcenie i potrzebą reklamowania, przyciągnięcia uwagi potencjalnych kandydatów ubiegających się o indeks, poprzez konkretyzację informacji. Największe zmiany nastąpiły w użyciu nazwy *uniwersytet* stosowanej w odniesieniu do szkół o profilu ścisłym: technicznym, technologicznym, medycznym i przy-

rodniczym. Najwięcej nowo powołanych uczelni to instytuty, czyli stosunkowo nieduże, wąsko specjalistyczne szkoły wyższe.

Nazwy polskich i rosyjskich uczelni łączą podobieństwa, ale też dzielą wyraźne różnice. Jako wzorcowe teoretycznie można uznać takie nazwy, które zawierają informację o zakresie kształcenia i lokalizacji, np. *Санкт-Петербургский государственный морской технический университет*, *Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Białymstoku*. Tę wartość informacyjną reprezentuje znaczny procent nazw uczelni w obu krajach. Inna sprawa, że nazwa szkoły dość często jest nieadekwatna w stosunku do oferty edukacyjnej. Szkoły o profilu ekonomicznym czy też administracyjnym prowadzą takie kierunki jak filologia, kulturoznawstwo, pedagogika itd. Jeśli chodzi o strukturę, to zasadnicza różnica dotyczy szyku poszczególnych członów zestawienia stanowiącego nazwę. W nazwach polskich obowiązuje szyk: człon utożsamiający + określenie zakresu kształcenia (np. *uniwersytet*, *akademia*), który najczęściej stoi na pierwszym miejscu, czasami poprzedza go przydawka lokalizacyjna, np. *Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie* (wyjątek stanowi *Lingwistyczna Szkoła Wyższa* – zabieg zmiany szyku zwraca uwagę na profil kształcenia). W nazwach rosyjskich występuje we wskazanym szyku, np. *Российская академия адвокатуры и нотариата*, ale również w odwrotnym, na końcu lub w środku zestawienia, np. *Московский педагогический государственный университет*, *Московский государственный гуманитарный университет имени М. А. Шолохова*. Wśród polskich nazw dawnych, tradycyjnych dominują człony utożsamiające typu *akademia*, *politechnika*, *uniwersytet*, rzadko *szkoła wyższa*, wyjątkowo *szkoła główna*, nowe uczelnie ze względu na swą specyfikę przeważnie zawierają element *szkoła wyższa*, w Rosji wśród nowych uczelni dominuje nazwa *instytut*, do częstych należy *uniwersytet* i *akademia*.

Nazewnictwo polskich i rosyjskich uczelni różni też pisownia. Poszczególne człony w nazwach polskich pisze się wielką literą, w rosyjskich – małą.

W Polsce Ludowej uczelnie stanowiły własność państwa (oprócz ATK i KUL), więc nie było potrzeby umieszczania tej informacji w nazwie. Wyjątek stanowiły dwie uczelnie artystyczne (*Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. L. Solskiego w Krakowie*, *Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna im. Leona Schillera w Łodzi*). Dopiero w okresie transformacji ustrojowej ponad 30 nowo utworzonych szkół wyższych otrzymało w nazwie element „państwowa” w opozycji do masowo powoływanych prywatnych szkół wyższych, np. *Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Suwałkach*, *Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu*. W nazwach państwowych uczelni rosyjskich element *государственный* w zasadzie występował obligatoryjnie.

Z kolei określenie przynależności narodowej przy pomocy przydawki *российский* można uznać za cechę charakterystyczną nazewnictwa uczelni u naszych wschodnich sąsiadów (zob. wyżej). Z pewnością była to ważna informacja w okresie istnienia Związku Radzieckiego, natomiast w czasach współczesnych, gdy Federacja Rosyjska jest odrębnym państwem, obecność określenia *российский* w około 30 nazwach uczelni moskiewskich można interpretować, jako „nadmiar informacji”. Inna sprawa, że zmiany lub modyfikacje nazw uczelni, zwłaszcza tych z ugruntowaną pozycją i tradycjami, w związku ze zmianami ustrojowymi, politycznymi czy administracyjnymi, nie zawsze są zabiegiem łatwym i koniecznym.

Cechą charakterystyczną ergonimów jest obecność nazw upamiętniających postaci ze świata nauki, literatury, sztuki, wybitnych polityków, władców, o czym świadczy nazewnictwo ponad 70 polskich szkół wyższych, z czego znaczny procent stanowią uczelnie artystyczne (dane z 2006 r.), rzadziej to zjawisko ma miejsce wśród ujętych w opracowaniu uczelni rosyjskich (np. *Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego w Katowicach*, *Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II*, *Российский государственный технологический университет имени К. Э. Циолковского*, *Санкт-Петербургская государственная консерватория им. Н. А. Римского-Корсакова*).

Dokładniejsza językowa i kulturowa analiza podobieństw i różnic, jakie można zaobserwować w strukturze i semantyce polskich i rosyjskich nazw uczelni, wymaga odrębnego opracowania.

Jak wynika z dokonanego przeglądu nazw rosyjskich uczelni, coraz bardziej umiędzynarodowiona, globalna cywilizacja wywiera znaczący wpływ na kształtowanie się propriów, które funkcjonalnie spełniają rolę użytkowych komunikatów nazewniczych w stosunku do instytucji edukacyjnych. W strukturze i semantyce omówionych ergonimów obok cech charakterystycznych dla systemu danego języka narodowego można zaobserwować tendencje uniwersalne, ale też innowacje, twory hybrydalne, które warto rozpoznać i opisać. Sygnalizowany stan rzeczy ilustruje zmiana, jaka pojawiła się w zakresie semantycznym słowa *uniwersytet* i pragmatycznym jego zastosowaniu. W obiegowej opinii uniwersytet posiada większą rangę niż instytut lub akademia, stąd też m.in. coraz częstszy udział tego członu utożsamiającego w nazewnictwie uczelni o wąsko specjalistycznym profilu dydaktycznym i naukowym, w tym medycznych, technicznych i technologicznych.

Warto na zakończenie zaznaczyć, że nazwy uczelni wyższych niosą określoną wartość kulturową – odzwierciedlają tendencje w rozwoju nowoczesnej cywilizacji, realia społeczno-polityczne i gospodarcze danego kraju.

Rozwiązanie skrótów

- БСЭ – *Большая советская энциклопедия*, т. 27, Москва 1977.
 МАС – *Словарь русского языка*, изд. АН, т. IV, Москва 1984.
 ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка начала века. Актуальная лексика*, Москва 2006.

NAMES OF RUSSIAN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION
 IN THE POST-SOVIET PERIOD

S U M M A R Y

The study concerns semantic and structural characteristics of names of Russian universities, academies and other institutions of higher learning. Almost all names are rather schematic. The interesting thing is the changing in sense of term *university*. There are a lot of new universities which names have narrow specialized didactic and scientific characteristics.

Beata Edyta Dworakowska

Białystok

**Ekwiwalencja formalno-estetyczna w rosyjskich
przekładach wierszy księdza Jana Twardowskiego
na przykładzie animizacji**

Zagadnienie ekwiwalencji przekładowej stanowi dominantę naukowego badania przekładu. Pojmowana w sposób wąski oznacza równoważność semantyczną między tekstem wyjściowym (TW) a tekstem docelowym (TD)¹, zaś w sposób szeroki – istnienie pewnej relacji między TD i TW, niezależnie od relacji, które istnieją między dwoma językami². Nie dotyczy ona tylko poziomu językowego, ale i „sytuacji”, która wymaga zastosowania różnych środków stylistycznych.

Problemem ekwiwalencji zajmował się m.in. W. Koller³, który starał się uporządkować pojęcie ekwiwalencji globalnej tekstu. Uważa on ekwiwalencję za pojęcie względne, uwarunkowane historycznie i kulturowo. Autor ten stwierdza, że aby można było mówić o ekwiwalentności tekstu, trzeba wziąć pod uwagę 5 kategorii: ekwiwalencję denotacji (*denotative Äquivalenz*), konotacji (*konnotative Äquivalenz*), normy tekstowej (*tekstnormative Äquivalenz*), pragmatyczną (*pragmatische Äquivalenz*) i formalno-estetyczną (*formal-ästhetische Äquivalenz*)⁴.

Zadaniem ekwiwalencji formalno-estetycznej jest takie przekazanie przez tłumacza tekstu oryginału w języku przekładu, by TD wywoływał

¹ U. Dąmbaska-Prokop, *Mała encyklopedia przekładozawstwa*, Częstochowa 2000, s. 68.

² Por. G. Toury, *In Search of Theory of Translation*, Tel Aviv 1980.

³ W. Koller, *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Heidelberg, 1983; W. Koller, *The Concept of Equivalence and the Object of Translation Studies*, *Target* 7: 2 1995.

⁴ Zob. A. Pisarska, T. Tomaszewicz, *Współczesne tendencje przekładoznawcze*, Poznań 1996, s. 170.

taką samą lub najbardziej zbliżoną reakcję czytelnika przekładu jak TW na czytelnika oryginału. Aby taki efekt osiągnąć nie wystarczy ograniczyć się do wiernego przekładu leksyki. Należy też wziąć pod uwagę cały kontekst, który wymaga odpowiedniego stylu. Koller dodaje, że zastosowanie ekwiwalencji formalno-estetycznej w tekście przekładu oznacza, poza wykorzystaniem odpowiednich możliwości w celu ukształtowania tekstu, np. użycia odpowiednich form, konstrukcji gramatycznych, leksyki, „analogię tworzenia” tekstu. Tłumacz powinien dążyć do zachowania rymu, rytmu i innych środków stylistycznych. Autor stwierdza: „Aufgabe der Übersetzungswissenschaft ist es, die Möglichkeiten formal-ästhetischer Äquivalenz im Blick auf Kategorien wie Reim, Versformen, Rhythmus, besondere stilistische (auch individualstilistische und werkspezifische) Ausdrucksformen in Syntax und Lexik, Sprachspiel, Metaphorik etc. zu analysieren”⁵.

Analiza stylu utworu, rozumianego jako indywidualny sposób uporządkowania, ukształtowania tworzywa językowego, jest niezbędna do wykazania istnienia bądź braku ekwiwalencji formalno-estetycznej. Tłumacz, podobnie jak autor oryginału, tworząc tekst ma możliwość wyboru. Z zasobów języka przekładu czerpie te słowa, formy, konstrukcje, które odpowiadają jego koncepcji tłumaczenia. Jednocześnie jest on zobowiązany do przekazania dominanty stylistycznej tekstu.

Przedmiotem analizy są teksty wierszy księdza Jana Twardowskiego w języku polskim i w przekładzie na język rosyjski⁶. Czytelnik poezji zdaje sobie sprawę z wielkiego bogactwa form, jakimi rozporządza wypowiedź wierszowa. Najważniejszym czynnikiem decydującym o kształcie wiersza jest słowo. Formy poetyckie odzwierciedlają prawidłowości użycia języka. Łatwo się o tym przekonać, rozpatrując różnojęzyczne utwory poetyckie w kontekście ich językowych systemów⁷. Wiersz posiada dwa naturalne układy odniesień: pierwszym jest struktura językowa, drugim – struktura literacka. Konfrontacja sposobów kształtowania wiersza odbywa się pośrednio poprzez konfrontację systemów językowych⁸.

⁵ W. Koller, *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Heidelberg, 1983, s. 253.

⁶ W analizowanych zbiorach: Твардовский Я., *Стихи*, Москва 2006; Твардовский Я., *Специите любить людей*, Москва 2009; *Сделано в Польше, век XX. Антология*. Переводы Андрея Базилевского, Москва 2009; Твардовский Я., *Просьба*, Санкт-Петербург 2010, wiersze J. Twardowskiego na język rosyjski tłumaczyli: Сергей Аверинцев, Наталья Астафьева, Андрей Базилевский, Игорь Баранов, Оксана Басий, Анатолий Гелескул, Марина Осмоловская i Христина Сутра.

⁷ Zob. L. Pszczołowska, *Wiersz – Styl – Poetyka*, Kraków 2002.

⁸ Zob. J. Baluch, *Wiersz i przekład*, Kraków 2007.

Niemal każdą wypowiedź językową można badać z punktu widzenia jej wartości ekspresywnej. Zarówno pisarz, jak i tłumacz mają wielkie możliwości wydobywania ze słowa przez zestawienie go z innymi słowami jego znaczeń utajonych bądź tworzenia znaczeń całkiem nowych. Takie różnorodne zestawienia tworzące nowe sensory nazywa się tropami. Stanowią one integralny składnik stylu, ich wartość nie tkwi w nich samych, ale ujawnia się w kontekście. Wartość ta jest relatywna, ponieważ uzależniona jest od roli, jaką pełnią tropy w określonym tekście i kontekście⁹. Tropy stylistyczne to zabiegi służące organizowaniu kontekstu, intensyfikacji napięć między zakresami pól semantycznych. Jednym z najbardziej rozpowszechnionych przekształceń semantycznych jest metafora i jej poszczególne odmiany, m.in. animizacja. Pełnią one w komunikacji językowym funkcję obrazotwórczą i pojęciowo-intelektualną¹⁰. Metafora jest jednym z najstarszych zjawisk językowo-stylistycznych. Wynika to z faktu, że każde słowo pełnoznaczone może być użyte metaforycznie. Każdy z typów metafor służy ornamentyce tekstu. Metafora jest najczęściej ucieczką od pospolitości i przyziemności.

Są nią także:

„**Animizacja** – odmiana metafory polegająca na nadawaniu przedmiotom nieożywionym, zjawiskom przyrody lub pojęciom abstrakcyjnym atrybutów istot żywych. [...] Jej najczęściej spotykanymi odmianami są personifikacja i antropomorfizacja”¹¹;

„**Antropomorfizacja** – szczególnie przypadek animizacji, polegający na przypisaniu twórcom nieożywionym, zjawiskom natury i kosmosu, roślinom i zwierzętom oraz pojęciom abstrakcyjnym cech fizycznych, psychicznych lub zachowań właściwych człowiekowi. W odróżnieniu od personifikacji [...] ucłowiecza tylko wybrane rysy przedstawionych zjawisk, nie likwidując ich naturalnej bytowej przynależności i nie narzucając im ludzkiej postaci”¹²;

„**Personifikacja** – rodzaj animizacji polegający na przedstawieniu twórców nieożywionych, zjawisk natury i kosmosu, zwierząt, roślin, a zwłaszcza pojęć abstrakcyjnych jako działających lub przemawiających postaci ludzkich”¹³.

⁹ Zob. M. Głowiński, A. L. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1967.

¹⁰ Zob. A. Kulawik, *Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego*, Kraków 1997.

¹¹ *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 2002, s. 33.

¹² Ibidem, s. 35.

¹³ Ibidem, s. 381.

W analizowanych utworach księdza Jana Twardowskiego i ich rosyjskich przekładach pojawiają się przykłady **animizacji**, w tym także antropomorfizacji i personifikacji, różnorodnych **rzeczowników konkretnych**. Są wśród nich:

– **nazwy przedmiotów martwych**, pr.: *port po latarniach oczekiwał / порт стекал с фонарей, Dania kotysała się / Дания качалась, tasiemka alby zakwitła u rękawa / полоска альбы на рукаве белеет, zegar przystanął żeby przy mnie nie chodzić / время/часы остановились чтоб не ходитъ при мне, pociąg rośpieszny nie śpieszy się do mnie / скорый поезд ко мне не спешит, Biblia milczy / Библия молчит, choinka podaje nam ręce / елка протягивает нам руки, orłatek drży na poczcie w liście / орлатка от мамы в письме, serce zgłupiało na nowo / сердце опять поглупело, mózg chylił się zmęczony / мозг уводя никнет;*

– **zjawiska natury i kosmosu**, pr.: *cień zatrzymał się pod oknem / тень остановилась под окошком, nos ma uszy zamknięte i zdziwione / уши ночи прижаты всегда удивленные, deszcz co ci w uchu zadzwonił / дождь который над ухом твоим звенит, śnieg ucałował / снег поцеловал меня, wiatr rozplakał się w studni / ветер расплакался в колодце, księżyc chodzi po niebie / месяц ходит по небу, gwiazdy dmuchają na rozrascz / звезды задывают отчаяние, tęcza biegnie jak po schodach / радуга взлетает по ступеням;*

– **nazwy roślin i zwierząt**, pr.: *kwiat o sobie nie wie / цветок о себе не знает, szalwio co umierasz / шалфей умирающий, róże śmieją się kolcami / розы смеются шипами, słowik nie narzeka / соловей не жалуется, gęś się nawet nie dziwi / гусака не смущает, proszę kocha nas / поросенок любит нас, psy dziwią się same / собаки удивляются сами, kurczak wperchnie się / курица пролезет, kuropatwy dziwią się / куропатки удивляются, wrony schodzące się na plotki / вороны слетающиеся на сплетни, jaskółki wzruszającej ramionami / ласточки пожимающей плечами, owady nie znają ewangelii / букашки не знают Библии, chrabąszcz co swej nazwy nie zna po łacinie / майский жук которому невдомек как зовут его по-латыни, ryby nie wyszły mnie słuchać / рыбы меня не слушают, kura wychwala się krzyczy / хохлатка крикнет, kukułkę uszcząca w gęstwinie / кукушку за веточками густыми.*

Mniej liczną grupę w stosunku do rzeczowników konkretnych stanowią przykłady, w których **rzeczownikom abstrakcyjnym** nadano cechy istot żywych. Należą do nich:

– **uczucia**, pr.: *szczęście co nagle rozdarło się w środku / счастье вдруг разорвалось посередине, miłość stroi miły zabawne / любовь корчит смешные рожицы, samotności przytul mnie / одиночество притуту-*

лись ко мне, radość co rozumie / радость та что понимает, rozprasz ugryzła się w ogon / отчаянье за хвост себя укусило, iza trzęsąc się jak taniec / слеза трясется как в танце, ból pisze wiersze / боль пишет стихи, strach mnie porwał / страх объял меня;

– **pojęcia i uogólnienia**, pr.: *Wszechmoc zapłaczę / Всемогущество заплачет, milczenie które myśli / молчание то что мыслит, wiara nie przewraca się do góry nogami / вера не опрокидывается вверх ногами, słowa nie zawracają ludziom głowy / слова никому не морочат голову, rozum karmi tajemnicą / разум питается тайной, mądrość robi każdego na szaro / правоверие разделяется с каждым, uśmiech czasem się modli / улыбка часто молится, posłuszeństwo otworzy parasol nade mną / смиренные зонтиком надо мной раскроется, los siebie kopnął / удары судьбы, czas wszystko wymiecie / время выметет все без следа, czystość płacze z zimna / чистота плачет от холода, niewiara zadziera nos do góry / неверие задирает нос кверху, młodość zjawia się tówi / молодость явилась и говорит, sumienie może się zaciąć jak parasol / совесть может ли вдруг заклинить как зонтик;*

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, ożywienie w wierszach Jana Twardowskiego dotyczy różnorodnych pojęć, zarówno przedmiotów codziennego użytku, zwierząt, jak też terminów filozoficznych. Animizacja, wyrażona przede wszystkim poprzez czasowniki, dynamizuje obraz, posiada duży ładunek emocjonalny. „Natężenie metaforycznych konstrukcji językowych jest funkcją poetyckiego charakteru mowy”¹⁴.

Analizując ekwiwalencję formalno-estetyczną, Koller najwięcej uwagi poświęca metaforom i sposobom ich przekładu. Podaje on za R. van den Broeck, że w języku istnieją trzy podstawowe typy metafor: „1. Lexikalisierte («tote») Metaphern, d.h. sprachliche Ausdrücke, die nur noch unter sprachhistorischem Aspekt als bildhaft zu betrachten sind (...), 2. konventionalisierte Metaphern (d.h. traditionelle, literarisch «institutionalisierte») Metaphern (...), und 3. private (kühne, okkasionelle) Metaphern, d.s. auto-renspezifische, individuelle Metaphern”¹⁵. Koller mówi o trzech możliwych sposobach przekładu metafor. Są to: „1. Übersetzung *sensu stricto*: das der AS-Metapher zugrunde liegende Bild ist in der ZS wiedergegeben. 2. Substitution: das der AS-Metapher zugrundeliegende Bild wird in der ZS durch ein anderes Bild ersetzt. 3. Paraphrase: die AS-Metapher wird nicht-metaphorisch übersetzt”¹⁶.

¹⁴ A. Kulawik, *Poetyka...*, s. 106.

¹⁵ W. Koller, *Einführung...*, s. 254.

¹⁶ Ibidem, s. 254.

W polskiej literaturze przedmiotu także wyróżnia się trzy podstawowe sposoby przekładu:

„1. Przekład dosłowny, czyli zastąpienie metafory w tekście oryginalnym jej «dosłownym» odpowiednikiem w tekście przekładu. W przypadku rozszerzeń metafor pojęciowych (...) pojawia się pełna ekwiwalencja; w innych przypadkach (...) strategia daje metafory-kalki (...).

2. Reprodukacja, czyli zastąpienie metafory w tekście oryginalnym jakąś inną metaforą (...).

3. Zastąpienie metafory w tekście oryginalnym wyrażeniem niemetaforycznym. Ta trzecia strategia jest wyznaniem bezsilności tłumacza wobec odmiennego sposobu myślenia znajdującego wyraz w odmiennych zasobach języka inaczej myślących ludzi. Bywa jednak także wyrazem tradycjonalizmu w sposobie myślenia samego tłumacza”¹⁷.

Analiza tekstów wierszy Jana Twardowskiego i ich rosyjskich przekładów prowadzona jest pod kątem występowania metafor w tekstach oryginału i sposobów ich przekładu na język docelowy, jak też, pośrednio, istnienia zjawiska detropizacji, czyli użycia odpowiednika będącego wyrażeniem niemetaforycznym w badanych tekstach. Chwytem uprawionym w przekładzie jest naśladowanie języka oryginału w różnych jego przejawach. Naiwnością natomiast jest głoszenie ścisłego naśladownictwa jako jedynie dopuszczalnej formy przekładu. Dla współczesnego pojmowania przekładu poetyckiego podstawową zasadą jest „zasada ekwiwalencji funkcji”¹⁸.

Przeprowadzone badania dwutekstów wierszy Jana Twardowskiego wykazały, że translandy i translaty są ekwiwalentne funkcjonalnie. Posługując się klasyfikacją Kollera dotyczącą sposobu przekładu metafor, można zauważyć, że w analizowanym materiale przeważa tłumaczenie *sensu stricte*. Spośród poddanych analizie 70 par utworów aż w 49 przypadkach metafora w tekście oryginalnym została zastąpiona „dosłownym” obrazem metaforycznym w tekście rosyjskojęzycznym. Taki sposób przekładu dotyczy zarówno ożywienia, jak i jego podtypów, czyli antropomorfizacji i personifikacji. Obrazują to poniższe przykłady:

[...] ciemność kapie z zegarka jak z rany [...]
 czas wszystko wymiecie mądry i niechętny [...] (*Wieczność*, I)

[...] темнота из часов капает как из раны [...]
 мудрое и равнодушноое время выметет все без следа [...] (*Вечность*, II)

¹⁷ U. Dąmbska-Prokop, *Mała encyklopedia...*, s. 130.

¹⁸ Por. Z. Klemensiewicz, *Przekład jako zagadnienie językoznawstwa*, [w:] *O sztuce tłumaczenia*, pod red. M. Rusinka, Wrocław 1955.

[...] miłość za nami biegnie choć nie ma doświadczeń [...] (*Wypnani*, I)

[...] любовь бежит за нами хотя мало что умеет [...] (*Изгнание*, IV)

[...] dobry wieczór
bo serce zgłupiało na nowo [...] (***, I)

[...] добрый вечер
ведь сердце опять поглупело [...] (***, II)

[...] serce drży wzruszone
jak kropki na biedronkach [...] (***, I)

[...] сердце дрожит от волнения
как точки на божьих коровках [...] (***, II)

[...] port uśpiony po latarniach ociekał
w fale które na wiosłach się darły [...]
różny zachód maszty pozapalał
jak pochodnie w twarze uśpionym [...] (*Powrót Andersena*, I)

[...] порт усыпленный стекал с фонарей
в волны которые на веслах рвались [...]
поздний закат мачты поджег
как факелы на лице убаюканном [...] (*Возвращение Андерсена*, III)

Niewiara [...]
zadziera nos do góry
z każdym się dogada
niesie także swój krzyż [...]
załamuje ręce nad grobem matki [...] (*Apostołowie niewiary*, I)

У неверья есть свои апостолы [...]
оно задирает нос кверху
находит общий язык с каждым
тоже несет свой крест [...]
заламывает руки над гробом матери [...] (*Апостолы неверья*, III)

[...] księżyc co się zabawia udaje że umarł [...] (*Liść*, I)

[...] луна коротая шутит притворяясь мертвой [...] (*Лист*, II)

[...] za postęp i każdą nowość
co się starzeje jak babcia [...] (*Za wiosnę*, I)

[...] за продвижение вперед и каждое новшество
что состаривается как бабушка [...] (*За весну*, II)

[...] tam słowa już nic nie znaczą [...]
nie kłamią dłużej niż żyją [...] (*Słowa*, I)

[...] там слова уже ничего не значат [...]
слова лгут не дольше чем живут [...] (*Слова*, II)

[...] w grudniu kocha
 podaje nam ręce
 na śmierć grzecznie ubrana choinka (*W grudniu*, I)

[...] в декабре любит
 протягивает нам руки
 на смерть с почетом наряженная елка (*В декабре*, II)

Drugą co do liczebności grupę stanowi 13 przypadków, w których animacja w tekście polskim została przetłumaczona na język rosyjski przy zastosowaniu **peryfraz** lub w tekście przekładu nastąpiła **detropizacja**, np.:

[...] okno takie by księżyc
dowiązywał się złoty [...] (*Do Jezusa z warszawskiej katedry*, I)

[...] окошко, где месяц
 в уголке золотится [...] (*К Иисусу из Варшавского собора*, IV)

Nie straszyl mnie nietoperz [...] [
kielbasy co sie wieszaja] [...] (*Wyznanie*, I)

Я не пугался нетопыря [...] [
 повесившихся колбас [...] (*Признание*, III)

[...] gwiazdy nie ruszyly z miejsca
 nie zmienily adresu [...] (*Co zginelo*, I)

[...] звезды на месте
 адрес не изменили [...] (*Что пропало*, II)

[...] nie podyktuje lez, ktore sie do wszystkiego przyznaja [...] [
 (*Wyjaśnienie*, I)

[...] не стану [...] диктовать вам слезы раскаянья [...] (*Признание*, II)

Nie płacz w liście
 nie pisz że los ciebie kopnal [...] (*Kiedy mówisz*, I)

Не плачься
 не сетуй на удары судьбы [...] (*Раз говоришь*, I)

[...] Jurkowi na Powązkach wojskowa dźwięczy sława
 A mnie tasiemka alby zakwitła u rękawa [...] (*Prymicja*, I)

[...] Для Юрка марш военный в повонзковой аллее
 А тут полоска альбы на рукаве белеет [...] (*Первое Богослужение*, IV)

Szkoda [...] [
miłości co ostrzy nóż [...] (*Przyrost ludności*, I)

Жалко [...] [
 любви что как острый нож [...] (*Прирост населения*, II)

Ostatni sposób przekładu spośród wymienionych w klasyfikacji Kollera, stanowi przekształcenie obrazu metaforycznego w **inną metaforę**. W analizowanych dwutekstach technikę tę tłumacze zastosowali tylko w 8 przypadkach, m.in.:

Jest taki uśmiech co mieszka w rozpacz [...] (*Nieszczęście nie-nieszczęście*, I)
 Бывает такая улыбка что себя в отчаянье прячет [...] (*Несчастье не-несчастье*, II)

[...] mózg jak tulipan chyli się zmęczony [...] i liść ostatni brzęczy wprost z topoli [...] (*Nieobecny jest*, I)
 [...] МОЗГ КАК ТЮЛЬПАН УВЯДАЯ НИКНЕТ [...] и с тополя последний лист возвещает [...] (*Отсутствующий есть*, II)

[...] tylko serce – choćby w proch się sypało
nie uwierzy w sądy ostateczne (*Do anioła*, I)
 [...] только сердце – если б и на куски разлетелось
в страшные суды уверовало б едва ли (*Ангелу*, II)

Niech rozpacz się obudzi
 na ściętych bólem wargach [...] (*Skarga*, I)
 Пусть проступит отчаянье
 на губах, искаженных болью [...] (*Жалоба*, II)

Przedstawione powyżej sposoby tłumaczenia animizacji są środkiem do osiągnięcia ekwiwalencji formalno-estetycznej. Tłumacz może w różnora-ki sposób dysponować zastanymi w oryginale ujęciami stylistycznymi. Jest on twórcą, który na nowo konstruuje tekst w języku docelowym. Wiersz przekładu zarysowuje się jako, w dużej mierze, samodzielny, odrębny świat. Z systemem form oryginału jest on oczywiście związany, ale nadawca sekundarny w swoisty sposób dokonuje w nim zmian, przegrupowań. Dokonywany przez tłumacza wybór form językowych, literackich, które najpełniej odpowiadają formom oryginału, w znacznej mierze decyduje o rezultatach translatorskiej twórczości.

Analiza semantyczna jednostek leksykalnych wyekscerpowanych z badanych utworów, jak też sposobów ich przekładu na język rosyjski wykazała, że tłumacze zastosowali różnorodne techniki, prowadzące do tłumaczenia interpretacyjnego lub lingwistycznego. Większość jednostek języka oryginału została przekazana w sposób **dosłowny** w sensie semantycznym i gramatycznym (11 przypadków) lub przy użyciu **transformacji gramatycznych** (27 jednostek), takich jak: zmiana szyku, zmiana form wyrazów lub zamiana części mowy, np.:

[...] nawet wiatr co na nas gwizdże
rozplakał się w studni [...] (*Ryczał*, I)

[...] даже ветер что на всех нас свишет
Расплакался в колодце [...] (*Кричал*, IV)

Uciec od miłości [...]
nie tak łatwo
kiedy serce otworzy paszczę (*Ucieczka*, I)
Убежать от любви [...]
не так-то все просто
если сердце раскроет пасть (*Бегство*, II)

[...] czemu się rozum karmi tajemnicą [...] (*Skąd przyszło*, I)
[...] почему разум питается тайной [...] (*Откуда пришло*, II)

[...] być jak tęcza co sobą nie zajmuje miejsca
choć biegnie jak po schodach od ziemi do nieba [...] (*Więcej*, I)
[...] стать радугой которая не занимает много места
хотя взлетает по ступеням от земли до неба [...] (*Все более*, IV)

[...] w wielu książkach topnieje zamrożone słońce
cieknie z gardła ususzonych liter [...] (*Papież*, I)

[...] истаивает во многочисленных книжках замерзшее солнце
источается из горла пересохших букв [...] (*Папа*, II)

[...] jak Platon nas kocha każde zwykle prosię [...] (*Piszę*, I)
[...] любой поросенок любит нас как Платон [...] (*Пишу*, II)

[...] czasem wepchnie się kurczak za chudy na rosół
opluje deszcz [...] (*Czekanie*, I)

[...] иногда пролезет слишком тощая для бульона курица
дождь оплует [...] (*Ожидание*, II)

[...] lepiej nie mówić kogo nastraszył
buldog sumienia [...] (*Teraz*, I)
[...] даже страшно подумать кого напугали
бульдоги совести [...] (*Нынче*, IV)

[...] proszę o wiarę [...] taką co liczy gwiazdy a nie widzi kury [...] (*Proszę o wiarę*, I)

[...] прошу о вере [...] той что звезды считая курицу не видит [...] (*Прошу о вере*, II)

[...] czystość śniegu co płacze z zimna
wody co chodzi nago [...] (*Miłość*, I)

[...] чистота снега который плачет от холода
воды которая ходит голая [...] (*Любовь*, II)

[...] późny zachód maszty pozapalał
jak pochodnie w twarzy uśpionym [...] (*Powrót Andersena*, I)

[...] поздний закат мачты поджег
как факелы на лице убаюканном [...] (*Возвращение Андерсена*, III)

Pozostałe wyrazy i wyrażenia językowe wchodzące w skład animizacji, zostały przetłumaczone z zastosowaniem różnorodnych transformacji leksykalnych¹⁹. Najpopularniejszym przekształceniem, jakie tłumacze zastosowali było „**przekształcenie kompleksowe**” (12 jednostek), m.in.:

Дай odejść [...] od oficjalnej mądrości która preparuje zestawia wiesz na tabelce
i robi każdego na szaro [...] (*Odejść*, I)

Дай уйти [...] от правоверия что судит и рядит вывешивает табель
разделяется с каждым [...] (*Уйти*, II)

[...] okno takie by księżyc
dowiażywał się złoty [...] (*Do Jezusa z warszawskiej katedry*, I)

[...] и окошко, где месяц
в уголке золотится [...] (*К Иисусу из Варшавского собора*, IV)

[...] Jurkowi na Powązkach wojskowa dźwięczy sława
a mnie tasiemka alby zakwitła u rękawa [...] (*Прымісја*, I)

[...] Для Юрка марш военный в повонзковой аллее
а тут полоска альбы на рукаве белеет [...] (*Первое Богослужение*, IV)

[...] w grudniu kocha
podaје nam ręce
na śmierć grzecznie ubrana choinka (*W grudniu*, I)

[...] в декабре любит
протягивает нам руки
на смерть с почетом наряженная елка (*В декабре*, II)

Na drugim miejscu plasuje się „**rozwińnięcie logiczne**” (10 przypadków), np.:

¹⁹ Zob. Я. И. Рецкер, *Теория перевода и переводческая практика*, Москва 1974.

[...] miłość za nami biegnie choć nie ma doświadczeń [...] (*Wypnani*, I)

[...] любовь бежит за нами хотя мало что умеет [...] (*Изгнание*, IV)

Spojrzał [...]

na włochate dywany które zmieniają nasze kroki w skradające się koty [...] (*Spojrzał*, I)

Он посмотрел [...]

na мохнатые ковры превращающие наши ноги в кошачьи [...] (*Он посмотрел*, II)

Nie straszyl mnie nietoperz [...] (*Wyznanie*, I)

Я не пугался нетопыря [...] (*Признание*, III)

Szkoda [...]

szczęścia co zamyka usta [...] (*Przyrost ludności*, I)

Жалко [...]

счастья лишаящего дара речи [...] (*Прирост населения*, II)

Oprócz wskazanych przekształceń semantycznych tłumacze zastosowali przekład z rozszerzeniem (8 jednostek) lub zawężeniem (2 przypadki) pola semantycznego jednostki w tekście docelowym w porównaniu z tekstem wyjściowym, czyli odpowiednio **generalizację** lub **konkretyzację**, np.:

[...] Serce zapadnie się głębiej – stanie się ciche jak pacierz [...] (***, I)

[...] Сердце опустится глубже – как молитва оно станет глуше [...] (***, II)

Miło się spotkać z dawną swą rozpaczą [...]

wyprzystojniałaś

nie pociągasz nosem [...] (*Miło*, I)

Приятно встретить старую беду [...]

похорошела

не хлюпаешь носом [...] (*Приятно*, V)

[...] jest muzyka

co po ciemku

Вoгa zobaczy (*O świętej Cecylii*, I)

[...] есть музыка

что во мраке

Божий увидит свет (*O святой Цецилии*, II)

[...] nie znają ewangelii owady pod korą [...] (*Drzewa niewierzące*, I)

[...] не знают Библии букашки под корой [...] (*Неверующие деревья*, IV)

[...] gwiazda co przez okno chce cię stuknąć w głowę [...] (*Zbawiony*, I)

[...] звезда через окно хочет стукнуть тебя по темени [...] (*Будет спасен*, II)

Przeprowadzona analiza językowo-stylistyczna wykazała występowanie określonych tropów, sposobów przekładu, charakterystycznych dla stylu tłumaczy. Należy do nich przede wszystkim dosłowny przekład większości przekształceń semantycznych. Znacznie rzadziej pojawiają się sytuacje, w których oryginalne przekształcenie semantyczne zostaje przetłumaczone za pomocą innego tropu w języku docelowym, bądź takie przypadki, w których następuje zamiana jednostki nacechowanej stylistycznie w języku wyjściowym przez jednostkę neutralną stylistycznie w języku docelowym. Semantyczne i strukturalne parametry tekstu wyjściowego zostają często przekazane w przekładzie za pośrednictwem różnych modyfikacji, które rekompensują ewentualne straty spowodowane różnicami językowymi i kulturowymi między tekstem oryginału i tekstem przekładu. Przez zastosowanie różnorodnych technik przekładu, tłumacze osiągają zamierzony efekt, czyli tekst przekładu jest pod względem formalnym i estetycznym ekwiwalentny tekstowi oryginału. Z punktu widzenia poetyki konfrontacja przekładu z oryginałem to nie tylko „zderzenie” dwóch systemów językowych, to także konfrontacja dwóch literatur, kulturowego kontekstu²⁰. Analizowane tłumaczenia wierszy Jana Twardowskiego, jak każdy przekład, włączają się w kontekst twórczości oryginalnej, wzbogacając rosyjską poezję religijną.

Źródła

- I – Twardowski J., *Zaufałem drodze. Wiersze zebrane 1932–2006*, Warszawa 2007.
- II – Твардовский Я., *Спешите любить людей*, Москва 2009.
- III – Твардовский Я., *Стихи*, Москва 2006.
- IV – Твардовский Я., *Просьба*, Санкт-Петербург 2010.
- V – *Сделано в Польше, век XX. Антология*. Переводы Андрея Базилевского, Москва 2009.

²⁰ Por. Z. Klemensiewicz, *Przekład jako zagadnienie językoznawstwa*, [w:] *O sztuce tłumaczenia*, pod red. M. Rusinka, Wrocław 1955.

FORMAL-AESTHETIC EQUIVALENCE IN RUSSIAN TRANSLATIONS OF POEMS
BY FATHER JAN TWARDOWSKI ON EXAMPLE OF ANIMATING

S U M M A R Y

Jan Twardowski's poems translated into Russian language in comparison with original texts are the object of analysis. The aim was to check whether the formal-aesthetic equivalence had been achieved in the translation of animating. The author presents their linguistic description and specific techniques, used by translators in the process of translation. The analysis showses that the significant majority of original metaphors had been translated word for word. The group of translat in which translators used lexical transformations or lexical and grammatical transformations at the same time is smaller. As a result, the Russian texts of poems are aesthetically equivalent to the original texts.

Irena Łukaszuk
Białystok

Cecha percepcyjna ‘wymiar’ w semantyce rzeczowników współczesnego języka rosyjskiego

W świadomości niedoświadczonego nosiciela języka przedmiotowy charakter nazw kojarzy się przede wszystkim z takimi właściwościami obiektu jak rozmiar, forma i kolor. Także w semantyce leksykalnej, tzn. w tradycji naukowej, ogólnie przyjęte są wyobrażenia o tym, że nazwy przedmiotowe mogą i powinny być charakteryzowane w pierwszej kolejności z punktu widzenia rozmiaru, formy i koloru. Praktycznym następstwem takiego wyobrażenia jest przypuszczenie (zwykle nie formułowane w sposób otwarty) swobodnej łączliwości przymiotników odpowiednio dobranej semantyki z rzeczownikami przedmiotowymi. Kwestia opisu znaczeń przymiotników wymiarów jest bardzo złożona i są one przedmiotem obszernej literatury językoznawczej¹.

Umownie można przyjąć, że mierząc wielkość obiektu (tzn. w ostateczności określając czy jest on duży czy mały) charakteryzujemy obiekt pod

¹ E. B. Рахилина, *Семантика размера*, Москва 1995; J. Linde-Usiekniewicz, *Określenia wymiarów w języku polskim*, Warszawa 2000; J. Linde-Usiekniewicz, *Polskie przymiotniki wymiaru głęboki – płytki*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. I, red. R. Grzegorzczkowska i K. Waszakowa, Warszawa 2000, s. 137–148; V. Trub, *O znaczeniach przymiotników глубокий – мелкий в языке украинском*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. II, red. R. Grzegorzczkowska i K. Waszakowa, Warszawa 2003, s. 215–232; A. Ström, *Łączliwość przymiotników oznaczających wymiary z nazwami odzieży w języku szwedzkim*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. I, red. R. Grzegorzczkowska i K. Waszakowa, Warszawa 2000, s. 195–210.

względem długości, szerokości, grubości i głębokości². W zasadzie każdy z wymienionych parametrów ma dwa znaczenia: ‘duży’ (wg wysokości, głębokości, grubości itd.) i ‘mały’. Znaczeniom tym odpowiadają pary *высокий* – *низкий*, *глубокий* – *мелкий* i in. (np., według BTS³: *высокий* ‘большой по протяжённости снизу вверх’; *низкий* ‘малый по высоте, росту; небольшого размера от низа до верха’; *глубокий* ‘имеющий большую глубину; находящийся на такой глубине или простирающийся на такую глубину’; *мелкий* 1. ‘небольшой по величине, объёму, размеру’; 2. ‘имеющий небольшую глубину’; *большой* ‘значительный по величине, длине, ширине, объёму и т.п.’; *узкий* ‘имеющий малую протяжённость в поперечнике’; *широкий* ‘имеющий большую протяжённость в поперечнике’).

Cecha percepcyjna ‘wymiar’ zawarta w strukturze znaczenia leksykalnego rzeczowników współczesnego języka rosyjskiego zawiera bardzo ważną informację o strukturze przestrzennej i parametrach obiektów otaczającego nas świata, będąc jednocześnie częścią konceptualizacji geometrycznej językowego obrazu świata jako całości.

Pojęcie ‘wymiar’ w znaczeniu leksykalnym rzeczowników wskazuje na wymiary względne – duży/mały, które oznaczają ogólny rozmiar przedmiotu, bądź też charakteryzują przedmioty względem trzech osi (kierunków) w przestrzeni: odległość między krańcowymi punktami (‘długość’), odległość między punktami przeciwległymi (‘szerokość’), kierunek od ‘dołu do góry’ (‘wysokość’). Oprócz tego wymiar przedmiotów może być wyznaczony w przekroju poprzecznym (‘grubość’), a także w kierunku w dół od powierzchni odniesienia (‘głębokość’).

Zebrany do analizy materiał pokazuje, że najbardziej rozpowszechnione w semantyce rzeczowników są cechy percepcyjne charakteryzujące względne wymiary przedmiotów i określające wymiar ogólny. W definicjach znaczeń leksykalnych rzeczowników cechy te określane są następującymi przymiotnikami: ‘*большой*’, ‘*крупный*’, ‘*малый*’, ‘*небольшой*’. Taka sytuacja nie jest przypadkowa, ponieważ cechy wyrażające pojęcia ‘wielkość duża/mała’ tworzą kompleksy antonimiczne, w środku których znajduje się oś symetrii odzwierciedlająca normalny rozmiar (‘średni’). W semantyce jednostek leksykalnych współczesnego języka rosyjskiego praktycznie nie spotyka

² J. Linde-Usiekniewicz, *Co jest osobliwego w polskich określeniach wymiaru?* [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. II, red. R. Grzegorzczkova i K. Waszakowa, Warszawa 2003, s. 259; E. B. Рахилина, *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*, Москва 2000, s. 116.

³ BTS – С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 1998; dalej skrót BTS.

się parametrów przedmiotów odpowiadających normie ('среднего размера'), co z kolei jest potwierdzeniem tezy, iż leksyka parametryczna przede wszystkim odzwierciedla odstępstwa od normy⁴. Postrzeganie świata, według N. D. Arutiunowej, w pierwszej kolejności skupia się na zjawiskach odbiegających od normy⁵.

Cecha percepcyjna 'wymiar', która w swoich podstawowych znaczeniach odnosi się do rozciągłości i usytuowania w przestrzeni obiektów fizycznych o określonych kształtach i położeniach jest jedną z najczęściej występujących w znaczeniu semantycznym jednostek leksykalnych współczesnego języka rosyjskiego.

Analiza semantyczna rzeczowników współczesnego języka rosyjskiego pokazała, że cechy wymiarowe są najczęściej reprezentowane przez przymiotniki 'большой', 'крупный', 'малый', 'небольшой', ale w definicjach semantycznych występują również: 'длинный', 'короткий', 'широкий', 'узкий', 'глубокий', 'мелкий', 'высокий', 'низкий', 'невысокий', 'толстый', 'тонкий', 'маленький', 'мелкий', 'мельчайший' i in. Szeroki jest wachlarz grup leksykalno-semantycznych, w których odnotowuje się występowanie wymienionych przymiotników wymiaru⁶:

– nazwy osób: *носатик* 'человек с большим носом'; *лобан* 'о человеке или животном с большим, широким, выпуклым лбом'; *гигант* 'человек необычайно высокого роста и могучего телосложения'; *карлик* 'человек ненормально маленького роста, лилипут'; *бабица* 'о крупной, рослой и полной женщине';

– nazwy części ciała ludzi i zwierząt: *аорта* 'главная, самая крупная артерия кровеносной системы человека, млекопитающих и птиц, (...)'; *талиа* 'наиболее узкая часть туловища между грудью и тазом'; *бородавка* 'небольшой твёрдый и круглый нарост (...)'; *царапина* 'неглубокая, длинная ранка на теле, нанесённая чем-л. тонким и острым'; *перепонка* 'тонкая упругая плёнка, являющаяся перегородкой или оболочкой в живом организме';

– nazwy zwierząt: *жираф* 'крупное жвачное млекопитающее животное отряда парнокопытных с очень длинной шеей и длинными ногами и шкурой пятнистой окраски'; *буйвол* 'крупное животное сем. полорогих, близкое быкам, с большой головой на короткой, толстой шее, грузным туловищем и короткими ногами (...)'; *перепел* 'небольшая по-

⁴ Н. Д. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1999, с. 81.

⁵ Ibidem, s. 80.

⁶ Materiał został wyekscerpowany z BTS, zob. s. 1.

левая перелётная птица (...); *мокрица* ‘мелкое ракообразное животное, живущее в сырых местах’;

– nazwy roślin: *дуб* ‘крупное лиственное дерево сем. буковых, с плотной древесиной, дающее плоды – жёлуди’; *грабинник* ‘небольшое дерево или кустарник’; *арника* ‘высокое травянистое растение сем. сложноцветных (...); *багульник* ‘вечнозелёный низкий кустарник с одурманивающим запахом, растущий на торфяных болотах’;

– nazwy sztuk odzieży i ich części wraz z akcesoriami: *кальсоны* ‘длинные нижние штаны – мужское бельё’; *полушалок* ‘небольшая шаль’; *полупальто* ‘короткое пальто, не достигающее до колен’; *фрак* ‘верхняя часть мужского парадного костюма с вырезанными спереди полками и длинными узкими фалдами сзади; *папаха* ‘высокая меховая шапка’;

– nazwy środków komunikacji, pojazdów: *корабль* ‘крупное морское судно’; *фура* ‘большая, длинная телега для кладки’; *чёлн* ‘небольшая лодка, выдолбленная из ствола дерева’; *кошева* ‘широкие и глубокие сани с высоким задком, обитые кошмой, рогожами и т.п.’; *баркас* 1. ‘большая многовёсловая корабельная шлюпка’. 2. ‘небольшое самоходное судно для перевозки грузов, рыбной ловли и т.п.’;

– nazwy pojemników (w tym naczyń kuchennych): *чаша* ‘старинный большой сосуд с широким верхом и узким низом, лишенный ножки, с туловом, которое непосредственно соединяется с подставкой; обычно для питья вина и хмельных напитков’; *горлач* ‘высокий горшок с узким горлом; кринка’; *фужер* ‘большой бокал на высокой ножке для прохладительных напитков, шипучих вин и т.п.’; *черепушка* ‘маленький горшок, миска’; *чашка* ‘небольшой сосуд для питья округлой формы, обычно с ручкой, из фарфора, фаянса и т.п.’; *ковш* ‘широкий открытый сосуд с ручкой для зачерпывания жидкостей’; *менажница* ‘неглубокое блюдо, разделённое на несколько частей перегородками, или поднос (...);

– nazwy mebli i wyposażenia wnetrz: *тахта* ‘широкий низкий диван без спинки’; *трюмо* ‘высокое укрепленное вертикальное зеркало (...); *канапе* ‘небольшой диван с приподнятым изголовьем’; *тумбочка* ‘небольшой невысокий шкафчик для хранения или расположения чего-л. внутри или на поверхности верхней крышки’; *залавок* 1. ‘длинный ящик с крышкой, употребляемый как лавка’, 2. ‘длинный глухой стол (в виде закрытого ящика) с полками внизу; прилавок’; *кресло* ‘широкий (стул с ручками-подлокотниками’; *ночник* ‘маленький светильник, дающий слабое освещение и зажигаемый на ночь’; *жирандоль* ‘большой фигурный подсвечник для нескольких свечей’;

– nazwy broni: *тесак* ‘рубящее и колющее холодное оружие с широким и коротким обоюдоострым клинком’; *рогатина* ‘охотничье оружие

в виде *большого* обоюдоострого ножа на *длинном* древке (...); *бердыш* 'старинное холодное оружие – *широкий длинный* топор с лезвием в виде полумесяца на *длинном* древке'; *стилет* '*небольшой* кинжал с *тонким* трёхгранным клинком (...)';

– nazwy przysządów, narzędzi: *вага* '*большие* весы для тяжёлых и громоздких предметов'; *секатор* '*большие* садовые ножницы для среза веток'; *ланцет* '*остроконечный небольшой* обоюдоострый хирургический нож'; *надфиль* '*небольшой* напильник с мелкой насечкой для обработки мелких точных деталей'; *пружина* '*узкая* упругая металлическая пластина или закрученная спирально металлическая нить (...)';

– nazwy instrumentów muzycznych: *контрабас* '*самый низкий* по звучанию и *самый большой* по размерам струнный смычковый музыкальный инструмент'; *баян* '*большая* гармоника со сложной системой ладов'; *шарманка* '*старинный небольшой* переносный механический орган с ограниченным набором простых мелодий, без клавишного механизма'; *гриф* '*длинная* пластина из дерева или пластмассы у струнных инструментов, над которой натянуты струны';

– nazwy drukarskie: *штрих* '*короткая* черта, линия (...)'; *фолиант* '*старинная книга большого* размера (...)'; вообще *толстая* книга *большого* формата'; *таблоид* '*газета небольшого* формата со сжатым текстом и *большим* количеством иллюстрации (...)'; *нонпарель* '*типографический шрифт малого* размера (мельче петита)';

– nazwy budowli i ich części: *домик* '*небольшой* или *невысокий* дом'; *зал* '*большое* помещение для многолюдных собраний, для занятий чем-л. и др. целей'; *вышка* '*узкое высокое* стоение или площадка на высоких столбах и т.п., (...)'; *галерея* '*длинное* и *узкое* помещение, проход, коридор, соединяющий части здания или разные здания; *длинный* балкон вдоль здания; || *длинное* строение, с застеклёнными стенами или открытое с боков (...)';

– nazwy potraw: *коврига* '*большой* круглый хлеб, каравай'; *кулич* '*сладкий сдобный высокий* хлеб цилиндрической формы (...)'; *бублик* '*толстая* мягкая баранка'; *кекс* '*маленькая* булочка или *небольшой* хлебец из сдобного теста с изюмом или корицей, с цукатами и пряно-стями'; *сосиска* '*небольшая тонкая* колбаска, употребляемая в пищу обычно в варёном виде';

– nazwy substancji (materiałów): *штыб* '*мелкий* или измельчённый каменный уголь'; *дресва* '*мелкий* щебень, *крупный* песок, образующийся при разрушении некоторых горных пород'; *осадок* '*мельчайшие* частицы какого-л. вещества, выделившееся из раствора, жидкости и осевшие на дно';

– nazwy form ukształtowania terenu (naturalne i stworzone przez człowieka): *равнина* ‘обширный участок суши без значительных повышений и понижений поверхности’; *площадка* ‘небольшой ровный участок земли’; *расселина* ‘глубокая трещина, узкое ущелье в горной породе, в земле’; *вал* ‘длинная земляная насыпь, гряда земли (...)’; *балка* ‘длинный и широкий овраг (...)’; *кряж* ‘цепь невысоких гор’; *овраг* ‘глубокая длинная впадина на поверхности земли, образующаяся от действия дождевых и талых вод’; *взгорок* ‘небольшая горка, пригорок’; *нагорье* ‘обширный участок земной поверхности, высоко поднятый над прилегающими пространствами и характеризующийся сочетанием плоскогорий, горных массивов и долин’;

– nazwy zbiorowości (collectiva): *армада* ‘большое соединение кораблей, самолётов или танков, действующих согласованно’; *флотилия* ‘о большом количестве кого-, чего-л., способного держаться на воде’; *мелюзга* ‘маленькие живые существа’.

Występowanie cechy percepcyjnej ‘wymiar’ w tak szerokim kręgu rzeczowników współczesnego języka rosyjskiego uwarunkowane jest najprawdopodobniej znaczeniem cech przestrzennych w procesach dyferencjacji i kategoryzacji przedmiotów i zjawisk otaczającego świata, a także orientacji człowieka w przestrzeni. Można to wyjaśnić także tym, że charakterystyki przestrzenne są jednymi z podstawowych stosunków, z którymi w pierwszej kolejności styka się człowiek poznając rzeczywistość obiektywną. Według V. G. Gaka, jest to „постоянный фон, на котором разыгрываются действия человека. Не случайно их номинация в языке занимает большое место”⁷.

Uwzględniając nadzwyczaj szeroką rozpiętość semantyczną i częstotliwość występowania cechy ‘wymiar’ w znaczeniach rzeczowników można pokusić się o stwierdzenie, że cecha ta odgrywa znaczącą rolę wśród innych cech percepcyjnych odnotowanych w semantyce jednostek leksykalnych. Cechę ‘wymiar’ można zaliczyć do najczęściej postrzeganych przez nosicieli języka. Interesującą wydaje się także obserwacja poczyniona przez S. E. Paromczika o tym, że „и по своей значимости в лексическом значении признаки, воспринимаемые органами чувств, как правило, располагаются на первом месте в словарных дефинициях, тем самым, указывая, по-видимому, не только на свою ведущую роль в лексическом значении, но и на первоочерённость восприятия (добавим, зрительного восприятия) по

⁷ В. Г. Гак, *К проблеме общих семантических законов*, [в:] *Общее и романское языкознание*, Москва 1972, с. 147.

сравнению с другими видами умственной деятельности (обобщение, абстрагирование и т.д.)”⁸.

Odpowiedź na pytanie, czy każdy obiekt materialny może być definiowany w języku rosyjskim w aspekcie wymiaru/wielkości jest, jak się wydaje, negatywna. Z denotatywnego punktu widzenia odpowiednie obiekty (przedmioty) mogą być głębokimi, wysokimi, dużymi, małymi, ale nie zmienia to faktu, że do języka „wbudowany” został swoisty system miary (wielkości) przedmiotów, różny od tego, który został dokładnie opracowany w naukach ścisłych i odnotowany w słownikach opisowych⁹.

W językowym obrazie świata zwraca na siebie uwagę związek formy i wymiaru. W rzeczywistości określić jako *głęboki* można tylko przedmiot określonej formy, tak więc określając wymiar, jednocześnie charakteryzuje się i formę przedmiotu. Taki sam stosunek zależności dotyczy także i innych parametrów, na przykład wysokości. Według J. D. Апресяна¹⁰, „в наивной геометрии осмысление одного из измерений предмета как *высоты* зависит от его внутреннего устройства, его формы, места крепления к другому предмету, соседства других тел и т.п.” W ten sposób J. D. Апресян zwraca uwagę na znacznie bardziej złożony związek rozmiaru z formą.

Istnieją liczne przykłady ograniczeń w łączliwości przymiotników wymiaru z rzeczownikami konkretnymi. Nawet przymiotnik *большой* chociaż ma znacznie bardziej szeroką łączliwość od innych przymiotników wymiaru nie może być używany we wszystkich kontekstach i połączeniach. Tego typu ograniczenia występują nie tylko w języku rosyjskim, ale funkcjonują także w innych językach¹¹.

W języku człowiek dokonuje pomiaru nie poszczególnych parametrów przedmiotu, ale obiektu w całości, odnosząc go do tego bądź innego typu typologicznego (przedmioty okrągłe, płaskie, wyciągnięte, bezkształtne, itp.).

⁸ С. Е. Паромчик, *Полипризнаковость имен прилагательных современного английского языка*, Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Минск 1986, с. 15.

⁹ Е. В. Рахилина, *Когнитивный анализ предметных имен...*, с. 118.

¹⁰ Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика: Синонимические средства языка*, [в:] Ю. Д. Апресян, *Избранные труды*, т. 1, Москва 1995, с. 58.

¹¹ Zob. J. Linde-Usiekniewicz, *Określenia wymiarów...*; F. Achterberg, „*Wysocy*” Polacy i „*duzi*” Niemcy. Porównanie znaczeń niemieckiego przymiotnika *hoch* i polskiego *wysoki*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. I, red. R. Grzegorzyczkowa i K. Waszakowa, Warszawa 2000 s. 149–166; J. Linde-Usiekniewicz, *Przymiotniki wymiaru w połączeniu z nazwami części ciała w językach: polskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim, wietnamskim i japońskim*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, cz. I, red. R. Grzegorzyczkowa i K. Waszakowa, Warszawa 2000, s. 167–194.

Zdaniem językoznawców to właśnie typy typologiczne „organizują” przestrzeń językową i są w niej punktami orientacyjnymi¹².

Typy typologiczne jakby „wchłaniają” złożony zestaw cech i przy antropocentrycznym podejściu do języka wyjaśniają dlaczego w języku w odróżnieniu od geometrii nie każdy obiekt może być charakteryzowany pod względem wszystkich parametrów.

THE PERCEPTUAL FEATURE SIZE IN THE SEMANTICS OF NOUNS
IN MODERN RUSSIAN

S U M M A R Y

In the article its author investigates the feature of *dimension* in the semantics of contemporary Russian nouns and presents a range of semantic fields in which they occur. Data show that perceptual features characterizing relative dimensions of objects and qualifying general dimension prevail in the semantics of nouns. In the definitions of lexical meaning these features are designated by the following adjectives: *big, huge, small, tiny*. Perceptual feature of dimension is one of the most frequent in the semantic meaning of lexical units in modern Russian.

¹² Е. В. Рахилина, *Когнитивный анализ предметных имен...*, с. 349.

Микадзе Манана

Кутаиси

Реализация субъективно-оценочной модальности через когезию в романе “Фараон” Б. Пруса

Понятие “модальность” пришло в лингвистику из логики. Обращение к логическим основам понятия модальности в трудах лингвистов позволило выявить многие существенные характеристики данной категории и соотнести их с понятиями модальной логики: модуса и диктума (Ш. Балли), модальной рамки (Ф. Пальмер), объективного и субъективного в модальности (Г. В. Колшанский, В. З. Панфилов).

Мышление и язык являются нетождественными понятиями, можно утверждать, что и модальные отношения, выделяемые в логике и лингвистике, являются различными.

Модальность определяется как “функционально-семантическая категория, выражающая разные виды отношения высказывания к действительности, а также разные виды субъективной квалификации сообщаемого”¹. По мнению И. Р. Гальперина, “отношение говорящего к действительности, постулируемое как основной признак модальности, в той или иной мере характерно для всякого высказывания. Поскольку отношение говорящего к действительности может быть выражено различными средствами – формально-грамматическими, лексическими, фразеологическими, синтаксическими, интонационными, композиционными, стилистическими, модальность оказывается категорией, присущей языку в действии, т.е. речи, и поэтому является самой сущностью коммуникативного процесса”².

¹ *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 303.

² И. Р. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981, с. 113.

Модальность является категорией как текстовой, так и дотекстовой, или фразовой, которая проявляется в модели языка. Фразовая модальность бывает на уровне слова и предложения³.

Членимость текста уже сама по себе является субъективной модальностью, так как автор любого произведения сам разбивает свой текст на определенные части, и характер членения текста зависит от стиля и жанра, т.е. от функциональных особенностей произведения, а также от его коммуникативной направленности. Вот почему модальность текстов разных стилей и жанров имеет различные формы реализации членимости в рамках определенного типа текста.

Вероятнее всего, невозможно определить все приемы и средства, актуализирующие лингвистический статус модальности, так как в конкретном тексте может произойти эмоциональная, образная, эстетическая трансформация любых языковых единиц, которые в зависимости от намерения автора и контекста могут стать модальными, т.е. выражать авторское отношение к описываемой действительности.

В. В. Виноградов причисляет модальность к числу основных, центральных категорий текста, в разных формах обнаруживающихся в языках разных систем: “Любое целостное высказывание мысли, чувства, побуждения, отражая действительность в той или иной форме высказывания, облекается в одну из существующих в данной языковой системе интонационных схем предложений и выражающих одно из тех значений, которые в своей совокупности образуют категорию модальности”⁴.

Авторская модальность, согласно В. В. Виноградову, непосредственно выражается в отношении к объекту изображения. Одновременно В. В. Виноградов рассматривал язык произведения с позиции авторского отношения к изображаемой им действительности: “Характер отношения автора к изображенной действительности другими словами можно назвать авторской модальностью”⁵.

В. З. Панфилов, рассматривая модальность в тесной связи с анализом логической категории модальности и суждения, выделяет два типа модальных значений: объективное и субъективное; при этом он считает, что “объективная модальность отражает характер объектив-

³ W. Dresser, *Text syntax*, “Lingua e stile”, 1970, № 5, p. 191.

⁴ В. В. Виноградов, *О категориях модальности и модальных словах в русском языке*, [в:] *Исследования по русской грамматике*, Москва 1975, с. 36.

⁵ В. В. Виноградов, *О языке художественной литературы*, Москва 1959, с. 223.

ных связей, наличных в той или иной ситуации, на которую направлен познавательный акт”⁶.

В последние годы предпринимаются попытки определить общий модальный смысл текстов. Модальная сторона текста рассматривается как особый содержательный компонент вербальной коммуникации. Так, О. М. Москальская отмечает: “Текстовый подход к модальности предполагает целостное рассмотрение модальности текста и определение его модального ключа”⁷.

По мнению М. А. К. Хэллидея, модальность выражает оценку говорящим вероятности того, о чем говорится в высказывании, и связана с реализацией личностной функции языка, представляя собой форму выражения говорящим своего речевого статуса и особенности своей оценки событий от модальности⁸.

Вопрос об объективной и субъективной модальности рассматривается в трудах Шарля Балли. По его мнению, “усилие, совершаемое разумом для того, чтобы приблизиться к объективной реальности, почти всегда тщетно, ибо мы являемся рабами собственного «я», мы постоянно примериваем его к явлениям действительности, и последняя не отражается, а преломляется в нас”⁹. Той же точки зрения придерживается Т. А. ван Дейк, отмечавший, что “люди действуют не столько в реальном мире и говорят не столько о нем, сколько о субъективных моделях явлений и ситуациях действительности”¹⁰.

В. Дибелиус также прослеживает тесную связь между строением про-изведения и взглядом писателя на изображаемую жизнь¹¹.

Настоящая работа представляет собой попытку лингвостилистического анализа языковых и речевых средств выражения субъективно-оценочной модальности через когезию в романе “Фараон” Болеслава Пруса.

Болеслав Прус сыграл важную роль в развитии польского литературного языка. Его исторический роман «Фараон» оставил глубокий след в мировой литературе. Писатель с таким мастерством описывает

⁶ В. З. Панфилов, *Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения*, «Вопросы. языкознания» 1977, № 4, с. 39.

⁷ О. И. Москальская, *Грамматика текста*, Москва 1981, с. 27.

⁸ M. Holliday, *Linguistic function and literary style*, Oxford Univ. Press. 1977, p. 192.

⁹ Ш. Балли, *Французская стилистика*, Москва 1961, с. 22–23.

¹⁰ В. Дейк, *Язык. Познание. Коммуникация*, Москва 1989, с. 9.

¹¹ В. Дибелиус, *Морфология романа*, [в:] *Проблемы литературной формы*, Ленинград 1928, с. 110.

тяжелую жизнь египетского народа, что создается впечатление, как будто при художественном обзоре далекой эпохи он видел перед собой пострадавших крестьян своей страны.

“Когезия – это особые виды связи, обеспечивающие континуум, т.е. логическую последовательность (темпоральную и пространственную), взаимозависимость отдельных сообщений фактов, действий”¹².

Существует огромное количество способов сцепления частей текста, но использование того или иного из них напрямую зависит от интенции автора, от его намерения. В художественном произведении задача автора сводится к сцеплению автосемантических и синсемантических кадров, дистантно расположенных частей, различных синтаксических структур, компонентов контекстно-вариативного и объемно-прагматического членения.

Субъективно-оценочная модальность имеет самую непосредственную связь с когезией художественного текста, так как здесь автор может сцеплять даже реально несовместимые понятия для выражения в ассоциативной форме своих мыслей. Субъективные оценки автора выражаются в рассказе через различные виды когезии – дистантную, контактную, ассоциативную, образную.

Самый обычный способ сцепления частей в художественном произведении может содержать оценочный элемент, если он является в тексте стилистически маркированным.

Контактная когезия основана на подхвате-повторе элемента в художественном произведении.

Повтор ключевого слова сцепляет как контактно, так и дистантно расположенные части текста. Повторяя какое-то слово, автор преследует цель выделить его среди других, привлечь внимание читателя к этому слову, выразить свою оценку важности и необходимости или дать другие оценочные коннотации.

Следует отметить, что одно и то же слово на протяжении всего текста может через когезию реализовать больше чем одну модальную оценку.

Союзы и союзные средства в тексте художественного произведения могут выражать не только субъективно-оценочные отношения автора к своему произведению, но и придают иногда большую стилистическую значимость всему произведению, так как особая, текстовая системность может преобразовать привычные функции союзов как слу-

¹² О. И. Москальская, *Грамматика текста...*, с. 102.

жебных слов, а также вносить изменения в их семантику. В романе союзы могут выражать различные эмотивные и экспрессивно-выделительные оценки, а иногда, в соответствии с авторской интенцией, новые значения, порождая новые оценочные коннотации.

В тексте одним из распространенных средств выражения когезии, которая несет различные модальные значения, является аллюзия, что очень часто вводится автором для сжатия размеров своего произведения. Аллюзия часто выходит за пределы текста романа и предполагает наличие у читателя определенных фоновых знаний для понимания того, что автором пропущено, но обязательно подразумевается.

Различные стилистические приемы, которые создают образы в художественном произведении, могут быть средствами когезии в тексте, например, развернутая речевая метафора, образное сравнение, метонимия и т.д. Образные стилистические средства, сцепляя части художественного произведения, преобразуют сцепленные представления в форме единого эмотивно-эмоционального смысла.

В романе “Фараон” субъективно-оценочная модальность осуществляется через различные приемы когезии.

Семантический повтор одной и той же мысли здесь сцепляет различные части произведения между собой: получается как бы концентрическое возвращение к одной и той же мысли, и значение контраста одновременно создает значение последовательности. Такой способ дистантной когезии реализует авторскую **оценку исключительности** личности героя, **оценку восхищения** его смекалкой и сноровкой. Кроме того, когезия здесь придает усилительное значение данной оценке, что создает особую экспрессивность.

Другим средством когезии в романе являются темпоральные словоформы, логически сцепляющие отрывки и обеспечивающие континуум произведения:

რამზეს XII-ის სეგებდნიერი მეფობის 33-ე წელს ეგვიპტე დღესასწაულობდა ორ საზეიმო ამბავს ... [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 11].

На 33-м году благополученного царствования Рамсеса XII Египет праздновал два торжественных события... [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 12].

მეხილის თვეში, დეკემბერში, უხვი შესაწირავით დატვირთული დაბრუნდა თებეს ღმერთი ხონსუ ... [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 11].

В месяце мехир, декабре вернулся в Фивы осыпанный драгоценными дарами бог Хонсу [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 12].

ფარმუტის თვეში, თებერვალში, კი ზემო და ქვემო ეგვიპტის მბრძანებელი, ფინიკისა და ცხრა ხალხის ხელმწიფე, ღმერთების სწორი მერი-ამონ-რამზეს XII ეთათბირა ღმერთებს [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 11].

В месяце же фармути, феврале, повелитель Верхнего и Нижнего Египта, властелин Финикии и девяти народов, Мери-Амон-Рамсес XII, посовествовавшись с богами назначил эрпатром [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 13].

ტახტის მემკვიდრე მესორის თვის (იგლისის დამღევი) შუა რიცხვებში შეაგროვებს ქალაქ მემფისსა და სებენიტის ყურესთან მდებარე ქალაქ ბუტოს შორის დაბანაკებულ ათ პოლკს [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 12].

Наследник престола **в половине месяца месоре (начало июля)** соберет десять полков, размещенных на линии, соединяющей город Мемфис с городом Буто, расположенным у Себеннитского залива [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 14].

წელს ტახტის მემკვიდრემ მოგზაურობა დაიწყო საუკეთესო დროს ფამენოტის თვეში – დეკემბრის ბოლოსა და იანვრის დამდეგს... [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 175].

Путешествие наследника престола началось в самое лучшее время года, **в месяце фаменот (конец декабря, начало января)** [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 179].

მერი-ამონ რამზესის მეფობის ოცდამეცამეტე წელს ნილოსის წყალდიდობამ დაიგვიანა [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 193].

На тридцать третьем году царствования Мери-Амон-Рамсе-са Нил запоздал с разливом [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 196].

Самым сильным средством, выражающим модалность через ко-гезию, является главный герой и его заменители, которые скрепляют части рассказа.

ფარაონის ძე → რამზეს XIII → უკანასკნელი ფარაონი რამესიდე-ბის გვარეულობიდან → ამაყი → ყმაწვილი ბატონი შვილი → ტახტის მემკვიდრე → ბატონი შვილი რამზესი → მემკვიდრე → რამზესი → ფარაონის ძე → მეფის ძე → მზის სინათლე → მაღალღირსი ბატონი → სიცოცხლისა და სიკვდილის მბრძანებელი → უკეთილშობილესი → სურნელოვანი ყვავილი → მეფისწული რამზესი → ეგვიპტის მზევე → ყოვლადღირსესო ხელმწიფე → ძლევა მოსილი ბელადი → ფარაონი

ყმაწვილმა ბატონი შვილმა მამას შესთხოვა ყოვლადმოწყალედ დაენიშნა იგი მენფანტის კორპუსის სარდლად [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 12].

Получив столь желанный титул наследника, *молодой царевич*

просил отца всемилостивейше назначить его командиром корпуса Менфи [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 13].

ტახტის მემკვიდრე გამარჯვებულად იქნება აღიარებული, თუ ნეტიკერს არ მისცემს უეცრივ თავს წადგომის საშუალებას [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 13].

Наследник престола будет признан победителем, если не даст Нитагору застать себя врасплох, то есть успеет стянуть все полки и встретить противника в полной боевой готовности [Б.Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 14].

ბატონიშვილ რამზესის ბანაკში იქნება თვით სამხედრო მინისტრი ხერიპორი [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 13].

В лагере *царевича Рамсеса* будет находиться сам военный министр, досточтимый Херихор [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 14].

მათს მოძრაობას თვითონ მემკვიდრე ხელმძღვანელობდა [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 14].

Движением их руководил сам *наследник* [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 15].

მან, რამზესმა, ერთი კვირის განმავლობაში თვითონ შემოიარა და დაათვალიერა სხვადასხვა გზით მიმავალი პოლკები [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 14].

Он, *Рамсес*, в течение недели сам объехал и осмотрел продвигающиеся по дорогам полки [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 15].

– სალაში შენდა, ფარაონის ძე, მარად ცოცხლობდე! – პირველი მიესალმა მინისტრი [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 19].

– Привет тебе, сын фараона, да живет он вечно! – возгласил министр. [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 19].

– მეფის ძე, ღვთაებრივო ბაგევი! – წამოიძახა ენანამ [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 21].

– *Царевич, божественные уста!* – воскликнул Эннана [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 22].

– მზის სინათლევი, მომისმინე! – *შეჰდადადა გლეხმა* [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 26].

– *Свет солнца*, выслушай меня! – воскликнул крестьянин. [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 27].

– მაღალღირსო ბატონო, გსურს მიიღო თქვენი მონისაგან 20 ტალანტი? [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 67].

– *Достойнейший господин*, хочешь получить от своего раба 20 талантов? [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 67].

– რად უნდა მესროლა, სიცოცხლისა და სიკვდილის მბრძანებელო? [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 59].

– Для чего стал бы я бросать их, *повелитель жизни и смерти*? [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 88].

– შეხედე, უკეთილშობილესო, ამ სკივრს [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 88].

– Взгляни, *достойнейший*, на этот сундук [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 89].

– სურნელოვანო ყვავილო! შენი ხმა სალამურის ხმასა ჰგავს... მომისმინე, – ემუდარებოდა ქალი რამზესს [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 99].

– *Цветок душистый!* Голос твой – что звук флейты... Выслушай меня, – молила женщина Рамсеса [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 100].

– მეფისწულ რამზესს განსაკუთრებით მფარველობს ღმერთი ამონი, რომელიც მისი მამააო – დაურთაედა ბოლოს უცნობი [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 103].

– «*Царевич Рамсес* находится под особым покровительством Амона – бога Западной пустыни, – который является его отцом», – добавлял незнакомец в заключение [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 104].

– მოიღე მოწყალება ეგვიპტის მზევს!... [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 67].

– Смилуйся, солнце Египта! [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 206].

– ყოვლადუღირსესო ხელმწიფევ! – მიმართა მან მეფისნაცვალს ... [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 67].

– Достойнейший государь! – обратился он к наследнику... [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 333].

– მარად იცოცხლე, ძღვეამოსილო ბელადო! – გაისმოდა შეძახილები [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 45].

– Живи вечно, победоносный полководец! – раздавались крики [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 432].

Субъективированное повествование (от первого лица) отождествляет реального автора и рассказчика, исходя из возможных черт личности автора и рассказчика и тогда когезия выходит далеко за пределы данного короткого рассказа и сцепляет жизненно важные ценности как

для рассказчика, так и для автора, что усиливает авторскую **оценку достоверности** художественного замысла.

В рассказе очень много средств когезии, передающих различные авторские оценки на уровне предложения: **оценку оправдания** через анафорический повтор отрицательной частицы *не*:

– ვერც ერთი ჩვენთაგანი ვერ გაბედავდა გზის განგრძობას [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 22].

– Ни один из нас **не** осмелился бы продолжать путь [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 23].

– შარავით აღარ წავალთ, რათა საღვთო ხოლოები არ გავსრისოთ. პენტუერ, შეიძლება თუ არა შარავზას გვერდი ავუხვიოთ იმ ხეობით, რომელიც მარჯვნივ მდებარეობს? [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 22].

– Мы **не** пойдем дальше по травку, дабы **не** растоптать священных жуков. Пентуер, можно ли этим ущельем что направо, обойти тракт? [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 23].

– მაგრამ ვირი არასოდეს არ გახდება ფარაონი, – გულგრილი სიმშვიდით უპასუხა მინისტრმა [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 23].

– Но осел никогда **не** будет фараоном, – спокойно ответил министр [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 23].

– რატომაც არა! – უპასუხა ახალგაზრდა ქურუმმა. – ამ გზით აღარ უნდა წავიდეთ. შეიძლება უბედურება შეგვემთხვეს.

– უბედურება უკვე შეგვემთხვა! ჩვენი ბატონი იმ ადამიანთა რიცხვს არ ეკუთვნის, რომელიც რასმე ივიწყებს.

ბატონიშვილი კი არ გაჯავრდა ჩვენს ბატონზე, არამედ ჩვენი ბატონი ბატონიშვილზე [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 23].

– «Почему?.. – возразил молодой жрец. – **не** следует идти по ней дальше. Может произойти несчастье.

– Оно и так уже произошло! Ты видел, что царевич Рамсес разгневался на министра? А наш господин **не** из тех, кто забывает...

– **Не** царевич рассердился на нашего господина, а наш господин на царевича и дал ему это понять» [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 24].

– დე ნუ იქნება შენს დარბაზში კენესა და ნუ შეგემთხვევა უბედურება და ნუ განიცდი მარცხს შენს საქმეებში და ნუ წარვიტაცებს მდინარეება, როდესაც ნილოსში გაცურვა მოგიხდება [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 26].

– «Да **не** будет стонів в твоих чертогах и да **не** постигнет тебя несчастье. Да **не** испытаешь ты неудачи в делах своих и **не** унесет тебя течение, когда ты будешь переплывать через Нил» [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 27].

Автор использует также отрицание для того, чтобы подчеркнуть желание рассказчика быть совершенно уверенным, что отрицание будет замечено читателем. Такое многократное отрицание делает авторскую оценку более выразительной и эмоционально-окрашенной.

Другим средством когезии, выражающим модальность, является повторение союза “и” (полисиндетон):

უდაბნო კი კირნარ ბეკობებისა და ქვიშნარი ველებისაგან შედგებოდა და გოშენის მხარე ჭადრაკის ვეება დაფას მიაგავდა; მისი მწვანე და ყვითელი მინდვრები ჯვჯილის ფერით გამოირჩეოდა და ურთიერთისაგან მიჯნებზე ამოსული პალმებით იყოფოდა. ხოლო უდაბნოს მოწითალი ქვიშაზე და მის თეთრ ზეგნებზე დაბალი მწვანე ბალახნარი და ბუჩქების ჯგუფი გზააბნეულ მგზაგრებს მოაგონებდნენ კაცს [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 13].

Земля Гошен была похожа на огромную шахматную доску, зеленые и желтые квадраты которой различались по цвету злаков и отделялись росшими на межах пальмами. И на рыжеватых песках пустыни и ее белых нагорьях зеленая поросль и купа деревьев и кустарников казались заблудившимися путниками [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 14–15].

– თოტის თვეში ნილოსი იწყებს მომატებას და მატულობს ხოიაკის თვემდე... ჩვენში მუდამ მრავალი უცხოელი ცხოვრობდა და ხშირად მათ რიცხვში ტყვე ქურუმები და მთავრები ყოფილან; მონობით და ჯაფით გაწამებულთ, მათ შეეძლოთ ბრაზისა და ჯავრისაგან უსაშინლესი წყევლა-კრულვა მოეხმოთ ჩვენს თავზე და არა ერთი მათგანი გაწირავდა სიცოცხლეს. ოღონდ რიურაჟზე მზე აღარ ამოსულიყო ეგვიპტეში და ნილოსი არ ადიდებულყო წლის დასაწყისში [ბ. პრუსი, ფარაონი, თბილისი, 1958, გვ. 78].

Каждый год в месяце тот Нил начинает прибывать, и разлив его растет до месяца хойяк. В нашей стране всегда жило много чужеземцев и нередко в числе их пленные жрецы и князья; изнывая в неволе и тяжком труде, они могли в гневе и злобе призывать на нашу голову самые страшные проклятия, и не один из них отдал бы жизнь за то, чтобы солнце в утренний час не взошло на Египтом и Нил не разлился в начале года. [Б. Прус, *Фараон*, Москва 1963, с. 79].

Полисиндетон усиливается анафорическим употреблением союза “и”, что усиливает ритмичность повествования и придает ему определенный поэтический настрой. Все это вместе выступает как ритмообразующая форма когезии: она усиливает темп повествования.

Таким образом, когезия и ее компоненты являются одним из наиболее сильных средств реализации стилистической модальности автора, так как автор, выбирая тот или иной прием сцепления, выражает свое оценочное отношение к тому или иному явлению или факту.

A CONSIDERATION OF MODALITY WITH COHESION
IN THE B. PRUS'S NOVEL "PHARAON"

S U M M A R Y

In the article is analyzed the facts of cohesion in Prus's novel "The Pharaon". Here is shown that modality is a category as a textual and pre-textual or phrase; Phrase modality sometimes is at a level of the word and of the sentence.

Text contains a subjective modality. The writer of any production divides the text into parts, all the parts have its own style and genre, has its functional peculiarity, has its communicative trends. The modality of the text of different style and genre has its various forms of realization of definitely text types.

In the article cohesion is shown by the first personal pronoun, by the conjunction "and", by the negative particle "no", by the temporal words, by the main hero of the story and its substitutes.

Michał Mordań

Białystok

Współczesne nazwiska mieszkańców Białostoczczyzny pochodzenia wschodniosłowiańskiego

W ostatnich dziesięcioleciach przeprowadzono szereg badań nad współczesną i historyczną antroponimią Polski. Niemniej jednak lingwiści zgodnie twierdzą, że jest jeszcze zbyt wcześnie, aby mówić o kompleksowym opracowaniu zagadnień, związanych z nazewnictwem osobowym.

W niniejszym artykule zwrócimy uwagę na niektóre nazwiska występujące na Białostoczczyźnie, w których odnajdujemy elementy typowe dla języków wschodniosłowiańskich¹. Termin „wschodniosłowiański” został użyty celowo i stanowi pewne uogólnienie. Specyfika omawianego regionu często nie pozwala jednoznacznie określić, czy daną nazwę własną lub pospolitą należy odnieść do języka białoruskiego, rosyjskiego czy ukraińskiego. Obecność w systemie językowym Białostoczczyzny gwar wschodniosłowiańskich, charakteryzujących się szerokim zróżnicowaniem systemowym, potwierdza słuszność użycia powyższego terminu.

Materiał do analizy zaczerpnięto z *Białostockiej książki telefonicznej* na 2004 rok. Spis abonentów obejmuje teren byłego województwa białostockiego (według podziału administracyjnego Polski do 1999 roku).

¹ Mówiąc o elementach wschodniosłowiańskich w antroponimii Białostoczczyzny mamy na uwadze te cechy genetycznie wschodniosłowiańskie, które pojawiają się na omawianym terenie wraz z początkiem osadnictwa. Dlatego też nie można traktować ich jako obce wpływy językowo-kulturowe. Substrat wschodniosłowiański i polski odgrywa tu równorzędną rolę i razem z komponentem bałtyckim stanowi podstawę rodzimego systemu nazewniczego obszaru polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego pogranicza (Por. L. Dacewicz, *Obce czy rodzime? W kwestii nazewnictwa na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, [w:] *Studia Slawistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, pod red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok 1999, s. 88–93).

Nazewnictwo osobowe (historyczne i współczesne) mieszkańców Białostoczczyzny jest ściśle związane ze strukturą osadniczą regionu, jego historią oraz uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi². Aspekt społeczno-kulturowy odegrał szczególną rolę zwłaszcza w okresie formowania się tych nazw osobowych, które dziś określamy terminem „nazwisko”.

Białostoczczyzna to obszar stanowiący południowo-wschodnią część dzisiejszego województwa podlaskiego, znajdujący się między Kanałem Auguścowskim na północy, rzeką Bug (na odcinku między Niemirowem i Drohiczyнем) na południu, granicą państwową z Białorusią na wschodzie oraz rzekami Netta, Biebrza, Narew, Ślina, Mień i Nurzec na zachodzie. Od XIV do II poł. XVI wieku cały ten obszar znajdował się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po Unii Lubelskiej zachodnia część omawianego terenu została przyłączona do Polski, zaś wschodnia część nadal wchodziła w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. W latach 1795–1807 niemal cała Białostoczczyzna należała do Prus Wschodnich, a następnie, w całości, do Rosji carskiej (lata 1807–1917)³.

Obszar, o którym jest mowa w niniejszym artykule, już od początków osadnictwa nie był jednolity pod względem kulturowym (zwłaszcza etnicznym i wyznaniowym)⁴. W rezultacie system nazewniczy omawianego terenu kształtował się w kontekście wielokulturowości, będącej wynikiem współistnienia kilku nurtów osadniczych: przede wszystkim polskiego i ruskiego, ale również litewskiego, tatarskiego i żydowskiego⁵. W procesie asymilacji językowo-kulturowej dwóch dominujących nurtów osadniczych wykrystalizował się jeden wspólny system nazewniczy terenu polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza⁶. Dlatego też trzeba zgodzić się z postulatem L. Dacewicz, która proponuje unikać pojęcia „wpływy wschodniosłowiańskie” (jako obce pierwiastki) w historycznym i współczesnym nazewnictwie Białostoczczyzny. Na

² Więcej na ten temat: zob. publikacje J. Wiśniewskiego, np. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, 1964, s. 115–135; id., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XI, 1977, s. 7–80.

³ Zob. M. Kondratiuk, *Топонімія і мікротопонімія jako źródło w badaniach przeszłości etnicznej i językowej regionu białostockiego*, [w:] *Надзёмныя пытанні лінгвістыкі (да 75-годдзя праф. П. У. Сцяцко). Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, 11.03.2005 г., Гродна. Рэспубліка Беларусь*, Гродна 2005, s. 205–209.

⁴ Por. L. Dacewicz, *Z historii nazwisk na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu kulturowym (wiek XVI–XVIII)*, [w:] *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, pod red. Z. Kalety, Warszawa 2003, s. 11–19.

⁵ Ibidem, s. 13.

⁶ Ibidem.

tym szczególnym obszarze, będącym wspólną ojczyzną wielu narodowości, substrat wschodniosłowiański należy traktować jako równorzędny w stosunku do substratu polskiego⁷.

Historycznym nazwom osobowym omawianego terenu poświęcone są liczne monografie i artykuły Z. Abramowicz⁸ i L. Dacewicz⁹. Aspekt historyczny dominuje również w publikacjach L. Citko¹⁰. Autorka dostarcza w nich wielu cennych uwag merytorycznych i metodologicznych, a omówione tam zjawiska językowe mające miejsce w przeszłości stanowią punkt odniesienia dla analizy współczesnego systemu nazewniczego. Współczesne nazwiska mieszkańców polsko-białoruskiego i słowiańsko-bałtyckiego pogranicza są tematem wielu prac M. Kondratiuka¹¹, który aktualnie zajmuje się opracowywaniem *Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego*.

Cechy wschodniosłowiańskie we współczesnych nazwiskach mieszkańców Białostocczyzny są widoczne w zakresie leksyki, słowotwórstwa i fonetyki. Należy zastrzec, że bardzo często zjawiska te występują jednocześnie

⁷ Ibidem, s. 17–18.

⁸ Zob. m. in. Z. Abramowicz, *Nazwy osobowe Białostocczyzny XV–XVII w. jako odbicie kontaktów językowych i kulturowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Studia Russica XVIII*, Budapeszt 2000, s. 6–12; ead., *Imię jako element nazwy osobowej szlachty drohickiej w XVI w.*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok 1999, s. 201–209; ead., *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok 2010.

⁹ Zob. m. in. L. Dacewicz, *Nazwy osobowe z sufiksem -uk//-czuk w historycznej antroponimii Białostocczyzny*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok 1999, s. 193–199; ead., *Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno-kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)*, [w:] *Studia Slawistyczne 5. Pogranicza. Kontakty kulturowe, literackie, językowe*, pod red. L. Dacewicz, Białystok 2004, s. 155–160; ead., *Nazwiska Tatarów w dawnym woj. podlaskim (XVI–XVII w.)*, [w:] *Nazewnictwo pogranicza Polski*, Szczecin 1999, s. 63–69; ead., *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2008; ead., *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII wiek)*, Białystok 1994; ead., *Antroponimia Białegostoku w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2001.

¹⁰ Zob. m. in. L. Citko, *Nazwiska patronimiczne w tradycji nazewnicznej Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Guary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, pod red. L. Citko, B. Siegienia, Białystok 2006, s. 73–80; ead., *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001; ead., *Elementy wschodniosłowiańskie w szesnastowiecznej antroponimii północnej Białostocczyzny*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego i M. Lesiowa, Rozprawy Slawistyczne UMCS, Lublin 1997, s. 239–245; ead., *Antroponimia polsko-białoruskiego pogranicza w XVI wieku*, Białystok 1993; ead., *Imiona hipokorystyczne w XVI-wiecznych źródłach z polsko-białoruskiego pogranicza*, [w:] *Na pograniczu. Studia i szkice*, pod red. H. Karwackiej, J. F. Nosowicza, Białystok 1992, s. 125–131.

¹¹ Zob. m. in. M. Kondratiuk, *O rzadkich w Polsce nazwiskach z pogranicza słowiańsko-bałtyckiego*, [w:] *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, pod red. F. Czyżewskiego, Lublin 2001, s. 129–143; id., *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XXV, Warszawa 2000, s. 123–150.

w jednej nazwie osobowej. Nierzadkie są też przypadki występowania w nazwisku kilku osobliwości fonetycznych. Jednak w celu uzyskania większej przejrzystości, w analizowanym materiale każde zjawisko będzie rozpatrywane oddzielnie.

I. Podstawy leksykalne

Wschodniosłowiańskie podstawy leksykalne występują zarówno w nazwiskach odimiennych, jak i odapelatywnych.

1. Nazwiska odimienne:

Przeważająca część systemu imienniczego jest wspólna dla wschodniej i zachodniej tradycji nazewniczej. Dlatego mówiąc o nazwiskach, których podstawę stanowią imiona wschodniosłowiańskie, mamy na uwadze przede wszystkim wschodnie odpowiedniki polskich imion. Na takie podejście zwraca uwagę K. Rymut: „(...) imiona chrześcijańskie we wschodniosłowiańskiej wersji językowej stały się podstawą wielu nazwisk dawniej i obecnie w Polsce używanych”¹². Mogą to być również imiona, które w zachodniej, polskiej kulturze dziś już nie są używane, jest natomiast poświadczony ich użycie na gruncie wschodnim. W omawianym materiale nazwiska odimienne występują w formie równej oficjalnym, potocznym i skróconym wariantom imion, w formach pochodzących od derywatów oficjalnych i hipokorystyczno-deminutywnych wariantów imion, a także w formach pochodzących od potocznych, nieoficjalnych postaci imion.

a) Nazwiska równe pełnym, oficjalnym formom imion:

Tę grupę reprezentują następujące nazwiska: *Aleksiej* (im. wschł. *Aleksiej*, pol. *Aleksy* SupSł 110), *Andronik* (im. cerk. *Andronik*, pol. *Andronik* Kal 135), *Charyton* (im. cerk. *Charyton*, pol. *Charyton* Kal 182), *Firs* (im. cerk. *Firs*, pol. *Tyrs* Kal 181), *Gierman* (im. cerk. *Gierman*, pol. *Herman* Kal 142), *Konon* (im. cerk. *Konon*, pol. *Konon* Kal 157), *Kuźma* (im. wschł. *Kuźma*, pol. *Kosma* SupSł 216), *Makar* (im. wschł. *Makar*, pol. *Makary* SHNOB I 222), *Maksim* (im. cerk. *Maksim*, pol. *Maksym* Kal 161), *Naum* (im. cerk. *Naum*, pol. *Naum* Kal 165), *Prochor* (im. cerk. *Prochor*, pol. *Prochor* Kal 171), *Sawwa* (im. cerk. *Sawwa*, pol. *Sawa* Kal 172), *Taras* (im. wschł. *Taras*, pol. *Tarasjusz* SHNOB II 141).

¹² K. Rymut, *Nazwiska Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 65.

Niektóre z powyższych antroponimów występują w charakterze oficjalnego świeckiego wariantu (np. *Aleksiej* – cerk. *Aleksij*, *Kuźma* – cerk. *Kosma*, *Makar* – cerk. *Makarij*, *Taras* – cerk. *Tarasij*). Pozostałe formy (świeckie i cerkiewne) są tożsame.

b) Nazwiska równe nieoficjalnym formom imion:

Są to nazwiska typu: *Anikiej* (im. wschł. *Anikiej*, cerk. *Ioannikij*, pol. *Joanicjusz* SSG 22), *Bakun* (im. wschł. *Bakun*, cerk. *Awwakum*, pol. *Abbakum* SHNOB I 23), *Dziemian* (im. wschł. *Dziemian*, cerk. *Damian*, pol. *Damian* por. SHNOB I 85), *Kudin* (im. wschł. *Kudin*, cerk. *Akindin*, pol. *Akindyn* CitN 37), *Kurian* (im. wschł. *Kurian*, cerk. *Kirion*, pol. *Cyryon* TichI 23), *Olichwier* (im. wschł. *Olichwier*, cerk. *Jeleufierij*, pol. *Eleuteriusz* SHNOB I 271), *Parfien* (im. wschł. *Parfien*, cerk. *Parfienij*, pol. *Parteniusz* SHNOB II 16), *Sak* (im. wschł. *Sak*, cerk. *Isaak*, pol. *Izaak* SHNOB II 82), *Siegień* (im. wschł. *Siegień*, cerk. *Jewsignij*, pol. *Eusygniusz* por. SHNOB II 90) i in.

Motywującymi są tu przede wszystkim ludowe, potoczne i skrócone formy imion, używane w sytuacjach nieoficjalnych i relacjach rodzinnych.

c) Nazwiska derywowane od oficjalnych form imion:

Afanasjew (im. cerk. *Afanasij*, pol. *Atanazy* Kal 137), *Aleksiejczuk* (im. wschł. *Aleksiej*, pol. *Aleksy* SupSł 110), *Charytoniuk* (im. cerk. *Charyton*, pol. *Charyton* Kal 182), *Dorofiejuk* (im. cerk. *Dorofiej*, pol. *Doroteusz* Kal 145), *Filimoniuk* (im. cerk. *Filimon*, pol. *Filemon* Kal 180), *Firsowicz* (im. cerk. *Firs*, pol. *Tyrs* Kal 181), *Gierasimczyk* (im. cerk. *Gierasim*, pol. *Gierasym* Kal 142), *Giermaniuk* (im. cerk. *Gierman*, pol. *Herman* Kal 142), *Ignatiew* (im. cerk. *Ignatij*, pol. *Ignacy* Kal 150), *Kiprianiuk* (im. cerk. *Kiprian*, pol. *Cyprian* Kal 156), *Kononowicz* (im. cerk. *Konon*, pol. *Konon* Kal 157), *Nikiforuk* (im. cerk. *Nikifor*, pol. *Nicefor* Kal 165), *Nikitiuk* (im. cerk. *Nikita*, pol. *Nikita* Kal 165), *Simonienko* (im. cerk. *Simon*, pol. *Szymon* Kal 174), *Tichoniuk* (im. cerk. *Tichon*, pol. *Tychon* Kal 177) i in.

Powyższe nazwiska są motywowane typowo wschodniosłowiańskimi oficjalnymi formami imion. Ich pochodzenie podkreślają także charakterystyczne sufiksy (omówione w dalszej części artykułu).

d) Nazwiska pochodzące od derywatów hipokorystyczno-deminutywnych:

Do tej grupy zaliczamy takie nazwiska, jak: *Bowtruczuk* (im. wschł. *Bowtruk*, cerk. *Warfołomiej*, pol. *Bartłomiej* por. CitN 41), *Dorosz* (im. wschł. *Dorosz*, cerk. *Dorofiej*, pol. *Doroteusz* SupSł 171), *Doroszkiewicz*

(im. wschł. *Dorosz*, *Doroszko*, cerk. *Dorofiej*, pol. *Doroteusz* SupSł 171), *Gryc* (im. wschł. *Gryc*, cerk. *Grigorij*, pol. *Grzegorz* SHNOB I 103), *Konach* (im. wschł. *Konach*, cerk. *Konon*, pol. *Konon* SHNOB I 165), *Miksza* (im. wschł. *Miksza*, cerk. *Nikołaj*, pol. *Mikołaj* SHNOB I 242), *Mitrosz* (im. wschł. *Mitrosz*, cerk. *Mitrofan*, pol. *Mitrofan* SHNOB I 246), *Ostapkowicz* (im. wschł. *Ostap*, *Ostapko*, cerk. *Jewstafij*, pol. *Eustachy* SupSł 176), *Tyszko* (im. wschł. *Tysz*, *Tyszko*, cerk. *Tichon*, pol. *Tychon* TichA 33), *Waškiewicz* (im. wschł. *Waško*, cerk. *Wasilij*, pol. *Bazyli* Piotr 258) i in.

Podstawę słotwórczą powyższych nazwisk stanowią wschodniosłowiańskie hipokorystyczno-deminutywne formy imion własnych.

e) Nazwiska pochodzące od nieoficjalnych, potocznych form imion:

Arcimowicz (im. wschł. *Arcim*, cerk. *Artiemij*, pol. *Artemiusz* SHNOB I 19), *Bakunowicz* (im. wschł. *Bakun*, cerk. *Awwakum*, pol. *Abbakum* SHNOB I 23), *Chilimoniuk* (im. wschł. *Chilimon*, cerk. *Filimon*, pol. *Filemon* SHNOB I 50), *Dmitruk* (im. wschł. *Dmit(e)r*, cerk. *Dimitrij*, pol. *Dymitr* SHNOB I 75), *Dzienisiuk* (im. wschł. *D(z)ienis*, cerk. *Dionisij*, pol. *Dionizy* SHNOB I 73), *Grygoruk* (im. wschł. *Grygor*, cerk. *Grigorij*, pol. *Grzegorz* SHNOB I 103), *Juchimiuk* (im. wschł. *Juchim*, cerk. *Jewfimiij*, pol. *Eufemiusz* SHNOB I 139), *Michajłow* (im. wschł. *Michajło*, cerk. *Michail*, pol. *Michał* SHNOB I 235), *Niczyporuk* (im. wschł. *Niczypor*, cerk. *Nikifor*, pol. *Nicefor* SHNOB I 259), *Omieliańczyk* (im. wschł. *Omielian*, cerk. *Jemilian*, pol. *Emilian* SupSł 182), *Sakowicz* (im. wschł. *Sak*, cerk. *Isaak/Isaakij*, pol. *Izaak* SHNOB II 81, por. też ap. *sak*), *Samojlik* (im. wschł. *Samojła*, cerk. *Samuil*, pol. *Samuel* BirBA 144), *Siehieńczyk* (im. wschł. *Siehień*, cerk. *Jewsignij*, pol. *Eusygniusz* SHNOB II 90), *Sielewniak* (im. wschł. *Sielewon*, cerk. *Siluan*, pol. *Sylwan* SHNOB II 92), *Tofiluk* (im. wschł. *Tofil*, cerk. *Fieofil*, pol. *Teofil* TichI 33) i in.

2. Nazwiska odapelatywne:

Na omawianym terenie odnajdujemy znaczny odsetek nazwisk, których podstawą są wschodniosłowiańskie wyrazy pospolite.

a) Nazwiska formalnie równe apelatywom (derywowane semantycznie¹³):

Są to wschodniosłowiańskie nazwy o różnej semantyce, głównie rzeczowniki i, rzadziej, przymiotniki:

¹³ Na temat derywacji semantycznej w onimii por. m.in. A. Cieślíkowa, *Onimizacja, apelatywizacja a derywacja*, [w:] *Onimizacja i apelatywizacja*, pod red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok 2006, s. 47–56.

- związane ze światem roślin: *Bieroza* (ap. gw. *bieroza* ‘brzoza’ AGWB 75), *Chren* (ap. brus. *chren* ‘chrzan’ TSBLM 726), *Dub* (ap. gw. *dub* ‘dąb’ AGWB 74), *Grybok* (ap. gw. *grybok*, *hrybok* ‘grzybek’ Wrób 54), *Harbuz* (ap. gw. *harbuz* ‘arbuz’ Wrób 53), *Huszczza* (ap. brus. *huszcza* ‘gestwina’; ‘gęsty pokarm’ TSBLM 162), *Kołos* (ap. gw. *kołos* ‘kłos’ Wrób 105), *Koreń* (ap. gw. *koreń* ‘korzeń’ Wrób 107), *Lopuch* (ap. gw. *lopuch*, *lapuch* ‘łopian’ Wrób 111), *Maśluk* (ap. gw. *maśluk* ‘maślak’ Wrób 115), *Soloma* (ap. gw. *soloma* ‘słoma’ Wrób 221), *Winograd* (ap. gw. *winohrad* ‘winogrona’ Wrób 31);

- związane ze światem zwierząt, ptaków i owadów: *Gołub* (ap. gw. *gołub*, *hołub* ‘gołąb’ Wrób 56), *Kniga* (ap. gw. *kniha* ‘czajka’ AGWB 66), *Korszun* (ap. ros. *korszun* ‘kania’ (ptak) BTS 460), *Krot* (ap. gw. *krot* ‘kret’ AGWB 66), *Pauk* (ap. gw. *pauk* ‘pająk’ AGWB 67), *Pczela* (ap. ros. *pczela* ‘pszczoła’ BTS 1050), *Puhacz* (ap. gw. *puhacz* ‘puszczyk’ Wrób 192), *Sołowiej* (ap. gw. *solowiej* ‘słowik’ Wrób 220), *Soroka* (ap. gw. *soroka* ‘sroka’ Wrób 221), *Wółk* (ap. ros. *wółk* ‘wilk’ BTS 146), *Worobiej* (ap. gw. *worobiej* ‘wróbel’ AGWB 66), *Wouk* (ap. gw. *wouk* ‘wilk’ Wrób 33), *Zajczyk* (ap. gw. *zajczyk* ‘zajaczek’ Wrób 79), *Zieziula* (ap. gw. *zieziula* ‘kukułka’ por. AGWB 66), *Żaworonek* (spolszczona forma ap. ros. *żaworonok* ‘skowronek’ BTS 298);

- nazwy ludzi, w tym nazwy charakteryzujące człowieka w sposób dosłowny i przenośny: *Harkawy* (ap. gw. *harkawy* ‘ten, który wymawia „r” gardłowo’ Wrób 53), *Hoły* (ap. gw. *hoły* ‘goły’ Wrób 56), *Horaczy* (ap. gw. *horaczy* ‘gorący’ AGWB 94), *Kisły* (ap. brus. *kisły* ‘kwaśny’ TSBLM 291), *Lewsza* (ap. ros. *lewsza* ‘mańkut’ BTS 489);

- nazwy wskazujące na zajęcie lub miejsce człowieka w określonej społeczności: *Kniaź* (ap. gw. *kniaź* ‘książe’ Wrób 104), *Korol* (ap. ros., ukr. *korol* ‘król’ BTS 459, SUM II 286), *Monach* (ap. ros. *monach* ‘mnich’ BTS 554), *Ogorodnik* (ap. ros. *ogorodnik* ‘ogrodnik’ BTS 698), *Ohlaszenny* (ap. ros. *oglaszennyj* ‘katechumen’ BTS 696), *Prystupa* (ap. gw. *prystupa* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ AGWB 99), *Stolar* (ap. gw. *stolar* ‘stolarz’ Wrób 226);

- nazywające elementy świata nieożywionego: *Borona* (ap. gw. *borona* ‘brona’ Wrób 24), *Czerepica* (ap. ros. *czerepica* ‘dachówka’ BTS 1472), *Harmata* (ap. brus. *harmata* ‘armata’ TSBLM 144), *Karman* (ap. ros. *karman* ‘kieszon’ BTS 419), *Kniga* (ap. ros. *kniga* ‘książka’ BTS 435), *Ohradka* (ap. ros. *ogradka* ‘niewielkie ogrodzenie’ BTS 698), *Truba* (ap. gw. *truba* ‘trąba’ Wrób 234);

- potrawy: *Kaptun* (ap. gw. *kaptun* ‘suchy chleb namoczony w gorącej wodzie i polany cebulą ze skwarkami’; por. też ap. ros. *kaptun* ‘wykastrowany kogut’ BTS 416), *Karawaj* (ap. gw. *karawaj*, *korowaj* ‘rodzaj ciasta weselnego’ Wrób 107), *Szczolak* (ap. gw. *szczuolok* ‘kompot z suszonych owoców’;

por. też ap. ros. *szczolok* ‘roztwór chemiczny używany do prania i mycia podłóg’ BTS 1510);

- części ciała: *Zub* (ap. gw. *zub* ‘ząb’ Wrób 98);
- pojęcia abstrakcyjne: *Kolada* (ap. gw. *kolada* ‘kolęda’ AGWB 103), *Koleda* (ap. gw. *koleda* ‘kolęda’ AGWB 103), *Moroz* (ap. gw. *moroz* ‘mróz’ Wrób 119), *Sereda* (ap. gw. *sereda* ‘środa’ AGWB 105), *Siereda* (ap. gw. *siereda* ‘środa’ AGWB 105), *Sujeta* (ap. ros. *sujeta* ‘troska’ BTS 1288), *Tryzna* (ap. ros., brus. *trizna*, *tryzna* ‘stypa’; ‘część obrządku pogrzebowego’ BTS 1345, TSBLM 665).

b) Nazwiska utworzone od nazw osobowych pochodzenia apelatywnego:

Podstawę słowotwórczą tego typu antroponimów stanowią wyrazy polspolite o różnej semantyce (patrz pkt. 2a). Grupę nazwisk utworzonych od nazw osobowych pochodzenia apelatywnego reprezentują następujące przykłady: *Błoszyński* (ap. gw. *blocha* ‘pchła’ Wrób 23), *Bołocka* (ap. gw. *boloto* ‘błoto’ Wrób 24), *Bondarenko* (ap. gw. *bondar* ‘bednarz’ Wrób 24), *Borodnicz* (ap. gw. *boroda* ‘broda’ Wrób 24), *Busłowicz* (ap. gw. *busioł* ‘bocian’ AGWB 66), *Cybuliński* (ap. gw. *cybula* ‘cebula’ AGWB 74), *Hanczaruk* (ap. brus. *hanczar* ‘garncarz’ TSBLM 143), *Jabłokow* (ap. ros. *jabłoko* ‘jabłko’ BTS 1530), *Kłubowicz* (ap. gw. *klub* ‘kłąb’; ‘kłęb’; ‘klub’ Wrób 104), *Podhorodecka* (ap. gw. *horod* ‘miasto’ Wrób 57), *Pogrebniak* (ap. gw. *pohreb* ‘piwnica’ Wrób 170), *Puzyrewski* (ap. gw. *puzyr* ‘pęcherz’ Wrób 198), *Repko* (ap. ros. *repka* ‘rzepka’ BTS 1118), *Skoworodko* (ap. ros. *skoworoda* ‘patelnia’ BTS 1197), *Subbotko* (ap. ros. *subbota* ‘sobota’ BTS 1285), *Tazow* (ap. ros. *taz* ‘miednica’ BTS 1302), *Usowicz* (ap. gw. *us* ‘wąs’ Wrób 240), *Utkin* (ap. gw. *utka* ‘kaczka’ Wrób 241) i wiele innych.

Zaznaczmy, że na ogół tego typu nazwiska odapelatywne mają pośrednie ogniwo w postaci innej kategorii nazw osobowych, najczęściej przezwisk, którymi dane osoby zostały nazwane na podstawie pewnych cech zewnętrznych, wewnętrznych, zachowania itp., i które następnie zostały spetryfikowane w nazwiskach (por. nazw. *Bieroza* < n. os. *Bieroza* < ap. *bieroza*, nazw. *Borodnicz* < n. os. *Boroda* < ap. *boroda*, nazw. *Busłowicz* < n. os. *Busioł* < ap. *busioł*, nazw. *Harmata* < n. os. *Harmata* < ap. *harmata*, nazw. *Utkin* < n. os. *Utki* < ap. *utka* itd.).

II. Słowotwórstwo

Słowotwórstwo w antroponimii to przede wszystkim morfemy nazwiskotwórcze, dodawane do imion i wyrazów pospolitych. We współczesnym

systemie nazewniczym Białostocczyzny możemy wyróżnić grupę sufiksów charakterystycznych dla wschodniosłowiańskiego kręgu językowo-kulturowego.

Typowym wschodniosłowiańskim sufiksem dzierżawczym¹⁴ jest morfem *-ew/-ow*, występujący w nazwiskach: *Afanasjew, Aleksiejew, Andrejew, Arefiew, Dmitriew, Dudarew, Fatiejew, Grygoriew, Ignatiew, Jakowlew, Jarmołajew, Jelisiejew, Jewstafiew, Jurgieniew, Kisielew, Korniejew, Koszelew, Kurajew, Łapciew, Matwiejew, Miedźwiedziw, Nikołajew, Onufriew, Owsiejew, Pankratiew, Pietrowcew, Sarajew, Sawieljew, Siergiejew, Sobolew, Tiuniew, Wasiljew, Zamarajew, Aksjonow, Antipow, Artamonow, Baranow, Bazyłow, Bielów, Bierezniow, Bogatyrow, Borrisow, Charytonow, Chodorow, Chołostiakow, Cwietkow, Czabanow, Ćwietkow, Dalmatow, Daniłow, Dimitrow, Djakonow, Dobrodumow, Drugow, Dziemidow, Fiedotow, Filippow, Fiodorow, Gawriuczenkow, Gawryłow, Grekow, Iwanow, Izmajlów, Jabłokow, Jazykow, Jegorow, Jermakow, Kałmykow, Kapłanow, Karpow, Kierianow, Kiryłłow, Kozłow, Krawcow, Krywcow, Kudinow, Kuprianow, Kuźminow, Kuźniecowa, Lachow, Litwinow, Łopuchow, Makarow, Markow, Michajłow, Mironow, Morozow, Moskwiczow, Naumow, Niekrasow, Niemołocznow, Nikonorow, Orłow, Pastuchow, Paszukow, Pawłow, Pietrow, Pirożnikow, Popow, Potapow, Preferansow, Prochorow, Puszkariow, Romanow, Salnikow, Sapożnikow, Sazanow, Sidorow, Siemionow, Sieńkow, Silwanow, Smirnow, Szołdatow, Spirydonow, Szczerbakow, Tazow, Tiszkow, Trofimow, Uljanow, Wasiukow, Władielczykow, Władimirow, Władimirow, Władow, Włosow, Wołkow, Zacharow, Zdrawomysłow i in. Omawiany substrat najczęściej pojawia się w połączeniu z odmienną podstawą słowotwórczą (składającą się z różnych form imion – oficjalnych i nieoficjalnych). Ponadto, w grupie nazw osobowych z sufiksem *-ew/-ow* odnajdujemy sporo przykładów nazwisk odapelatywnych (odprzezwiskowych). Wśród nazwisk odapelatywnych można wyodrębnić podgrupę antroponimów utworzonych od nazw zawodów i godności, licznie reprezentowaną w analizowanym materiale źródłowym. Nazwiska z sufiksem *-ow/-ew*, popularne szczególnie na terytorium dzisiejszej Rosji, stanowią także niemały odsetek antroponimów*

¹⁴ Sufiksy *-ow/-ew* oraz *-in/-yn* genetycznie są formantami dzierżawczymi, które z czasem przekształciły się w formanty patronimiczne (por. L. Citko, *Nazwiska patronimiczne...*, s. 74). Obecnie zauważamy zamienne użycie obu tych pojęć przez niektórych badaczy, chociaż część z nich słusznie zachowuje dystans w postawieniu znaku równości między nimi (por. tamże; por. też: Z. Abramowicz, *Genetycznie wschodniosłowiańskie nazwiska Żydów amerykańskich*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-baltyckiego*, pod red. L. Citko, B. Siegienia, Białystok 2006, s. 50–53).

występujących na Białostocczyźnie. Ponadto pojawiają się nazwiska łączące tradycję polską (w podstawach słowotwórczych) i wschodniosłowiańską (sufiksy): *Bazyłow, Kapłanow* itp.

Charakterystycznym sufiksem dzierżawczym jest również substrat *-in/-yn*. Jego wschodniosłowiański charakter podkreśla skala występowania w krajach i regionach, zamieszkałych przez wschodnich Słowian¹⁵. Większość tego typu nazw własnych to nazwiska odimienne (od form oficjalnych i nieoficjalnych) i odprzezwiskowe: *Afonin, Awierkin, Basznianin, Batin, Borodulin, Czerepachin, Czernianin, Dudzin, Galkin, Harasin, Jurkin, Kalinin, Kostin, Kuźmin, Łapin, Miszkin, Molin, Myszagin, Nikin, Nikitin, Nikulin, Olchin, Pierelotkin, Pieszkin, Priachin, Rusin, Rybin, Sawin, Silkin, Skupin, Sobotin, Solomatin, Sorokin, Szubin, Utkin, Wierkin; Bojaryn, Chitryn, Guryń, Katuszyn, Kudryn, Łoszyn, Muczyn, Nozdryn, Oleksyn, Safaryn, Samaryn, Szkuryn* i in.

Rosyjską proveniencją odznaczają się występujące na Białostocczyźnie nazwiska *Korotkich* i *Suchich*. Stanowią one skostniałe formy przymiotników w dop. l. mn.

Do sufiksów wschodniosłowiańskich, typowych szczególnie dla terenów dzisiejszej Ukrainy (głównie wschodniej) należą:

- *-enko, -eńko*: *Bondarenko, Borodulenko, Bubienko, Chromenko, Demidenko, Diczenko, Domaraczenko, Dudarenko, Gorodowienko, Gricenko, Holczenko, Hołowenko, Hołowienko, Iwanczenko, Karalenko, Karpienko, Kosiuczenko, Krawczenko, Kruczenko, Ławrijenko, Marczenko, Mazurenko, Nawarenko, Pidorenko, Pierwienienko, Roszczenko, Sanczenko, Simonienko, Stieszenko, Szewczenko, Tatarenko, Timczenko, Tiszczenko, Tkaczenko, Toliczenko, Turczenko, Turenko, Wiszenko, Woszczenko, Zahorenko; Dobreńko, Hołoweńko* i in.;

- *-inko, -ynko*: *Dołhinko; Babyńko* i in.;
- *-ońko*: *Derewońko* i in.

Niezwykle produktywnym sufiksem wschodniosłowiańskim¹⁶ jest substrat *-uk/-czuk*. Poza Białostocczyzną, na terytorium dzisiejszej Polski nie ma innego regionu, w którym nazwiska zakończone na *-uk/-czuk* stanowi-

¹⁵ Niektóre antroponimy z sufiksem *-in/-yn* w analizowanym materiale mogą mieć bałtyckie podstawy. Obecność elementów języka litewskiego w nazwach własnych nie jest zjawiskiem rzadkim w systemie onimicznym omawianego regionu.

¹⁶ Sufiks *-uk/-czuk* jest powszechnie uważany za formant wschodniosłowiański, ale jego pochodzenie nie zostało ostatecznie zdefiniowane (zob. L. Dacewicz, *Antroponimia Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim w kontekście polskiej i wschodniosłowiańskiej kultury nazewnictwa*, [w:] *Studia Wschodniosłowiańskie*, pod red. L. Dacewicz, t. 10, Białystok 2010, s. 68).

łyby tak duży odsetek wszystkich nazwisk mieszkańców danego obszaru¹⁷. Oto niektóre przykłady: *Andrejuk, Andrzejuk, Antoniuk, Artemiuk, Bazyluk, Charytoniuk, Chomaniuk, Cieśluk, Cymbaluk, Demianiuk, Fiedorczyk, Haponiuk, Ignatiuk, Jakowiuk, Kaczoruk, Kondratiuk, Konończuk, Kowalczyk, Mojsiejuk, Nikolajuk, Prokopiuk, Radziwoniuk, Stefaniuk, Supruniuk, Wołosiuk, Zduniuk* i in.

Do sufiksów genetycznie wschodniosłowiańskich należą także morfemy *-iszyn/-yszyn*: *Fiedoryszyn, Hrynczyszyn, Jakubiszyn, Janiszyn, Jeremiszyń, Kuryliszyn, Łunyszyn, Oryszczyszyn, Tymczyszyn* i in.

Częściej, niż na gruncie polskim, pojawiają się we wschodniosłowiańskim kręgu językowo-kulturowym nazwiska z sufiksem *-ko*: *Cybulko, Daniłko, Dubko, Golośko, Goworko, Horoszeko, Hryszko, Kołodko, Reszetko, Reszotko, Siomko, Toloczko, Wasilko, Wołodźko, Woronko, Żołobko* i in. O pochodzeniu niektórych nazwisk z takim sufiksem decyduje podstawa słowotwórcza. Ustalenie genezy poszczególnych nazwisk z formantem *-ko* może być sprawą dyskusyjną.

W systemie antropimicznym mieszkańców Białostoczczyzny występuje także niewielka grupa nazwisk pochodzących od nazw osobowych utworzonych od apelatywów zawierających formant *-un*. Uwzględniając aspekt semantyczny, można zakwalifikować je do grupy nazwisk wschodniosłowiańskich¹⁸: *Brechun, Czasun, Plasun, Starun, Świstun, Terebun, Gorun* i in. W planie apelatywnym sufiks *-un* tworzy nazwy wykonawców czynności (najczęściej o podstawach dewerbalnych), np. *plasun* ‘ten, który tańczy’ (por. ap. ros. *plasať* ‘tańczyć’ BTS 847), *świstun* ‘ten, który świszczce, gwizda’ (por. ap. ros., gw. *swistať*, *swistati* ‘świstać, gwizdać’; przen. ‘o człowieku, który dużo mówi, a mało robi’ BTS 1160, Wrób 213) itd.

Wiele współczesnych nazwisk omawianego regionu posiada formant *-ski*. Sufiks ten, pierwotnie pełniący funkcję odmiejscową, zawsze był i jest formantem uważanym za typowo polski¹⁹ i „szlachecki”. Obecnie na *-ski*

¹⁷ Por. L. Dacewicz, *Nazwy osobowe z sufiksem -uk//-czuk...*, s. 194. Z. Abramowicz (zob. Z. Abramowicz, *Genetycznie wschodniosłowiańskie...*, s. 52) zauważa, że wiele nazwisk z takim sufiksem odnotowuje na terenie Podlasia *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)* (zob. Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok 1997–1998).

¹⁸ Chociaż niektóre z nich mogą mieć genezę litewską, na terytorium Białostoczczyzny trafiły za pośrednictwem języka białoruskiego (por. M. Kondratiuk, *O rzadkich...*, s. 135).

¹⁹ Por. L. Dacewicz, *Русская и польская официальная и неофициальная антропонимические системы*, [w:] *Białostocki Przegląd Kresowy*, pod red. J. F. Nosowicza, t. V, Białystok 1996, s. 40.

kończą się nie tylko nazwiska odmiejscowe, ale także odapelatywne i odimiennie²⁰. Dlatego możemy spotkać się z taką sytuacją, w której podstawa słowotwórcza jest wschodniosłowiańska, a sufiks polski (np. nazwiska *Chomański* < *Choma*, cerk. *Foma*, pol. *Tomasz*; *Wawulski* < *Wawuła*, cerk. *Wawuła*, pol. *Babila*). Ogólnie rzecz biorąc, nazwisk zakończonych na *-ski* nie należy rozpatrywać jako antroponimy wschodniosłowiańskie. Wyjątek stanowią sytuacje zasygnalizowane wyżej.

Na terenach pogranicznych znaczne rozpowszechnienie uzyskał sufiks ruskiego pochodzenia *-owicz/-ewicz*. Początkowo sufiks ze znaczeniem patronimicznym pojawił się w formie *-icz* (lub w wariancie polskim *-ic*)²¹. Jego wschodniosłowiański charakter podkreśla też nieco późniejsze rozszerzenie przez elementy *-ow-* i *-ew-*. Sufiks *-owicz/-ewicz* pojawia się w wielu współczesnych nazwiskach zawierających podstawy wschodniosłowiańskie: *Artiemowicz*, *Charkiewicz*, *Doroszkiewicz*, *Fiedorowicz*, *Gryszkiewicz*, *Ha-punowicz*, *Harasimowicz*, *Waśkiewicz*, *Wolosowicz* i in.

III. Fonetyka

Charakterystyczne zjawiska fonetyczne pozwalają zakwalifikować znaczny odsetek współczesnych nazwisk mieszkańców Białostoczczyzny do antroponimów genetycznie wschodniosłowiańskich. Są to:

a) oboczność rz/r: *Chren* (ap. gw. *chren* ‘chrzan’ Wrób 245), *Pryczynicz* (ap. gw. *pryczyna* ‘przyczyna’ Wrób 191, ap. gw. *pryczyniati* ‘przyczynić, przymykać’ Wrób 191), *Prystupiuk* (ap. gw. *prystupa* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ AGWB 99, por. ap. pol. *przystąpić*), *Treszczotko* (ap. gw. *tresk*, *tryszczati* ‘trzask, trzeszczeć’ Wrób 235);

b) substytucja f > p: *Onopryjuk* (im. wschł. *Onopryj*, cerk. *Onufrij*, pol. *Onufry* por. BirBA 130), *Pilimon* (im. wschł. *Pilimon*, cerk. *Filimon*, pol. *Filemon* BirBA 168), *Pilipczuk* (im. wschł. *Pilip*, cerk. *Filipp*, pol. *Filip* SHNOB II 32), *Pilipiuk* (im. wschł. *Pilip*, cerk. *Filipp*, pol. *Filip* SHNOB II 32), *Stepaniuk* (im. wschł. *Stepan*, cerk. *Stiefan*, pol. *Stefan* SHNOB II 114), *Supron* (im. wschł. *Supron*, cerk. *Sofronij*, pol. *Sofroniusz* SHNOB II 120);

²⁰ W takim wypadku pierwotna funkcja sufiksu *-ski* będzie tylko w przypadku nazwisk odmiejscowych, zaś wtórna – w wypadku nazwisk odimiennych i odapelatywnych (por. E. Rudnicka-Fira, *Antroponimia Krakowa od XVI do XVIII wieku. Proces kształtowania się nazwiska*, Katowice 2004, s. 137).

²¹ Typowo wschodniosłowiański sufiks *-owicz/-ewicz* jest charakterystyczny dla języka białoruskiego i (rzadziej) ukraińskiego. Na gruncie polskim historycznie miał postać *-ic* (por. L. Citko, *Nazewnictwo osobowe...*, s. 61–67).

c) substytucja b > w: *Awramiuk* (im. wschl. *Awram*, cerk. *Awraam*, *Awraamij*, pol. *Abraham* CitN 27), *Gawryluk* (im. wschl. *Gawryło*, *Hawryło*, cerk. *Gawriił*, pol. *Gabriel* SHNOB I 110), *Sewastianiuk* (im. cerk. *Sewastian*, pol. *Sebastian* Kal 173), *Urwanowicz* (im. cerk. *Urwan*, pol. *Urban* Kal 177), *Wasiljew* (im. cerk. *Wasilij*, pol. *Bazyli* Kal 139);

d) substytucja f > ch, chw²²: *Chodorowski* (im. wschl. *Chodor*, cerk. *Fieodor*, pol. *Teodor* SHNOB I 52), *Chomański* (im. wschl. *Choma(n)*, cerk. *Foma*, pol. *Tomasz* SHNOB I 53), *Chrolowska* (im. wschl. *Chroł*, cerk. *Flor*, pol. *Florus* SHNOB I 55), *Olichwier* (im. wschl. *Olichwier*, cerk. *Jelewfierij*, pol. *Eleuteriusz* SHNOB I 271), *Orechwa* (im. wschl. *Ore(c)hwa*, cerk. *Ariefa*, pol. *Aretas* CitN 31), *Rachwało* (im. wschl. *Rachwał*, cerk. *Rafail*, pol. *Rafał* BirBA 140), *Trochimiuk* (im. wschl. *Trochim*, cerk. *Trofim*, pol. *Trofim* SHNOB II 148);

e) substytucja ą, ę > u, a: *Białous* (ap. gw. *usy* ‘wąsy’ AGWB 64), *Bubieniec* (ap. brus. *bubien* ‘bęben’ TSBLM 95), *Chomutowski* (ap. gw. *chomut* ‘chomąto’ Wrób 245), *Dubowski* (ap. gw. *dub* ‘dąb’ AGWB 74), *Dubrowski* (ap. gw. *dubrawa* ‘dąbrowa’ Wrób 69), *Gołubowski* (ap. gw. *hołub* ‘gołąb’ Wrób 56), *Guszczyn* (ap. gw. *huszcza*, *huszczar* ‘osad, fusy, gęstość, gęstwina, gąszcz’ Wrób 60), *Hołubowicz* (ap. gw. *hołub* ‘gołąb’ Wrób 56), *Horaczy* (ap. gw. *horaczy* ‘gorący’ AGWB 94), *Hubkowski* (ap. gw. *huba* ‘gęba’ AGWB 64, ap. gw. *hubka* ‘gąbka’ Wrób 59), *Huszcza* (ap. gw. *huszcza*, *huszczar* ‘osad, fusy, gęstość, gęstwina, gąszcz’ Wrób 60), *Jazykow* (ap. gw. *jazyk* ‘język’ AGWB 110), *Kłubowicz* (ap. gw. *klub* ‘kłąb’, ‘kłęb’, ‘klub’ Wrób 104), *Kolada* (ap. gw. *kolada* ‘wigilia’ AGWB 103, por. ap. pol. *kołeda*), *Krugłow* (ap. ros. *krug* ‘krąg’ BTS 473, ap. gw. *kruhły* ‘okrągły’ Wrób 108), *Miakinnik* (ap. gw. *miakki* ‘miękki’ AGWB 108), *Muczyn* (ap. gw. *muka* ‘mąka’, ‘męka’ Wrób 120), *Mudrewicz* (ap. gw. *mudrec* ‘mędrzec, mądrała’ Wrób 120), *Mukosiej* (ap. gw. *muka* ‘mąka’ Wrób 120), *Mutwicka* (ap. gw. *mutny* ‘mętny’ Wrób 120), *Mużyło* (ap. ros. *muż* ‘maż’ BTS 562, ap. gw. *mużyk* ‘maż’ Wrób 120, ap. gw. *muźnieti* ‘mężniec’ Wrób 120), *Pauk* (ap. gw. *pauk*, *pawuk* ‘pająk’ AGWB 67), *Poddubik* (ap. gw. *dub* ‘dąb’ AGWB 74), *Prystupiuk* (ap. gw. *prystupa* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ AGWB 99, por. ap. pol. *przystąpić*), *Puczko* (ap. gw. *puczok* ‘pączek’ Wrób 199), *Rubczewska* (ap. gw. *rubati* ‘rąbać’ Wrób 210, ap. gw. *rubeć* ‘rąbek’

²² Substytucja *f > ch*, *chw* ma starą genezę i sięga najstarszego okresu przejmowania imion chrześcijańskich przez języki wschodniosłowiańskie. Należy ona do charakterystycznych cech fonetycznych występujących przede wszystkim we wschodniosłowiańskich gwarach omawianego regionu. Niemniej jednak, mogą to być również osobliwości niektórych polskich regionalnych dialektów (Zob. K. Rymut, *Nazwiska...*, s. 55).

Wrób 120), *Struczyński* (ap. gw. *struczok* ‘strączek’ Wrób 227), *Sukaczuk* (ap. gw. *suk* ‘sęk’ Wrób 228, ap. gw. *sukaty* ‘sękaty’ Wrób 228), *Trubowicz* (ap. gw. *truba* ‘trąba’ Wrób 234), *Ugolik* (ap. gw. *uhol* ‘węgiel’ AGWB 81, ap. gw. *uhol* ‘węgiel’ AGWB 87), *Wiazowska* (ap. gw. *wiaz* ‘wiąz’ AGWB 75), *Zub* (ap. gw. *zub* ‘ząb’ Wrób 98);

f) pełnogłos:

- -ere-: *Berestiuk* (ap. gw. *berest* ‘brzost’ Wrób 22), *Berezniak* (ap. gw. *berezinka* ‘brzezina’ Wrób 22), *Bierezowiec* (ap. gw. *bieroza* ‘brzoza’ AGWB 75), *Derewiański* (ap. gw. *derewo* ‘drzewo’ AGWB 74, ap. gw. *derewianny* ‘drewniany’ AGWB 74), *Derewońko* (ap. gw. *derewo* ‘drzewo’ AGWB 74), *Sereda* (ap. gw. *sereda* ‘środa’ AGWB 105);

- -oro-: *Boroda* (ap. gw. *boroda* ‘broda’ AGWB 64), *Borodulin* (ap. gw. *boroda* ‘broda’ AGWB 64), *Borodzicz* (ap. gw. *boroda* ‘broda’ AGWB 64), *Borona* (ap. gw. *borona* ‘brona’ Wrób 24), *Gorodkiewicz* (ap. ros. *gorod* ‘miasto’ BTS 221, por. ap. pol. *gród*), *Horodecka* (ap. gw. *horod* ‘ogród’ Wrób 57, ap. gw. *horod* ‘miasto’ Wrób 57, por. ap. pol. *gród*), *Korol* (ap. ros., ukr. *korol* ‘król’ BTS 459, SUM II 286), *Korotkiewicz* (ap. gw. *korotki* ‘krótki’ Wrób 107), *Korowicka* (ap. gw. *korowa* ‘krowa’ AGWB 67), *Moroz* (ap. gw. *moroz* ‘mróz’ AGWB 105), *Soroczyński* (ap. gw. *soroka* ‘sroka’ AGWB 66), *Storonowicz* (ap. gw. *storona* ‘strona’ Wrób 226), *Worobiej* (ap. gw. *worobiej* ‘wróbel’ AGWB 66), *Woronowicz* (ap. gw. *worona* ‘wrona’ AGWB 66);

- -oło-: *Bołocka* (ap. gw. *boloto* ‘błoto’ AGWB 82) *Chołodowska* (ap. gw. *cholod* ‘chlód’ Wrób 245), *Dołoto* (ap. gw. *dołoto* ‘dluto’ AGWB 80), *Golosko* (ap. gw. *holos* ‘głos’ AGWB 110), *Golowacz* (ap. gw. *holowa* ‘głowa’ AGWB 64), *Holodok* (ap. gw. *holod* ‘glód’ Wrób 56), *Holowacz* (ap. gw. *holowa* ‘głowa’ AGWB 64), *Kołodko* (ap. gw. *kołoda* ‘kłoda’ Wrób 105), *Kołos* (ap. gw. *kołos* ‘kłos’ Wrób 105), *Mołodziejko* (ap. gw. *molody* ‘młody’ Wrób 119), *Niemolocznow* (ap. gw. *moloko* ‘mleko’ AGWB 93), *Połocka* (por. n. m. *Połock* (Białoruś) i n. m. *Płock* (Polska)), *Sołomianko* (ap. gw. *soloma* ‘słoma’ Wrób 221), *Sołowiej* (ap. gw. *solowiej* ‘słowik’ AGWB 66), *Tołoczko* (ap. gw. *tołoka* ‘tłoka’ AGWB 100), *Wołodko* (im. wschł. *Wolodko*, cerk. *Władimir*, pol. *Włodzimierz* SHNOB II 182), *Zołotar* (ap. gw. *zoloto* ‘złoto’ AGWB 81), *Żołobko* (ap. gw. *zolib* ‘zlób’ AGWB 67);

g) brak pełnogłosu z jednoczesnym wzdłużeniem samogłoski *o* (*o* > *a*) (jako cecha charakterystyczna dla języka scs): *Winograd*, *Zdrawomysłow*, *Władzimirow*;

h) zmiękczenie spółgłosek (najczęściej zmiękczeniu poddawane są spółgłoski *t* i *d*):

- *t* + *i*: *Artisiewicz*, *Artiuch*, *Awksentiuk*, *Berestiuk*, *Bonifatiuk*, *Chołostiakow*, *Fatiejew*, *Ignatiew*, *Ignatiuk*, *Jekatierynczuk*, *Katiuszyn*, *Kondra-*

tiuk, Koptilin, Kostin, Kostiuczuk, Kratiuk, Kretinin, Łopatiuk, Mantiuk, Niestieruk, Nikitiuk, Pankratiew, Piekutin, Pietierczuk, Pleticha, Pokotilo, Samotik, Sobotin, Stieszenko, Terentiuk, Tetiorka, Tichończuk, Tiesłuk, Timiński, Tiszkow, Tiuniew, Tiurn, Wojtieszuk, Wojtiuk;

- d + i: *Bendiuk, Bieniediuk, Czudinowicz, Dawidiuk, Demidiuk, Diadiuk, Diagielec, Diakowska, Diedula, Diemianiuk, Dimitrow, Dimitruk, Dudicz, Kordiuk, Kordiukiewicz, Kudin, Kudiuk, Rudieczko, Władielczykow, Władimirow;*

- inne spółgł. + i: *Bobricki, Burilo, Charitonow, Chitruk, Dudarik, Gabrilewski, Gawriluk, Giermaniuk, Gricenko, Grigoruk, Kristosiuk, Kuprijanowicz, Ławrijenko, Maksimowicz²³, Nachilo, Ochrimiuk, Owierczuk, Priachin, Sidorczuk, Simoniuk, Wiesiołow;*

i) akanie, typowe dla jęz. rosyjskiego i białoruskiego²⁴, często występujące w gwarach Białostoczczyzny: *Amieljańczyk, Anacik, Baradyn, Barozna, Galubowska, Haściłowicz, Jarmołajew, Jawdosiuk, Kalas, Łabanow, Pahułak, Paskrobko, Rapucha, Skawroński;*

j) dziekanie (odzwierciedlone w pisowni) – charakterystyczne dla jęz. białoruskiego i gwar białoruskich: *Borodnicz, Dudzin, Dzieduszow, Dzielak, Dziemian, Dziemidow, Dziemis, Dzierewiaszko, Dietczyk, Fiedziuk, Kudzin, Ołdziej, Wołodźko;*

k) ciekanie (odzwierciedlone w pisowni) – charakterystyczne dla jęz. białoruskiego i gwar białoruskich: *Cierech, Ciereszko, Cimoszko, Ciruk, Citko, Ciuk, Ciwoniuk, Mikiciuk, Niechociaszcza, Pieciul, Piecium²⁵;*

l) dodanie protetycznego *h* (zjawisko typowe dla jęz. białoruskiego i niektórych gwar): *Hanula* (im. brus. *Hanula* (: *Hanna*), por. im. pol. *Anula* (: *Anna*) BirBA 174), *Harmata* (ap. brus. *harmata* ‘armata’ TSBLM 144); (*Garbuz*)²⁶ (ap. brus. *harbuz* ‘arbuz’ TSBLM 144);

m) substytucja w > u (zjawisko typowo białoruskie): *Kurau* (por. nazw. ros. **Kurow*), *Sauć* (im. brus. *Sauka*, cerk. *Sawwa*, pol. *Sawa* BirBA 142), *Ułasiuk* (im. brus. *Ułas*, cerk. *Własij*, pol. *Błażej* BirBA 45);

²³ Wymowa połączeń *s + i* w nazwiskach typu *Maksimowicz, Sidorczuk, Simoniuk, Wiesiołow* jest charakterystyczna dla artykulacji gwarowej białoruskiej, zbliżonej do polskiego [sʲ].

²⁴ Podane nazwiska częściej są utożsamiane z jęz. białoruskim, ponieważ w tym języku, w przeciwieństwie do rosyjskiego, proces akania jest odzwierciedlony na piśmie.

²⁵ Połączenia *dzi* i *ci*, ze względu na specyfikę omawianego obszaru, z reguły należy odnosić do procesów dziekania i ciekania, chociaż nie można wykluczyć spolszczenia wschodniostłowańskich połączeń *di* i *ti*.

²⁶ Por. brus. *harbuz* ‘arbuz’; nazwa spolszczona.

n) substytucja i > y (charakterystyczna dla jęz. ukraińskiego i niektórych gwar ukraińskich): *Babynko* (por. przymiotniki dzierżawcze: ukr. *babyn* i ros. *babin*), *Baradyn* (por. nazw. ros. *Borodin*), *Byszczuk* (por. nazw. *Biszczuk*), *Dawydziuk* (por. im. ukr. *Dawyd* i pol. *Dawid*), *Denysiuk* (por. im. ukr. *Denys* i pol. *Denis*), *Mohyluk* (por. ap. ukr. *mohyla* i brus. *mohila* ‘mogiła’), *Myszczuk* (por. nazw. *Miszczuk*), *Sydow* (por. im. wschł. *Sidko*, cerk. *Isidor*, pol. *Izydor*), *Zaperty* (por. ap. gw. ukr. *zaperty* i gw. brus. *zaperti* ‘zamknąć, zaryglować’);

o) substytucja e > i (w tym e < ě, charakterystyczne dla jęz. ukraińskiego i niektórych gwar ukraińskich): *Didkowska* (por. ap. gw. ukr. *didko* i gw. brus. *diedko* ‘dziadek’), *Ditczenko* (por. ap. gw. ukr. *ditka* i gw. brus. *dietka* ‘dziecko’), *Twerdochlib* (por. ap. gw. ukr. *chlib* i gw. biał. *chlieb* ‘chleb’), *Wlizło* (por. ap. gw. ukr. *wlizty* i gw. biał. *wliezti* ‘wleźć’);

p) substytucja g (polskie, rosyjskie) > h (białoruskie, ukraińskie, gwarowe): *Bohdzia* (por. im. *Bohdan* i *Bogdan*), *Bokłaho* (ap. brus. *bakłaha*, ros. *bakłaga* TSBLM 79), *Dolhinko* (ap. gw. *dowhi*, ros. *dotgij*, pol. *dlugi* AGWB 107), *Hanczaruk* (ap. gw. *honzar*, ros. *ganczar*, pol. *garncarz* AGWB 101), *Harasim* (im. wschł. *Harasim*, cerk. *Gierasim*, pol. *Gierasym* SHNOB I 108), *Hawrylik* (im. wschł. *Hawryło*, cerk. *Gawriił*, pol. *Gabriel* SHNOB I 110), *Hlebowicz* (im. wschł. *Hleb*, cerk. *Gleb*, pl. *Gleb* SHNOB I 111), *Hłuszyk* (ap. gw. *hłuszyti*, pol. *zagłuszać* Wrób 55), *Hnat* (im. wschł. *Hnat*, cerk. *Ignatij*, pol. *Ignacy* BirBA 79), *Hołodok* (ap. gw. *hołod*, ros. *golod*, pol. *głód* Wrób 56), *Hołowacz* (ap. gw. *hołowa*, ros. *golowa*, pol. *głowa* AGWB 64), *Hołubowicz* (ap. gw. *hołub*, ros. *golub*’, pol. *gotąb* Wrób 56), *Hoły* (ap. gw. *hoły*, ros. *gotyj*, pol. *goty* Wrób 56), *Horbowicz* (ap. gw. *horb*, ros. *gorb*, pol. *garb* Wrób 56), *Horaczy* (ap. gw. *horaczy*, ros. *goriaczij*, pol. *gorący* AGWB 94), *Horosz* (ap. gw. *horoszok*, ros. *goroszek*, pol. *groszek* Wrób 57), *Hościk* (ap. gw. *hość*, ros. *gost*’, pol. *gość* AGWB 104), *Hruszka* (ap. gw. *hruszka*, ros. *gruszka*, pol. *gruszka* AGWB 73), *Hryciuk* (im. wschł. *Hryc*, cerk. *Grigorij*, pol. *Grzegorz* SHNOB I 116), *Hryszko* (im. wschł. *Hryszko*, cerk. *Grigorij*, pol. *Grzegorz* SHNOB I 118), *Hubar* (ap. gw. *huba*, ros. *guba*, pol. *gęba* AGWB 64), *Humieniak* (ap. gw. *humno*, ros. *gumno*, stpol. *gumno* AGWB 72), *Huszcza* (ap. gw. *huszcza*, ros. *guszcza*, pol. *gęstość*, *gąszcz* Wrób 60), *Kulhawik* (ap. gw. *kulhawiy* AGWB 103), *Ohłaszenny* (por. ap. ros. *ogłaszennyj* ‘katechumen’ BTS 696), *Puhacewicz* (ap. gw. *puhacz*, ros. *pugacz* ‘puszczyk, puchacz’; ‘straszak’ Wrób 192), *Ryhoreczuk* (im. wschł. *Ryhor*, cerk. *Grigorij*, pol. *Grzegorz* BirBA 56).

Analiza powyższych antroponimów dowodzi, że wschodniosłowiański substrat językowy ogrywa znaczącą rolę we współczesnym systemie antro-

ponimicznym Białostoczczyzny. Nazwiska, w których znalazły odzwierciedlenie zjawiska właściwe dla języków i gwar wschodniosłowiańskich, stanowią niemały odsetek wszystkich antroponimów omawianego regionu. Cechy wschodniosłowiańskie są widoczne na różnych płaszczyznach języka. W lekcyce są to przede wszystkim wschodnie odpowiedniki imion, ich formy pełne, oficjalne a także skrócone i nieoficjalne, hipokorystyka i deminutywa. Nazwiska odimienne występują w postaci równej imionom oraz w postaci derywatów odimiennych. Wschodniosłowiańskie pochodzenie ma też wiele apelatywów, które tworzą podstawy słowotwórcze współczesnych nazwisk. W zakresie słowotwórstwa o wschodniosłowiańskim charakterze analizowanych antroponimów decydują liczne wschodniosłowiańskie sufiksy nazwiskotwórcze. Wschodniosłowiańskie cechy odnajdujemy też w fonetyce poszczególnych nazw osobowych.

W jednym nazwisku mogą się nakładać na siebie różne zjawiska językowe. Ich wyodrębnienie i identyfikacja pomaga określić wschodniosłowiańskie pochodzenie danego antroponimu, pozwalając jednoznacznie ustalić jego genezę w zakresie przynależności językowo-kulturowej.

Ze względów technicznych egzemplifikacja poszczególnych zjawisk językowych jest ograniczona. Niniejszy artykuł nie uwzględnia zatem wszystkich antroponimów, wyekscerpowanych z bazy źródłowej. Podobieństwo form pozwala jednak na zastosowanie analogii do przykładów, które zostały zamieszczone w niniejszym artykule. Zjawiska językowe, zasygnalizowane wyżej, obejmują bowiem cały szereg innych nazwisk, wskazując tym samym na ich wschodniosłowiański charakter.

Skróty:

- SHNOB – Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok 1997–1998.
- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, J. Siatkowskiego, Warszawa 1980.
- CitN – Citko L., *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001.
- Kal – *Kalendarz prawosławny 2009*, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.
- TichA – Tichoniuk B., *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku*, Opole 1988.

- TichI – Tichoniuk B., *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra 2000.
- Wrób – Wróblewski M., *Słownik gwary bielsko-podlaskiej*, Bielsk Podlaski 2008.
- BTS – *Большой толковый словарь русского языка*, ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2001.
- Pietr – Петровский Н. А., *Словарь русских личных имён*, Москва 1984.
- SSG – *Справочник личных имён народов РСФСР*, под ред. А. В. Суперанской и Ю. М. Гусева, Москва 1987.
- SupSł – Суперанская А. В., *Словарь русских личных имён*, Москва 1998.
- BirBA – Бірыла М. В., *Беларуская антрапанімія*, Мінск 1966.
- TSBLM – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, пад рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко, Мінск 1996.
- SUM – *Словарь української мови*, под ред. Б. Грінченко, т. II–III, Київ 1908–1909.
- ap. – apelatyw
- brus. – białoruski
- cerk. – cerkiewny
- gw. – gwarowy
- im. – imię
- n. m. – nazwa miejscowości
- n. os. – nazwa osobowa
- nazw. – nazwisko
- pol. – polski
- por. – porównaj
- ros. – rosyjski
- stpol. – staropolski
- ukr. – ukraiński
- wschsł. – wschodniosłowiański
- zob. – zobacz

CONTEMPORARY SURNAMES OF BIAŁOSTOCCZYZNA PEOPLE
OF EASTERN-SLAVONIC PROVENANCE

SUMMARY

This paper concerns Eastern-Slavonic linguistic features found in various aspects of language in contemporary surnames of Białostoczczyzna people.

With respect to lexis, these are mainly Eastern equivalents of first names, their full forms, formal (*Charyton, Tichoniuk*), as well as abbreviated and informal (*Siegień, Chomaniuk*), hypocristics and diminutives (*Dorosz, Ostapkowicz*). Surnames originating from first names are found in the form of first names (*Gierman, Olichwier*) and derivatives of first names (*Nikitiuk, Waśkiewicz*). Eastern-Slavonic origin also has many appellatives of various semantics, which provide a word-formation basis for contemporary surnames (*Bieroza, Karawaj; Bustowicz, Skoworodko*).

With respect to word-formation, the Eastern-Slavonic origin of the analyzed anthroponyms is reflected mainly by numerous surname-forming suffixes, such as *-ew/-ow, -in/-yn, -enko, -eńko, -inko, -ynko, -ońko, -uk/-czuk, -iszyn/-yszyn, -owicz/-ewicz* etc. (*Nikołajew, Sorokin, Simonienko, Fiedorczyk, Hapunowicz*).

The most important phonetic processes determining the Eastern-Slavonic origin of a given personal name are: alternation *rz/r* (*Gregorczyk*), substitutions *f > p* (*Stepaniuk*), *b > w* (*Awramiuk*), *ą, ę > u*, *a* (*Dubowski*), *w > u* (*Ułasiuk*), *g > h* (*Hawrylik*), full vocalisation (*Derewońko, Kołos*), soft consonants (*Ignatiuk, Korziukiewicz*), akanye (*Amieljańczyk*), dziekanye and ciekanye reflected in written language (*Dziemidow, Cimoszko*) and others.

Krzysztof Rutkowski

Białystok

Kilka uwag o adaptacji zapożyczeń leksykalnych z zakresu terminologii komputerowej w języku rosyjskim

Ostatnie dziesięciolecie w życiu społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej upłynęło pod znakiem intensywnego rozwoju technologii informatycznych i komputerowych. Dziś osprzęt komputerowy jest obecny praktycznie wszędzie: w szkole, w miejscu pracy, nawet w domu, i z każdym dniem zyskuje coraz to większe grono użytkowników. W kontekście rozwoju języka rosyjskiego fakt ten zaowocował pojawieniem się nowej warstwy słownictwa, którą roboczo można zdefiniować pod nazwą terminologia komputerowa. Jako że pionierem i jednocześnie niekwestionowanym potentatem wynalazczości w dziedzinie technologii komputerowych, jak również głównym eksporterem produktów tej branży są Stany Zjednoczone, nietrudno ustalić, że do języka rosyjskiego ta warstwa słownictwa niemal w całości była (i nadal jest) przejmowana z języka angielskiego.

Użyta powyżej nazwa mogłaby sugerować, że jako środek komunikacji stanowi ona pewną kompletną całość, że wszyscy użytkownicy komputerów, konstruuąc wypowiedzi związane z ich szeroko pojętą obsługą, wykorzystują ten sam inwentarz jednostek leksykalnych. Nic bardziej mylnego – leksyka komputerowa jest w znacznym stopniu zróżnicowana, wewnątrznie podzielona w zależności od tego, kto się nią posługuje. Można bowiem mówić o socjolekcie programistów, operatorów systemów, hakerów, webmasterów, internautów czy miłośników gier i multimediiów. Język (dobór odpowiedniego słownictwa) w obrębie każdej z wymienionych tu grup społeczno-zawodowych będzie nosić mniej lub bardziej wyraźne znamiona odrębności. Tak więc terminologia komputerowa nie jest monolitem, ale podobnie jak w przypadku systemów terminologicznych innych dziedzin nauki i techniki da się

w niej wyodrębnić „centrum” i „peryferie”. W aspekcie funkcjonalnym centrum tworzą formy odznaczające się wysoką częstotliwością użycia, zaś na obrzeżach sytuują się jednostki rzadziej wykorzystywane¹. Mając na uwadze fakt, że frekwencja użycia pozostaje w prostej zależności od ilości użytkowników, należy założyć, że centrum będzie zbudowane z leksyki wspólnej dla wszystkich, którzy są w jakikolwiek sposób związani z szeroko pojmowaną technologią komputerową, a nawet dla osób postronnych (choćby *дискета, компьютер, принтер, сканер*), natomiast na peryferiach znajdują się jednostki mające charakter wąskospecjalistyczny, zwykle o bliżej niesprecyzowanej lub zupełnie nieczytelnej dla użytkowników innych grup semantyce (np. *библиотека dll, парсер, скрипт, тонкопленочный транзистор*).

W niniejszym artykule przedmiotem opisu będzie słownictwo należące do pierwszej z wyżej wymienionych grup. Zostaną przeanalizowane sposoby jego przejmowania do języka rosyjskiego. Za podstawowe źródła ekscerpcji materiału egzemplifikacyjnego obrano słowniki specjalistyczne oraz korpus języka rosyjskiego².

Każde zapożyczenie mające postać wyrazu, podobnie jak inne jednostki leksykalne, składa się z formy znakowej (zwykle akustycznej lub graficznej) i nadanego jej znaczenia. Znaczenie zawsze jest komponentem przyswojonym, obcym, natomiast forma znakowa ostatecznie może kształtować się bądź to pod bezpośrednim wpływem pierwowzoru, bądź z wykorzystaniem środków języka rodzimego (korzystającego z pożyczki), czasami też jest wypadkową obu tych źródeł. W zależności od relacji, w jakiej te dwie koordynaty potencjalnie mogą pozostawać względem siebie, spotyka się kilka podstawowych rodzajów zapożyczeń leksykalnych, a mianowicie: *właściwe* (kiedy z języka obcego przejmowana jest zarówno zewnętrzna forma, jak i treść), *semantyczne* (mówimy o nich, kiedy już istniejącą w języku jednostkę z utrwaloną w obiegu treścią wyposaża się w nowe, zapożyczone znaczenie), *strukturalne* (to jednostki pod względem semantycznym zapożyczone, a strukturalnym zreplikowane z wyrazów obcojęzycznych za pomocą rodzimych środków derywacyjnych), *mieszane*, tzw. *hybrydy* (czyli formacje zespalające w swoim składzie części rodzime i obce, oczywiście z wyjątkiem treści, która musi być nowa). Zaprezentowane tu rodzaje zapożyczeń wyznaczają jednocześnie sposoby adaptacji jednostek zaliczanych do tej kategorii

¹ *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*, ред. В. Н. Ярева, 2-е изд., Москва 1998, s. 47.

² Szczegółowe informacje na temat adresów bibliograficznych źródeł znajdują się na końcu artykułu.

leksykalnej, ponieważ wskazują na rozmaite przekształcenia towarzyszące ich przechodzeniu z jednego języka do drugiego.

1. Przyjrzyjmy się konkretnym przykładom, rozpoczynając od zapożyczeń właściwych: *аккаунт* ‘konto, najczęściej w jakimś serwisie internetowym’ ≤ account, *бан* ‘ban, zakaz korzystania z usługi internetowej, np. z forum za naruszenie zasad’ ≤ ban, *баннер* ‘reklamowy element graficzny na stronie WWW’ ≤ banner, *бит, байт* ‘bit, bajt, jednostki informacji’ ≤ bit, byte, *блог* ‘internetowy pamiętnik’ ≤ blog, *браузер/браузер* ‘przeglądarka stron WWW’ ≤ browser, *гиперлинк* ‘hiperlink, odsyłacz’ ≤ hyperlink, *дискета* ‘dyskietka’ ≤ diskette, *дисплей* ‘monitor’ ≤ display, *директория* ‘katalog’ ≤ directory, *домен* ‘domena’ ≤ domain, *драйвер* ‘sterownik’ ≤ driver, *имейл/имэйл* ‘e-mail’ ≤ e-mail, *картридж* ‘kartridż’ < cartridge, *кейген/киген* ≤ ‘generator numerów seryjnych do programów’ ≤ keygen, *курсор* ‘cursor’ ≤ cursor, *куки* ‘plik cookie’ ≤ cookie, *кэш* ‘pamięć podręczna procesora’ < cache, *лаптон/лэптон* ‘laptop’ ≤ laptop, *логин* ‘nazwa użytkownika’ ≤ login, *ЛСД* ‘monitor LCD’ ≤ LCD, *модем* ‘modem’ ≤ modem, *ноутбук* ‘notebook’ ≤ notebook, *ПК* ‘komputer osobisty’ ≤ PC, *портал* ‘portal internetowy’ ≤ portal, *принтер* ‘drukarka’ ≤ printer, *провайдер* ‘dostawca Internetu’ ≤ provider, *процессор* ‘procesor komputera’ ≤ processor, *рестарт* ‘ponowne uruchomienie’ ≤ restart, *рутер* ‘router’ ≤ router, *сканер* ‘skaner’ ≤ skanner, *скриншот* ‘zrzut ekranu’ ≤ screenshot, *софт* ‘oprogramowanie’ ≤ soft, software, *файл* ‘plik’ ≤ file, *сайт* ‘strona WWW’ ≤ site, *спам* ‘spam’ ≤ spam, *тег/тэг* ‘tag, polecenie języka x/html’ ≤ tag, *утилита* ‘program użytkowy do obsługi logicznych zasobów komputera’ ≤ utility, *фаервол/файрвол* ‘zapora sieciowa przed włamaniami’ ≤ firewall, *флоп* ‘stacja dyskietek’ ≤ floppy, *фонт* ‘czcionka’ ≤ font, *хостинг* ‘hosting, usługa udostępniania plików’ ≤ hosting, *хакер* ‘haker’ ≤ hacker, *чат* ‘czat, pogawędka przez komunikator internetowy’ ≤ chat.

Zapożyczanie wyrazów wraz z ich znaczeniami jest jednym z popularniejszych sposobów, jakie wykorzystuje współczesny język rosyjski do przejmowania angielskiej terminologii komputerowej. Czynnikiem, który decyduje o znacznej dynamice tej metody, jest bez wątpienia łatwość i szybkość przejmowania obcojęzycznej nazwy dla najczęściej już istniejącego w naszym otoczeniu elementu rzeczywistości – bez starty czasu, bez potrzeby konsultowania się zespołu fachowców, którzy najpierw musieliby ustalić denotację i konteksty użycia danej nazwy, a dopiero w dalszym ciągu próbowałyby ją zaadaptować przy użyciu środków ich rodzimego języka, nie mając przy tym całkowitej pewności co do pojęciowej zgodności nowoutworzonej jednostki z oryginałem. Właściwie trudno się dziwić, dlaczego rosyjska terminologia komputerowa tak chętnie korzysta z zapożyczeń właściwych, sko-

ro wiadomo, że w dobie Internetu (jako środka informacji) i atrakcyjnych wynalazków technologicznych (jako „gorącego” produktu rynkowego) argument wyścigu z czasem jest nie do obalenia, a „sprawne” uporanie się z problemem terminologicznym, czyli nadanie tym wynalazkom jakichś nazw – nie do przecenienia.

Sporą grupę zapożyczeń właściwych stanowią nazwy własne, np. *Canon*, *ComputerWorld*, *Hewlett-Packard*, *JPEG*, *Logitech*, *Nvidia*, *Quake*, *You-Tube*, które to adaptacji podają się znacznie trudniej niż nazwy pospolite. O ile te ostatnie można byłoby semantycznie replikować (na przykład *blog* oddać w postaci rodzimego *дневник*, a nie jako przetransponowane *блог*), to przejmowanie nazw własnych zwykle odbywa się z zachowaniem całkowitego lub chociażby znacznego – zakłóconego ewentualnie zmianami w grafii i/bądź fonetyce – podobieństwa do formy znakowej, jaką im pierwotnie nadano. Najczęściej jest to jedyny sposób na ich pozyskanie, ponieważ z natury swojej nie posiadają one znaczeń pojęciowych³, w następstwie czego są nieprzetłumaczalne. Wyjątkiem w tej grupie mogą być nieliczne nazwy, które w swoim składzie posiadają komponenty leksykalne o znaczeniu ogólnym, np. *Визуальный Бейсик* ≤ *Visual Basic*, *Си плюс плюс* ≤ *C++*, ale te – przy całej nieostrości klasyfikacyjnej – równie dobrze można byłoby zaliczyć do zapożyczeń mieszanych.

Wprawdzie w niniejszym artykule zagadnienie to wykracza poza ustalone ramy opisu, jednak warto podkreślić, że niektóre z zapożyczeń właściwych już w formie podstawowej są przekształcane fleksyjnie, np. *директория*, *утилита*. Zabieg ten polega na dodaniu końcówki *-а/-ия*, jako formalnego wykładnika kategorii rodzaju i jednocześnie przynależności do deklinacji żeńskiej, co koresponduje z utartym już wzorcem, jaki mamy w wyrazach *conspiracy* – *конспирация*, *democracy* – *демократия*, *laboratory* – *лаборатория* itp. Alternatywą mogłaby być wprawdzie wymiana angielskiej samogłoski wygłosowej [i] na jej rosyjski odpowiednik fonetyczny [и], ewentualnie [ы], jednak system fleksyjny języka rosyjskiego dla M. l.poj. takiej możliwości nie przewiduje. Zapobiega to nie tylko tworzeniu form fleksyjnie obcych (np. **утилити*), ale również niejednoznacznych kontekstów składniowych (np. **утилиты* jako D l.poj. fem. lub M l.mn. fem. i masc.), a nawet nieporozumień semantycznych (np. **директоры* jako M l.mn. od rodzimego *директор*). Większości pożyczek należących do omawianej kategorii to przekształcenie jednak nie dotyczy – z końcówką zerową już w mo-

³ Por. J. Bartmiński, *Nazwiska obce na tle kontaktów językowych i kulturowych*, [w:] *Język a Kultura*, t. 7, *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, pod red. Jolanty Maćkiewicz i Janusza Siatkowskiego, Wrocław 1992, s. 9.

mencie adaptacji odpowiadają rosyjskiemu wzorcowi rodzaju męskiego, co tym samym oznacza gotowość wejścia w obowiązujące paradygmaty.

2. Kolejną kategorię pożyczek stanowią kalki semantyczne, por. Brandmauer ≥ *брандмауэр*⁴ ‘firewall, zapora internetowa’ < *брандмауэр* ‘ściana przeciwogniowa’, hacker ≥ *взломщик* ‘haker’ < *взломщик* ‘włamywacz’, virus ≥ *вирус* ‘program infekujący sprzęt komputerowy’ < *вирус* ‘chorobotwórcza cząstka organiczna’, home page ≥ *главная страница* ‘strona główna witryny internetowej’ < *главная страница* ‘strona główna, tytułowa w książce’, guest ≥ *гость* ‘niezarejestrowany użytkownik’ < *гость* ‘gość’, e-learning ≥ *дистанционное обучение* ‘e-learning’ < *дистанционное обучение* ‘kształcenie korespondencyjne, eksternistyczne’, log out/log off ≥ *завершение сеанса* ‘wylogowanie się’ < *завершение сеанса* ‘koniec seansu, sesji – jako odcinka czasu’, (computer) hanging up ≥ *зависание (компьютера)* ‘zawieszanie się komputera, brak reakcji na wydawane polecenia’ < *зависание* ‘zawieszanie się, pozostawanie w nieruchomej pozycji’, loading ≥ *загрузка* ‘uruchamianie komputera, ładowanie się plików systemowych’ < *загрузка* ‘załadunek towaru, materiału itp.’, icon ≥ *икона* ‘piktogram’ ≤ *икона* ‘obraz sakralny’, direktory ≥ *каталог* ‘katalog w zasobach logicznych komputera’ < *каталог* ‘katalog, wykaz w wydaniu tradycyjnym’, keyboard ≥ *клавиатура* < *клавиатура* ‘klawiatura np. fortepianu’, display ≥ *монитор* ‘monitor komputera’ < *монитор* ‘monitor telewizyjny’, mouse ≥ *мышь* ‘urządzenie wskazujące’ < *мышь* ‘mysz’, wallpaper ≥ *обои* ‘tapeta na pulpicie komputera’ < *обои* ‘tapeta na ścianę’, folder ≥ *папка* ‘folder, katalog’ < *папка* ‘teczka’, password ≥ *пароль* ‘hasło dostępu, np. do konta e-mail’ < *пароль* ‘hasło np. w wojsku, wywiadzie’, user ≥ *пользователь* ‘użytkownik Internetu’ < *пользователь* ‘użytkownik w ogóle’, e-mail box ≥ *почтовый ящик* ‘skrzynka pocztowa w serwisie pocztowym’ < *почтовый ящик* ‘tradycyjna skrzynka pocztowa’, to print ≥ *распечатать* ‘wydrukować na drukarce’ < *печатать* ‘drukować w drukarni’, extension ≤ *расширение* ‘rozszerzenie, format pliku’ < *расширение* ‘rozszerzenie, zwiększenie szerokości czegoś’, download ≥ *скачивать* ‘pobierać z Internetu’ < *скачивать* ‘pomprować’, at sign ≥ *собачка* ‘małpa @’ < *собачка* ‘piesek’, compatible ≥ *совместимый* ‘współdziałający, zgodny’ < *совместимый* ‘niesprzeczny’, to save ≥ *сохранить* ‘zachować, zapisać, np. plik’ < *сохранить* ‘zachować, ochronić’, link ≥ *ссылка* ‘hi-

⁴ To jedna z nielicznych pożyczek semantycznych, których treść znaczeniowa przejęta z języka angielskiego została osadzona w formie znakowej zapożyczonej już wcześniej, ale z języka niemieckiego (por. Brandmauer ‘ściana przeciwogniowa’), skąd też kalka semantyczna *брандмауэр*, treściowo równoważna z *фаервол/файрвол*.

perłące, odsyłacz w tekście elektronicznym’ < ссылка ‘odsyłacz w tekście tradycyjnym, np. do przypisu’, installation ≥ установка ‘instalacja systemu, programu’ < установка ‘instalowanie, zakładanie’, worm ≥ червь ‘robak, samorozmnażający się wirus komputerowy’ < червь ‘robak, larwa owada’, font ≥ шрифт ‘czcionka systemowa bądź w edytorze tekstowym’ < шрифт ‘czcionka drukarska’, to click ≥ щёлкнуть ‘kliknąć’ < щёлкнуть ‘pstryknąć, trzasnąć’.

Powyższe przykłady ilustrują, w jaki sposób nowe, zapożyczone znaczenia mogą się nakładać na już istniejące w języku jednostki. Jest to możliwe pod warunkiem, że podstawowe znaczenie takiej jednostki koresponduje w jakimś zakresie ze znaczeniem przejmowanym, np. ссылка, czyli odsyłacz w tekście tradycyjnym i link jako hiperłącze w tekście elektronicznym w zasadzie pełnią bardzo podobne funkcje. Wówczas zwykle dochodzi do rozmaitych przekształceń semantycznych. W przypadku analizowanych nazw najczęściej miało miejsce zwężenie znaczenia (por. скачивать, сохранить, установка), szczególnie jeśli odsyłały one do charakteryzujących się szeroką denotacją pojęć abstrakcyjnych oraz nazw czynności. Jednostki o bardziej skonkretyzowanym zakresie znaczeniowym poddawały się natomiast przesunięciom o charakterze metonimicznym (np. дистанционное обучение, икона, монитор, мышь, обои). Można tu dostrzec mechanizm nawiązywania relacji pomiędzy jednostkami, których desygnaty odznaczają się jakimiś zbieżnymi cechami denotacyjnymi, co doskonale obrazuje chociażby przykład myszy, na której fizyczne podobieństwo skonstruowano urządzenie peryferyjne komputera i nadano taką samą nazwę, jaką nosi zwierzęcy pierwowzór. W momencie zapożyczenia wyrazu mouse do języka rosyjskiego zależność ta została automatycznie przeniesiona, dzięki czemu było możliwe zastąpienie angielskiej formy znakowej mouse przez rodzimą мышь.

Niekiedy wyznaczenie wyraźnej granicy pomiędzy pożyczką semantyczną a właściwą jest kłopotliwe. Przykładem dobrze ilustrującym takie rozchwianie klasyfikacyjne jest chociażby wyraz кликнуть ‘kliknąć myszą’, który z racji na występowanie w języku rosyjskim strukturalnie identycznego odpowiednika (por. кликнуть ‘zawołać’) należałoby uznać za kalkę semantyczną. Nie jest to jednak takie oczywiste z dwóch powodów. Sprawę komplikuje fakt, że – po pierwsze – „klikanie myszą” nie ma wspólnych zakresów znaczeniowych z czynnością „wołania”, po drugie – rosyjskie кликнуть pod względem formy znakowej wydaje się bezpośrednio kontynuować morfologicznie przystosowane angielskie to click.

Cechą charakterystyczną niektórych pożyczek semantycznych jest to, że w języku rosyjskim niejako obok nich funkcjonują uzualnie pełnopraw-

ne i nieustępujące im pod względem frekwencji użycia⁵ dublety w postaci zapożyczeń właściwych, np. *брандмауэр – файрвол, взломщик – хакер, монитор – дисплей, папка – директория, пользователь – юзер, электронная почта – имейл, ссылка – линк, шрифт – фонт, щёлкнуть – кликнуть*. Dziś z pewnością trudno ustalić, czy owa nadmiarowość formy w stosunku do treści przetrwa próbę czasu. Niewykluczone, że podobnie jak w wielu innych przypadkach skoryguje ją sama praktyka językowa (uzus), chyba że wcześniej zajmie wobec nich jakieś konkretne stanowisko norma, ale ta jak na razie, wobec stanu niedostatecznego zinwentaryzowania leksyki komputerowej w słownikach opisowych, nie może się ukonstytuować i zalecać takich czy innych zachowań językowych.

3. Do następnej grupy jednostek znaczeniowo powiązanych z technologią informacyjną, a przejętych z języka angielskiego, należą zapożyczenia strukturalne, por. *активное окно* ‘aktywne, otwarte okno programu’ ≤ active window [active ‘aktywny’, window ‘okno’], *архиватор* ‘aplikacja do archiwizacji plików’ ≤ archiver [archive ‘archiwum’ + -er ‘przyrostek nazwy wykonawcy czynności lub urządzenia’], *беспроводная (локальная сеть)* ‘sieć bezprzewodowa’ ≤ wireless [wire ‘przewód’ + less ‘bez’] (local area network), *высокое разрешение* ‘wysoka rozdzielczość’ ≤ high resolution [high ‘wysoki’, resolution ‘rozdzielczość’], *е-книга* ‘e-książka’ ≤ e-book [e ‘abr. od electronical ‘elektroniczny’ + book ‘książka’], *жёсткий диск* ‘dysk twardy’ ≤ hard disc [hard ‘twardy’ + disc ‘dysk’], *кодировка* ‘kodowanie’ ≤ encoding [en ‘przedrostek wzmacniający’ + to code ‘kodować’ + ing ‘przyrostek imiesłowu czynnego w funkcji rzeczownika odsłownego’], *материнская плата* ‘płyta główna’ ≤ motherboard [mother ‘matka’, board ‘płyta’], *маршрутизатор* ‘router’ ≤ router [route ‘trasa, szlak’ + -er ‘jw.’], *перезагрузка* ‘ponowne uruchomienie systemu’ ≤ restart, reboot [re- ‘przedrostek w znaczu ponownie’ + to start, boot ‘uruchomić’], *подменю* ‘podmenu’ ≤ submenu [sub ‘pod’ + menu ‘menu’], *поисковик* ‘wyszukiwarka’ ≤ finder [to find ‘szukać’ + -er ‘jw.’], *рабочий стол* ‘pulpit na ekranie komputera’ ≤ desktop [desk ‘ławka, stół’], *раскладка клавиатуры* ‘układ klawiatury’ ≤ keyboard layout [keyboard ‘klawiatura’, lay ‘kłaść’ + out ‘na zewnątrz’], *сенсорная панель / сенсорная площадка* ‘touchpad, urządzenie wskazujące’ ≤ touchpad [to touch ‘dotykać’ + pad ‘podkładka’], *только для чтения* ‘plik o statusie „tylko do odczytu”’ ≤ read only [read ‘czytać’, only ‘tylko’], *ЧаВо* ‘FAQ, często zadawane pytania’ ≤ FAQ [frequently asked questions ‘często zadawane pytania’], *электронная почта* ‘poczta elektroniczna’ ≤ electronic mail [electronic ‘elektroniczny, mail ‘przesyłka pocztowa’].

⁵ Por. Korpus języka rosyjskiego.

Klasyfikacja tych przykładów, które mają postać pojedynczych wyrazów, jest jednoznaczna – są to niewątpliwie formacje utworzone z rodzimych elementów słowotwórczych, ale na wzór ich angielskich odpowiedników, czyli kalki strukturalne. Natomiast w przypadku związków wyrazowych na pierwszy rzut oka takiej jasności co do kwalifikacji już nie ma, ponieważ bardzo często przypominają one zapożyczenia semantyczne. Istnieje jednak prosty sposób na ustalenie, do której kategorii pożyczek dany związek wyrazowy rzeczywiście należy. Weźmy na przykład jednostki *активное окно*, *материнская плата* czy *сенсорная панель*. Wprawdzie korzystając z zasobu leksykalnego współczesnego języka rosyjskiego, można je bez przeszkód odtworzyć, ponieważ istnieją znaczeniowo samodzielne wyrazy *активное* i *окно*, *материнская* i *плата*, *сенсорная* i *панель*, jednak powstałe z ich połączenia potencjalne związki wyrazowe nie odsyłają do żadnych innych realnie istniejących elementów rzeczywistości – poza tymi, które same oznaczają, będąc terminami informatycznymi. Są więc kalkami strukturalnymi. Inaczej rzecz się ma z kalkami semantycznymi, które w momencie zapożyczenia korzystają z już istniejącej w języku gotowej formy znakowej, semantycznie zespolonej (w przypadku jednostek wielowyrazowych) i oznaczającej jakiś realnie istniejący byt materialny lub pojęcie abstrakcyjne, np. *главная страница*, *дистанционное обучение*, *завершение сеанса* itp.

W porównaniu z innymi zapożyczeniami jest to model zdecydowanie trudniejszy do zaaplikowania, ponieważ dysponuje się w nim jedynie szkieletem morfologicznym, który musi zostać przeniesiony na grunt języka biorącego, a następnie zastąpiony właściwymi cząstkami rodzimymi. Dodatkowo cała ta operacja nie zawsze gwarantuje powodzenie z racji często jedynie luźnej bądź pozornej (bo każdorazowo warunkowanej kontekstowo) ekwiwalencji odpowiedników morfologicznych w językach powiązanych relacją zapożyczenia (por. *раскладка клавиатуры* – *keyboard layout*), a niekiedy nawet jej braku, por. *рабочий стол* – *desk-top*. Nie mniej jednak kalki strukturalne są ważnym składnikiem rosyjskiej terminologii komputerowej.

4. Formacje hybrydalne należą do tej kategorii jednostek, które powstają z połączenia elementów rodzimych (bądź przejętych kiedyś i zasymilowanych) oraz obcych, por. *архивный файл* ‘plik zarchiwizowany’ ≤ archive file, *бит в секунду* ‘bit na sekundę’ ≤ bit per second, *битовая карта* ‘bitmapa’ ≤ bit map, *ввести логин* ‘zalogować się’ ≤ to log in / to log on, *веб-страница* ‘strona web’ ≤ website, *дефрагментатор диска* ‘defragmentator dysku’ ≤ disc defragmentator, *жидкокристаллический дисплей* ‘monitor ciekłokrystaliczny’ ≤ liquid crystal display, *компакт-диск* ‘płyta CD’ ≤ compact disc, *настольный компьютер* ‘komputer stacjonarny’ ≤ desktop computer, *программный интерфейс* ‘interfejs oprogramowania, zespół narzędzi’ ≤ software interface.

dzi systemowych służących do komunikacji z komputerem’ ≤ program interface’, *режим он-лайн* ‘tryb on-line’ ≤ on-line mode, *сжатый файл* ‘skompresowany plik’ ≤ compressed file, *скан+ировать* ‘skanować’ ≤ to scan, *системный файл* ‘plik systemowy’ ≤ system file, *смайл+ик* ‘buźka, emotikon’ ≤ smile, smiley, *хакер+ский* ‘hakerski’ ≤ hacker, *DVD-проектировщик* ‘nagrywarka DVD’ ≤ DVD recorder, *IP-адрес* ‘adres IP’ ≤ IP address, *MAC-адрес* ‘adres karty sieciowej MAC’ ≤ MAC address, *TCP/IP-протокол* ‘protokół TCP/IP’ ≤ TCP/IP protocol, *USB-порт* ‘port USB’ ≤ USB port, *флэш-память* ‘pamięć flasz, pendrive’ ≤ flash memory.

Z powyższego wykazu jednostek dają się wyodrębnić dwie grupy strukturalne. W pierwszej są zgromadzone *composita*, których szkielet morfologiczny opiera się na dwóch lub więcej różniących się pod względem pochodzenia rdzeniach. Mają one postać bądź to zestawień wyrazowych (np. *бутовая карта*), bądź słowotwórczo scalonych zrostów (*TCP/IP-адрес*). W tym modelu pierwszy w kolejności element składowy bardzo często stanowi abreviatura, co jest produktywnym zabiegiem derywacyjnym, choć nie nowym, bo zaktywizowanym i powszechnie stosowanym w języku rosyjskim okresu radzieckiego (np. *верхсовет*, *профсоюз*), a teraz tylko reprodukowanym. Drugą grupę stanowią formacje jednorodzeniowe, przy czym komponentem przyswojonym jest oczywiście morfem leksykalny, a rodzimym formant.

Ciekawy jest mechanizm powstawania zapożyczeń mieszanych. Trudno się oprzeć wrażeniu, że mamy tu do czynienia ze skrzyżowaniem schematu, według którego przejmowane są pożyczki właściwe, z wzorcem, który wykorzystują kalki semantyczne lub strukturalne. Ilustruje to chociażby przykład *DVD-проектировщик*, gdzie pod względem strukturalnym pierwszy człon jest zapożyczeniem właściwym – elementem obcym, a drugi pożyczką semantyczną, bo jeszcze na długo przed nastaniem „ery komputerów” w języku rosyjskim istniał wyraz *проектировщик* w znaczeniu ‘adapter do odtwarzania płyt winylowych’. W jeszcze innym wyrazie, *хакер+ский*, obok obcojęzycznej części pojawia się rodzimy formant umożliwiający strukturalne zaadaptowanie angielskiego przymiotnika (por. *hacker*) formalnie nieposiadającego żadnego przyrostka przymiotnikowego. Podobne w ogólnym zarysie wnioski można sformułować, analizując pozostałe jednostki. Wątpliwości budzą jedynie zestawienia typu *IP-адрес*, *TCP/IP-протокол*, *USB-порт*, które z racji na obecność w ich składzie rodzimych członów *адрес*, *порт* i *протокол*, sklasyfikowano tu jako hybrydy. Z drugiej strony, trudno byłoby polemizować z ich ewentualną przynależnością do kategorii pożyczek właściwych, bo, jak się wydaje, mogą one jednocześnie stanowić bezpośrednio, prawie nieprzekształcone, strukturalne repliki angielskich form źródłowych *IP address*, *TCP/IP protocol*, *USB port*.

W przypadku zapożyczeń adaptacja oparta na modelu hybrydalnym jest wykorzystywana w sytuacjach, kiedy z powodu rozmaitych przeszkód natury słowotwórczej, semantycznej bądź graficznej zawodzą pozostałe metody nominacji zapożyczanych pojęć. Jest on o tyle elastyczny, że dopuszcza łączenie ze sobą elementów rodzimych z obcymi, jednak nie tylko tymi, które zdążyły się przystosować fleksyjnie czy graficznie (np. *бит в секунду*), ale również tymi, których poziom asymilacji jest znikomy (*TCP/IP-протокол*). Dlatego też w kontekście rozwoju języka rosyjskiego model hybrydalny, jako swoiste koło zapasowe, stanowi choć może nie nazbyt produktywne, to jednak w pewnych sytuacjach niezastąpione źródło uzupełniania warstwy zapożyczeń.

Podsumowując powyższe rozważania, należy podkreślić, że znaczna część leksyki komputerowej jeszcze nie została zinwentaryzowana w normatywnych źródłach leksykograficznych, bądź to przez wzgląd na swój wąskospecjalistyczny charakter, bądź też z uwagi na wciąż jeszcze nieugruntowany (nierozpowszechniony) status w języku ogólnym. Oprócz tego ustalenie, co jest normatywne i przy tym obecne w codziennych zachowaniach językowych przedstawicieli różnych grup społeczno-zawodowych, jest dość trudne, skoro leksykografia rosyjska od czasów 4-tomowego *Малого академического словаря* Jewgienjewej (1981–1984) do dziś nie doczekała się opisowego słownika języka rosyjskiego podobnego formatu. Nie mniej jednak przytoczone w artykule fakty językowe pozwalają na sformułowanie kilku ogólniejszych wniosków.

Istotną rolę we wzbogacaniu zasobu leksykalnego języka rosyjskiego odgrywają zapożyczenia właściwe. Ta grupa najlepiej wyraża samoistne dążenie języka do ekonomii – w tym wypadku w miarę sprawnego, bo wolnego od niuansów adaptacyjnych zagospodarowywania się pojęcia na gruncie języka obcego. Pożycзки właściwe mają również tę niepodważalną zaletę, że poprzez zachowanie pierwotnej (ewentualnie przetransponowanej) formy znakowej minimalizują ryzyko wypaczenia właściwego sensu przejmowanego pojęcia, co w terminologii, która stara się być precyzyjna, jest niezwykle istotne.

Równie ważną kategorią zapożyczeń komputerowych są kalki semantyczne, w dalszej kolejności strukturalne i wreszcie formacje hybrydalne. Wprawdzie w artykule nie zostały przeprowadzone żadne wyliczenia statystyczne, ale już przytoczone przykłady połączone z obserwacją językowych zachowań użytkowników rosyjskiego Internetu w badanym obszarze słownikowym pozwalają wnioskować, że są to kategorie mogące stanowić swoistą przeciwwagę dla zapożyczeń właściwych, regulować ilościowe proporcje pomiędzy tymi dwiema grupami. Fakt ten świadczy o tym, że język rosyjski,

pomimo wielokrotnie przepowiadanych gróźb zalewu anglicyzmami, odpowiadając nieuchronnej konieczności uzupełniania swojego zasobu nowymi, pochodzącymi z języków obcych treściami znaczeniowymi, nadal jest w stanie aktywnizować i wykorzystywać własne środki leksykalne oraz możliwości słowotwórcze.

Rosyjskie zapożyczenia komputerowe cechuje duża wariantywność pod względem posiadanej formy znakowej, ponieważ jedno i to samo przejmowane pojęcie może zostać oddane przy pomocy formy przeniesionej z angielskiego źródłosłowa (w zapisie oryginalnym bądź przetransponowanej), może też skorzystać z jednostki wyrazowej już w języku istniejącej albo utworzonej w drodze strukturalnej replikacji, np. *firewall/файрвол – брандмауэр – межсетевая стена*. Podobne kurioza w praktyce językowej nie stanowią oczywiście reguły, ale już równoległe użycie form należących do dwóch z wyżej wymienionych kategorii nie jest znowu takie incydentalne – zwłaszcza w aktach komunikacyjnych zachodzących w językowo „liberalnej” przestrzeni internetowej.

Mając na uwadze dynamiczny rozwój branży komputerowej i rosnącą liczbę użytkowników sprzętu komputerowego, należy oczekiwać, że inwentarz tej warstwy słownictwa będzie się wzbogacać o coraz to nowsze jednostki i że nadal w zdecydowanej większości będą one miały charakter zapożyczeń. Jest przy tym bardzo prawdopodobne, że główny trzon – centrum tej warstwy – nie podda się jakimś zasadniczym zmianom ilościowym.

Źródła

- Англо-русский и русско-английский словарь компьютерной лексики*, ред. И. Н. Мизинина, А. И. Мизинина, И. В. Жильцов, Москва 2004.
- Англо-русский толковый словарь компьютерных терминов*, сост. Д. Н. Колисниченко, Санкт-Петербург 2009.
- Большой толковый словарь*, ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2003.
- Национальный корпус русского языка*. <http://ruscorpora.ru/>, stan na 15.03.2011.
- Толковый словарь современной компьютерной лексики*, ред. В. Л. Дорот, Ф. А. Новиков, 3-е изд., Санкт-Петербург 2004.

SOME REMARKS ON BORROWED COMPUTER TERMS
IN RUSSIAN LANGUAGE

S U M M A R Y

The subject of the description are English computer borrowings in Russian language. In the article there were analyzed ways of their adaptation.

Nowadays, loanwords plays an important role in enriching the Russian language vocabulary. Keeping the original form they have chance to save correct meaning of the borrowing concept. It is unusually important in the terminology that requires a precision.

Semantic and structural calques are popular as well. Their presence in language is not without meaning since they constitute the natural counterbalance to lexical borrowings. It attests to the fact that Russian language is still able to activate and use own lexical means and derivational possibilities.

Anna Rygorowicz-Kuźma
Białystok

**Duma – cnota czy grzech?
O leksemach *гордость* i *гордыня*
w słownikach języka rosyjskiego**

Pojęcia typu miłość, duma, pokora itp., choć obecne w każdym języku i każdej kulturze, w każdej z nich mają swoją odrębną specyfikę, gdyż są wykładnikiem wielowiekowych tradycji, kształtujących się w różnych warunkach historyczno-społecznych. Mogą też być rozpatrywane w różnych aspektach, np. w aspekcie świeckim lub religijnym. W tym artykule zwrócimy uwagę na rosyjskie rozumienie pojęcia dumy/pychy, wyrażonej w języku rosyjskim w leksemach *гордость* i *гордыня*.

Historia państwa rosyjskiego od jego zarania była silnie związana z religią. Rosjanie przez wiele wieków wzorowali się na etyce chrześcijańskiej, ich kultura i obyczajowość wyrosła bowiem w dużej mierze na gruncie prawosławia. Tradycja rosyjska odrzucała egoizm i pychę/dumę jednostki, tzw. dumne Ja, przynależne kulturze Zachodu. Rosjanina w myśl zasad chrześcijaństwa powinna charakteryzować pokora wobec Boga, świata i ludzi¹. Duma (*гордость*) rozumiana więc była przede wszystkim jako grzech.

W Piśmie Świętym, zarówno w Starym, jak i Nowym Testamencie niejednokrotnie znajdujemy ostrzeżenie przed grzechem pychy: „*Придет гордость, придет и посрамление; но со смиренными – мудрость*” (Przyp. 11:2)², „*Погибели предшествует гордость, и падению – надменность*” (Przyp. 16:18), „*Гордость человека унижает его, а смиренный духом приобретает честь*” (Przyp. 29:23), „*Бог гордым про-*

¹ *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. Andrzej de Lazari, Katowice 1995, s. 21, 112.

² Cytaty z Pisma Świętego za: *Библия, Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с приложениями*, Брюссель 1989.

тивится, а смиренным дает благодать” (1 P. 5:5), „Исходящее из человека оскверняет человека. Ибо изнутри, из сердца человеческого, исходят злые помыслы, прелюбодеяния, любодеяния, убийства, кражи, лихоимство, злоба, коварство, непотребство, завистливое око, богохульство, гордость, безумство” (Мк, 7:20–22) itp.

Rycha/duma wymieniana jest w wykazach grzechów w wielu staroruskich zabytkach, m.in. w przekładowych i oryginalnych „słowach”, takich jak: „Drabina” Jana Klimaka („Лествица” Иоанна Синайского), „Pszczola” („Пчела”), „Słowa i pouczenia” Jana Złotoustego („Слова и поучения” Иоанна Златоуста), „Pouczenie” („Поучение”) metropolity Cyryła, „Ustalenia Soboru Włodzimirskiego” („Определения Владимирского собора”) 1274 r., „Słowa” („Слова”) Serapiona Włodzimirskiego itp. W. Kolesow analizując powyższe i inne staroruskie teksty wyekscerpował z nich grupę terminów określających grzech wywyższania się, dumi. Są to leksemy: *derzость* (*дерзновење*), *stropnivość*, *prezorstwo*, *высокоумье*, *самовольство*, *самолюбье*, *гордыня* (*гордость*, *гордение*), *величанье* (*заносчивость*), *тщеславие*, *суетство*³. Należy zauważyć, iż *гордыня*, *гордость* (i dodatkowo *гордение*) występują w tych spisach zamiennie, pozostają też synonimami aż do XX wieku.

Etymologia wyrazów z rdzeniem *gord-* nie jest do końca jasna, jednak wielu językoznawców wiąże ją z łac. *gurdus* ‘тупой, глупый, бестолковый’ (zob. np. Fas., I, 440; Krył., 95)⁴. Pierwotne znaczenie staroruskiego przymiotnika *гърдъ* też miało negatywne zabarwienie: ‘дурной, глупый, надменный’ (Krył., 95).

Ukształtowane na fundamentach chrześcijaństwa negatywne znaczenie dumi funkcjonowało w języku rosyjskim jako dominujące przez wiele wieków. Dopiero w XVIII wieku pojawiło się nowe, pozytywnie zabarwione znaczenie wyrazu *гордость*. Zostało ono zarejestrowane w „Słowniku języka rosyjskiego XVIII wieku” („Словарь русского языка XVIII века”). Obok tradycyjnego pierwotnego znaczenia leksemy *гордость* rejestruje on znaczenie drugie: ‘чувство собственного достоинства, самоуважения, самоудовлетворения’ (Sł. XVIII, I, 168)⁵. Należy tu zaznaczyć, iż wiek XVIII to okres przenikania na tereny Rosji prądów oświeceniowych i związanej z nimi

³ В. В. Колесов, *Древняя Русь: наследие в слове*. В 5-ти кн. Кн. 2. *Добро и Зло*, Санкт-Петербург 2001, с. 18–19.

⁴ Fas. = М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1986; Krył. = Г. А. Крылов, *Этимологический словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2005.

⁵ *Словарь русского языка XVIII века*, вып. 5, Ленинград 1989.

kultury świeckiej europejskiego typu. Jak pisze S. D. Sieriebrianuj: „Россия (Московское государство) вплоть до XVIII (или даже XIX) в. не участвовала в западноевропейском «культурном процессе» т.е. в том культурном развитии Западной Европы, которое сделало этот «полуостров Евразии» «бродилом» мировой истории Нового времени. В XVIII веке верхний образованный слой России стал энергично и жадно усваивать идеи и формы западноевропейской культуры”⁶. Nowe znaczenie dumy było więc zapewne zapożyczeniem zachodnioeuropejskim. W. M. Krugłow w jednym ze swoich artykułów zwraca uwagę na specyficzne wyrażenie *благородная гордость*, które pojawiło się w języku rosyjskim pod koniec XVIII wieku. Najprawdopodobniej, jak twierdzi, było ono użyte po raz pierwszy przez N. I. Nowikowa w jednym z artykułów opublikowanych w grudniowym numerze czasopisma „Утренний свет” z 1777 r.⁷ Wyrażenie *благородная гордость* to dosłowne tłumaczenie francuskiego *noble orgueil*⁸. Opis owej szlachetnej dumy odnajdujemy w artykule N. Nowikowa „О достоинстве человека в отношениях к Богу и миру”. Píše on następująco: „благородная гордость думает о себе возвышенно, присволяет себе честь, соразмерную своему существу, а притом и о других думает высоко и от всего сердца готова им такую же честь, или еще и большую, приписывать, когда того истина требует”⁹.

Mimo pojawienia się w języku (przede wszystkim piśmiennictwa rosyjskiego) pozytywnego znaczenia wyrazu *гордость*, nie było ono zbyt aktywne, gdyż przeczyło tradycyjnemu dla Rosjan chrześcijańskiemu spojrzeniu na pojęcie dumy. Dlatego też podstawowe słowniki XIX w. rejestrują tylko tradycyjne negatywne użycia wyrazów z rdzeniem *gord-*, por. np. artykuły hasłowe:

гордость – качество гордого, надменность, высокомерие (SAN, I, 278)¹⁰;

гордый, гордынный, гордостный, горделивый, надменный, высокомерный, кичливый; надутый, выноносый, спесивый, зазнающийся; кто ставит

⁶ С. Д. Серебряный, *О советской парадигме (заметки индолога)*, Чтения по истории и теории культуры, вып. 43, Москва 2004, с. 16.

⁷ В. М. Круглов, *Из истории морально-этической лексики: благородная гордость*, [w:] Международная конференция: Екатерина Великая: эпоха российской истории, Тезисы докладов, Санкт-Петербург, 26–29 августа 1996, Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, Санкт-Петербург 1996, s. 76.

⁸ Ibidem, s. 76.

⁹ Н. И. Новиков, *Избранные произведения*, Москва-Ленинград 1951, s. 391.

¹⁰ SAN = *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург 1847.

себя самого выше прочих. (...) **Гордость, гордыня, горделивость**, качество, свойство гордого; надменность, высокомерие. *Гордым быть, глупым слыть. Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать. В убогой гордости дьяволу утеха. Во всякой гордости черту много радости. Смирение паче гордости* (DAL, I, 353)¹¹.

Przytoczone za definicją ilustracje wyraźnie wskazują, jakimi wartościami kierował się, a przynajmniej powinien się kierować ówczesny człowiek i czego unikał. Duma zaliczana była do cech nagannych i wiązała się z „działaniem” diabła.

Początek XX wieku dla państwa rosyjskiego okazał się niezwykle burzliwym i znamionym zarówno w planie historyczno-politycznym, jak i społeczno-kulturowym. Nowa ideologia spowodowała przetasowanie dotychczasowych tradycyjnych wartości. W rzeczywistości komunistycznej grzech dumy stał się wręcz pożądaną cnotą. Hasła radzieckie głosiły m.in.: „Наши достижения – наша гордость!”, „Человек – это звучит гордо!”¹², „У советских собственная гордость, на буржуев смотрим свысока!”¹³ itp. Ideologia marksizmu propagowała wyższość człowieka radzieckiego i wszędzie radzieckiego uczonego. S. D. Sieriebrianyj wskazuje wręcz na „epistemologiczną pychę” („эпистемологическая гордыня”) tego okresu. Píše on: „Предполагалось (всегда ли искренне?), что «советский ученый» вооружен «единственно научным» и «самым верным» «мировоззрением» («методом») под названием «марксизм» или «марксизм-ленинизм» (...). Этот «метод» обеспечивал «советскому ученому» превосходство над учеными «немарксистскими» и, более того, служил своего рода «универсальной отмычкой» ко всем научным (и даже не только научным) проблемам. Отсюда – гносеологическая (эпистемологическая) гордыня, отсутствие смирения перед сложностью и возможной непознаваемостью мира”¹⁴. Duma ze sfery etyki przemieściła się do obszaru polityki, ideologii. Należało być dumnym z ojczyzny, partii, ze wszelkich osiągnięć państwa radzieckiego.

W słownikach tego okresu pozytywne znaczenie dumy zostało szybko odzwierciedlone. Ilustrację mogą tu stanowić artykuły hasłowe z dwóch

¹¹ DAL = В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании, т. 1–4, Москва 2006.

¹² В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка совдепии*, Санкт-Петербург 1998, s. 658.

¹³ В. Маяковский, *Бродвей*

¹⁴ С. Д. Серебряный, *О советской парадигме...*, s. 8.

podstawowych ówczesnie słowników, słownika S. I. Ożegowa i tzw. Małego słownika akademickiego:

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. 2. чувство удовлетворения от сознания достигнутых успехов, чувство своего превосходства в чем-либо. *Говорить с гордостью. Испытывать гордость.* || *чья.* о том, чем или кем гордятся. 3. чрезмерно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие (MAS, I, 332)¹⁵;

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость.* 2. чувство удовлетворения от чего-н. *Гордость победой.* 3. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе. *Обвинить кого-н. в гордости.* 4. *кого-чего.* о том, кем (чем) гордятся. *Этот студент – гордость института.* (Oż-73, 128)¹⁶

Powyższe przykłady wskazują nie tylko na zmianę nacechowania wyrazu *гордость*, ale również na wyodrębnienie się kilku oddzielnych pozytywnych znaczeń. Ta semantyczna dyferencjacja i specjalizacja związana była ze wzmożoną aktywnością użycia leksemu i rozszerzeniem jego łączliwości. Pierwotne znaczenie dumy utraciło konotacje religijne i zostało przesunięte na ostatnie miejsce w hierarchii znaczeń, nastąpiła zatem jego funkcjonalna degradacja. Nowe znaczenie ‘чувство собственного достоинства’, a właściwie stosunkowo nowe, gdyż zarejestrowane już pod koniec XVIII wieku, choć dotąd niezbyt aktywne, stało się dominującym. Dotychczasowe synonimy *гордость* – *гордыня* uległy semantycznej polaryzacji. Pojęcie *гордость* przybliżyło się znaczeniowo do wyrazów *достоинство*, *самоуважение* i takie synonimy przytaczane są w leksykonach radzieckich, zob. np.: *гордость* – 1. достоинство, чувство собственного достоинства, самолюбие, самоуважение (SSRJ, 108)¹⁷. Forma *гордыня* pozostała w roli cech negatywnych, wydaje się też, iż nie utraciła konotacji religijnych, w związku z czym została przesunięta do zasobów pasywnych języka jako przestarzała i nieaktualna, zob.: *гордыня* – устар. непомерная гордость (MAS, I, 332; Oż-73, 128). Należy tu dodać, iż już w XIX w. można zauważyć różnicowanie się językowego obszaru użycia form *гордость* i *гордыня*; leksem *гордыня* traktowany jest np. w SAN jako termin religijny, zob. klasyfikator церк.: *гордыня* – церк. то же, что гордость (SAN, I, 278).

¹⁵ MAS = *Словарь русского языка в 4-х томах*, ред. А. П. Евгеньева, Москва 1981–1984.

¹⁶ Oż-73 = С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1973.

¹⁷ SSRJ = З. Е. Александрова, *Словарь синонимов русского языка*, Москва 1968.

Koniec XX wieku to kolejny przełom w państwie rosyjskim, związany tym razem z upadkiem dyktatury radzieckiej. Wraz z „likwidacją” ustroju komunistycznego zmienił się wpajany przez ok. 70 lat system wartości człowieka. Nastąpił okres ideowej „próżni” i moralnej swobody. Tę powstałą pustkę moralną społeczeństwo rosyjskie musiało wypełnić nową treścią. Wielu Rosjan zwróciło się ku tradycyjnym chrześcijańskim wartościom, inni przejęli świeckie wzorce świata zachodniego. Co się stało z radziecką dumą i rozumieniem wyrazów *гордость*, *гордыня*?

Porównanie artykułów hasłowych leksemu *гордость* w źródłach radzieckich i końca XX wieku pozwala zauważyć trwałość minionej ideologii. Przytoczmy interesujący nas materiał źródłowy z wybranych słowników współczesnych:

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость. Мужская, девичья гордость. Рабочая, профессиональная гордость. Гордость не позволяет принять чью-л. помощь. Гордость мешает сделать что-л.* 2. чувство удовлетворения от осознания достигнутых успехов, чувство превосходства в чем-л. *Говорить с гордостью. Испытывать гордость. Гордость отца, сына. Гордость за чьи-л. успехи. Гордость за науку. Гордость за родину. С гордостью думать, говорить о ком-л.* 3. преувеличенно высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; заносчивость, высокомерие. *Его молчаливость принимали за гордость, пренебрежение к окружающим.* 4. кого или чья. о том, кем (чем) гордятся. *Эти музыканты – слава и гордость нашей страны. Ты моя радость, моя гордость! Она была красой и гордостью семьи.* (BTS, 219)¹⁸

гордость – 1. чувство собственного достоинства, самоуважения. *Национальная гордость.* 2. чувство удовлетворения от чего-н. *Гордость победой.* 3. кого или чья. о том, кем (чем) гордятся. *Этот студент – гордость института.* 4. высокомерие, чрезмерно высокое мнение о себе, спесь (разг.) *Из-за своей гордости ни с кем не дружит.* (OSz-4, 138)¹⁹

Duma (*гордость*) pozostaje przede wszystkim pozytywną cechą człowieka, choć niewątpliwie traci wymiar ideologiczny. Najniżej w semantycznej hierarchii umiejscowione jest negatywnie nacechowane znaczenie ‘pycha, wyniosłość’ (высокомерие). Porównanie artykułów hasłowych z Oż-73 i OSz-4 wskazuje wyraźnie na hierarchiczną i stylistyczną degradację tego

¹⁸ BTS = *Большой толковый словарь русского языка*, главн. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.

¹⁹ OSz-4 = *Толковый словарь русского языка*, С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова, Москва 2004.

znaczenia (por. Oż-73, 3 zn.; OSz-4, 4 zn. (razg.)). Przegląd współczesnych słowników językowych potwierdza tę tezę, dominuje pozytywne nacechowanie dumy. W „Słowniku epitetów języka rosyjskiego” („Словарь эпитетов русского языка”) zarejestrowany jest szereg pozytywnych określeń dumy, *гордость* może być m.in.: *благородная, врожденная, девичья, женская, законная, мальчишеская, материнская, мужская, народная, национальная, отеческая, патриотическая, профессиональная, пылкая, родительская, скромная, справедливая, тихая, человеческая, честная* (SE, 47)²⁰. W „Słowniku synonimów języka rosyjskiego” („Словарь синонимов русского языка”) hasło *гордость* odsyła nas do wyrazu *самолюбие*, który wydawać by się mogło, wskazuje na negatywną cechę człowieka. Jednakże pod hasłem *самолюбие* odnajdujemy opis ‘высокая оценка своих сил, сочетающаяся с чувствительностью к мнению окружающих о себе’ i synonimy *амбиция* (razg.), *гордость* (SSA, 499)²¹. Leksem *самолюбие* wykazuje więc tendencje podobne do jednostki *гордость* – przemieszcza się po skali aksjologicznej od negatywnie rozumianego egoizmu ku dostojności²². Jeszcze inny pozytywny synonim dla wyrazu *гордость* rejestruje „Большой толковый словарь русских существительных”, zob.: *гордость* – чувство собственного достоинства, удовлетворения от сознания достигнутых успехов, чувство своего превосходства в чем-л.; син. самоуважение (TSRS, 202)²³. Zgodnie z tym współczesnym źródłem leksykograficznym *duma* (*гордость*) jest równoważna z szacunkiem do samego siebie (*самоуважение*).

Leksem *гордыня* we współczesnych słownikach powraca do aktywnych zasobów językowych, tracąc dodany mu w epoce radzieckiej kwalifikator *устарелое*. Żaden z elementów definicji lub ilustracji hasłowej nie wskazuje jednak na religijne konotacje wyrazu. Co więcej, jak wynika z definicji zawartej w OSz-4, może mieć on zarówno negatywne, jak i pozytywne nacechowanie, zob.: *гордыня* – (высок.) непомерная гордость (в 1 и 4 знач.) *Обуздать свою гордыню* (OSz-4, 138).

Przykłady podobne historii leksemów *гордость* i *гордыня* w języku rosyjskim można by mnożyć. Odzwierciedlają one proces przenikania i adap-

²⁰ SE = К. С. Горбачевич, *Словарь эпитетов русского языка*, Санкт-Петербург 2000.

²¹ SSA = Т. С. Алиева, *Словарь синонимов русского языка*, Москва 2001.

²² Na ten temat zob.: A. Rygorowicz-Kuźma, *Godność własna czy egoizm? O leksemach самолюбие i себялюбие w opisowych słownikach języka rosyjskiego*, [w:] *Studia Wschodniosłowiańskie*, t. 8, Białystok 2008, s. 161–166.

²³ TSRS = *Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, под ред. проф. Л. Г. Бабенко, Москва 2005.

tacji terminów chrześcijańskich w kulturze „pozareligijnej” (tzn. świeckiej). Jak widać, kultura ta jest na tyle silna, by nie tylko przyswoić sobie tradycyjne pojęcia religijne, ale też nadać im nowy, często znacznie odmienny od pierwotnego, sens. Niewątpliwie okres komunizmu i oderwanie od tradycji prawosławia znacznie ten proces ułatwił. Nie można jednak konstatować, iż przewartościowanie pojęć takich jak *гордость* jest wynikiem jedynie radzieckiej ideologii. Zacieranie granic dobra i zła, relatywność i elastyczność pojęć to wynik globalizacji kultury, co w dzisiejszym z informatyzowanym i integrującym się świecie jest nieuchronne.

PRAID – VIRTUE OR SIN? ABOUT THE LEXEMES *ГОРДОСТЬ* AND *ГОРДЫНЯ*
IN THE DICTIONARIES OF THE RUSSIAN LANGUAGE

S U M M A R Y

This paper focuses on a descriptive diachronic analysis of *гордость* and *гордыня* lexemes in Russian historical and modern lexicographical resources. In the Russian Orthodox tradition praid (*гордость/гордыня*) meant sin. In the XX century the word *гордость* was displaced from the semantical pool of “wrong” to area of “right”. Synonyms *гордость* and *гордыня* underwent a semantical polarization. The historical development of these words reveal a gradual process of penetration and adaptation Christian terms in the secular culture and changes in spirituality or mentality of the Russian society.

Katarzyna Smoktunowicz
Białystok

Unifikacja form czasu przeszłego w języku staroruskim na przykładzie „Kroniki Supraskiej”

„*Kronika Supraska* stanowi XVI-wieczny zabytek piśmiennictwa zachodnioruskiego, zaliczany do I redakcji latopisów białorusko-litewskich. Jej powstanie związane jest z nazwiskami książąt Odyncewiczów, na których zamówienie została spisana, oraz Chodkiewiczów¹, inicjatorów założenia monasteru w Supraślu. Odkrycie rękopisu w 1822 roku w bibliotece monasteru supraskiego przez dwóch badaczy Uniwersytetu Wileńskiego, Ignacego Daniłowicza i Michała Bobrowskiego, zapoczątkowało rozwój badań nad pochodzeniem, strukturą, klasyfikacją oraz językiem latopisów białorusko-litewskich². Jako zabytek kompilowany *Kronika Supraska* jest źródłem wiedzy nie tylko o stanie latopisarstwa (i języka) Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), lecz również ogólnoruskiego XV w.

Tekst latopisu można podzielić na trzy części. Pierwsza, o charakterze ogólnoruskim, przedstawia polityczną historię Słowian wschodnich od czasów najdawniejszych do 1446 roku włącznie. Pomędzy wiadomościami dotyczącymi 1427 i 1446 r. znajduje się tzw. „smoleńska część”, poświęcona wydarzeniom lat 1430–1445. Ostatnia, oryginalna część, *Latopis wielkich książąt litewskich*, przedstawia historię Litwy od śmierci Giedymina i podziału litewskich ziem między jego synów aż do śmierci Witolda. We-

¹ A. A. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, s. 33.

² В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969, s. 13.

dług obserwacji A. Szachmatowa³ tekst pierwszej (ogólnoruskiej) części jest zbliżony do *Latopisu Nowogrodzkiego IV* (opis wydarzeń do 1309 r.), *Kroniki Symeonowskiej* (wydarzenia lat 1310–1388) i częściowo *Nikonowskiej* (od 1419).

Na podstawie analizy tekstu omawianego zabytku można prześledzić, jak ewoluował system morfologiczny języka. Obok form normatywnych dla wczesnego okresu rozwoju języka staroruskiego, pojawiają się również takie, które świadczą o stopniowych zmianach zachodzących w języku. Przed wszystkim były one związane z dążeniem do uproszczenia i unifikacji złożonych systemów deklinacyjnych i koniugacyjnych w języku staroruskim.

Jedną z najbardziej znaczących zmian w obrębie czasownika było zburzenie starego systemu form czasu przeszłego⁴, co doprowadziło do ich redukcji z czterech do jednej uniwersalnej. W średniowiecznych zabytkach ten proces jest udokumentowany poprzez użycie danej formy czasu przeszłego niezgodne z jej pierwotnym znaczeniem, błędne zapisy form czasownika lub dążenie do używania jednej, zunifikowanej postaci czasu przeszłego.

Imperfectum zdaniem językoznawców najwcześniej uległo zanikowi, zaś jego funkcje stopniowo przejęło perfectum. Omawiany czas oznaczał długotrwałą, powtarzającą się bądź składającą się z kilku aktów czynność w przeszłości. Uważa się, że w żywym języku imperfectum przestało być używane już w XII w.⁵, aczkolwiek uzyskuje ono poświadczenie jeszcze w tekstach późniejszych. Najczęściej takie konstrukcje czasu przeszłego są spotykane w zabytkach piśmiennictwa o podniosłym stylu oraz w narracyjnych fragmentach latopisów⁶. Jak zauważa J. F. Karski, pojawienie się podobnych form w zachodnioruskich tekstach należy traktować jako zapożyczenie wzorców staro-cerkiewno-słowiańskich lub świadomy zabieg stylizacyjny, mający na celu upodobnienie do takich zabytków⁷. Imperfectum w latopisach białorusko-litewskich spotykane jest stosunkowo często nawet w oryginalnych fragmentach, co świadczy o silnym oddziaływaniu tradycji piśmienniczej na język pisany okresu, gdy omawiany czas już całkowicie

³ А. А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва 1938, с. 333–345.

⁴ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 2007, с. 277.

⁵ В. В. Иванов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1983, с. 341.

⁶ Н. И. Букатевиц, С. А. Савицкая, Л. Я. Усачева, *Историческая грамматика русского языка*, Киев 1974, с. 195.

⁷ Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск 2–3*, Москва, 1956, с. 292.

zanikł w mowie potocznej⁸. W analizowanym zabytku dosyć liczne poświadczenia ma 3 os. obu liczb. We wszystkich przykładach formy są tworzone od czasowników niedokonanych, por. l.poj.: *бѣше* (4v), *живѣше* (10), *служаше* (81), *подаваше* (84v) oraz l.mn.: *нарицаху* (15v), *жрѣху* (16), *можашу* (27v), *тыкаху* (98v). Autor nie zrezygnował z użycia form imperfectu nawet w oryginalnej części *Kroniki Supraskiej*, co świadczy o świadomym zabiegu stylistycznego ujednoczenia całości tekstu. Należy jednak zauważyć, iż w *Kronice Supraskiej*, podobnie jak w wydaniach Franciszka Skoryny oraz w innych zabytkach zachodnioruskich⁹, często następuje mieszanie form imperfectu 3 os. l.poj. z aorystem tejże osoby l.mn., por.: *Уведавши же се оканни устремившася на него, бежаше люди во городъ* (26v), *Изымаше смолянне Петрыку; Князь великый Семень Ивановичъ посла во орду князя Федора Глбровича, а с нимъ кыльичи Федор Шубачев а Иминь. Вытягаше князеи литовъскихъ* (39), *Князь Василеи московскый Ивановичъ и Патрикеи Наримонть приѣхаше в Новъгород, и приѣше их новъгородци* (56), *И ту изимѣше князя Родислава и приводаша его ну жею к великому князю Витѣвту* (59) i in. Poświadczone zostało również inne użycie liczby, por.: *А кто в него служиль, хлѣбъ его ель, а чашю пиль, то за любовь его не може служити никому же, но желату вся дни живота своего* (25v), *И zde же явшася в полку Александрове б мужеи храбрых, иже мужествоваше с нимъ крепко* (29v) oraz formy imperfectum: *жрѣху* (15v), *изнеможеху* (16v). Zapisy tego typu świadczą o nieżywołności omawianego czasu w okresie powstania zabytku.

Aoryst był kolejną formą czasu przeszłego, która uległa zanikowi w języku staroruskim. Oznaczał on jednorazową zakończoną czynność i był najbardziej rozpowszechnionym środkiem wyrażającym zdarzenia mające miejsce w przeszłości. Aoryst najczęściej spotykany był w gatunkach narracyjnych oraz w piśmiennictwie urzędowym i gramotach. Stan językowy zabytków epoki ogólnoruskiej świadczy o żywotności tego czasu w okresie ich powstania. Badania językoznawców dowodzą, iż aoryst zanikał na obszarze wschodniosłowiańskim nierównomiernie. W wyniku postępującego rozwoju kategorii aspektu i coraz częstszego użycia perfectum dla wyrażenia uniwersalnego czasu przeszłego, formy aorystu najwcześniej przestały być używane na obszarze południowym, natomiast w dźwińskich i nowogrodzkich gramotach XIV–XV w. są jeszcze zjawiskiem powszechnym. Przypuszcza się, iż w żywym języku Słowian wschodnich ta formacja wyszła z użycia

⁸ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, с. 206.

⁹ Ibidem, s. 207.

w XII–XIII w., zaś jej obecność w północnoruskich tekstach późniejszego okresu należy traktować jako przejaw tradycji piśmienniczej¹⁰. O braku aorystu w mowie Słowian wschodnich świadczy jego użycie, które wyraża się przede wszystkim mieszaniami 3 os.pl. z formami 3 os.sg. imperfectum¹¹. Aoryst, który w zachodnioruskich gwarach XIV–XV w. był już kategorią reliktową, traktowano jako stylistyczny środek archaizujący i element tradycji piśmienniczej, o czym może świadczyć jego zastosowanie w oryginalnej części zachodnioruskich latopisów¹². Był on czasem przeszłym powszechnie używanym we wczesnych redakcjach białoruskich latopisów, zwłaszcza we fragmentach przepisanych ze staroruskich protografów. *Kronika Supraska* poświadcza obecność form aorystu w całym tekście, aczkolwiek w części oryginalnej wykazuje on niższą frekwencję, niż w ogólnoruskiej, przepisanej ze starszego źródła, por. 1 os.sg.: *придох* (14), *убоюся* (14), *видих* (28); 1 os.pl.: *убихомь* (11), *писахом* (80); 3 os.sg.: *бысть* (6), *остави* (8v), *посла* (13v), *возлюбѣ* (33), *воспротивися* (62), *жда* (88), *присла* (97v), *привезе* (100); 3 os.pl.: *не могоша* (5v), *придоша* (9), *нападоша* (27), *мъроша* (84v), *сретюшася* (48), *уступишася* (99v). Dla wielu starobiałoruskich tekstów XV i początku XVI w. charakterystycznym zjawiskiem stało się używanie odmiennej konstrukcji aorystu, liczby i osoby, a także mieszanie 3 os.pl. z 3 os.sg. imperfectum¹³. Podobne zapisy świadczą o regresie tej kategorii morfologicznej. *Kronika Supraska* poświadcza takie przykłady, por. użycie formy liczby pojedynczej w znaczeniu podwójnej lub mnogiej: *И под двою лть Синеусь и братъ его Триур умре* (6v), *А иноплеменици град осьтупиша Рязань декабря в 16, а в 21 взяша и и пожьгоша все, а князя Юря уби и князеи то всих, и поидоша на Коломьну* (22v), *князь велики Швитригаило посла на них князя Михаила, киевского воеводу, а и с нимъ посла иных князеи рускых. И побиха пана Петраша Монкирдовича и литву, а иных поима на Копачех. И оттоле поиде ко Жеславлю, и Жеславл возме того же дни, пожьже, а людеи много в полон поведоша* (75) oraz liczby mnogiej zamiast pojedynczej: *По сих же рекоша дружина Игорева* (10v), *и бяхе ему водимая Рогнеда, яже посади на Лыбьди, от нея же родиша четьры сыны* (16), *Князь Дмитреи Юрьевичь Шемяка изымаша брата*

¹⁰ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 206–207.

¹¹ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика...*, с. 279.

¹² Ibidem, s. 208.

¹³ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, с. 210.

своего (...) и выимаша ему очи, а самъ сяде на великомъ княжени на Москве (87). Ponadto często pojawiają się zapisy aorystu zbliżone do imperfectum, por.: *Епископъ же Куриль идяща со Бѣлаозера, и пришед на мѣсто, идеже убиень бысть князь Юри* (25), *Бивѣшися обоимъ полкомъ, побежаша угры, и гнаша до реки Дуная и стояша по побѣде 3 лѣта* (33). Stosunkowo liczne poświadczenia w *Kronice Supraskiej* używały przykłady liczby podwójnej, reprezentowane wyłącznie przez formy 3 os., por.: *пoudоста* (6v), *узриста* (6v), *княжиста* (7), *посласта* (17), *прибегоста* (20v), *бѣста* (29). Jednak o małej produktywności tej kategorii świadczą przykłady użycia form liczby mnogiej, które stopniowo wypierały dualis, por.: *Аскольдъ и Дирь седоша во граде и владоша ими* (6v), *разболишася у Володимера очи* (17v). W zabytku został udokumentowany przykład użycia liczby podwójnej w znaczeniu pojedynczej: *Олег (...) посласта ко Исколоду и Диру* (7), co również świadczy o nieżywołności tych form w okresie powstawania zabytku.

Plusquamperfectum w języku staroruskim utrzymywało się dosyć długo, jednak jeszcze w dobie ogólnoruskiej nastąpiła zmiana jego formy. Obok odziedziczonej z prasłowiańszczyzny konstrukcji imiesłowu na *-ль* z imperfectum *блхъ* w odpowiedniej formie lub z tzw. „imperfektywnym aorystem”¹⁴ *бнхъ* pojawia się nowsza forma, z perfectum od *быти* + imiesłów na *-ль*. W zabytkach staroruskich nowa forma czasu zaprzeszłego zaczyna rozpowszechniać się w XIII w. Słowo posiłkowe przy perfectum wcześniej uległo zanikowi. W związku z tym konstrukcja nowego plusquamperfectum redukuje się do dwóch wyrazów i ma postać *быль привелъ*¹⁵. Jak zauważa N. N. Durnovo stara forma spotykana jest jeszcze w XIV w., a nawet później, ale wyłącznie w utworach kompilowanych czerpiących ze źródeł XI- i XII-wiecznych. Zabytki staroruskie podają zdecydowanie więcej przykładów nowej konstrukcji czasu zaprzeszłego, która w zachodnioruskich tekstach utrzymuje się do XVI–XVII w.¹⁶ Plusquamperfectum oznaczało czynność w przeszłości, uprzednią w stosunku do innej czynności, należy jednak zauważyć, że równoległe ze starym znaczeniem, w zabytkach staroruskich mogło być używane również w znaczeniu aorystu¹⁷. W *Kronice Supraskiej* zostały odnotowane formy plusquamperfectum w znaczeniu pier-

¹⁴ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1989, s. 237.

¹⁵ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика...*, с. 280.

¹⁶ Н. Н. Дурново, *Избранные работы...*, с. 304, 318.

¹⁷ А. М. Булыка, А. И. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *Мова беларускай...*, с. 209.

wotnym oraz przykłady użycia niezależnie od chronologii zdarzeń w przeszłości, por.: *Потомъ пакъ учинилося великое знамение: князь великии Ягаило далъ быль Полтескъ брату своему Скиригаилу, и они его не приняли* (91), *Ты мнѣ не вприль, а се тые грамоты, записалися были на нас, но бог насъ остерегл* (92), *И уже взяль был Литовскои земли по Велюю реку, а и Полтескъ влася ему* (100v), *але Первое был пекаромъ, потомъ вставили его постелю слати и воду давати собѣ пити, и потомъ* (89v) *пакъ полюбилъся быль ему, далъ был ему Лиду держати и повель был его в добрых* (90), *А в тыя лета князь великыи Витовт господаремъ стал на Литовскои земли, и Подольская земля не хотела была пошлушна быти князя великого Витовта и Литовскои земли* (106), *еси намъ [дал] половицю Подольскои земли во двадцати тысячех пѣнезех, мы дали были во двадцати ж тысячех пану Спытъку* (107v). Z uwagi na fakt, iż czas zaprzeszy był rozpowszechnionym środkiem narracji, zabytki dokumentują przede wszystkim formy 3 os. obu liczb¹⁸. Podobnie przedstawia się sytuacja w *Kronice Supraskiej*, która poświadcza wyłącznie takie przykłady. Ponadto wszystkie udokumentowane w *Kronice Supraskiej* formy mają postać zredukowaną o czasownik posiłkowy *есмь*, co było zjawiskiem powszechnym w piśmiennictwie starobiałoruskim. Należy zauważyć, że nowszy typ plusquamperfectum odnotowany został w *Latopisie wielkich książąt litewskich*, będącym oryginalnym utworem wchodzącym w skład zabytku, natomiast nie ma go w części ogólnoruskiej.

W zabytku znalazły również poświadczenie trzy konstrukcje starszego typu plusquamperfectum z aorystem *бѣ* w roli słowa posiłkowego. Dwie z nich: *бѣ была* (13) i *Бѣ пришел* (13v) z pewnością zostały przeniesione do tego fragmentu *Kroniki Supraskiej* z protografu, którym był najprawdopodobniej *Latopis Nowogrodzki IV*¹⁹. Trzecią formę, znajdującą się w oryginalnej części *Kroniki Supraskiej*, należy raczej potraktować jako zabieg stylistyczny, ponieważ w okresie jej powstania konstrukcje tego typu wyszły już z użycia, por.: *Вилневци же тогда не вдашася ему [Witoldowi], зане бѣ тогда правду дали королю Скиригаилу* (100v).

W rozwoju języka staroruskiego perfectum okazało się najbardziej trwałym czasem przeszłym, który stopniowo zaczął zajmować miejsce imperfectum i aorystu. Pierwotnie był on tworzony wyłącznie od czasowników dokonanych i oznaczał czynność, odbywającą się w przeszłości, której rezultaty

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Por. A. A. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва 1938, s. 334.

są odczuwalne w momencie mówienia. Przejmując stopniowo funkcję zanikającego aorystu i imperfectum, czas ten tworzony był również od czasowników trybu niedokonanego i oznaczał ogólnie czas przeszły²⁰.

W latopisach złożona forma 3 os. perfectum ze słowem posiłkowym spotykana jest jeszcze często, ale jej użycie związane było raczej z tradycją piśmienniczą, niż z żywym językiem²¹. Częstotliwość stosowania samego imiesłowu w funkcji praeteritum w języku staroruskim zaczyna gwałtownie wzrastać w XII–XIII w.²², przy czym w 1 i 2 os. czasownik posiłkowy utrzymuje się znacznie dłużej. Wczesna utrata słowa posiłkowego w 3 os. wszystkich liczb objaśniana jest przez językoznawców faktem, iż zaimki osobowe w języku staroruskim były używane rzadko i wykładnikiem osoby w formach perfectum mogło być jedynie posiłkowe słowo *есмь*. Przy 3 os. przeważnie pojawia się rzeczownik w roli orzeczenia, który wskazywał na subiekta czynności²³. Zdaniem G. A. Chaburgaewa słowa posiłkowe są używane w analitycznej formie perfectum wyłącznie w roli wykładnika osoby, jako synonimy zaimka osobowego, a o utracie przez nie cech czasownika może świadczyć również użycie przeczenia *не* przy imiesłowie na *-ль* (zapisanie przeczenia przy czasowniku *есмь* było niemożliwe ze względów semantycznych), por.: *Еси не взялъ, оже еси не ставилъ послуховъ, есме не чювали*²⁴, *не рушив есмо* (92).

Analiza przykładów perfectum w *Kronice Supraskiej* pozwala stwierdzić, iż w 3 os. obu liczb przeważają formy syntetyczne, co świadczy o daleko posuniętej ewolucji tego czasu, por.: *княжил* (4), *поехалъ* (29v), *узял* (55v), *остерегл* (92), *пришел* (106v); *плакала* (11v), *стояла* (44), *не дошла* (85), *вдовъла* (107v); *минуло* (3v), *двигнулося* (41), *шло* (73), *учинилося* (91), *не бывало* (100v); *покорилися* (5v), *не повоевали* (24), *не хотели* (58), *завонили* (83v), *колибалися* (87), *звали* (89v), *вставили* (89v), *послали* (94v), *муровали* (105v), *огърабили* (108). Odnotowano zaledwie kilka przykładów starego perfectum ze słowem posiłkowym *есть*, por.: *убилъ есть* (13), *утопль есть* (27); *были суть* (6v). Jak już wspomniano wyżej, formy 3 os. najwcześniej utraciły czasownik posiłkowy, a użycie dawnego perfectum w kronikach, zwłaszcza tych starszych, należy tłumaczyć

²⁰ L. Citko, „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, s. 173.

²¹ Н. Н. Дурново, *Избранные работы...*, s. 304.

²² Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 232.

²³ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика...*, s. 283.

²⁴ Г. А. Хабургаев, *Судьба вспомогательного глгола древних славянских аналитических форм в русском языке*, «Вестник Московского Университета. Серия филология», № 4, Москва 1978, s. 45–46.

wplywem tradycji piśmienniczej²⁵. Formy analityczne pojawiają się niemal wyłącznie w 1 i 2 os., por.: *слышалъ есми* (55), *вчинилъ есми* (92); *взал еси* (45v), *еси уедьналь* (94v), *добылъ еси* (107); *есте выпыхали* (55). Paralelnie zabytek odnotowuje tu również formy syntetyczne z wykładnikiem osoby w postaci zaimka: *не азъ начал* (14), *я не вчинил* (92); *ты не вприль* (92)²⁶.

Przeprowadzona analiza tekstu *Kroniki Supraskiej* potwierdza, iż w języku staro(biało)ruskim XV–XVI w. nastąpiły znaczące zmiany w użyciu form czasu przeszłego. Miały one na celu uproszczenie i ujednoczenie złożonego systemu czasów przeszłych używanych w języku staroruskim. Obok tradycyjnych form imperfectum, aorystu i plusquamperfectum, jeszcze silnie zaznaczonych w tekście zabytku, coraz częściej funkcję uniwersalnego czasu przeszłego przejmuje perfectum, przeważnie uproszczone do syntetycznej formy w postaci imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-лъ*. Uwagę zwraca fakt, iż w oryginalnej części zabytku (powstałej już na terytorium WKL) staje się ona formą dominującą. Obecność starych form czasu przeszłego w latopisie tłumaczy się przede wszystkim specyfiką tego gatunku literackiego. Jako utwór kompilowany, oparty na starszych protografach, powieliła on formy wyrazów w nich obecne. Silny wpływ na literaturę tego okresu wywierała również tradycja piśmiennicza, w związku z czym w utworach nadal były używane archaiczne formy wyrazów. Oryginalna część zabytku, *Latopisiec wielkich ksiąg litewskich*, jest natomiast doskonałym przykładem świadomego zabiegu stylizacyjnego jego autora, którego celem było upodobnienie tego fragmentu do całości tekstu kroniki. Wszystko to świadczy o coraz silniejszym oddziaływaniu zmian również na język pisany.

²⁵ Н. Н. Дурново, *Избранные работы...*, с. 304.

²⁶ Stosunkowo wcześniej w żywej białoruszczyźnie zaszła zmiana wygłosowego *-лъ* na [u] niezgłoskotwórcze w czasownikach rodzaju męskiego na samogłoskę. W zabytkach piśmiennictwa będących pod silnym wpływem tradycji piśmienniczej ten proces nie został jednak odzwierciedlony konsekwentnie, o czym może świadczyć również pisownia *Kroniki Supraskiej*: *Святослав же бивъся* i *з своимъ дворомъ, и убиень бысть* (34v), *Тогожь году князь великий Ягаило Олгирдовичъ литовскый пхаль женитися во Угорскую землю ко королю, и тамо женивъся и крестивъся в латыньскую впрю* (52v), *Витовът же весну всю стоял, колко бивъся и трыжавъся и не може его выстояти, и пушыками град бив* (59v), *князь Семень покоривъся и помирися, занже тогда бяше во ординскихъ странах* (61), *Но я князю великому Ягилу ничего не вчинил, не рчише есмо ни скарбов его, ни стад* (92) / *издобылся* (11), *помыслиль* (28), *крестил* (70v), *оставиль* (93).

UNIFICATION OF PAST TENSE FORMS IN THE OLD RUSSIAN
EXEMPLIFIED BY THE SUPRASL CHRONICLE

S U M M A R Y

This article is to analyze the changes taking place in the past tense forms exemplified by one of 16th-century written texts of the Grand Duchy of Lithuania. As the result of the process, the complex system of the Old Russian past tenses underwent simplification and reduction to one universal past tense. In the Suprasl Chronicle, parallel with substantial presence of imperfectum, aorist and plusquam-perfectum, the analytical form of perfectum is gradually taking over the function of universal past tense. In the original part of the text it is becoming the dominant form. The chronicle demonstrates the regression of the aforementioned tenses by using the wrong number and some instances of incorrect conjugation forms. These facts prove a growing tendency influencing the written language.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Łączliwość przymiotnika *inteligentny* we współczesnej polszczyźnie

We współczesnym języku polskim obserwujemy zmiany zachodzące w łączliwości niektórych wyrazów¹. Przykładowo, może ona ulec rozszerzeniu, które czasami wynika z mody językowej na dane słowo. Tak jest w przypadku wielu przymiotników, przykład: *agresywny, dynamiczny, ekologiczny, głęboki, niski, poważny, pozytywny, szeroki, wąski* i *wysoki*, które we współczesnej polszczyźnie mają znaczenia wtórne, zazwyczaj motywowane przenośnie².

Rozszerzenie łączliwości może również wynikać z przesunięć stylowych – dany wyraz, używany pierwotnie w jednej odmianie, pojawia się również w innych, tworząc nowe możliwości łączenia wyrazów. Do omawianych jednostek należy wyraz *pochylić się*, który w znaczeniu metaforycznym używany był niemal wyłącznie w języku religijnym, w kombinacjach takich, jak: *pochylić się nad cudzym nieszczęściem*. Obecnie używany jest w nowych połączeniach, na przykład *pochylić się nad problemem*³.

¹ Zob. np.: M. Mycawka, *Totalny luz – o łączliwości modnego przymiotnika*, „Język Polski” 1994, LXXIV (2), s. 87–92.

² A. Markowski, *Kultura języka polskiego. Teoria zagadnienia leksykalne*, Warszawa 2005, s. 190–191.

³ Użycia te najprawdopodobniej również można uznać za swoisty przejaw mody językowej. Wydaje się, że nie zasługują one na upowszechnianie. Ponadto, w wielu kontekstach wywołują niezamierzony efekt komiczny z powodu kontrastu stylistycznego (podniosły charakter czasownika i rzeczownika pochodzącego z kolokwialnej odmiany języka polskiego) oraz możliwości dosłownej interpretacji, np.: *Dzisiaj nad problemem psich kup pochyla się władze dzielnicy i zarząd osiedla*, D. Olszewska, *Psia kupę podrzucić sąsiadowi*, „Gazeta Wyborcza” (29.01.2009). http://warszawa.gazeta.pl/warszawa/1,34889,6213129,Psia_kupe_podrzuc_sasiadowi.html. Dostęp: 28.08.2010.

Celem artykułu jest analiza łączliwości przymiotnika *inteligentny* we współczesnym języku polskim. Materiał badawczy stanowią 372 połączenia wybranego przymiotnika z rzeczownikami wyekscerpowane z trzech korpusów języka polskiego (*Korpus Języka Polskiego PWN*, *Korpus IPI PAN*, *NKJP*) oraz współczesnych tekstów prasowych i informacyjno-reklamowych. Artykuły hasłowe ze słowników współczesnego języka polskiego⁴, zawierające kolokacje rzeczownikowe przymiotnika *inteligentny*, zostaną skonfrontowane z połączeniami pochodzącymi z zebranych tekstów, co pozwoli na wskazanie zmian, jakie zaszły w ostatnim czasie, w schematach kolokacyjnych wybranego leksemu przymiotnikowego.

1. Przymiotnik *inteligentny* w opisie leksykograficznym

Wydane w ostatnich latach słowniki języka polskiego podają zazwyczaj dwa lub trzy znaczenia przymiotnika *inteligentny*, ilustrując je przykładowymi zdaniami oraz połączeniami o pewnym stopniu stałości, czyli kolokacjami. Termin ten, pochodzący od łacińskiego *collocatio*, używany był w Firthowskiej szkole prozodyczno-kontekstowej do oznaczania uwarunkowanej lekсыkalnie łączliwości wyrazów⁵.

Czesław Lachur definiuje kolokację w następujący sposób: „Kolokacja (zwana też syntagmą skonwencjonalizowaną) to zdolność leksemów do tworzenia mniej lub bardziej stałych związków semantyczno-syntagmatycznych z określonymi leksemami (a także rezultat tej zdolności), np. ang. *rough paper* ‘szorstki papier’, *rough road* ‘wyboisty gościniec’, niem. *den Frieden schliessen* ‘zawrzeć pokój’ (ale: *die Tür schliessen* ‘zamknąć drzwi’), franc. *vêtemens de laine* ‘ubioiry wełniane’ (ale: *jupe en laine* ‘spódniczka wełniana’)⁶.

Według Ewy Białek kolokacja jest to „konwencjonalne połączenie wyrazowe, które (...) jest idiomatyczne w przekładzie, odtwarzalne w aktach komunikacyjnych, w którym poszczególne komponenty integrują się znacze-

⁴ Artykuły hasłowe pochodzą z wybranych słowników ogólnych języka polskiego. W polskiej tradycji leksykograficznej, inaczej niż w angloamerykańskiej (zob. np.: SEC, EAC, BBI, OCD), słowniki kolokacji powstają od niedawna. Przykładem jest oparty na *Korpusie Języka Polskiego*, wydany w 2006 roku, *Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią* autorstwa Mirosława Bańki (SDS). Kolokacje uwzględnia się w słownikach ogólnych i niektórych słownikach frazeologicznych (zob. np.: SFJP, WSFJP).

⁵ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, pod red. K. Polańskiego, Wrocław 1999, s. 303; *The Oxford Companion to the English Language*, pod red. T. McArthur, Oxford 1996, s. 214.

⁶ Cz. Lachur, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Opole 2004, s. 220.

niowo tak, że swobodne ich przemieszczanie oraz przede wszystkim dowolne podmiany objęte są szeregiem zastrzeżeń i uwarunkowań”⁷. Podsumowując, kolokacje obejmują różne typy połączeń wyrazowych⁸, ich cechą wspólną jest powtarzalność danej konstrukcji w języku⁹.

Zdecydowana większość wyrazów występujących w języku polskim charakteryzuje się łączliwością ograniczoną, czyli łączy się z pewnymi elementami. Mają one określone wymagania kolokacyjne: od bardzo restrykcyjnych, jak w przypadku przymiotnika *kary*, do niemalże nieograniczonej łączliwości przymiotnika *fajny*. Analiza materiału słownikowego pozwoli określić wymagania wyrazu *inteligentny* w zakresie łączliwości, które mają poświadczenia tekstowe i są uznawane za poprawne¹⁰.

Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny przytacza trzy znaczenia, ilustrowane przykładami oraz trzy terminy: 1. ‘taki, który jest obdarzony inteligencją – zdolnością do uczenia się, myślenia, radzenia sobie z różnymi problemami i w różnych okolicznościach’ *Połączenia*: • inteligentny chłopiec, młodzieniec, mężczyzna, człowiek. • Inteligentna dziewczyna, kobieta. • Mało, niezbyt inteligentny. • Inteligentni rozmówcy, dyskutanci, wykładowcy, prelegenci, nauczyciele, lekarze. • Inteligentne towarzystwo, grono. • Istoty inteligentne. ▲ *psychologiczny* Inteligentne zachowania człowieka ‘postrzeganie, rozpoznawanie, uczenie się, operowanie symbolami, posługiwanie się

⁷ E. Białek, *Kolokacja w przekładzie. Studium rosyjsko-polskie*, Lublin 2009, s. 112.

⁸ Warto zwrócić uwagę na fakt, że kolokacje badane są również w perspektywie językowo-kulturowej. Zob. np. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, koncepcja całości i red. J. Bartmiński, Lublin 1999; V. Teliya, N. Bragina, E. Oparina, I. Sandomirskaya, *Phraseology as a Language of Culture: Its Role in the Representation of a Cultural Mentality*, [w:] *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*, red. A. P. Cowie, Oxford 2001, s. 55–75.

⁹ O typologii kolokacji zob.: R. Moon, *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*, Oxford 2003 (1998), s. 19.

¹⁰ Opis leksykograficzny kolokacji jest bardzo istotny z punktu widzenia glottodydaktyki i translatoryki. Jak pisze Czesław Lachur, „opanowanie kolokacji jakiegoś języka stanowi nieodzowny warunek kompetencji językowej. Trudność w tym zakresie wynika z nieprzewidywalności danej kolokacji. Jest to szczególnie ważne podczas nauki języka obcego, ponieważ uczący się często nie zdaje sobie sprawy z faktu, że daną strukturę gramatyczną można realizować za pomocą różnych leksemów, pod warunkiem wszakże, że spełnione zostaną nie tylko wymogi formy (np. zgodność końcówek z funkcją składniową), ale też semantycznej łączliwości wyrazów, determinowanej nie tyle przez kontekst sytuacyjny (np. pol. *pies szczeka*, niem. *der Hund bellt*, ang. *the dog barks*), co przez system leksykalny (np. pol. *czarna rozpacz*, niem. *helle* – dosł. ‘jasna’ – *Verzweiflung*)”. Cz. Lachur, *Zarys językoznawstwa...*, s. 220. Zob. również: J. R. Nattinger, J. S. DeCarrico, *Lexical Phrases and Language Teaching*, Oxford 2001; A. Wray, *Set phrases in second language acquisition*, [w:] *Phraseologie. Phraseology. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. An International Handbook of Contemporary*, red. H. Burger, D. Dobrovolskij, P. Kühn, N. R. Norrick, t. 2, Berlin – New York 2007, s. 870–881; Tejze, *Formulaic Language: Pushing the Boundaries*, Oxford 2008.

językiem, rozwiązywanie problemów, twórczość człowieka i in.'. 2. „o zwierzęciu: takie, które wykazuje pewne cechy inteligencji, np. zdolność do rozwiązywania konkretnych problemów” Połączenia: • Inteligentne zwierzęta, osobniki. • Inteligentne szympansy, delfiny, szczury. 3. „taki, który świadczy o czyjejs inteligencji” Połączenia: • Inteligentna twarz. • Inteligentne spojrzenie. • Inteligentny wzrok. • Inteligentna dyskusja, rozmowa. • Inteligentne zachowanie. ▲ Inteligentna karta (np. bankowa, tożsamości) ‘karta zaopatrzona w mikroprocesor, w którym znajdują się zakodowane w postaci elektronicznych impulsów wszelkiego rodzaju dane’. ▲ *wojskowy* Broń inteligentna ‘typ broni raketowej wyposażonej w elektroniczne systemy pozwalające na samoczynne (bez udziału człowieka) odnajdowanie i niszczenie zaprogramowanych celów’ (PSWP 14: 303). Terminy nie są uwzględniane we wszystkich słownikach ogólnych, niektóre terminy uwzględniane są w słownikach frazeologicznych¹¹.

Inny słownik języka polskiego podaje dwa znaczenia analizowanego przymiotnika: 1. Ktoś, kto jest inteligentny, jest obdarzony inteligencją. Kobieta niezwykle ciekawa i inteligentna... Delfiny są bardzo inteligentnymi zwierzętami. ▲ Także o zachowaniu, działaniu takiej osoby. ...inteligentna odpowiedź... Miała piękne, inteligentne oczy. 2. Inteligentna maszyna lub istota to taka, która potrafi myśleć/ Pracował nad konstruowaniem inteligentnych robotów... Czy poza Ziemią istnieją istoty inteligentne? (ISJP I: 542).

Uniwersalny słownik języka polskiego również rejestruje dwa znaczenia wyrazu *inteligentny*: 1. «obdarzony inteligencją, rozumny, zdolny, pojętny’ inteligentny rozmówca, istoty inteligentne» • Inteligentny rozmówca. Istoty inteligentne. 2. «znamionujący inteligencję, charakteryzujący człowieka obdarzonego inteligencją» • Inteligentna twarz. Inteligentny wyraz oczu. Inteligentna rozmowa. (USJP I: 1227).

Z kolei *Nowy słownik języka polskiego* pod redakcją naukową Bogusława Dunaja w artykule hasłowym leksemu *inteligentny* zawiera trzy znaczenia: 1. o człowieku, rzadziej o zwierzęciu: obdarzony inteligencją, rozumem; bystry, rozumny’ 2. ‘świadczący o czyjejs inteligencji, znamionujący inteligencję’ 3. ‘o urządzeniach, maszynach, budynkach: zdolny samoczynnie przystosować swoje działanie lub stan do zmieniających się warunków, np. temperatury’ (NSJP: 189). W słowniku tym nie są podawane przykłady użycia wyrazów hasłowych. W analizowanym artykule hasłowym nie występują terminy zawierające przymiotnik *inteligentny*.

¹¹ O miejscu terminu we frazeologii zob.: M. Tryuk, *Frazeologia terminologiczna. Kilka uwag o frazeologii w terminologii*, [w:] *Problemy frazeologii i leksykografii. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Wydział Filologiczny Wszechnicy Mazurskiej Olecko, 16-17 czerwca 1999 rok*, pod red. A. Kątnego i K. Hejwowskiego, Olecko 2000, s. 99-108.

Analiza materiału leksykograficznego wyekscerpowanego z trzech słowników pozwala stwierdzić, że na podstawie podanych w nich znaczeń oraz materiału egzemplifikacyjnego można wskazać następujące modele kolokacji rzeczownikowych przymiotnika *inteligentny*: INTELIGENTNY + RZECZOWNIKI OSOBOWE (jednostkowe lub zbiorowe, np. *inteligentny człowiek, mężczyzna, chłopiec*); INTELIGENTNY + TWARZ/OCZY (np. *inteligentna twarz, inteligentne oczy*), INTELIGENTNY + RZECZOWNIK NIEOSOBOWY ŻYWOTNY (np. *inteligentny pies, koń, ptak*); INTELIGENTNY + NAZWA CZYNNOŚCI WYMAGAJĄCEJ WYSIŁKU INTELEKTUALNEGO (np. *inteligentna dyskusja, rozmowa*); INTELIGENTNY + NAZWA REZULTATU DZIAŁANIA UMYSŁOWEGO (np. *inteligentna decyzja, inteligentne rozwiązanie*); INTELIGENTNY + NAZWA URZĄDZENIA, BUDYNKU itp. (np. *inteligentna maszyna, inteligentny dom, inteligentny robot*). Materiał egzemplifikacyjny przytoczony w wybranych słownikach realizuje wyszczególnione schematy kolokacyjne.

2. Analiza przykładów użycia nowych połączeń przymiotnika *inteligentny* z rzeczownikami

W badanym materiale przymiotnik *inteligentny* występuje we wszystkich znaczeniach podanych w wymienionych opracowaniach leksykograficznych. Liczne są połączenia realizujące schemat INTELIGENTNY + RZECZOWNIK OSOBOWY: *inteligentny szef, inteligentny pracownik, inteligentny mężczyzna*. Podobnie jest w przypadku jednostek typu INTELIGENTNY + NAZWA ZWIERZĘCIA: *inteligentny pies/koń/kot, inteligentna papuga, inteligentne chomiczki*. Poświadczenia mają również kolokacje zbudowane według modelu INTELIGENTNY + NAZWA TWARZ/OCZY itp.: *inteligentny wyraz twarzy, inteligentny wyraz pyska, inteligentne oczy, inteligentne spojrzenia, inteligentny uśmiech*. Schemat INTELIGENTNY + NAZWA CZYNNOŚCI WYMAGAJĄCEJ WYSIŁKU INTELEKTUALNEGO realizowany jest przez jednostki *inteligentna dyskusja, inteligentny spór*. Połączenia o konstrukcji INTELIGENTNY + NAZWA REZULTATU DZIAŁANIA UMYSŁOWEGO również występują w badanym materiale: *inteligentne posunięcie, inteligentne komentarza, inteligentny plan, inteligentne rozwiązania*.

Wśród kolokacji rzeczownikowych przymiotnika na szczególną uwagę zasługują połączenia, które realizują schemat INTELIGENTNY + NAZWA URZĄDZENIA. Omawiane kombinacje wyrazowe stanowią zróżnicowany materiał, w którym wyodrębnić można kilka podgrup. Do pierwszej z nich zaliczyć można związki, w których przymiotnik *inteligentny* wskazuje na zdolność da-

nego urządzenia do samodzielnego wykonywania jakichś czynności. Przykładowo, w tekście *Inteligentny odkurzacz* („Focus” 11/06/08) opisany jest sposób działania tego urządzenia: odkurzacz sam czyści podłogi, a po skończonej pracy odnajdzie zasilacz i ładuje baterię, urządzenie wie, odkurzacz sam odnajdzie stację dokującą, samodzielne urządzenie, orientuje się w przestrzeni, potrafi omijać meble, sam znajduje drogę do ładowania i po 2–3 godzinach (zależnie od modelu) wraca do pracy, radzi sobie na dywanie, drewnianych i kamiennych podłogach a także linoleum¹². Występujące w tekście terminy techniczne, takie, jak: *impulsy promieniowania podczerwonego, wirtualna ściana, pompa próżniowa*, wprowadzają do tekstu pierwiastek naukowości – częstokroć quasi- lub pseudonaukowości – tym samym uwiarygodniając „inteligencję” oferowanego odkurzacza¹³.

Inne kolokacje realizujące ten schemat to: *inteligentny dom, inteligentny samochód, inteligentna komórka, inteligentna lodówka, inteligentna zmywarka, inteligentny klimatyzator harmonizujący z każdym wnętrzem, inteligentna wyszukiwarka, inteligentna amunicja, inteligentna pompa auto-CPAP (aparatus przeznaczony do terapii bezdechu sennego w trybie auto-PAP), inteligentny podgrzewacz do butelek i słoików, inteligentna kosiar-ka*. W przypadku niektórych połączeń wyraz inteligentny używany jest do opisywania elementu urządzenia, na przykład *elektroniczne ryglówki z inteligentnym panelem IP-200 do produkcji bielizny, inteligentny przycisk Navi Key(tm)*. Warto zwrócić uwagę na fakt, że przymiotnik *inteligentny* kolokuje się z nazwami własnymi produktów, na przykład *Inteligentny Nowy Siemens C25*.

Przymiotnik *inteligentny* bywa łączony z nazwami urządzeń, które przestrzegane są przez użytkowników języka jako nieskomplikowane, na przykład *inteligentny prostownik*, a także z nazwami przedmiotów, które w kategorii potocznej klasyfikowane są raczej jako przedmioty codziennego użytku, na przykład *inteligentna deska do krojenia, inteligentna butelka dla dziecka, inteligentny mop, opakowania aktywne i inteligentne* czy też *inteligentny klucz-matka*.

Przymiotnik *inteligentny* występuje również – czego nie odnotował żaden z analizowanych słowników – w połączeniu z rzeczownikami materiałowymi. Kolokacje tworzą nazwy różnorodnych substancji, na przykład w ba-

¹² *Inteligentny odkurzacz*. <http://www.focus/jak-to-dziala/zobacz/publikacje/inteligentny-odkurzacz>. Dostęp: 18.08.2010. Cytowany fragment tekstu – podobnie jak cały materiał egzemplifikacyjny w artykule – podany jest w postaci oryginalnej.

¹³ Por.: Z. Adamiszyn, *O skuteczności (języka) reklamy*, [w:] *O kształcie języka. Studia i rozprawy*, pod red. nauk. B. Wyderki, Opole, 1999, s. 30.

danym materiale wystąpiło połączenie *inteligentny enzym*. Liczne są kombinacje realizujące tenże model w tekstach informacyjno-reklamowych dotyczących produktów przemysłu kosmetycznego i chemicznego (np. *inteligentne serum przeciwzmarszczkowe pod oczy*, *inteligentny krem pod oczy i na powieki*, *inteligentny krem nawilżający do cery suchej*, *inteligentny krem odżywczy*, *inteligentny proszek do prania*, *inteligentny szampon oczyszczający*, *Inteligentny Żel Przeciwzmarszczkowy na twarz i szyję*, *Inteligentna Maseczka Dotleniająca z witaminą A (retinolem) – z systemem wspomagającym oddychanie*).

Jednostki takie występują również w tekstach z branży farmaceutycznej: *inteligentne tabletki*, *inteligentny syrop*, *inteligentne leki z polimerów*. Warto zwrócić uwagę na użycie znaku cudzysłowu w niektórych połączeniach, wskazującego metaforyczne użycie omawianego przymiotnika („*inteligentne*” *polimery*, „*inteligentne*” *leki przeciwbólowe*, *inteligentne kapsułki*, „*inteligentna insulina*”).

Przymiotnik *inteligentny* łączy się także z nazwami cząsteczek, tworzących jakąś substancję lub wchodzących w jej skład. Powstają wówczas takie kombinacje wyrazowe, jak na przykład: *inteligentne molekuly oleju*, *białe*, *inteligentne granulki tytanowe*, *inteligentne związki w proszkach przeciwbólowych*, *inteligentne włókna poliamidowe*.

W badanym materiale wystąpiła również kolokacja *inteligentna formuła*, często występująca w rozbudowanej postaci, na przykład *Nowy Vanish Oxi Action Intelligence z formułą Inteligentnego Wyszukiwania Plam*¹⁴. W przytoczonym przykładzie występują angielskie elementy, które mają określoną wartość stylistyczną – dodają opisywanemu produktowi atrakcyjności¹⁵. Inne przykłady kolokacji należących do omawianego typu to: *Inteligentna Formuła Katalizująca Przyrost Beztluszczowej Masy Ciała*, *inteli-*

¹⁴ Błąd ortograficzny wynika z zastosowania w języku polskim angielskiej zasady ortograficznej dotyczącej pisowni tytułów, nazw itp., w których człony autosemantyczne pisane są wielką literą. Jak nadmienia R. L. Trask, w tekstach angielskich spotyka się inny sposób zapisywania tytułów, który jest identyczny z przyjętym w języku polskim, tzn. wielka litera pojawia się w pierwszym wyrazie wchodzącym w skład tytułu oraz w słowach, których zapis wymaga wielkiej litery niezależnie od kontekstu. Zob.: R. L. Trask, *The Penguin Guide to Punctuation*, London 1997, s. 79–80.

¹⁵ Nasycenie krótkiego tekstu wyrazami angielskimi użytymi na prawach wyrazów-cytatów, zwłaszcza w otoczeniu leksyki naukowej, to bardzo często stosowany zabieg, którego ilustracją jest następujący przykład pochodzący z reklamy balsamu do opalania firmy Polena-Eva, produktu Eva Sun: *Olej ze złotej palmy, silny antyoksydant, neutralizuje wolne rodniki zapobiegając fotostarzeniu. Inteligentna formuła „switch emulsion” o zaawansowanej technologii zapewnia ekstrawoodporność* (...). Zob.: <http://www.wizaz.pl/kosmetyki/produkt-11328-rec-416187.htm>. Dostęp: 18.08.2010.

gentna formuła pigmentów reagujących, inteligentna formuła wykrywająca i likwidująca plamy, inteligentna formuła folii.

Kolejną podgrupę stanowią jednostki opisujące jako inteligentny dany system. Przykładowo, w badanym materiale wystąpiły następujące połączenia: *inteligentny system prania, inteligentny system sterowania w palce automatycznej, inteligentny samoadaptujący się system kontroli drgań.*

W badanym materiale występują również połączenia opisujące czynności i działania nie tylko ludzi, ale również urządzeń i maszyn. Na stronie internetowej hipermarketu „Real” w dziale *Aktualności* umieszczono tekst zatytułowany *Inteligentne ważenie* (7.02.2007). W tekście eksponowana jest samodzielność urządzenia podczas czynności ważenia: *waga samoczynnie rozpoznaje produkty na niej położone. Na dotykowym monitorze LCD wyświetlane są obrazki, które należy zatwierdzić poprzez naciśnięcie palcem. Wydrukowana etykietę trzeba już tylko umieścić na produkcie bądź na torebce. Nie musisz już wyszukiwać z długiej listy obrazków czy numerów odpowiedniego artykułu – waga sama podpowiada, co jest ważone w danym momencie*¹⁶.

Podany przykład pokazuje, jak wykorzystana jest metaforyka przymiotnika *inteligentny* w opisywaniu czynności – urządzenia samodzielnie zmieniają ustawienia, na podstawie określonych wskaźników podejmują decyzje itp., nie tylko mechanicznie wykonują jedną, prostą czynność, ich działanie wymaga „myślenia”, przypominającego ludzkie. Przykładami ilustrującymi omawiany podtyp kolokacji są następujące związki: *inteligentna mikrodermabrazja, terapia inteligentnymi cylindrami* (medycyna naturalna/alternatywna), *inteligentna kompresja sygnału, inteligentne suszenie* (o zmywarce), *inteligentne sortowanie, inteligentne dozowanie wody do mieszanki betonowej.*

Omówione przykłady ilustrują rozszerzenie znaczenia przymiotnika *inteligentny*, który zaczął występować w nowych kontekstach. Wykorzystywany jest bowiem częstokroć do opisu desygnatów, które są wytworami zaawansowanych technologii, czy też czynności wykonywanych dzięki osiągnięciom technicznym. Wyekscerpowane połączenia powstały w wyniku wyzyskania potencjału metaforycznego omawianego leksemu, aktualizowanego w tekstach, które funkcjonują w nowych obszarach tematycznych, odzwierciedlających zmiany zachodzące w społeczeństwie.

¹⁶ *Inteligentne ważenie.* <http://www.real.pl/aktualnosci/nowe-aktualnosci/inteligentne-wazenie/>. Dostęp: 18.08.2010.

3. Ocena normatywna nowych kolokacji rzeczownikowych przymiotnika *inteligentny*

Analiza użyc przymiotnika *inteligentny* w badanych tekstach pozwala stwierdzić, że jest to wyraz modny, nadużywany, tworzący związki wyrazowe, które krytykowane są zarówno przez językoznawców, jak i użytkowników języka, którzy językoznawcami nie są.

Negatywna ocena omawianych połączeń – wywołana prawdopodobnie poczuciem braku odpowiedniości stylistycznej, wynikającej z naruszenia znanych uczestniczkom forum schematów kolokacyjnych¹⁷ – widoczna jest w wypowiedziach pochodzących z *Poznańskiego forum ślubnego*:

Alita: *Dziewczyzny mam pytanie „czy tafta mocno się gniecie???*

Iskierka: *zwykła tafta raczej się gniecie. Ale większość nowszych modeli jest już robiona z nowego rodzaju – tzw. tafty inteligentnej, i ta się podobno nie gniecie...*

ibi1987: [cytat: tafty inteligentnej] *Fajnie się nazywa :)*

Alita: *Teraz wszystko jest „inteligentne”, inteligentna lodówka, proszek do prania, lodówka. Można niezłych kompleksów dostać :)*

ibi1987: *Wiecie to ja się czuje przy tym głupia. Zawsze wydawało mi się że tylko człowiek może być inteligentny (skoro stwarza dane maszyny itp.)... ale że na przykład tkanina jest inteligentna... to dla mnie nadal nie pojęte...*¹⁸

Z wypowiedzi wynika, że używanie omawianego określenia z nazwami innymi niż wyraz *człowiek* i określenia synonimiczne – można założyć, że uczestniczki forum zaakceptowałyby połączenia z innymi nazwami apelatywnymi, które są składnikami typowych kolokacji tegoż przymiotnika – budzi sprzeciw internautek. Tendencję do nadużywania przymiotnika *inteligentny* skomentował również w jednym ze swoich skeczów kabaret „Hrabi”, parodiując tekst reklamy pasty do zębów: *Pasta „Whiteclean” posiada inteligentne granulki, każda z nich ma wyższe wykształcenie.*

Niektóre połączenia wyrazowe są nietrafne ze stylistycznego punktu widzenia – zakładając, że nie są to terminy – na przykład wyrażenie *inte-*

¹⁷ Alison Wray przyjmuje, że różnorodne schematy łączliwości wyrazowej istnieją w leksykonie mentalnym użytkowników danego języka. Zob.: A. Wray, *Formulaic Language: Pushing the Boundaries*, Oxford 2008, s. 12.

¹⁸ *Sukienkowe dylematy*. 06.03.2009. Poznańskie forum ślubne. Forum ślubne dla par z Poznania i Wielkopolski. <http://poznan.forumslubne.php?p=42885>. Dostęp: 18.08.2010.

*ligentny grzyb*¹⁹ czy *inteligentny kosz na śmieci*²⁰. Połączenie przymiotnika *inteligentny* z rzeczownikami nominującymi desygnaty, którym użytkownicy języka polskiego nie przypisują zdolności do myślenia, zaskakuje, ponieważ te kombinacje wyrazowe powstają w wyniku odstępstw od znanych schematów kolokacyjnych. Podobnie jest w przypadku nazw czynności, takich jak: *inteligentne nawożenie*, *inteligentne opryski*. Omawiane kombinacje wyrazowe stanowią we współczesnej polszczyźnie innowacje, które podlegają ocenie.

Halina Kurkowska, pisząc o ocenie innowacji, dzieli kryteria na wewnętrznojęzykowe (kryterium wystarczalności języka i kryterium ekonomiczności języka) oraz zewnętrznojęzykowe (kryterium stopnia upowszechnienia, kryterium autorytetu kulturalnego, kryterium narodowe)²¹. W niektórych wypadkach nowo powstałe kolokacje mogą być uzasadnione potrzebą wypełnienia luki w leksyce języka polskiego, za przyjęciem ich przemawia również kryterium ekonomiczności.

Aby określić stopień upowszechnienia badanych kolokacji, konieczne jest przeprowadzenie badań na większej próbie tekstów. Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że połączenia przymiotnika *inteligentny* z nazwami urządzeń i sprzętów są już stałymi konstruktami językowymi z pogranicza leksyki i frazeologii. Bardzo ważne są również dwa pozostałe kryteria, tj. autorytetu kulturalnego i narodowe.

¹⁹ Polyversum – Phytium oligandrum. *Inteligentny grzyb. Naturalny środek o działaniu grzybobójczym stosowany w wielu uprawach warzywniczych i sadowniczych na całym świecie. Dopuszczony do upraw ekologicznych, bez karencji. Nie pozostawia jakichkolwiek pozostałości w roślinach uprawnych. Dodatkowo stymuluje wzrost roślin poprzez wprowadzenie do nich fitohormonów oraz fosforu i cukru.* <http://www.bioagris.pl/polyversum>. Dostęp: 17.08.2010.

²⁰ INTELIGENTNY KOSZ NA ŚMIECI 149,00 zł. *Stalowy kosz na śmieci z automatycznym otwieraniem. Plastikowy wkład – ułatwiający opróżnianie. Pojemność 9 litrów. Wymiary: Średnica 25 cm Wysokość 36 cm. Tradycyjne kosze na śmieci wymagają kontaktu z pojemnikiem. Jest to niewygodne – gdy w jednym ręku trzymamy odpadki musimy drugą ręką otworzyć pokrywę kosza – i niehigieniczne. W przypadku koszy z pedalem jesteśmy ograniczeni miejscem, gdzie kosz będzie wygodnie dostępny. Automatyczne otwieranie pojemnika eliminuje oba problemy. Wystarczy zbliżyć rękę na odległość ok. 10 cm. Przed panelem sterowania, a pokrywa otworzy się automatycznie udostępniając kosz, a po odsunięciu ręki zamknie się samoczynnie. System automatycznego otwierania i zamykania składa się z komputerowego sterownika, czujników ruchu na podczerwień, mechanicznej transmisji i elektrycznego zasilania. Cały system zapewnia minimalną konsumpcję energii i długą żywotność urządzenia. Więcej informacji znajdziesz na stronie www. produktu. Zachowano pisownię oryginału.* http://www.market-az.pl/kategoria197/produkt2138/product_info.html. Dostęp: 20.08.2010.

²¹ H. Kurkowska, *Teoretyczne zagadnienia kultury języka*, [w:] D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, t. I, Warszawa 1986, s. 22–45.

W ocenie omawianych połączeń należy również uwzględnić inny problem, mianowicie potencjalną niejasność sensu niesionego przez połączenie wyrazowe mające w swoim składzie omawiany przymiotnik. Użytkownik języka może mieć problemy ze zrozumieniem wyrażen takich, jak na przykład *inteligentna deska do krojenia*, *inteligentny żel w sprayu* czy *inteligentna torebka dla pań*. Pojawia się pytanie, co konkretnie znaczy przymiotnik *inteligentny* w przytoczonych połączeniach wyrazowych.

Omawiany przymiotnik niesie bardzo ogólnikową treść, która w odczuciu mówiącego jest zbliżona do tej przekazywanej przez przymiotniki ‘automatyczny’ lub ‘nowoczesny’, zwiększa atrakcyjność przekazu, nie niesie jednak konkretnych informacji. Jerzy Bralczyk słusznie upatruje w takich zabiegach stylistycznych manipulacji i stwierdza, że „użycie wyrazu o szerokim zakresie może zwiększyć siłę jego oddziaływania, brak precyzji sprzyja pozytywnemu odbiorowi, a wieloznaczność zabezpiecza przed zarzutem kłamstwa lub stwarza dodatkowe pozytywne odniesienia”²². Tak jest w przypadku omawianego wyrazu, który ma wyraziste, jednoznacznie pozytywne konotacje.

Wyrazy modne – a do takich należy przymiotnik *inteligentny* – zubożają język, ponieważ zamiast synonimicznych określeń używa się właśnie słów, na które panuje moda. Omawiany przymiotnik postrzegany jest przez rodzimych użytkowników języka jako atrakcyjny i wypiera inne bliskoznaczne słowa, które czasami precyzyjniej oddałyby przekazywany sens. Wykorzystywany jest często w tekstach informacyjno-reklamowych jako nośnik nie informacji, ale i wartościowania. W niektórych przypadkach druga z wymienionych funkcji dominuje nad pierwszą, służąc charakterystycznej dla reklamy manipulacji językowej.

4. Propozycja opisu leksykograficznego przymiotnika *inteligentny*

Przymiotnik *inteligentny* jest jednostką leksykalną, której znaczenie uległo rozszerzeniu. Jednym z czynników, które wywołały owo rozszerzenie, jest wpływ języka angielskiego, z którego kalkowane są liczne terminy z zakresu techniki²³. Potrzeba nominacji nowych zjawisk zmusza użytkowników języka

²² J. Bralczyk, *Język na sprzedaż, czyli o tym, jak język służy reklamie i jak reklama używa języka*, Gdańsk 2004, s. 64.

²³ Przykładowo, nazwa nowoczesnego długopisu *Smartpen* firmy Livescribe tłumaczona jest jako *inteligentny długopis*. Nazwa *Smartpen* to compositum złożone z dwóch wyrazów: przymiotnika *smart*, którego jedno ze znaczeń to ‘bystry, mądry, sprytny’, oraz rzeczownika *pen* o znaczeniu ‘pióro, piórko’ (por. *ballpoint pen* ‘długopis’; WSAP: 865, 1100).

do nadania nazwy powstającym przedmiotom. W wielu spośród analizowanych przypadków użycie przymiotnika *inteligentny* wynika z ekonomiczności – zamiast wielowyrazowej, opisowej nazwy występuje jedno słowo.

Ponadto, przymiotnik *inteligentny* to nośnik pozytywnego wartościowania, jest więc określeniem pożądanym w tekstach informacyjno-reklamowych. Połączenie przymiotnika *inteligentny* z leksyką nacechowana naukowością jest często zabiegiem mającym na celu wprowadzenie do tekstu scjentyzacji²⁴. Na nadużywanie w tekstach reklamowych terminów technicznych, skrótów i wyrazów obcych, zwłaszcza angielskich zwraca uwagę Piotr Lewiński, który stwierdza, że „ich funkcją nie jest tak naprawdę informowanie człowieka o zaletach rekomendowanego produktu (...), ale robienie na nim wrażenia naukowością, nowoczesnością czy wyrafinowaną technologią”²⁵.

Analiza zebranego materiału wykazała, że przymiotnik *inteligentny* tworzy kolokacje rzeczownikowe według kilku modeli. Wśród badanych jednostek występują związki, które pojawiły się w opracowaniach leksykograficznych, z których przytoczone zostały znaczenia przymiotnika *inteligentny*. Należy podkreślić, że omawiany przymiotnik wykształcił znaczenia wtórne wykorzystywane bardzo często do opisywania elementów stechniczowanego świata. Kolokacje nazywające urządzenia i przedmioty codziennego użytku są nowymi kombinacjami w polszczyźnie i dlatego nie są rejestrowane jako materiał egzemplifikacyjny w analizowanych słownikach.

Skonfrontowanie zebranego materiału z definicjami słownikowymi przymiotnika *inteligentny* pozwala wskazać następujące użycia analizowanego leksemu, których realizacjami są podane jako materiał przykładowy kolokacje rzeczownikowe:

1. o człowieku: ‘taki, który jest obdarzony inteligencją – zdolnością do uczenia się, myślenia, radzenia sobie z różnymi problemami i w różnych okolicznościach’
inteligentny mężczyzna, inteligentna dziewczyna, inteligentne towarzystwo, istoty inteligentne
2. o zwierzęciu: ‘takie, które wykazuje pewne cechy inteligencji, np. zdolność do rozwiązywania konkretnych problemów’
inteligentny pies, inteligentna papuga, inteligentne zwierzęta
3. o wyglądzie: ‘taki, który znamionuje inteligencję’
inteligentny wzrok, inteligentna twarz, inteligentne spojrzenie, inteligentne oczy

²⁴ O scjentyzacji zob.: D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa 2008, s. 181–182.

²⁵ P. Lewiński, *Retoryka reklamy*, Wrocław 1999, s. 177.

4. o działaniu człowieka lub jego efekcie: ‘taki, który świadczy o czyjejs inteligencji’
Inteligentny komentarz, inteligentna dyskusja, inteligentne zachowanie
5. o urządzeniu lub przedmiocie, bądź ich elemencie: ‘takie, które samodzielnie wykonuje jakąś czynność’
inteligentna lodówka, inteligentna wyszukiwarka, inteligentny panel
6. o czynności wykonywanej przez niektóre urządzenia: ‘niemechaniczna; taka, która wymaga czynności przypominającej myślenie, tj. wiąże się np. z samoczynnym zmienianiem ustawień, doбором parametrów w danej sytuacji, itp.’
inteligentne sortowanie, inteligentne dozowanie, inteligentne ważenie
7. o systemie: ‘taki, który jest samodzielny’
inteligentne systemy transportowe
8. o substancji lub jej składnikach: ‘aktywny, ciągle działający’
inteligentne molekuly, inteligentne cząsteczki

Przymiotnik *inteligentny* występuje również jako element terminów, spośród których przynajmniej te o wysokiej frekwencji powinny również znaleźć się w artykule hasłowym, na przykład: *psychologiczny* inteligentne zachowania człowieka; *bankowy, urzędowy* inteligentna karta; *wojskowy* broń inteligentna. Ponadto, z powodu obserwowanej tendencji nadużywania przymiotnika *inteligentny* jako wyrazu modnego zalecane byłoby uwzględnienie informacji o charakterze normatywnym w artykule hasłowym.

Wnioski

Analiza zebranego materiału pozwala stwierdzić, że we współczesnej polszczyźnie pod wpływem różnorodnych czynników doszło do znacznego rozszerzenia znaczenia przymiotnika *inteligentny*. Omawiany przymiotnik tworzy kolokacje według kilku modeli. Liczne połączenia wyrazu *inteligentny* z rzeczownikami powstały w wyniku potrzeby nazwania nowych przedmiotów i zjawisk ze sfery technicznej. Z poprawnościowego punktu widzenia zastrzeżenia budzą niektóre z analizowanych połączeń, zwłaszcza tych, w których przymiotnik ten jest semantycznie pusty.

Opis leksykograficzny przymiotnika *inteligentny* powinien uwzględniać rozszerzenie znaczenia tegoż leksemu. Pojawiły się bowiem nowe, nierejestrowane przez dotychczasowe opracowania słownikowe możliwości jego użycia. Ważnym elementem artykułu hasłowego jest materiał przykładowy, pochodzący z korpusów języka polskiego, obejmujących różnorodne teksty, który powinien odzwierciedlać autentyczne użycia tego przymiotnika we współczesnym języku polskim.

Rozwiązania skrótów

- BBI – Benson M., Benson E., Ilson R., *The BBI Dictionary of English Word Combination*, Poznań 1998 (Amsterdam – Philadelphia 1997).
- EAC – Douglas Kozłowska Ch., *English Adverbial Collocations*, Warszawa 1991.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, pod red. M. Bańki, t. I, Warszawa 2000.
- NSJP – *Nowy słownik języka polskiego*, pod red. nauk. B. Dunaja, Warszawa 2005.
- OCD – *Oxford Collocations Dictionary for students of English*, pod red. J. Crowther, S. Dignen, D. Lea, Oxford 2002.
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgólkowej, t. 14, Poznań 1998.
- SEC – Kozłowska Ch. D., Dzierżanowska H., *Selected English Collocations*, Warszawa 1993.
- SDS – Bańko M., *Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią*, Warszawa 2006.
- SFJP – Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, 1999 (1967).
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, t. I, Warszawa 2003.
- WSAP – *Wielki słownik angielsko-polski PWN. English-Polish Dictionary*, pod red. J. Linde-Usiekiewicz, Warszawa 2002.
- WSFJP – Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

Korpusy języka polskiego

Korpus Języka Polskiego PWN. <http://korpus.pwn.pl>

Korpus IPI PAN. <http://korpus.pl>

Narodowy Korpus Języka Polskiego. <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>

Strony internetowe

Eva Sun. <http://www.wizaz.pl/kosmetyki/produkt-11328-rec-416187.htm>.

Inteligentne ważenie. <http://www.real.pl/aktualnosci/nowe-aktualnosci/inteligentne-wazenie/>.

Inteligentny grzyb. <http://www.bioagris.pl/polyversum>.

Inteligentny kosz na śmieci. http://www.market-az.pl/kategoria197/product2138/product_info.html.

Inteligentny odkurzacz. <http://www.focus.pl/jak-to-dziala/zobacz/publikacje/inteligentny-odkurzacz>.

D. Olszewska, *Psią kupę podrzuc sąsiadowi*, „Gazeta Wyborcza” (29.01.2009). http://warszawa.gazeta.pl/warszawa/1,34889,6213129,Psia_kupe_podrzuc_sasiadowi.html.

Poznańskie forum ślubne. Forum ślubne dla par z Poznania i Wielkopolski. <http://poznan.forumslubne.pl>.

COLLOCABILITY OF THE ADJECTIVE *INTELIĞENTNY* ('INTELLIGENT') IN THE MODERN POLISH LANGUAGE

S U M M A R Y

The aim of the paper is to discuss the collocability of the adjective *inteligentny* ('intelligent') in the modern Polish language. The adjective analyzed belongs to so-called fashionable words. The lexicographic entries of selected dictionaries are analyzed with a view to presenting the meanings and schemata, which are confronted with the collocations realizing the pattern *INTELIĞENTNY* + a NOUN excerpted from press texts and texts of commercial nature. The objective is to determine and discuss the differences between the actual usage of the adjective *inteligentny* and its lexicographic description in the latest dictionaries of the Polish language.

The analysis of the corpus of collected Polish collocations composed of the adjective *inteligentny* and various types of nouns shows that apart from the schemata included in the dictionaries consulted new collocations, frequently used in modern texts, have been coined. The new combinations, the formation of which mostly result from the nomination needs connected with the development of technology, are discussed and evaluated in terms of usefulness, accuracy and correctness. The model of lexicographic description of the adjective in question, based on the analysis of its actual usage, is also presented.

Іна Швед

Брэст

Міфасемантыка зялёнага колеру ў традыцыйнай духоўнай культуры Палесся

Зялёны колер з'яўляецца адным з вызначальных элементаў колеравага кода традыцыйнай духоўнай культуры Палесся. Разам з шэрагам іншых колераў ён выступае грунтам семантычных апазіцый тыпу “жоўты/зялёны”, “белы/чорны”, маркёрам класаў ізафункцыянальных аб'ектаў і можа кваліфікавацца як прыкмета, якая з'яўляецца важным інструментам пазнання і катэгарызацыі свету, ідэнтыфікацыі і параўнання яго аб'ектаў. Прадметнае поле колеравай прыкметы “зялёны” ў палескім фальклоры надзвычай шырокае, а яе культурная трактоўка уцягвае ў семантычную сферу адпаведнага колеру шырокі спектр асацыяцый, канатацый, матываў. З вядомай ступенню абстракцыі можна адзначыць, што зялёны, як і іншыя колеры, па-першае, можа функцыянаваць у выглядзе асобнага тыпу колеравага сімвала, па-другое, утвараць колеравае спалучэнне, сэнс якога не зводзіцца да сумы значэнняў асобна ўзятых колеру. Трэці варыянт функцыянавання зялёнага колеру як сімвала – гэта спалучэнне колеру і формы, з чым, дарэчы, звязана вырашальная роля колераў у фарміраванні культурных значэнняў розных прадметаў.

Адзначым, што ў магільных прыёмах колер (у тым ліку зялёны) нярэдка з'яўляецца больш важным чыннікам, чым сам прадмет. Колеры аказваюцца матэрыялам для пабудовы культурных мадэлей з не колеравым зместам, адыгрываюць ролю важных класіфікатараў, выконваюць азначную ролю, вызначаюць чалавека ў яго біялагічным, сацыяльным, рытуальным статусах, а ў дэманалогіі з'яўляюцца прыкметамі, на аснове якіх розныя катэгорыі дэманічных персанажаў мож-

на адрозніць ад рэальна існуючых людзей, жывёл ці артэфактаў. Колеравыя характарыстыкі – немалаважны элемент у раскрыцці міфалагічнай сімволікі жывёл, раслін, матэрыяльных прадметаў, а таксама часавых адрэзкаў, якія праз колеравую прыкмету атрымліваюць больш глыбокую і адэкватную інтэрпрэтацыю. Так, вылучаныя ў календарна-часавай прасторы т.зв. *зялёныя, чырвоныя і белыя дні (тыдні)*, акцэнтуюць пачатак (ці канец) пэўных перыядаў.

Ёсць падставы лічыць, што семантыка колеравых сімвалаў палескай традыцыйнай культуры захавала шэраг архаічных прыкмет, мае агульнаславянскі характар і даволі шырокія агульнаеўрапейскія паралелі. У гэтым артыкуле прапануюцца некаторыя назіранні над функцыянальнасцю зялёнага колеру як чынніка сімвалічнай сістэмы палескай традыцыйнай культуры. Частка прааналізаванага факталагічнага матэрыялу сабрана на Берасцейшчыне ў апошнія пяць гадоў па праграме, распрацаванай аўтарам артыкула. Выкарыстаны таксама запісы беларускага (шырэй – славянскага) фальклорна-этнаграфічнага матэрыялу XIX–XX стст. Таму падаецца храналагічна размыты вобраз палескай традыцыі семіятызацыі зялёнага колеру на агульнаславянскім фоне.

* * *

Зялёны колер надзяляецца высокім семіятычным статусам у традыцыйнай карціне свету палешукоў і іншых славян. Прататыповыя носьбіты прыкметавага канцэпту ‘зялёны’ – гэта расліннасць і некаторыя хтанічныя жывёлы, параўнаем: “*Зялёны як жаба*”, “*Зялёны як зяляпуха*”, “*Зялёны як мурава*”, “*Зялёны як рута*”¹. Зялёным колерам можа маркіравацца нават сонца (яго выпраменьванне). Так, лічылася, што сонца можа “іграць” на Узвіжанне, змяняючы зялёны і чырвоны колеры [ПА²; Барбараў Мазырскага р-на Гомельскай вобл.].

Распусканне першай веснавой зеляніны ўспрымалася як падзея, якая адкрывае сезон вегетацыі, як адна з найважнейшых прыкмет надыходу вясны (“*Дабравешчанніко святое, // Пашлі сонейка залатое, // Каб зямелька адышла // Ды вясна да нас прыйшла, // Каб распусціліся ветачкі, // Каб раскраснеліся кветачкі, // Каб лугі зазелянеліся*”³). Зялёны колер – прыкмета лета, як белы – зімы: “*Ой ты Ку-*

¹ *Выслоўі*, скл. М. Я. Грынблат, Мінск 1979, с. 331.

² ПА – Палескі архіў Інстытута славяназнаўства РАН (Масква).

³ *Веснавыя песні*, скл. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей, В. І. Ялатаў, Мінск 1979, с. 150.

пайло, *Купайлечко*, // *Дзе ж ты зімочку зімовало*, // *Дзе ж ты лецейко летовало?* // *Я зімовало ў беленьком*, // *А летовало ў зелёненьком*” [ФЭАБ⁴; Лушчык Е. І. 1941 г.н., Дрэбск Лунінецкага р-на]. Калі лісце на дрэвах з’яўляецца пасля прылёту зязюлі, то, паводле народных прыкмет, гэта вяшчэе бяду. Калі ж зязюля пачынае кукаваць “на зялёны лес”, чакаецца ўраджай злакаў. На Магілёўшчыне забаранялася пачынаць спяваць вяснянкі “на голы лес”, г. зн. пакуль не разгорнецца лістота на дрэвах. У вяснянках з’яўленне новай зеляніны малюецца як вынік сезоннага “адмыкання зямлі”, якая выпускае з сябе *травіцу*, *расіцу*, *на лясочак*, *лісточак*, – да прыкладу: “*Юр’ева маці // Па гары хадзіла*, // *Ключыкі насіла*, // *Зямлю адмыкала*, // *Траву выпускала*, // *На травіцу – расіцу...*”⁵.

Матыў “выхаду з-пад зямлі” вызначае некаторыя хтанічныя прыкметы зеляніны, яе сувязь з іншасветам, продкамі, персанажамі нячыстай сілы. Паказальная ў гэтым плане назва хваробы жывёл “руно”, звязаная з дзеясловам *рунець* ‘узыходзіць, зелянець (звычайна пра азямья пасевы)’, ‘цвісці (пра дрэва)’. Параўнаем: «калі вясной рунала елка і сасна, дабытак западаў на асаблівую хваробу, “руно”, ад якой не было ратунку»⁶. Адзначым, што зялёны колер актуалізуецца і пры апісанні ліхаманкі: “...*Перш падышла хондзя, ці як жэ кажучь, трасца, – зялёная, худая...*”⁷. Дарэчы, адным са сродкаў пазбаўлення ад гэтай хваробы лічылася зялёная жаба: “*Ат хинди не лечатъ, а тольки дають какие жабы зелёные изловят и варят ў суп и дають*”⁸. Зялёныя жывёлы выкарыстоўваліся з магічнымі лекавымі мэтамі і ў іншых выпадках. Так, ад шалу пілі ваду, у якой знаходзіліся “маленькія зялёныя насякомыя”, што вывеліся з зяку мурашоў⁹.

Даволі пашыранымі з’яўляюцца ўяўленні, што такія дэманічныя істоты, як лесавік, русалка, воднік маюць цела (або пэўныя яго часткі) зялёнага колеру. Так, лічылі, што зялёныя валасы ў лесавіка, русалкі, водніка; зялёнага колеру нячысцік; вочы зялёнага колеру маюць русалкі, лесавік, воднік; скура ў русалкі зялёная; барада ў водніка зялёная

⁴ ФЭАБ – Фальклорна-этнаграфічны архіў вучэбнай фальклорна-краязнаўчай лабараторыі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

⁵ *Веснавыя песні*, с. 164.

⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 11: Р–С., укл. В. А. Авілава [і інш.], Мінск 2006, с. 214.

⁷ *Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка*, укл. Т. В. Валодзіна, Мінск 2007, с. 209.

⁸ Там же, с. 220–221.

⁹ *Народная медыцына...*, с. 246.

ці сам ён зялёны¹⁰. На Гомельшчыне вераць, што “*ў прудах, азёрах, рэках жывуць вадзянікі. Гэта стары з зялёнымі валасамі, з барадою з водарасцей*”; “[вадзянік] мае высокі рост, зялёныя вочы, рыбій хвост і доўгія валасы”; “[русалкі] імеюць длічныя зялёныя валасы і хвост, як у рыбы”; “*З віду яны [русалкі] застаюцца прэжнімі, толькі валасы, кожа зеленаватыя. Ад таго, што у вадзе ўсё ўрэмя*”¹¹. У вёсцы Ціхманьга апавядаюць пра русалак, якія сядзяць на камені і расчэсваюць свае валасы, зялёныя ці белыя з зялёным адценнем [ПА].

У шматлікіх песенных тэкстах, замовах, загадках семантычна важным выступае падкрэсліванне зялёнасці дрэва ці яго частак: “*Стоят Алёна, хустка зелёна, // Чорный стан, // Белый сарафан. – Бяроза*” [ПА; Бельск Кобрынскага р-на Брэсцкай вобл.]; “*Закаціся, сонейка, // За зялёнае дрэва*”¹²; “*Зялён явар, зялёны!*”¹³. У песнях і замовах “зялёны” – пастаянны эпітэт вінаграду, віна: “*...на тых на скацёрсцых тры кубкі зелянога віна*”¹⁴; “*Ой кому ідти вина стерегти. // Свети вечер. // Наташки ити вина стерегти, // Стерегла вина дай уснула. // Свети вечер. // Поналетели яркие птички, // Повиливали вино зелено...*” [ПА, Капачы Чарнобыльскага р-на Кіеўскай вобл.]. Пры гэтым пастаянны эпітэт *зялёны*, з’яўляючыся фонава-энцыклапедычна лішнім (як у вясельнай песні: “*У гародзе зялёная ветачка зялёна...*”¹⁵), валодае стойкай пазітыўнай, жышцесцвярджалльнай семантыкай і, верагодна, успрымаецца больш не як колер, а як стан раслін. Прыкладам гэтаму могуць быць словы балады: “*Пахавала сына ў зялёным садочку, // Маладу нявестку – ў балоце з краёчку*”¹⁶. Пазітыўнае асэнсаванне зялёнасці дрэў характэрна народным тлумачэнням сноў: “*Дрэва зялёнае – улюбіся; без лістоў – удаўцом будзеш. Тое ж: сум, журба*”; “*Лес зялёны – добра, сухі – ліха*”; “*Лісце пажоўклае, старое – смутак; лісце зялёнае, маладое – здароўе, радасць*”¹⁷. Укажам таксама на апазі-

¹⁰ Е. Е. Левкиевская, В. В. Усачева, *Полесский водяной на общеславянском фоне*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*, Москва 1995, с. 168.

¹¹ *Народная міфалогія Гомельшчыны*, укл. І. Ф. Штэйнер, В. С. Новак, Мінск 2003, с. 53, 63.

¹² *Балады*, укл. Л. М. Салавей, Т. А. Дубкова, Мінск 1977, с. 306.

¹³ *Валачобныя песні*, скл. Г. А. Барташэвіч, Л. С. Салавей, В. І. Ялатаў, Мінск 1980, с. 81, 91.

¹⁴ *Замовы*, укл. Г. А. Барташэвіч, Мінск 2000, с. 90.

¹⁵ *Вяселле. Песні: у 6 кн.*, Кн. 5, склад. Л. А. Малаш, З. Я. Мажэйка, Мінск 1986, с. 218.

¹⁶ *Балады*, с. 455.

¹⁷ *Беларускі народны соннік*, укл. і прагм. У. Васілевіча, Мінск 1995, с. 18, 16.

цыю “зялёны/сухі” (= “жывы/памерлы”), а яшчэ на сувязь зелянення і гарэння ў песнях тыпу “А ў бару, бару ель гарэла, // Божя мой! // Не так гарэла, як зелянела. // А там дзевачкі краскі збіралі...”¹⁸. Дрэва, як указвалася вышэй, – прататыповы носьбіт прыкметавага канцэпту ‘зялёны’. Жыхары вёскі Зялёнкі Мядзельскага раёна тлумачаць назву сваёй вёскі: “Зялёнкі – зелены многа, тут скрозь клёны, слівы, уся дзярэўня пазаросла...” [ФЭАБ]. Інфармацыйную перанасычанасць, якая назіраецца пры спалучэнні аб’екта і яго прыкметы (“дрэва” + “зялёны”), можна разглядаць як рэалізацыю прынцыпу ўзмацнення сэнсу. І дрэва, і “зялёнасць” паасобку могуць выяўляць тую самую семантыку жыцця, а таксама зменлівасці, пераходнасці, што звязана з сезоннай зменлівасцю вегетацыі. У сувязі з гэтым характэрна, што ў палескіх замовах (як і ў замовах іншых славянскіх традыцый) месцы, маркіраваныя зялёным колерам, успрымаюцца як межавыя, чужыя, далучаныя да іншасвету. У такія месцы высылаюцца хваробы (“Высылаю, высылаю на зялёныя лугі...”). Згадаем тут пра клён: “Каб табе на зелле!”¹⁹. У замовах зялёнае асэнсоўваецца як атрыбут прыроды і адкрытай прасторы, у якой валадарыць нячыстая сіла: “Ехай звіх на зялёнаму лугу...”²⁰. Таму такая прастора, паводле заўвагі Л. Радэнкавіча, уяўляе патэнцыяльную небяспеку для чалавека. У вузкім сэнсе зялёны колер звязаны з той часткай прасторы, куды выганяецца нячыстая сіла ці дзе адбываюцца нейкія міфічныя падзеі, якія выклікаюць змяненне стану рэчаў (аддзяленне нячыстай сілы ад чалавека)²¹. Прыкладам сказанаму можа быць замова “ад цімяннога зуба”: “*цімяннэй зуб, ступай на зялёны дуб! На зялёным дубу, на дзівятым суку, там царыца Марэя і прысвятая Праскавея*”²². Эпітэт зялёны ў замовах вызначае месца, дзе знаходзяцца сакральныя памочнікі: Гасподзь, Хрыстос, Божая Маці, святыя (“*Шоў Гасподзь на шырокай дарозі, на вялікіх лясax, на зялёных лугax*”²³). У замове ад хлёўніка гаворыцца, што на сінім моры, на выспе “*зеляная ель, на той елі шайковая плець, на той плеці залатое чарасло. На том чарасле Прэсвятая матар Божая*

¹⁸ *Купальскія і пятроўскія песні*, укл. А. С. Ліса, С. Т. Асташэвіч, Г. В. Таўлай, Мінск 1985, с. 307.

¹⁹ *Выслоўі*, с. 212.

²⁰ *Замавы*, с. 166.

²¹ Л. Раденкович, *Символика цвета в славянских заговорах*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*, Москва 1989, с. 137–138.

²² *Замавы*, с. 190.

²³ Там же, с. 176.

стаяла, *Суса Хрыста на руках дзяржала*". Паводле логікі гэтай замоў, як трыдзесяці ідалам *"этага дрэва і не сеч, не рубачь, Хрыста ў вочы не відаць, так і варанога каня ня есць не няць"*²⁴.

Медыятыўнай семантыкай надзяляецца зялёны колер і ў заклічках тыпу *"Идэ, идэ, дождику, // Сварим тобэ боршчыку, // Ўтп зэлэному горшчыку"* [ПА; Вышэвічы Радомышльскага р-на Жытомірскай вобл.]; *"Иды, иды, дошчыку, // Зварю тоби боршчыку // Ў зэлэному горшчыку. // Тобэ каша, мэнэ боршч, // Шоб густейши падал дошч"* [ПА; Олбін Казялецкага р-на Чарнігаўскай вобл.]. У такіх кантэкстах зялёны посуд звязаны з ідэяй ахвяравання. У сувязі з гэтым укажам на выкарыстанне посуду зялёнага колеру (як памежнага паміж "тым" і "гэтым" светам) у варожбах і магіі розных славянскіх традыцый: сербы ў медыцынскай магіі выкарыстоўваюць зялёную міску, а таксама тушаць у такой місцы вуголле і называюць імя чалавека, які сурочыў нямоглага; балгары ахвяруюць русалкам посуд зялёнага колеру за дапамогу пры пазбаўленні ад хваробы, атрыманай на Русальным тыдні²⁵.

Важную ролю адыгрывае зеляніна ў паваротныя моманты года, адзначаныя ў палескім (шырэі – славянскім) календары шэсцем пераапраанутых, а таксама на пэўных этапах абрадаў жыццёвага цыкла. Пры яе дапамозе рэалізуецца апатрапейна-прадукавальная семантыка абрадаў. Зеляніна з'яўляецца асноўным атрыбутам галоўнага персанажа і ўдзельнікаў святочных шэсцяў, цэнтральным аб'ектам рытуалізаваных дзей на Юр'я, Вербніцу, Сёмуху, Івана Купалу, Спаса і інш. Зеляніна – найбольш устойлівы знак пераапраанання "русалкі" ў палескай традыцыі²⁶. Формы рытуальнага выкарыстання свежай зеляніны (травы, галін, кветак, лісцяў, букетаў) у вясенне-летніх каляндарных абрадах – гэта збор траў і нарыхтоўка раслін для рытуальных, магических і лекавых мэтаў; бісцэ зялёнай галінай сямейнікаў і свойскай жывёлы як сродак супраць хвароб і для надання бадзёрасці; упрыгожанне зелянінай двароў і пабудоў; варожбы²⁷. У сувязі са сказаным характэрны назвы траецка-сёмушных свят – *Зелянец, Зеліна ніділя* (параўн.: *"Зелена нидиля – це русалки гуляють. Кто умэр ў цей день*

²⁴ Там же, с. 44.

²⁵ О. В. Белова, *Зеленый цвет*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т.*, под общ. ред. Н. И. Толстого, Т. 2: Д-К, Москва 1999, с. 306.

²⁶ Л. Н. Виноградова, *Мифологический аспект полесской "русальной" традиции*, [в:] *Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, Москва 1986, с. 112.

²⁷ Л. Н. Виноградова, В. В. Усачева, *Зелень*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т.* Т. 2: Д-К, под общ. ред. Н.И. Толстого, Москва 1999, с. 309.

или пэрэд Зилинаю, тот и русалка” [ПА; Олбін Казялецкага р-на Чарнігаўскай вобл.]). У гэты перыяд зеляніна адыгрывае асабліва значную ролю: “*Опуцки [татарнік] таке ставляют на окне. Липу и полинь. Щи ў дворе, шоб русалки гойдалися. Усю хату таку зелену зрабляють*” [ПА; Вышэвічы Радомышльскага р-на Жытомірскай вобл.]. У народным календары розных славянскіх традыцый “Зялёныя дні” адпавядаюць таксама Перадвелікодному тыдню.

У рытуальна-магічнай практыцы розных славянскіх традыцый зеляніна выкарыстоўваецца як сродак, які нейтралізуе, адганяе зло (хваробы, сурокі, нячыстую сілу, стыхійныя бедствы, дзікіх звяроў, шкоднікаў), валодае вітальнай, прадукцывальнай сілай і надзяляецца медыятыўнай функцыянальнасцю. Адсюль зразумелая прысутнасць зеляніны на вяселлі (матэрыял для вяноў, упрыгожання вясельнікаў, караваёў, вясельнага дрэўца, памяшкання): “*Кажут, на вэнок пошлі хлопцы, дэўчата. Спаваят ўсю ноч. Квэточкі плетут тые, некі ленточки тако банціком, туды зэлэнэнького вазоніка, шо ростэ, такі колошчэвэнькі. Тако цэлэ сітэчко наробят. А вжэ як прыедэ жэніх, усім ужэ прычэпвают гэты квэточкі*” [ФЭАБ; Хутко М. В. 1939 г.н., Дзягелец Бярозаўскага р-на]. Ніна Андрэеўна Каліноўская з в. Стайкі Івацэвіцкага р-на апавядае: “*Госці на вяселлі дараць пасуду, падушкі, рушнікі. На падушках, рушніках зялёны, красны, чорны цвета – спаконна беларускія цвета*” [ФЭАБ]. Зялёным колерам маркіраваны шматлікія рэаліі, прадстаўленыя ў вясельных песнях, да прыкладу: “*...Ой винку-винку. Зэлэный барвинку, // Наробыв мэни жало, // Я чэрэз тэбэ, зэлэного, // Матичку спокыдаю*” [ПА; Забужжа Любомльскага р-на Валынскай вобл.]; “*Наехало бояроў да сямьдэсят // На мово татка двор. // Познай, познай, молада Параска, которий твой. // У синему да ў зеленому // Диверь мой...*” [ПА; Выступавічы Аўручскага р-на Жытомірскай вобл.]. У шматлікіх вясельных песнях зялёныя расліны ці іх часткі складаюць прыродную паралель вобразам маладых: “*Горошок по дорозі котывся, // Зэлэный по дорозі котывся. // Ёванко до дівкі радывся, // Молодэй до дівкі радывся*”²⁸; “*А сосна лэто и зиму зэлэна! // А ў патницю була дивчина вэсла, // А ў субботу русую косу чэсала...*” [ПА; Вышэвічы Радомышльскага р-на Жытомірскай вобл.]; “*Ой, спасыбо тоби, матэнька, // За зэлэну руту-мятоньку, // За чэрвоную колыночку, // За хо рошю дэтыночку*” [ПА; Олбін Казялецкага р-на Чарнігаўскай вобл.].

²⁸ Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. Т. 4. Брэсцкае Палессе: у 2 кн. Кн. 1, Мінск 2008, А. М. Боганева [і інш.], с. 304.

У разнастайных варожбах вызначальнымі прыкметамі (асэнсаванымі як станоўчы прагноз) лічыліся: своечасовае з'яўленне лістоты на загадзя зрэзаных і пастаўленых у ваду галінах; роўнае сплаўленне пучкоў зеляніны і вялкоў па вадзе; захаванасць свежасці раслін²⁹. Зялёны колер засохлых галін мае станоўчую ацэнку ў траецка-сёмушных гаспадарчых варожбах. Так, на Сёмуху ламаюць у лесе клён і па колеру яго лісцяў мяркуюць пра сена: калі клён засохне зялёным, сена будзе добрае, зялёнае, калі клён чырвоны, то год чакаецца мокры [ПА; Залатуха Калінкавіцкага р-на Гомельскай вобл.].

Зялёнае (як маладое, растуцае, няспелае) утварае апазіцыю з жоўтым (як старым, пераспелым) у прадпісаннях гаспадарчага характару, звязаных з народнымі ўяўленнямі пра месяцавы час: *“Як настане молодік, на трэці дзень відно серпик. Треба гуркі сеять, щоб молодые были, росли добрые, зелёные, а не жолтые”*; *“На молодік траву сеять – шоб была зелена”*³⁰. Неабходна звярнуць увагу на наступныя абставіны. Члены апазіцыі *“зялёны/сухі”* часта накладваюцца на апазіцыі *“жыццё/смерць”*, *“маладосць/старасць”* (з зялёным колерам звязана перш за ўсё сема ‘малады’, якая трансфармуецца ў семы ‘няспелы’, ‘маленькі’)³¹. Сказанае добра ілюструе запіс з Ляплёўкі Брэсцкага р-на. Інфармант апавядае пра сваю сястру, якая пражыла *палову века* (сорак два гады): перад смерцю сястра пабачыла ў сне, што яна праходзіць палову зялёнага саду і трапляе ў сухі сад. Са шчаслівым жыццём асацыюецца зялёны колер і ў варожбах тыпу *“У няділю на Троіцу дівчаты шлы развываты бырозкы, ныслы до рыкы выночкы, пускалы іх на воду. Чый вынок був зылёны і пльыв – тому повызэ на цілы год, чый засох, чы потонув – тому быда”* [ФЭАБ; Галаўчук Н. А. 1938 г.н., Снітава Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл.]. У сёмушной песні спяваецца: *“Дівчаты на Троіцу вынкы вылы, // Ай на Купала довывалы, // Про свою долічку гадалы. // Колы ж ты доля шчаслывая, // Цвыты, выночок, як васылёчок, // Колы ж ты доля нышчасна, // Ссозны выночок, як сужорочок”* [ФЭАБ; Галаўчук Н. А. 1938 г.н., Снітава Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл.].

²⁹ Л. Н. Виноградова, В. В. Усачева, *Зелень*, с. 310.

³⁰ О. В. Чёха, *Языковой и культурный образ лунного времени в полесской традиции*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста*, Москва 2006, с. 496.

³¹ Т. И. Вендина, *Семантико-символическая парадигма цвета в контексте словообразования*, [в:] *Etnolingwistyka*, № 12, Lublin 2000, s. 200.

Аднак, вядомы і зусім іншыя кантэксты, у якіх і зялёныя, і сухія расліны (саломы) асацыююцца са смерцю, з нябожчыкамі. Зялёная галіна ўвасабляе памерлага сваяка ці выступае змяшчальнай яго душы. Яшчэ У. Проп, выкарыстоўваючы назіранні А. Зярновай і іншых этнографіаў, слухна сцвярджаў, што ў абрадах Сёмухі і Тройцы прасочваецца ўяўленне, што памерлы ўваскрасае ў расліннасці і што бярозка, якая завівалася, нейкім чынам асацыявалася з памерлым чалавекам, разглядалася як яго новае ўвасабленне. Далей У. Проп, спасылаючыся на А. Б. Зернову, піша, што ў вёсцы ўсе хаты прыбіраюць яшчэ з вечара галінамі бярозы, ці імі ж упрыгожваюць пярэдні вугал хаты. Паводле веравання, пашыранага ў дадзенай мясцовасці, у гэтыя галіны ўсяляюцца душы памерлых сваякоў. Што душы ўсяляюцца ў галіны, гэта, на думку У. Пропа, больш позняе прыўнясенне пад уздзеяннем хрысціянскага веравучэння пра бесцялесныя душы, якія лунаюць недзе ў прасторы. Зыходнае ж уяўленне заключаецца ў тым, што зялёная галіна ёсць некаторае ўвасабленне памерлага. Гэтым галінам прыпісваецца магічная сіла. Галіны не выкідваюцца і пасля свята, а ўтыкаюцца над варотамі ў двары для аховы свойскай жывёлы ці кладуцца ў засека для аховы ад мышэй. Для гэтага ж яны потым кладуцца пад снапы хлеба, пад сена³². Супаставіўшы названае сведчанне, а яшчэ абрадавае ўжыванне ў ежу як пад траецкай бярозкай, з абрадамі, якія здзяйсняліся на могілках, куды таксама прыносілі напоі, яйкі і дзе іх пакідалі ці крышылі на зямлю, У. Проп прыйшоў да важнай высновы пра тое, што паміж культурам памерлых і культурам раслін маецца генетычная і сэнсавая сувязь³³. Прычым сухая і зялёная расліннасць у сімвалічных кантэкстах можа быць прадстаўлена адначасова. У гэтым ракурсе характэрны элементы палескай купальскай абраднасці, дзе саламянае пудзіла саджалі на зялёнае дрэва або падпальвалі салому, замацаваную на галінах няссечаных дрэў³⁴. У такіх выпадках звычайна зялёнае дрэва функцыянуе як медыятар – адпраўшчык на той свет душ памерлых, міфалагічных істот.

У пахавальна-памінальных абрадах зялёны з'яўляецца колерам таго свету. Яйкі гэтага колеру вядомы як памінальная ежа ва ўсходніх славян і балгар. У Палессі на Вялікдзень фарбавалі яйкі ў зялёны колер, калі на працягу года памёр хтосьці з сямейнікаў: “Як хто умер,

³² В. Я. Проп, *Русские аграрные праздники*, Ленинград 1963, с. 113.

³³ Там же, с. 114.

³⁴ В. Камінський, *Свято Купало на Волинському Поліссі*, [в:] *Этнографічний вісник*, кн. 5, Київ 1927, с. 12.

а год ешчо не вышэў, да нарвуть сена, або жыта и красяць зелёные яйца” [ПА; Радчыцк Столінскага р-на Брэсцкай вобл.]. Калі на Вялікдзень яйкі фарбавалі ў чырвоны колер, то на Радуніцу – у зялёны [ФЭАБ; Ефімовіч В. І. 1941 г.н., Дрэбск Лунінецкага р-на]. У пахавальным абрадзе зялёны колер можа быць прадстаўлены разам з чорным: “...Шылы гэтак, як і всэ. Зарэ – крыжа чорного до наволочки (в туй подусыццы). А колысь ны прышывалы. Чырвоный вжэ не... Колысь – на рогах (в наволоццы) квыточкы, з ныток зробіть квітку, зылёный цвіт, з бавэлу (ныткы крашаны) помотае бы накрыж, бы крыжыка зробіть на тых двух уголках”³⁵. У сувязі са сказаным згадаем балгарскую легенду пра вінаватых перад Богам св. Дзмітрыя і св. Міхала, якія перад тым, як адправіцца ў месца пакарання (на дно мора), апрадуліся ў зялёнае і чорнае адзенне³⁶. У Гродзенскім Панямонні зялёны тканы пояс вешалі на надмагільны крыж. Рэаліі зялёнага колеру згадваюцца і ў народных тлумачэннях сноў, якія вяшчуюць смерць: “Ешы, кажут, коли прысніцца пер’е цыбулі зэлэнэнькэ, а у ім много, много чэрвячкоў, то гэто до скоропосціжной смэрці” [ФЭАБ; Хутко М. В. 1939 г.н., Дзягелец Бярозаўскага р-на] (у дадзеным выпадку важная таксама семіятызацыя чарвякоў як істот, звязаных з хтанічным светам, смерцю). Смерць варожыць і сон, у якім чалавек рве зялёныя грушы [ПА; Верхнія Жары Брагінскага р-на Гомельскай вобл.]. Разам з тым лічылася, што бачыць у сне зялёнае жыта – вельмі добра [ПА; Капачы Чарнобыльскага р-на Кіеўскай вобл.].

У паэтычных творах зялёнае можа асацыявацца з багаццем, прыгажосцю, высокім сацыяльным статусам (“...Дасць табе пан варанога каня, // Святы вечар добрым людзям. // А царэўначка – зялёны жу-пан, // Святы вечар добрым людзям. // Будзе Ванечка маладзенькі пан...”³⁷), а таксама з жыццёвай энергіяй, весеясцю (“– Ды чаму ж ты, яліначка, // Не зялёна, // Не зялёна? // – Ды як жа мне, яліначцы, // Зялёнай быць, // Зялёнай быць? // Пада мной два купчыкі // Начавалі, // Начавалі, // Яны ж маё карэнейка // Вытапталі... // Ды чаму ж ты, дзяўчыначка, // Не вясёла, // Не вясёла? // – Ды як жа мне, малодзенькай, // Вясёлай быць, // Вясёлай быць? // Калі

³⁵ Ф. Д. Климчук, *Духовная культура полесского села Симоновичи*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*, Москва 1995, с. 345.

³⁶ О. В. Белова, *Зеленый цвет*, с. 306.

³⁷ *Вечнае: Фальклорна-этнографічная спадчына Веткаўскага раёна*, аўт.-уклад. І. Ф. Штэйнер, В. С. Новак, с Гомель 2003, с. 77.

ў мяне два малойцы начавалі, // Начавалі, // Яны ж мае падушачкі // Вытайкалі...”³⁸). Нагадаем таксама традыцыйныя асацыяцыі зеляніны з раем, прыгажосцю, гармоніяй, як у апаведзе пра траецка-сёмушныя святкаванні: “Рвалі яер. Сыпалі чы клалі ў хату, клалі во двор этэ лісце, галінкі запіхалі за балькі. Войдэш у хату – то быв рай! Бы в саду прамо. Хорошэ-хорошэ!”³⁹.

Трэба адзначыць таксама, што зялёны колер з’яўляецца кампанентам шэрагу сучасных фразеалагізмаў – да прыкладу, *зялёная вуліца*, які стаў гістарызмам і ўжываецца са значэннем ‘строй салдат са шпіцрутэнамі’ толькі ў тэкстах і вуснай мове, калі гаворка ідзе пра з’явы мінулага. У царскай Расіі было такое пакаранне: абвінавачанага праводзілі праз строй салдат, кожны з якіх павінен быў выцяць асуджанага па голай спіне шпіцрутэнам – двухметровай гнуткай палкай. Праход паміж дзвюма шарэнгамі ўяўляўся як “вуліца”, а “зялёнай” яна называлася таму, што ў руках салдат былі звычайна зялёныя, з лазняку, пруты. Гэты фразеалагізм мае і другое значэнне – ‘свабодны шлях, без перашкод і затрымак’. Паходзіць з прафесійнай мовы чыгуначнікаў: калі трэба тэрмінова даставіць па чыгунцы важны груз, то цягніку на працягу ўсяго яго руху адкрываюць зялёныя семафоры⁴⁰.

У хрысціянстве зялёны колер, у адрозненне ад трансцэндэнтнага сіняга, асэнсоўваўся як больш “зямны” і абазначаў жыццё, адраджэнне, вясну, маладосць. У візантыйскім мастацтве – аддзяляў боскае (ці царскае) ад зямнога⁴¹. Часам гэты колер надзяляўся негатыўнай сямантыкай, абазначаў спакушэнне, каварства, а сатана ўяўляўся з зялёнымі вачыма (згадаем сучаснае: “У бяды вочы зялёныя”, “Туга зялёная”). У беларускіх замовах сярод “дрэнных” вачэй называюцца зялёныя: “На сінім моры белы камянь, з-пад белага камяня выйшлі тры дзівіцы, тры сястрыцы, яны разнасілі ўрокі-прарокі, шэры глаз, зялёны глаз, чорны глаз”⁴². Негатыўная ацэнка зялёнага адлюстравана ў вераванні, занатаваным намі ў в. Амелянец Камянецкага р-на, што каравайніца не павінна быць з зялёнымі вачыма.

³⁸ *Веснавыя песні*, с. 311–312.

³⁹ *Традыцыйная мастацкая культура...*, с. 135.

⁴⁰ І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004, с. 172.

⁴¹ Л. Раденкович, *Символика цвета в славянских заговорах*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*, Москва, с. 137.

⁴² *Замовы*, с. 267.

* * *

Такім чынам, утрымліваючы дзве процілеглыя тэндэнцыі – жыцця і смерці, – зялёны колер функцыянуе як амбівалентны сімвал. Як галоўны тон лета *зялёны* – гэта колер поўнай жыццёвых сіл расліннасці, прыроды ў яе зменлівасці, няспеласці, маладосці, які выяўляе актыўнасць, стварэнне, жыццязойкасць, сімвалічна звязваецца з ідэяй пераходнасці. З іншага боку, зялёны колер асацыюецца з пасіўнасцю, нерухомаасцю, і таму судачыняецца са сферай смерці, сімвалізуе безжыццёвасць, той свет і яго прадстаўнікоў, а таксама вечнасць. Гэтыя факты цалкам вызначаюць багацце міфа-абрадавых кантэкстаў прадстаўленасці зялёнага колеру ў традыцыйнай культуры Палесся.

Новыя матэрыялы па традыцыйнай духоўнай культуры Палесся, якія асабліва інтэнсіўна ўводзяцца ў навуковы ўжытак у апошнія тры дзесяцігоддзі, дазваляюць вырашыць важныя пытанні, звязаныя з вызначэннем спецыфікі семіятычнай арганізацыі свету старажытным мысленнем, раскрыццём механізмаў трансляцыі зместу славянскай традыцыйнай культуры праз розныя коды, рэканструкцыяй яе сцёртых фрагментаў, глыбінных і складаных сэнсаў. Ёсць спадзяванне, што гэта, у сваю чаргу, паспрыяе актуалізацыі магутнага маральна-этычнага, эстэтычнага патэнцыялу традыцыйнай духоўнай культуры.

MYTHOLOGICAL SEMANTICS OF THE GREEN COLOUR
IN THE TRADITIONAL SPIRITUAL CULTURE OF THE POLES'E

S U M M A R Y

The article is devoted to the semantics and functioning of the green colour in the mythology and folklore of the Poles'e in the Slavonic context. Sign "green" marks mythological space and time. This colour is associated with mutability, unripe, youth and symbolizes fertility, development, vitality, transition. Green colour reproduces an idea about passiveness, property, death, "strange" and the other world.

Владимир Заика
Великий Новгород

Анализ рассказа Дмитрия Горчева «Город 3» в аспекте атрибутизации

Рассказ «Город 3» входит в цикл коротких произведений «Красота»¹. Это повествование *создателя городов* об очередном своем неудачном опыте. Комический эффект рассказа основан на **противоречии** между намерениями повествователя и результатом: тем, как самостоятельно осуществляет себя город. В произведении налицо и иные составляющие комического: искажение, фантастическое допущение, гиперболоизация, гротеск, абсурд. Развязка рассказа схематически подобна миниатюре «Жил один рыжий человек» из Случаев Д. Хармса²: повествователь устраняет сам объект создания.

Современный читатель в рассказе может разглядеть черты России постперестроечного периода, но, несмотря на очевидность намеков на некоторые факты политической, экономической и культурной жизни, пафос рассказа, скорее, юмористический, здесь очевидна «слитность смеха с грустной любовью» (В. Г. Белинский), здесь смех как следствие восприятия является самоцелью.

Результатом восприятия художественного текста читателем является создание референтов в пределах некоего ментального образования – референтного пространства. Референтами являются реалии: люди, предметы, пространства, события. Наряду с реалиями референтом становится повествователь, речь которого мы воспринимаем. В текстах, где явно ощущается затрудненность формы, референтом также стано-

¹ Д. Горчев, *Красота*, Москва 2000. А также <http://gorchev.lib.ru/txt/krasota/gorod/gorod.shtml>.

² Д. Хармс, *Полет в небеса: Стихи. Проза. Драма. Письма*, Ленинград 1988.

вится этнический язык, на котором написан и читается текст³.

Повествующий субъект в рассказе «Город З» относится к типу эксплицированных повествователей, это повествователь-участник⁴, то есть тот, который участвует в событиях двух типов: событиях рассказывания и событиях, о которых рассказывается. Этот тип В. Шмид называет **диегетическим повествователем**, он «...повествует о самом себе как фигуре в диегесисе, ...фигурирует в двух планах – и в повествовании (как его субъект) и в повествуемой истории (как объект)»⁵.

Существенными для образа диегетического повествователя рассказа «Город З» являются наряду с действиями, поступками (*придумал, встретил, сжег*) само рассказывание как действие, и, поскольку мир описывается не как существующий, а как создаваемый, сочиняемый, очень существенными являются особенности **конкретизации** реалий.

Конкретизируется реалья (за счет различных деталей, подробностей становится точной, определенной, «реальной») в описаниях. **Описание** как тип речи обычно противопоставляется повествованию, хотя никакое повествование не может быть совсем свободно от описания. Соотношение их, согласно Ж. Женетту, таково: «повествование занято поступками и событиями как чистыми процессами, а потому делает акцент на темпорально-драматической стороне рассказа; описание же, напротив, задерживая внимание на предметах и людях в их симультанности и даже процессы рассматривая как зрелища, словно приостанавливает ход времени, способствуя развертыванию рассказа в пространстве»⁶. Далее мы рассмотрим особенности конкретизации реалий посредством атрибутизации.

Термином **атрибутизация** Г. Г. Хазагеров называет усиление образительности речи посредством определений и обстоятельств, «развертывание предложения, распространение его различными атрибутами – прилагательными и наречиями», или определительно и обстоятельственно характеризующую амплификацию⁷.

³ Об этом подробно написано в нашей работе В. И. Заика, *Очерки по теории художественной речи: Монография*, Великий Новгород 2006.

⁴ В. И. Заика, *Поэтика рассказа (языковые средства актуализации смысла): Учебное пособие к спецкурсу*, Новгород 1993.

⁵ В. Шмид, *Нарратология*, Москва 2003, с. 81.

⁶ Ж. Женетт, *Границы повествовательности*, [в:] Ж. Женетт, *Фигуры = Figures: в 2 т.*, пер. с фр. Е. Васильевой [и др.], общ. ред. и вступ. ст. С. Зенкина, Т. 1, Москва 1998, с. 291.

⁷ Г. Хазагеров, Л. Ширина, *Беседы о риторике. Образительность*, «Релга» № 20 [74] (28.10.2001) <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=408&level1=main&level2=articles>.

Для нас этот нестрогий термин удобен тем, что позволяет объединить функционально сходные, но различные в грамматическом, семантическом и риторическом отношении выразительные средства: определения логические (согласованные и несогласованные), эпитеты, причастные обороты, придаточные предложения и др.

Для художественной речи, которая является средством построения референтного пространства, не только эпитеты (образные определения, характеризующие предмет или явление) но практически все определения являются образными, поскольку являются элементом пути, по которому идет сознание, выстраивающее референты.

Текст рассказа мы даем с нумерованными абзацами для облегчения навигации.

Город 3

- (1) Только не надо на меня кричать.
- (2) Да, я разрушил этот город. Сам придумал, сам разрушил. Мой город – что хочу, то и делаю. Одним городом больше, одним меньше.
- (3) Все равно вы не знаете ни одного обвинения, о котором я бы уже не подумал.
- (4) Никакого плана не было. Все сочинялось на ходу.
- (5) Собака задирала ногу, и вырастало дерево с русалкой на самой толстой ветке, а другая ветка, плавно изгибаясь, заканчивалась удавленником. И все это мимо, мимо, как декорация, призванная изображать движение повозки в бездарно драматическом театре моего самого первого и неудачного города. Я тогда ещё ничего не разрушал сам и поэтому, выхватив из реберной части толстомясой империи солидный кусок, сделал свой первый город столицей этой грудинки, нагнав туда подневольных переселенцев в шелковых шарфах с сотовыми телефонами, от всей души ненавидевших это пыльное образование с морозами в августе и комарами в январе. А уже эти переселенцы сами позвали разноцветных турков, которые и не оставили от того города камня на камне. Не то ещё две тысячи лет я спотыкался бы на одной и той же кочке, родной и тошнотворной, как детсадовское какао.
- (6) А этот город был уже третьим. Мне казалось, что я чему-то научился на первых двух.
- (7) Я старался. Придумал медленный снег на трамвайных путях, а самих трамваев нарочно придумывать не стал, они сами потом откуда-то появились, от какой-то моей же незаметной подлости, а может, на стене начеркал какую-нибудь каббалистическую загогулину, не знаю... Эти трамваи невозможно было выследить и уничтожить, потому что появлялись они только один раз, в пять часов утра, грохоча чугунными колесами и разрушая мой дом тогда, когда не открыть глаз и не оторвать головы, когда ночь уже кончена, а утро ещё неизвестно, настанет ли.

- (8) Посреди города я сочинил дерево, ветки которого на этот раз были слишком тонкими и поэтому бледная русалка с бесцветными глазами уже не сидела на них, а тянулась к нескончаемой черешне под неусыпным надзором библейски распутной матушки в халате с одной пуговицей на все случаи жизни. Однажды я напустил на город небольшой потоп, который затушил в нем все огни, кроме моей неотвратимой свечки, и русалка, впервые в жизни оторвавшись от черешни, пришла посмотреть ко мне в окно.
- (9) Еще в первом городе я узнал о шарообразности этого мира. Помню, как я смотрел в спину уходящему навсегда человеку, наблюдая, как сначала исчезают его ноги, потом плечи, голова... И вдруг я понял, что он никуда не уйдет, а будет появляться из-за спины снова и снова, до окончания времен. Поэтому свой третий город я окружил горами. Нет, не для того, чтобы защититься ими от все возрастающего числа ушедших людей, на самом деле эти горы были всего лишь оптической иллюзией, я проверял – сколько ни иди, они отодвигаются все дальше и дальше, как радуга. Но, во всяком случае, они хотя бы закрывали отвратительную в своей непрерывности линию горизонта.
- (10) Я потихоньку обживал свое новое пространство, размечая улицы и кварталы желтыми каракулями на снегу и пеплом, сыпавшимся с измятых сигарет.
- (11) Но уже тогда город стал вести себя неправильно. Однажды я проснулся ночью на совершенно незнакомой улице, до того темной и прямой, что она просто не могла бы прийти мне в голову. На ней жили кашляющие от злобы собаки, и когда она все же закончилась, я снова увидел ненавистную линию горизонта, из-за которой выползала на бесконечную помойку алюминиевая луна. Крекс, фекс, пекс. Я порылся в карманах, да где там... Папа Карло опять остался без новой куртки.
- (12) Из города в разные стороны уходили рельсы, и, отправившись по ним путешествовать, в самом конце я обнаружил своего высохшего предшественника с неестественно настоящими ногтями на черных перебинтованных ногах и покрытый мелкими трещинами портрет дамы с глазами русалки, смотрящей на свечку в моем окне.
- (13) А на обратном пути меня подкараулил и схватил невзаправдашний горбун в белом халате. Он смешивал в пробирках волшебные жидкости и разрешил мне подуть в стеклянную трубочку, чтобы жидкость в пробирке задымилась и окрасилась в рубиновый цвет, ух ты!
- (14) Очевидная банальность горбуна предлагала усомниться в его реальности, и я ушел от него, уже не помню как, позволив ему пытаться до окончания времен усталых путников с рюкзаками, полными жухлых трав. Это была чужая территория, там я был не хозяин.
- (15) Но пока я путешествовал по рельсам, город усомнился уже в моем существовании. Возможно, виной тому была та же самая банальность, на которую с идиотской настойчивостью указывали зеркало в затоптанной прихожей и черный бюстгальтер, третий месяц сохнувший на трубе в ванной.

- (16) Город торопливо переделывал придуманных мной людей, он задавил машиной счастливую бабушку с белым платочком, плясавшую возле пивного ларька, замусорил все улицы и перегородил их троллейбусами со сваренными коротким замыканием рогами. Он населил город близнецами-милиционерами, которые размножились простым делением. Я сам однажды видел – стоял на углу сержант, потоптался как-то странно, глядь – а их уже двое. И лица у них одинаковые, и звания, и фамилии даже.
- (17) И прохожие, которых я придумывал, чтобы было не скучно ходить по улицам, стали какими-то пыльными и застиранными. Их по утрам вывозили древними растрескавшимися автобусами из каких-то хранилищ на краю города и туда же свозили по вечерам, сваливая как попало, вперемешку с прохуdivшимися молочными пакетами.
- (18) Я ходил по своему городу и не узнавал его. Неужели все это сочинил я? Хотя вон она – пуговица от моей рубашки в асфальтовой трещине.
- (19) Какой-то злой Мебиус успел склеить свое кольцо с односторонней поверхностью, из которой невозможно уйти. Декорации совершили круг сквозь паутину кулис, и на сцену опять выползло дерево с развешенными для просушки агрессивно сиреневыми рейтузами примадонны.
- (20) Опять война.
- (21) Ну почему, почему все и всегда кончается войной? Ну, любовь – понятно, но ведь и ненависть тоже. Да что там говорить, валенок в мусоропровод выбросишь – и на тебя уже идет хорошо организованный манипул соседских пенсионеров, лязгающих крепкими железными зубами.
- (22) Как-то раз в бане ко мне подошел голый кривоногий человечек и протянул младенческую молочную бутылку, уверяя, что эта мутная жидкость сделает меня бессмертным. Мне стало смешно – я и так был бессмертен – и глотнул из бутылочки. Последнее, что я помню из той жизни – это клок чьей-то кожи с толстыми поросычкими волосами, оставшийся на плохо забитом в деревянную ступеньку гвозде.
- (23) Все рассыпалось, растрескалось и разъехалось по швам, а я все никак не мог приподнять то, что осталось от моего лица и навести, наконец, порядок. Впрочем, никогда я не умел его наводить.
- (24) Вырванный с корнем и разбитый об стену телефон, давным-давно отключенный за неуплату, звонил теперь только для того, чтобы расхохотаться в лицо, и город навалился на меня всеми своими домами, деревьями и тенями, намертво придавив к полу, чтобы я не извернулся, не выскользнул и не ушел от него в окно седьмого этажа. Зачем? я куда не собирался.
- (25) Открывалась дверь и заходил человек с горчичным баллончиком, чтобы, наступив на мою рубашку ногой, оторвать ей рукав и унести неизвестно куда. В шкафу, в стариковской затхлости отмучившихся штанов и ботинок, поселился призрак старушки-учительницы с нижнего этажа, захлебнувшейся в крутом кипятке, хлещущем в моем туалете из треснувшего унитазного бачка.

- (26) Холодильник со скрипом раскрывал заржавленные двери, выставляя напоказ плесневелые внутренности, мертвых животных и разноцветные отравы, не леденеющие среди малахитовых пельменей и сталагмитов окровавленной морозилки.
- (27) Как-то раз, вынося среди ночи свой постыдный мусор, я встретил на лестнице давних искалеченных путников. Они курили иссохшие и раскропившиеся за многие годы травы из своих рюкзаков и, когда я проходил мимо, они спрятали от меня свои воспаленные глаза. Как они попали сюда? Они не умели убежать, они вообще ничего не умели. Только говорить медленные слова и слюнотить нечувствительным пальцем пылающие кончики своих папирос.
- (28) Я тут же подумал, что, пока валялся в бане, злой горбун завоевал город, и его тихие войска передушили всех моих жителей, да-да, я сам видел, как их костлявые руки по локоть торчат из чужих треснувших пиджаков. Но нет, так было бы слишком просто. Победить горбуна, сбросить его в жерло недалекого вулкана, а смерть в яйце, ну и яйцо туда же... Совершать одноразовые подвиги умеет любой дурак, способный взять себя за шиворот и дернуть покрепче. Но попробуйте-ка просто подержать себя за шиворот хотя бы пару дней...
- (29) Я разорвал и сжег черный бюстгальтер, но вместо него появилась пыльная зубная щетка, я отравил призрак старушки жидкостью «Раптор», от которой в доме завелись тысячи белых тараканов, я купил себе новые штаны и опрокинул на них банку с безголовыми шпротами. Каждое утро я рвал на себе паутину, но к вечеру, опять облепленный ею с головы до ног, засыпал в ботинках, не в силах доползти до дивана.
- (30) Господи, думал я, ну почему? я же помню, я же переворачивал эту жизнь, почему же я не могу сдвинуть сейчас эту скользкую многотонную тушу, расплзшуюся по улицам этого города как забытое кислое тесто? Если бы то, что я сделал сегодня, оставалось хотя бы до завтра... Но оно равнодушно шлепалось назад и лениво расплзалось в ту же бесформенную лепешку.
- (31) И так будет всегда, понял я. Отныне и присно. И никто не уйдет отсюда, потому что самолеты будут летать только в гнусный город Константинополь, а поезда все давно сошли с рельсов, и последний, покрытый сосульками Летучий Голландец с седым проводником, застрявшим вместе с мусорным баком в автоматической сцепке, будет выть, проносясь мимо безлюдных разъездов.
- (32) Ненужная война была проиграна. Мне ли, тысячи раз говорившему «все будет хорошо», было этого не знать? Это лицо не стоило того, чтобы его сохранять. Такие лица, объединенные крысами, валялись в каждой канаве бывшего города.
- * * *
- (33) И что? Я роюсь в карманах – в пальто их четыре, в пиджаке – пять, в штанах – три, да ещё два на рубашке. Слишком много для последней двадцатки, которую все равно разменял ещё позавчера...

- (34) Нет, так нечестно. Я не покладал рук, валился с ног, совершал с утра по четыре подвига натошак, без единого перекура, и что осталось? Сломанная сигарета в кармане старой куртки?
- (35) И сентиментально-картонная русалка, без которой этот город вообще не имеет никакого смысла, выползла из-за спины. Она совершила кругосветное путешествие, прыгая из лужи в лужу. Господи, что же с тобой сделалось? Под какими грузовиками ты валялась? Да, я понимаю, что путь вокруг света неблизкий, но почему же ты первым делом побросала именно то, что ты побросала, и почему ты так гордишься тем, что от тебя осталось?
- (36) Я знаю, почему они всегда уходят, но так и не понял, зачем они обязательно возвращаются.
- (37) Рассказать мне, что никакого дерева не было?
- (38) Зачем? Его давно спилили и построили киоск, торгующий презервативами из гусиной кожи.
- (39) Ну и сжег я этот город.
- (40) Извините, так уж вышло... Бросил в речку сигарету, все как запылало... Пожарные набежали с пирогами и блинами, да где там...
- (41) Все бред. Пыль и пепел.

1999

В художественном мире рассказа несколько типов реалий: люди (персонажи), натурфакты, артефакты. Особого рода реалиями являются также различные пространства. Учитывая то, что весь город завлен как артефакт, различия между типами реалий не всегда определенные. Кроме диегитического повествователя, люди в рассказе функционируют как единичные персонажи, из которых два, *русалка* и *горбун*, упоминаются неоднократно. Однократно упоминаются персонажи единичные (*человек*, *матушка*, *Мёбиус*, *человек* в (9) и в (25), а также *удавленник*, *предшественник*, *бабушка*, *призрак старушки*, *проводник*) и представленные в большем или меньшем множестве (*переселенцы*, *турки*, *путники*, *прохожие*, *жители*, *милиционеры*, *пенсионеры*, *пожарные*, а также *войска*). Интересно, что все персонажи, которые даны как множества, во-первых, не выходят за пределы ситуации упоминания и вообще упоминаются единожды. Среди единичных персонажей половина мертвецы: *удавленник*, *бабушка*, *призрак старушки*, *проводник*, *предшественник*. Типологическим признаком персонажей является их разнообразная и интенсивная конкретизация.

Наиболее частотными частями человеческого тела в описаниях являются *глаза* и *руки*. Также упоминаются: *голова*, *плечи*, *ноги*, *паль-*

цы, ногти, зубы. Частотность упоминания *лица* рассмотрим ниже подробно.

Основное пространство, в пределах которого существуют персонажи – *город*, который назван также *пространство*, *кусоч империи*, *образование*, видимые пределы пространства ограничены дважды упоминаемой *линией горизонта*. Предполагаемые за ней – *мир*, а также *территория*, *разъезды*. Внутренними пространствами являются *помойка*, *хранилища*, *баня*, а также *дом*, *прихожая*, *ванная*, *шкаф*. Пространственные реалии, кроме *города*, упоминаются обычно единожды. Пространством особого рода является *поверхность кольца Мёбиуса*.

Натурфакты в урбанистическом объекте, как и следовало ожидать, немногочисленны: *дерево*, *деревья*, *черешня*, *лужа*, *речка*, *горы*, *луна*, *тени*, *вулкан*, *собаки*, *морозы*, *комары*, *сосульки*, *тараканы*, *паутина*. Большинство этого типа реалий также упоминаются единожды, а разными формами числа называются разные натурфакты.

Разнообразные артефакты можно разграничить на тематические группы. Наиболее многочисленная и относительно четко выделяемая группа «одежда»: *халат*, *пуговица*, *карманы*, *рюкзаки*, *шарфы*, *бюстгальтер*, *рейтузы*, *штаны*, *ботинки*, *валенки*, *рубашка*, *рукав*, *зубная щетка*, *презервативы*. Реалии близкого окружения человека можно объединить в группу «бытовых»: *свечка*, *мебель*, *окно*, *зеркало*, *труба*, *кипяток*, *пол*, *окно диван*, *бачок*, *портрет*, *пакеты*, *телефон*, *гвоздь*, *ступенька*, *мусоропровод*. По сравнению с немногочисленными реалиями группы «еда» (*шпроты*, *пельмени*), разнообразны «яды»: *баллончик* человека, *жидкость «Раптор»*, *жидкость* в бутылочке, *отравы* холодильника. Среди «городских» реалий наиболее частотна группа «транспорт»: *трамваи*, *колеса*, *автобусы*, *Летучий Голландец*, *поезда*, *рельсы*, *бак*, *цепка*, *троллейбусы*, *рога*.

Некоторые реалии находятся за пределами создаваемого пространства: *Мёбиус*, *самолеты*, некоторые – являются вторыми компонентами компаративных тропов: *повозка*, *театр*, *какао*, *радуга*, *грузовики* (под которыми валялась русалка); некоторые – имеют двойственный статус: *декорация* в (5) является вторым компонентом сравнения, а в (19) фигурирует в общем ряду реалий города; *русалка* является артефактом (элемент декорации) и персонажем; *дерево* артефактом и натурфактом; *каракули* натурфактом (отправление малой нужды) и артефактом: написание струей на снегу – текст, который можно отнести также к «семиотическим реалиям», наряду с *загогулиной*, *декорациями* и *пуговицей от рубашки* (которая обозначает авторство повествователя). Реалия *травы* (элемент конкретизации путников-наркоманов)

является артефактом. Формой множественного числа, характерной для выражения медицинской семантики, вуалируется термин *трава* из арго наркоманов, обозначающий марихуану, высушенные верхние части стеблей конопли вещество для курения. Кстати, упоминаемые *сигареты* и *папиросы* дифференцируют персонажей: повествователя-курильщика и путников-наркоманов (папиросы наполняют травой или смесью табака и плана).

Ряд реалий являются аллюзивными, слова, называющие их, одновременно отсылают к прецедентным текстам. Одни аллюзивные реалии более, другие менее прочно вписаны в городской пейзаж. Например, *яйцо* не выходит из пределов цитаты, хотя второе упоминание делает реалию более самостоятельной в референтном пространстве рассказа: *Победить горбуна, сбросить его в жерло недалекого вулкана, а смерть в яйце, ну и яйцо туда же. Пирог и блины, с которыми набежали пожарные (40), отсылают к «Путанице» К. Чуковского, отчего пожарные имеют оттенок «пресмыкающихся», так как в сказке ...Крокодил море синее тушил пирогами и блинами и сушеными грибами. Ретроспективно видятся аллюзивными и действия повествователя в этом же фрагменте *Бросил в речку сигарету, все как запылало...* Полыхающая вода отсылает к тому же тексту: (*А лисички / Взяли спички, / К морю синему пошли, / Море синее зажгли*).*

При первом упоминании о *куртке* в (11), она является не столько одеждой, сколько отсылкой к повести-сказке А. Н. Толстого⁸. Второе упоминание в (34) *...и что осталось? Сломанная сигарета в кармане старой куртки?* оживлено сюжетом, поэтому здесь фрагмента крылатого выражения трансформируется в атрибут диегетического повествователя. Любого типа двойственность реалий подчеркивает эфемерность создаваемого мира.

Начальная фраза рассказа (1) *Только не надо на меня кричать* является существенной для воплощения повествующего субъекта в плане повествования. Здесь применена фигура сокращения (устранения) начала, своего рода нарративный аферезис⁹. Фраза предполагает себе

⁸ Папа Карло почесал в затылке. Накинул на плечи свою единственную старую куртку и пошел на улицу. Он скоро вернулся, но без куртки. В руке он держал книжку с большими буквами и занимательными картинками. А. Н. Толстой, *Золотой ключик, или приключения Буратино*, http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/text_0320.shtml.

⁹ В терминологии льежской группы «Мю» аферезис является фигурой фонетической. См. Ж. Дюбуа и др., *Общая риторика*, пер. с фр. Е. Э. Разлоговой, Б. П. Нарумова, общ. ред. и вступ. ст. А. К. Авеличева, Москва 1986, с. 100. Нарратив

седника, поскольку является репликой на предшествующее действие этого собеседника: резкую речь или брань. Наличие собеседника в начале рассказа поддерживается также прямым указанием в (3) *Все равно вы не знаете...* Первое определение в тексте рассказа – местоимение *этот*, употребленное в обычной функции указывать «на предмет, лицо и т.п., названные в предшествующем повествовании»¹⁰, наряду с отрицательным местоимением *никакой* во фразе *Никакого плана не было* (4) также являются элементами образа повествователя. Местоимение *этот* усиливает аферезис, так как имплицитно упоминает о городе в «предтекстовой» реплике собеседника, а местоимение *никакой* придает возражательный оттенок фразе и тем самым имплицитно «обвиняет» собеседника о возможном наличии какого-то плана. (Ср.: иное значение фразы без местоимения: «Плана не было. Все сочинилось на ходу».)

Город одно из самых частотных наименований реальности (всего 25 употреблений) используется преимущественно для называния «сочинений» повествователя, но при этом *город* не является сколько-нибудь существенно атрибутизированным. Единственное оценочное определение в (31) *гнуемый город Константинополь* употреблено для наименования объекта вне создаваемого пространства. Можно заметить, что если в высказываниях *город* является активным субъектом, он не имеет определений, а признак предиктируется сказуемым: город *стал вести себя* (11); *усомнился* (15); *перedelывал, задавил, населил* (16); *навалился* (24). В остальных случаях он определяется преимущественно местоимениями *этот* (2), *тот* (1) *свой* в сочетаниях *свой первый* (3), *свой третий* (2). Определение *бывший* (32) выражает обреченность *города* еще до финала рассказа. Как видим, большинство определений не являются эпитетами и не выражают определенную оценку.

Абзац (5) – первый интенсивно описательный фрагмент, в нем характеризуется предшествующее третьему городу «сочинение». В конкретизации *деревя* подробности его описания оформлены неявным хиазмом: два персонажа, *русалка* и *удавленник*, обрамляют конкретизацию, а препозитивное определение *самая толстая ветка* соотносится с постпозитивным обстоятельством *другая ветка, плавно из-*

ный аферезис как повествовательный прием одновременно подчеркивает и другой план диегетического повествователя. Реплика (запрет брани) позволяет предположить в качестве причины этой брани любое предшествующее действие, как речевое, так и неречевое.

¹⁰ *Большой толковый словарь*. <http://gramota.ru/slovari/dic/?lop>.

гибаясь. Впрочем, симметрия эта не поддерживается сказуемыми, более того, семантика глаголов позволяет читать этот фрагмент не как описание, а как повествование и усматривать между называемыми действиями *вырастало* и *заканчивалась* события, в которых *удавленник* некоторое время был живым, пораженным губительной красотой *русалки*, чему способствует глагол *заканчивалась*, который в контексте событий кроме пространственного значения выражает и временное.

Таковую же двойственность имеет и следующее предложение фрагмента, в котором движение дерева с русалкой сравнивается с декорацией. В пределах придаточного предложения, характеризующего декорацию, в словосочетании *в бездарно драматическом театре* эпитет *бездарно* (который можно рассматривать и как энналагу – перенесенный эпитет) создает любопытный эффект. Логическое определение словосочетания *драматический театр* за счет этого эпитета становится сложным эпитетом, читаясь (несмотря на графический пробел) как семантически цельная единица *бездарно-драматический*.

Хотя очевидно оценочный сложный эпитет театра коррелирует с оценочным же определением *неудачный*, высказывания построены таким образом, что не вполне ясно: *собака, дерево, русалка, удавленник* – реалии первого *города* или *города З*.

Продолжение повествования также интенсивно конкретизировано. Интересно, что в этой части именно определениями создается заметная симметрия. История первого города изображается развертыванием «мясной» метафоры и трансформацией мифа о сотворении женщины из ребра Адама: *выхватив из реберной части толстомясой империи солидный кусок*. Три определения в пределах деепричастного оборота поддерживаются метафорой – переименованием фрагмента империи: *столицей грудинки*¹¹. Второй деепричастный оборот является, как и первый, конструкцией с тремя определениями *нагнав туда подневольных переселенцев в шелковых шарфах с сотовыми телефонами*, что образует с тремя определениями первого оборота своего рода атрибутивный параллелизм.

Как видим, первое определение *подневольных* усиливает семантику принуждения, выражаемую деепричастием *нагнав*, и противоречит «сытности» условий, выраженных определениями первого оборота. И именно этим определением выраженный признак переселенцев тоже

¹¹ Если соотнести карту России со схемой разделки туши, то ее нынешняя столица приблизительно соответствует месту, названному грудинкой.

противоречит их атрибутам как признаку обеспеченности: *шелковым шарфам* и *отовым телефонам*. Оба логических определения в контексте параллелизма и упомянутых противоречий являются эпитетами. Заканчивается предложение повторной характеристикой объекта (места строительства *города*), но уже с точки зрения описанных переселенцев: *это пыльное образование с морозами в августе и комарами в январе*. Оценочным является как согласованное определение в составе перифразы, так и несогласованные, поскольку они образуют оксюмороны, актуализируя семы времени у существительных *комары* и *морозы*. Учитывая то, что два парадоксальных сочетания могут мыслиться и вербализовываться как *августовские морозы* и *январские комары* этот фрагмент можно считать третьим рядом атрибутивного параллелизма.

Различия в описаниях места, данных с разных точек зрения, видятся еще и в следующем: повествующий субъект характеризует место пищевой метафорой (иностранца в России старались прежде всего хорошо накормить), а для «невольников» оказываются существенными признаки места, неудобства внешнего воздействия: пыль, мороз, комары. Кстати, последняя деталь создает еще один параллелизм: *грудинка* – пища для человека, человек – пища для *комаров*.

Последние два предложения рассматриваемого фрагмента разрушают ритм созданный параллелизмом описания, однако и здесь можно усмотреть определенный повтор в расположении определений. В последних двух предложениях соотносятся конкретизированные реалии *турки* и *кочка*. Обе определены в препозиции согласованными определениями *разноцветных* и *одной и той же*, а в постпозиции *турки* определены придаточным предложением, а *кочка* причастным оборотом.

Как видим, анализ одних только средств атрибутизации обнаруживает большое количество связей и особого рода фигуративность формы текста.

Переходный абзац (6) не содержит подробностей, выраженных определениями, и оставляет без ответа возникающий вопрос о свойствах второго *города*.

В абзаце (7) описана первая реалия третьего *города* – *медленный снег на трамвайных путях*. Здесь поэтичность намерения сочинителя выражает эпитет *медленный*, который подчеркивает эфемерность объекта, контрастируя с металлической прочностью фона. Причем логическое определение *трамвайные* как бы задает дальнейшее саморазвитие *города*: вполне логично, в частности, появление *трамваев*. Неподконтрольность происходящего автору подчеркивает-

ся и неопределенными местоимениями в рядах нескольких определений *от какой-то* моей же незаметной подлости, и *какую-нибудь* кабаллистическую загогулину. Логическое определение в обороте *грохоча чугунными колесами и разрушая* поддерживает избыточную подробность (*трамвай* грохочет и скрежещет именно *колесами*), которая соотносится со своего рода недостаточностью в описании состояния повествователя посредством безличных предложений (*не открыть глаз, не оторвать головы*) и «устраняет» его.

Абзац (8) состоит из двух предложений, в первом из которых доминирует описание, одновременно отсылающее к фрагменту (5), а во втором – повествование о событиях. Особенностью фрагмента является то, что оба статичных персонажа *русалка* и *матушка* интенсивно атрибутированы. *Дерево* в сравнении с абзацем (5) конкретизировано более подробно: пространной конструкцией придаточных предложений. Большинство признаков реалий имеют общее значение недостаточности: *тонкие ветки, бледная русалка, бесцветные глаза*. Конкретизация затрапезного *халата* содержит даже два указания на недостаточность: *с одной пуговицей* (вместо обычных нескольких) и *на все случаи жизни*, что говорит о недостаточности используемого гардероба. Семантика недостаточности поддерживается также глаголом *тянулась* (названо стремление, а не достижение). Два грамматически сходных определения *нескончаемой* и *неусыпным* подчеркивают статичность картины. Причем определение *нескончаемая*, не выражая точного признака (длинные ветви / неуменьшающееся множество плодов), имеет еще и характер энналагы, будучи семантически более «привычным» к обозначению признака действия *нескончаемо тянуться*. Определение *библейски распутной* конкретизирует картину в целом и мотивирует последующий *потоп*. Матушку можно соотносить с допотопной Ноемой, которая упоминается в Книге Бытия (гл. 4 стих 22). Она, по мнению толкователей, является основательницей проституции: «...Ноема ... положила начало известному общественному институту, особенно характеристичному для развращенных каинитов»¹². Второе, повествовательное предложение фрагмента тоже, однако, содержит элементы описания. *Потоп* конкретизируется и определением *небольшой*, и придаточным определительным. Причем сочетание *небольшой потоп* является оксюмороном, противоречие которо-

¹² Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета, т. 1., СПб 1904–1907, с. 38.

го нейтрализуется в придаточном определительном, где вместо ожидаемого *затопил*, названо менее существенное повреждение: *затушил*. Эпитет в сочетании *неотвратимой свечки* является проспекцией, поскольку значение ‘неизбежность чего-то плохого, невозможность его предотвратить’ намекает на будущую беду, связанную с огнем: *городу* не избежать сожжения.

Заметное отсутствие определений в последней части фрагмента *и русалка, впервые в жизни* тоже является изобразительным. Дело в том, что в некоторых случаях разного рода конкретизации, в том числе определения, создают изобразительный эффект называемый орудийной конкретизацией¹³ или экземплификацией¹⁴: то есть своей формой непосредственно изображают называемое явление. Например, нескончаемость *черешни* экземплифицируется за счет развернутых конкретизаций, без пауз продолжающих нескончаемое высказывание. Последняя часть конечного предложения этого абзаца *...и русалка, впервые в жизни оторвавшись от черешни, пришла посмотреть ко мне в окно* на чисто лишена каких бы то ни было определений, что по сравнению с интенсивной атрибутизацией предшествующей части фрагмента создает впечатление, что *потоп* смысл все признаки реалий.

Абзац (9) менее описательный, чем предыдущий. Обращает на себя внимание сочетание определений *защититься ... от все возрастающего числа ушедших людей*. Определения эти не являются эпитетами, однако их взаимодействие порождает эффект пусть неточно, но оксюморона *возрастающий – ушедший*. Единственной интенсивно конкретизированной реалией является *линия горизонта*, в развернутом определении которой субстантивированный признак *непрерывность* соотносится с семантическим близким и тоже субстантивированным признаком в начале абзаца – *шарообразность*.

Короткий повествовательный абзац (10) содержит две интересные конкретизации. В развернутом обстоятельстве слово *размечая* читается как ‘чертя предварительный план, схему, территорию’, а в контексте *желтыми каракулями* читается как ‘метя территорию подобно животным’. В конкретизации *пепла*, казалось бы, совершенно избыточное определение *сигарет измятые* обладает информативностью:

¹³ А. К. Жолковский, *Работы по поэтике выразительности: Инварианты. Тема. Приёмы. Текст: сб. ст.*, Москва 1996, с. 81.

¹⁴ В. И. Заика, *Очерки по теории художественной речи: Монография*, Великий Новгород 2006, с. 199–209.

измятость *сигареты* релевантна перед началом курения: измятая сигарета не вполне пригодна. Но здесь речь идет о пепле, значит, *сигарета*, будучи непригодна, все-таки курится, поэтому определение говорит о неблагоприятной ситуации, которая проясняется в следующем абзаце.

Абзац (11), как и предыдущий является повествованием, однако с большей долей конкретизаций определениями. Здесь первая реалья описываемой ситуации – *улица* – определяется трижды, причем и препозитивное определение с наречием степени, и постпозитивные определения контекстуально выражают отрицательную эмоцию. Проснуться на *улице* – показатель предшествующего опьянения, особенно если *улица незнакомая*. Обращает на себя внимание виртуозная передача динамики эпизода посредством деталей описания. Никаких подробностей *улицы*, которые бы можно было увидеть, в описании нет, как нет указания и на поведение повествователя. Распространенное определение *кашляющие от злобы собаки* выражает чисто звуковое значение, и в сочетании со значением придаточного времени *когда она все же закончилась* имплицитно выражает движение персонажа. Причем движение именно по немыслимо *темной и прямой*, на которой окружающий мир только слышим (собак повествователь **предполагает** по их лаю, а **увидел линию горизонта** он благодаря *луне*). Заметим, что в развертывающейся ситуации всем изображенным, уже видимым, реальям (их три: *линия горизонта, помойка, луна*), приписываются отрицательные признаки. Единственное определение *новая* оказывается вне ряда оценочных определений абзаца, так как это не вполне реалья, поскольку находится в пределах цитаты, «начатой» в заклинании *Крекс, фекс, пекс*¹⁵. Ощутимым является вторичное подчеркнуто отрицательное определение *линии горизонта*.

Последствия «неправильного поведения» *города* продолжают описываться и в следующих абзацах. В (12) только одна из частотных реальей *рельсы* не имеет определения. Однако в описаниях обнаруженных предметов, *предшественника* (трупа) и *портрета*, по три определяемых элемента: *предшественник* 1) *высохший*, 2) *с неестественно настоящими ногтями*, 3) *на черных перебинтованных ногах*; *портрет* 1) *покрытый мелкими трещинами* 2) *с глазами русалки*,

¹⁵ Здесь цитируется скорее не текст А. Н. Толстого, а художественный фильм «Приключения Буратино» Беларусьфильм, 1975. Цитата начинается до заклинания, в описании *выползала на бесконечную помойку* *алюминиевая луна*. Буратино из фильма удивляется: «Никогда бы не подумал, что поле чудес так похоже на *помойку*». В тексте А. Н. Толстого есть только слово **пустырь**.

3) *смотрящей на свечку*. Последние конкретизации (сравнение с русалкой) отсылают топологически периферийные реалии к топологическому центру.

В повествовании (13) и (14) заметно конкретизированы только персонажи, которые характеризуются по модели, которая реализовывалась и раньше: препозитивное согласованное определение + определяемое + постпозитивное несогласованное определение (*схватил **невзаврадашний** горбун в белом халате; пытать усталых* *путников с рюкзаками, полными жухлых трав*). Различие в реализации моделей конкретизации обнаруживает экземплификативный эффект¹⁶: придаточное определительное, конкретизирующее рюкзаки, утяжеляет и делает более объемным высказывание, тем самым изображая полноту рюкзаков.

С определениями *невзаврадашний* и *волшебные* вступает в противоречие отвлеченное существительное *банальность*, которое, подерживаясь отвлеченным же существительным *реальность* и глаголом *усомниться*, изображает мыслительный процесс повествователя с явной издевкой. (Последнее подтверждается повторами *усомниться* и *банальность* в следующем абзаце.)

В 15 не описываются персонажи, только оценочное обстоятельство *идиотская настойчивость*, является олицетворением в контексте описываемой ситуации. Кроме того общие черты модели конкретизации персонажа («обрамление» определяемого определениями) заметные в описаниях реалий тоже сближают их с персонажами. Такая модель реализуется в описании не только детали белья: *черный бюстгальтер, третий месяц сохнувший на трубе в ванной*, но и в целом банальности: *та же самая банальность, на которую с идиотской настойчивостью указывали зеркало...* что позволяет прочесть «банальность» как трехмесячной давности случайную связь с женщиной. Таким образом, применение модели описания персонажа к другим объектам создает его, персонажа, неявное присутствие в описываемой ситуации.

Персонажи, фигурирующие в (16), также конкретизированы по отмеченной выше модели: *счастливую бабушку с белым платочком, плясавшую возле пивного ларька; населил город близнецами-милиционерами, которые размножились простым делением*,

¹⁶ Подобный охарактеризованному выше в комментарии к *нескончаемости* и *потопу* в абзаце (8).

что отличает их от иных реалий. Однако в конкретизации *бабушки* и *троллейбусов* есть одинаковые элементы – причастные обороты, создающие экземплификативный эффект. Оба причастных оборота имеют, кроме определительной, также семантику причины: в них описаны обстоятельства дорожных заторов (выскочившая в нетрезвом танце за пределы тротуара *бабушка* и лишённые электрической энергии *троллейбусы*). Утяжеляя синтаксические конструкции, оба причастных оборота тем самым подчеркивают выражаемое значение ‘затруднения процесса’.

Интересно соотношение определений в двух предложениях, описывающих *милиционеров*. В первом, как уже говорилось, используется обрамляющая конкретизация: несколько определений одной реалии, а во втором, при описании размножения *милиционеров*, определение одно, а объектов, которым приписывается названный признак, три: *И лица у них одинаковые, и звания, и фамилии даже*. Как видим, здесь экземплифицировано отсутствие различий, одинаковость.

Начало абзаца (17) как бы продлевает полисиндетон предыдущего предложения, «присоединяя» иных персонажей и актуализируя признак ‘скука’. Основные признаки приписываются в сказуемом и предваряются местоимением *какие-то*. (Пыль и застиранность нейтрализуют различия предметов, делают их в цветовом отношении одинаковыми.) Повторяющиеся в абзаце неопределённые местоимения сближают определяемые реалии (*прохожие* и места их обитания, причина пыльности и застиранности), однако выражает разные значения: в первом случае – ‘до некоторой степени сходный, несколько напоминающие что-нибудь’, а во втором – ‘неизвестно какие’.

В этом абзаце особенно определениями интенсивно выражается семантика разрухи, причем в форме творительного падежа: *пыльными и застиранными, древними растрескавшимися, прохудившимися*. Эта семантика разрухи поддерживается в (18) не определениями, а реалиями (*пуговница* [оторвавшаяся] *от рубахи, трещина*). Определение *свой* в контексте сказуемого и следующего вопросительного предложения имеет усилительное значение: *ходил по своему* [же собственному] *городу и не узнавал его*.

В абзаце (19) описываются события, очевидная несвязность которых изображает замешательство повествователя, выраженное в предыдущем абзаце вопросом *Неужели все это сочинил я? Декорации*, которые при первом упоминании в (5) были в статусе второго элемента сравнения, здесь являются элементом сцены и изображают движение времени. *Дерево* же дополняет не *русалка*, а интенсивно атрибутизи-

рованные *рейтузы*: тремя определениями, включая обозначение принадлежности. Кроме названия владельца (*примадонна*), сама реалья *сиреневые рейтузы*, а также эпитет *агрессивно* создают прозрачный намек на Аллу Пугачеву, причем эпитет может распространяться на сценическую безвкусицу певицы в целом.

Заслуживает внимания употребление местоимений *какой-то* и *свой*. Неопределенное местоимение *какой-то* употребляется дважды в (7) и в (17) без семантических приращений. Местоимение *свой...* в рассказе употребляется преимущественно в основной своей функции: указывает «на притяжательные отношения, устанавливаемые говорящим»¹⁷, например, *свой первый город* (5), а также *отвратительная в своей непрерывности* (9), *своего высохшего предшественника* (12) и т.д. (В пределах абзаца (27) это местоимение употребляется четырежды, и во всех случаях реализует эту же функцию.)

Во фразе *Какой-то злой Мёбиус успел склеить свое кольцо с одной стороной, из которой невозможно уйти* местоимения можно квалифицировать как эпитеты. Местоимение *какой-то* употреблено одновременно в нескольких значениях. С одной стороны, в позиции начала предложения реализуется наиболее частотное значение ‘неизвестно какой’. Однако эта семантика неопределенности явно противоречит обилию последующей информации о *Мёбиусе*: ‘он злой’, ‘он торопился (потому что успел)’, ‘он создал кольцо’ и т.д. С другой стороны, в контексте эпитета *злой* местоимение *какой-то* выражает также семантику ‘напоминающий кого-то’, в данном случае *злого* (ср., например: «*Да он просто враг какой-то, этот Мёбиус!*»). В свою очередь *злой* конкретизируется как *злокозненный* в контексте глагола *успел*, эксплицирующего коварный умысел в действии *склеил кольцо*. То есть неопределенное местоимение «принимает участие» в выражении отрицательной оценки. Подобную же семантику в рассматриваемом контексте имеет и местоимение *свое*. (Несмотря на семантику неопределенности местоимения *какой-то*, местоимение *свое* имеет оттенок ‘пресловутое’.) Оценка распространяется не только на *кольцо*, а на все терминологическое сочетание *кольцо с одной стороной поверхности*. Оправдывается же такая оценка постпозитивно: в придаточном предложении уточняется, чем чревата односторонность поверхности кольца. Теоретическое понятие «лента Мёбиуса» передано

¹⁷ *Русская грамматика*, т. 1, (гл. ред.) Н. Ю. Шведова, Москва 1980, § 1297. <http://edu.shd.ru/projects/gram/1294-1314.html>.

«наивным сознанием» повествователя в конкретизированном, мифологизированном и оценочном виде. Зло поступка *Мёбиуса* состоит в том, что он создал поверхность, *из которой нельзя уйти*, он лишил человека свободы. Таким образом, эпитетичность местоимений состоит в том, что они помимо обычной семантики местоимений, взаимодействуя с различными элементами высказывания, выражают также семантику неодобрительности.

Самый короткий абзац (20) актуализирует значение повторяемости, интенсифицированное в предыдущем абзаце: *кольцо Мёбиуса, совершили круг, опять выползло, опять война*, а также делит рассказ на две почти одинаковые части. Четкой границы между эпизодами со здания и разрушения в рассказе нет, но во второй половине рассказа – только разрушение. Отсутствие конкретизации в представлении процесса *война* позволяет читателю соотносить этот единственный элемент образа с наиболее актуальным материалом своих ментальных пространств: войны постперестроечного времени. (Впрочем, в дальнейшем повествовании изображается бытовой конфликт.)

В абзаце (21) обращает на себя внимание развернутая конкретизация группы персонажей, сплоченность и многочисленность которой изображена, во-первых, метафорой *манипул* (которая синтаксически является определяемой), а во-вторых, экземплифицирована «тесными» рядами многочисленных определений.

Все определения первого предложения в абзаце (22), парность которых продлевается за счет местоимения (*голый кривоногий, младенческая молочная, эта мутная*) выражают отрицательную оценку повествующего персонажа, которая передается и признаку **бессмертный** (цитате похвалы жидкости голым человечком). Подробности *что я помню* позволяют реконструировать точку зрения повествователя: его волокли по лестнице, возможно, останавливаясь для отдыха. Вся развернутая атрибутизация постпозитивна по отношению к реальности *клок*, и тем самым обеспечивает экземплификацию: *клок* и *гвоздь*, на котором он остался от когда-то кого-то зацепившегося, замыкают конструкцию, наполненную тщательными подробностями, изображающими «растянутой» конструкцией напряжение зацепившейся кожи (тело, зацепившееся причастным оборотом за гвоздь).

Абзацы (23) и (24) содержательно и изобразительно тесно связаны. В интенсивно глагольном абзаце (23) первые три глагола разрухи *рассыпалось, расстрескалось, разъехалось* соотносятся с тремя же причастиями подобной семантики разрухи – *вырванный, разбитый, отключенный*, которые в оборотах характеризуют *телефон*, а также с тремя

глаголами освобождения в конце *не извернулся, не выскользнул и не ушел*. Последние, в свою очередь, объединены своего рода параллелизмом с тремя реалиями – *домами, деревьями и тенями*, которые обеспечивают «удержание» персонажа. Двойственным в этой части повествования оказывается положение такой реалии, как *лицо* персонажа. С одной стороны, описываемые действия (*не мог приподнять, навалился... придавив к полу*) позволяют представить персонажа как лежащего ничком на полу. С другой стороны, единственное определение абзаца (23) *моего лица* маскирует обыгрываемый фразеологизм «сохранить (свое) лицо»¹⁸, а в придаточном *чтобы расхотаться в лицо* из (24) *лицо* употреблено тоже во фразеологическом значении ‘прямо, открыто, без оглядки, в глаза’. Персонаж «растворяется» в языке.

В (25), можно сказать, восстанавливается норма интенсивной атрибутизации: почти все реалии имеют определения. По отношению ко всем реалиям тематической группы «одежда» применено олицетворение: *штаны, ботинки* посредством определения *отмучившихся*, а *рубашка* посредством специфической формы управления *оторвать ей*, применяемой по отношению к одушевленным предметам. Кроме того, если слово *призрак*, рассматривать как признак состояния *старушки-учительницы*, то это слово в ряду с определениями *стариковской, отмучившихся* образуют градацию. Завершается абзац экземплификацией: обильная атрибутизация *призрака старушки* (приложение + несогласованное определение + причастный оборот + причастный оборот). Конструкция изображает обильность избыточной воды, ставшей причиной затопления.

Ситуация, описанная в (26), завершает ряд описаний событий (23, 24, 25, 26), в которых создатель *города* подчеркнуто пассивен, реалии действуют сами по себе. Демонстративность *холодильника* подчеркнута почти сплошной атрибутизацией *плесневелые внутренности, мертвых животных и разноцветные отравы*, причем третий элемент перечисления конкретизирован еще и причастным оборотом. Кроме того, что почти все определения выражают отрицательную оценку, само богатство и разнообразие определений является насмешкой над бедностью содержимого *холодильника*, кстати, единственной реалии, не имеющей определения (*сталагмиты* – метафора формы).

События в абзаце (27) описаны с подробной конкретизацией реалий (без определения только *лестница*). Реалии по количеству определений

¹⁸ Перевод фр. *sauver la face* – ‘сохранить свой престиж’, ‘не уронить своего достоинства’.

даны в градации: *мусор* – одно определение, *путник* – два; максимально атрибутизированной является реалия *травы* – три определения (из которых два имеют семантику разрушения).

Интересно в этом абзаце изображен основной признак наркоманов – замедленность действий и проявлений. Во-первых, дважды этот признак назван прямо: *не умели убежать* и *медленные слова*, во-вторых, он экземплифицирован подробными определениями в последнем предложении: всякое определение замедляет повествование, являясь элементом описания. Три определения использованы в описании корректировки тления: *слюнить нечувствительным пальцем пылающие кончики своих папирос*. Но кроме этого медленность выражает и семантика согласованных определений *постыдный мусор* и *медленные слова*: эти прилагательные в узусе являются определениями слов, называющих действия, поступки, события (постыдный поступок, медленная речь), здесь же все они являются как бы свидетельствами прежних действий, ныне остановленных¹⁹. Прилагательное *давних*, несмотря на сочетаемость с именами лиц («давний знакомый»), в сочетании с *путниками* обнаруживает заметность на фоне узуального «когда-то давно встреченных путников».

В абзаце (28) описывается размышление повествователя в связи с *путниками*, определение в сочетании *злой горбун* отсылает, прежде всего, к определению в сочетании *искалеченных путников* (27), а также к (13) и (14). Абзац (28) состоит из двух частей: описания *города* с подробно конкретизированной деталью разрухи (*костявые руки по локоть торчат из чужих треснувших пиджаков*) и размышления о невозможности банального выхода из ситуации. Во второй части содержатся две отсылки к сказочным сюжетам, причем вторая (к одной из мистификаций барона Мюнхгаузена) является разрушительной: дискредитирующее определение *одноразовый* поддерживается в обороте, конкретизирующем *дурака*, причем простота совершения подвига подчеркивается эпитетом *покрепче*, как элементом инструкции для пользователя.

Абзац (29) построен на параллелизме, который усилен анафорой, создающей впечатление необычайной активности повествователя. Однако каждому его действию противопоставлено действие *города*, выраженное в неконтролируемых проявлениях реалий: *появилась щетка, завелись тараканы, даже опрокинул* – действие, которое обычно про-

¹⁹ Подобный эффект у прилагательного *нескончаемой* в (8), рассмотренного как энналага.

исходит не без досадной «помощи» извне. Не случайно подчеркнут признак *бюстгальтера* (казалось бы избыточный, так как другие не упоминались): этот признак актуализирует дальнейшие цветовые свойства реалий и создает любопытное соотношение действий повествователя и самого *города*, который уже давно стал действовать самостоятельно. Уничтожение черного вызвало появление белого: *но вместо него появилась пыльная зубная щетка*. Город действует инерционно. У уничтоженного *призрака старушки* цветовой признак отсутствует, но среда его обитания – **темнота** внутренностей шкафа, поэтому закономерно появление именно **белых тараканов**. И хотя не подтверждается инерция в признаках реалий следующего ряда параллелизма *новые штаны – безголовые шпроты*, последнее действие *города* именно «отбеливающее»: повествователь уподобляется кокону, будучи облепленным паутиной *с головы до ног*.

В завершении абзаца (29) *...опять облепленный ею с головы до ног, засыпал в ботинках, не в силах доползти до дивана* изобразительным является отсутствие конкретизации *ботинок*: подчеркивается состояние усталости от борьбы с *паутиной*, при которой признаки ботинок не могут быть релевантными.

В кулинарной метафоре, развернутой в абзаце (30), центральная метафорическая реалья *туша*, подобно персонажам, определяется в препозиции согласованными определениями и в постпозиции причастным оборотом, что, как видим, является еще и экземплификацией «расползания» вокруг определяемой реалии. Причем высказывание *Если бы то, что я сделал сегодня, оставалось хотя бы до завтра...* начисто лишено определений, и поэтому динамичное, делает более заметной интенсивную атрибутизацию эпитетами: *скользкую, многотонную, равнодушно, лениво, бесформенную*.

Следующий этап размышления представлен в абзаце (31): повествователь сочиняет неминуемое будущее, в котором все реалии – транспортные. Причем основные реалии *Летучий Голландец* – и *проводник* описаны по модели интенсивной атрибутизации персонажа. Кроме того, развернутые определения *поезда*, несомненно, экземпликативны.

В абзаце (32) заметным является двойственность употребления слова *лицо*. Первое употребление более явно, чем в (23), обнаруживает фразеологизм *сохранить лицо*, второе же употребление – это название реалии, конкретизированной причастным оборотом с семантикой разрухи *лица, объединенные крысами*.

После обозначенной границы «***» абзацное членение, скорее, эмоциональное, чем тематическое. В (33) и (34) несколько объединяющих

элементов: обрамляющие вопросительные предложения и упоминания о *карманах*, а также параллелизм *двадцатки* и *куртки*, которые конкретизированы элементами с семантикой разрухи: разменная (потраченная, «разрушенная») купюра, сломанная *сигарета*. *Старая куртка* здесь хоть читается как элемент одежды (по сравнению с употреблением в (11)), все же сохраняет и значение 'несбывшиеся надежды'. В абзацах (35), (36), (37), (38) последнее упоминание о центральных реалиях *города* дано в симметричной начальным употреблением последовательности: *русалка, дерево*. Главный персонаж – *русалка* – конкретизирован сложным препозитивным определением *сентиментально-картонная*, подобным *бездарно драматический театр* (5) и *библейски распутная матушка* (8) и постпозитивным придаточным определительным, что является реализацией частотной модели конкретизации персонажа.

Заметная усиленная диалогичность: обилие вопросов в (35), (37), (38), отсутствие обычно конкретизированных реалий, делает эти завершающие абзацы своего рода метаописанием (*Рассказать, что никакого дерева не было?*). Последнее упоминание о *дереве* вообще сеет сомнение в его существовании. Так или иначе последняя конкретизированная реалья *киоск, торгующий презервативами из гусиной кожи* на месте спиленного дерева (дерево – продукт сочинительства, контрацепция – средство предотвращения продуктов сочинительства), является последней проделкой *города*, оправдывающей желание сжечь его.

Текст рассказа до последнего предложения интенсивно фигуративен. В последнем абзаце (41) семантику разрухи, расстройства выражают не только существительные, которые являются эпитетами (существительное в позиции сказуемого), но и парцелляция, которая семантику разрушения экземплифицирует. Учитывая реализуемый в начале повествования афорезис, можно говорить о том, что рассказ о разрушении обрамлен фигурами убавления.

* * *

Таким образом, подробный анализ текста рассказа с точки зрения особенностей атрибутизации обнаруживает значительное разнообразие форм и функций определений в создании обеспечивающего комический эффект противоречия при выражении основной семантики разрухи и создания образа повествующего субъекта.

Многофункциональность изобразительности фигур, в том числе экземпликативность, говорит о взаимопроникновении идеи и формы. Однако тесная текстовая связность, интенсивная фигуративность не

создает ощущения орнаментальности. Заметные повторы, в том числе и тенденция тройственности элементов повествования и описания в представлении художественного мира, не доводят ритм до очевидности, иначе ощущение гармонии противоречило бы семантике разрухи. Контраст интенсивной и частотной конкретизации и неясности описываемой ситуации сохраняется до конца повествования, поддерживая необходимую двойственность создаваемого референтного пространства: *город* как система поступков персонажа, заново устраивающего жизнь / *город* как процесс творчества, создание произведения.

Повествование рассказа совмещает необычайную плотность атрибутизации, останавливающей движение описываемых процессов, со стремительным движением событий. Эта стремительность усиливается смехом. Смех в этом рассказе карнавальным, отрицающий и одновременно созидающий самим отрицанием несурзости созданного мира, это смех расставания со старым.

ANALYSIS OF THE STORY „GOROD 3” BY DMITRY GORCHEV
IN TERMS OF ATTRIBUTIVISATION

S U M M A R Y

This paper is the experience of analyzing the text of the story of modern Russian writer Dmitry Gorchev in aspect of order to specify the features attributisation for concrete definition of represented referenrs. Attributisation is a gain of speech depiction through attributes and adverbs. The article shows the role of attributes in the formation of the reference space. This aspect allows to consider the shape and function of various types of attributes that provide comic effect.

DEBIUTY NAUKOWE

Anna Kuchta

Białystok

Imiona w metrykach chrztu parafii prawosławnej pod wezwaniem Św. Onufrego w Jabłecznej (1944–1969)

Przedmiotem analizy w tym artykule są imiona chrzestne prawosławnych mieszkańców wsi Jabłeczna w latach 1944–1969.

Materiał antroponimiczny został wyekscerpowany z ksiąg metrykalnych chrztu Parafii prawosławnej Stauropigialnego¹ Monasteru św. Onufrego w Jabłecznej. W wyniku wydarzeń historycznych i sytuacji politycznej w różnych okresach w monasterze nie zachowały się kompletne księgi metrykalne chrztu. Jeszcze w roku 1753 na monaster w Jabłecznej napadli bazylianie z Białej Podlaskiej, doszczętnie rozgrabili Cerkiew i zabrali ze sobą wszystkie przechowywane w monasterze dokumenty². Dokumenty nigdy nie zostały odzyskane, a ich dalszy los nie jest znany. W czasie II wojny światowej w 1942 r. Niemcy podpalili zabudowania monasterskie – spłonęła większość budynków, cała biblioteka i archiwum. Pierwsza, w całości zachowana księga chrztu pochodzi z roku 1944, co motywuje wybór okresu badawczego.

¹ Od 1999 r. monaster św. Onufrego jest stauropigialny, czyli bezpośrednio podlega metropolii Cerkwi w Polsce.

² С. Железнякович, *История Яблочинского Свято-Онуфриевского Монастыря в трёх томах*, т. 1, Варшава 2006, сс. 13, 52; рог. Акт: *Донесение польских монастырей Брестского и Яблочинского о защищении их от обид и разорений наносимых разными лицами, на 48 листках*, [в]: *Дело архива Священного Синода 1753 г.*, № 32, с. 29; А. Лотоцкий, *Церковно-историческое и статистическое описание Варшавской Православной Епархии*, Почаев 1863, с. 219; А. Д. Григорьев, *Яблочинский Свято-Онуфриевский Монастырь*, Варшава 1937, с. 48.

Jableczna – wieś, położona na Równinie Kodeńskiej na lewym brzegu Bugu, w powiecie bialskim w gminie Sławatycze na Lubelszczyźnie, przy granicy z Białorusią; 55 km na wschód od Białej Podlaskiej; 30 km od Brześcia.

Autochtoniczni mieszkańcy Jablecznej to przede wszystkim ludność ukraińska (Rusini)³. Obecnie we wsi jest ponad 300 osób wyznania prawosławnego i ponad 500 osób wyznania rzymskokatolickiego. Językiem mówionym rdzennych mieszkańców centralnej i południowej części omawianego terenu była gwara języka ukraińskiego, a na północy – białoruskiego. W dalekiej przeszłości język tego „ruskiego” narodu był oficjalnym językiem aktów państwowych⁴. Z czasem ludność polska i ukraińska zamieszkująca wschodnią Lubelszczyznę, stawała się w przeciągu stuleci ludnością dwujęzyczną. Bilingwizm ludności na omawianym terenie po II wojnie światowej właściwy był wszystkim pokoleniom, co znalazło odzwierciedlenie w nazewnictwie osobowym.

Metryki chrztu sporządzono w okresie 1944–1969 w języku polskim. Zawierają one:

- Dane dotyczące dziecka: imię, nazwisko, płeć, data i miejsce urodzenia; data chrztu.
- Dane dotyczące rodziców: imię i nazwisko obojga rodziców i rodziców chrzestnych, nazwisko rodowe matki, data urodzenia lub wiek, zawód, miejsce zamieszkania, czy są małżeństwem. Często można natrafić na wzmianki o wyznaniu rodziców. Większość rodziców była wyznania prawosławnego, w tym jedno małżeństwo mieszane: prawosławny i grekokatolik (unita). Nierzadkie są też przypadki, kiedy rodzice chrzestni byli wyznania rzymsko-katolickiego.
- Bardzo często metryki chrztu zawierają informacje o pokoleniu dziadków: imię i nazwisko dziadków (rodowe nazwisko babci – rzadziej) – rodziców ojca dziecka, rzadziej rodziców matki dziecka i rodziców chrzestnych.
- W latach 1952–1953 nie odnotowano chrztów.

Dzięki tym zapisom można ustalić nie tylko przynależność dziecka do określonej wspólnoty religijnej, ale także wskazać niektóre motywy wyboru imienia dla dziecka, tj. nadawanie imion na cześć rodziców bądź rodziców chrzestnych, dziadków, imiona „przyniesione” itp.

³ A. Jabłonowski, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XVII, cz. II – Podlasie, s. 227; Бодянский, *Словянское народописание, составленное П. И. Шафариком*, Москва 1843; L. Gołębiowski, *Lud Polski*, Warszawa 1830, s. 86, 151; K. Wójcicki, *Zarysy domowe*, Warszawa 1842, s. 265.

⁴ L. Hubert, *Pamiętniki historyczne*, t. 1, s. 60.

W latach 1944–1969 w parafii prawosławnej św. Onufrego w Jablecznej ochrzczono 141 chłopców i 131 dziewczynek. W księgach metrykalnych chrztu zapisano też nazwy osobowe rodziców biologicznych i chrzestnych. W obu pokoleniach nadawano najczęściej imiona z chrześcijańskiego systemu nazewniczego, ukształtowanego przede wszystkim pod wpływem kultury bizantyjskiego Wschodu i kultury Zachodu. W zestawie imion wykorzystanych przez prawosławnych do nominacji w omawianym przedziale czasu przeważają imiona pochodzenia greckiego (51), łacińskiego (29), hebrajskiego (17) oraz inne, w tym chrześcijańskie i niechrześcijańskie (19).

Do nominacji w pokoleniu rodziców biologicznych i dzieci, wykorzystano łącznie 93 imiona (49 męskich i 44 żeńskich), z czego 85 imion – to imiona chrześcijańskie: 51 imion motywowane kultem świętych wspólnych dla wyznania prawosławnego i rzymskokatolickiego, 31 – właściwe kulturze bizantyjskiej i 3 – motywowane kultem świętych Zachodu.

W pokoleniu dzieci do nominacji 141 chłopców użyto 31 imion męskich. Wśród nich najczęściej nadawanym imieniem na chrzcie świętym jest imię Jan. Zajmuje ono pierwszą pozycję pod względem popularności; ochrzczono nim 31 chłopców. Drugą pozycję zajmuje imię Włodzimierz (27 nadań). Na trzecim miejscu lokują się imiona: Mikołaj (10 nadań) i Eugeniusz (10). Do popularnych imion męskich w danym przedziale czasu zaliczyć należy również: Jerzy (8), Józef (8), Michał (7), Aleksander (5), Stefan (5). Najrzadziej nadawanymi imionami były m.in.: Adam, Aleksy, Anatoli, Bogdan, Dymitr, Grzegorz, Roman, Teodor, Walentyn, Władysław. Analogicznie do nominacji 131 dziewczynek wykorzystano 32 imiona. Najpopularniejszym imieniem żeńskim w pokoleniu córek jest imię Maria. Zostało ono nadane na chrzcie 15 dziewczynkom. Na drugiej pozycji znajduje się imię Irena (14 nadań), na trzeciej – Helena (13) i Walentyna (11). Na badanym terenie popularnymi były także imiona: Krystyna (9), Nadzieja (8), Halina (7), Lidia/Lidija (6), Lubow/Luba (6), Nina (6). Do najrzadziej nadawanych imion żeńskich w danym przedziale czasu należą: Aleksandra, Barbara, Julia, Katarzyna, Marionila, Pawła, Stefania, Tamara, Tatiana, Waleria, Wiera. Wszystkie wykorzystane do nominacji dzieci imiona wywodzą się z chrześcijańskiego kręgu nazewniczego, właściwego kulturze prawosławnej lub wspólnego dla chrześcijan wschodnich i zachodnich. Wśród nich dużą grupę stanowią imiona świętych okresu starochrześcijańskiego oraz imiona świętych pochodzących ze średniowiecza europejskiego; rzadziej są to imiona biblijne. Na uwagę zasługuje jeszcze fakt, że metryki chrztu zawierają przypadki zapisów imion świeckich nadanych dzieciom na chrzcie świętym, tj. imion nie będących imionami świętych chrześcijańskich. Są to takie imiona jak: Albina (księżka metrykalna z roku 1948 r., nr metryki: 9), Danuta (1967, nr 7), Miro-

ślaw (1965, nr 1). Badany materiał antroponimiczny pokolenia młodszego rejestruje także zapis imienia Stanisław, nadanego na chrzcie w Kościele prawosławnym, właściwego chrześcijańskiej kulturze Zachodu (1949, nr 17), a także imię Devniejusz (1950, nr 7), nowe, nieznanie imię o trudnej do określenia etymologii. Być może jest to męska forma utworzona na bazie żeńskiego imienia Dafna. Księgi metrykalne chrztu potwierdzają też przypadki zapisów w metrykach imion świętych nadanych dzieciom na chrzcie w Cerkwi i dalej, zapisanych obok w nawiasie, imion świeckich, podanych w oficjalnych dokumentach Urzędu Stanu Cywilnego. Na przykład: Marek (Mirośław): 1958, nr 8; 1960, nr 7; Miron (Mirośław): 1962, nr 1; Dominika (Danuta): 1960, nr 9; Daria (Danuta): 1962, nr 8; 1963, nr 5 i 9. Wpływ na takie praktyki z jednej strony może mieć moda i upodobania estetyczne rodziców, a z drugiej dążenie duchownych do tego, aby imię wybierane było wyłącznie ze spisu świętych czczonych w Kościele prawosławnym.

Drugą grupę imion tworzą imiona rodziców biologicznych. Do nominacji pokolenia starszego wykorzystano 38 imion męskich i 29 imion żeńskich. Należy podkreślić, że wszyscy rodzice biologiczni byli wyznania prawosławnego, tylko 1 ojciec wyznania grekokatolickiego, co motywowało wybór imienia z zasobu imion świętych, będących imionami świętych wspólnych dla obu wyznań (26 męskich, 14 żeńskich) lub świętych Wschodu (11 męskich, 13 żeńskich) oraz imiona: Wincenty, Paulina, Stanisława, właściwe dla chrześcijan zachodnich i imię świeckie: Maja. Zestawiając imiona rodziców z imionami dzieci, w materiale antroponimicznym nie zauważa się większych różnic pokoleniowych. Imiona najpopularniejsze wśród ojców w pokoleniu starszym: Jan (37), Mikołaj (27) Włodzimierz (15) zajmują pierwsze trzy pozycje pod względem popularności i w pokoleniu młodszym: Jan (31), Włodzimierz (27) i Mikołaj (10). Niezmiennie pierwszą pozycję w obu pokoleniach płci żeńskiej zajmuje imię Maria (45 nadań wśród matek i 15 wśród dziewczynek). Z kolei, bardzo popularne w pokoleniu rodziców biologicznych imiona: Anna (32) i Nadzieja (15), Bazyli (12), do nominacji w pokoleniu dzieci zostały użyte tylko kilka razy lub w ogóle nie zostały nadane: Anna (5), Nadzieja (8), Bazyli (0). I odwrotnie, niepopularne lub w ogóle nie używane w pokoleniu rodziców imiona: Eugeniusz (2), Helena (1), Irena (0), Walentyna (3) są jednymi z częściej wybieranych imion w pokoleniu dzieci: Eugeniusz (10 nadań – 3 poz. pod wzgl. popul.), Irena (14 nadań – 2 poz. pod wzgl. popul.), Helena (13), Walentyna (11). Coraz częściej nadawane są też imiona: Jerzy, Józef, Dominika, Lidia/Lidija, Lubow/Luba. Porównując imiona obu pokoleń na badanym terenie na swej popularności tracą również: Aleksander, Andrzej, Antoni, Aleksy, Sergiusz, Stefan, Szymon, i Teodor; Aleksandra, Antonina, Eugenia, Katarzyna, Nina, Olga, Wiera. Natomiast

całkowicie z użycia w analizowanym przedziale czasu wychodzą: Arseniusz, Artem, Emiljan, Cyryl, Demjan, Ignacy/Ignat, Igor, Jakub/Jakób, Maksym, Martyn, Niczypor, Onufry, Paweł; Eudokia/Jewdokia, Fewronia, Łarysa, Pelagia/Pelagja, Marta, Natalia, Weronika, Zofia. Z drugiej strony, księgi metrykalne chrztu rejestrują imiona nowe, nie wykorzystywane wcześniej do nominacji w pokoleniu starszym, np. imiona: a) będące imionami świętych prawosławnych: Bogdan, Miron; Daria, Marionia, Waleria; b) będące imionami świętych wspólnych dla obu wyznań: Marek, Roman, Walentyn, Wiktor, Władysław; Barbara, Ewa, Julia; c) świeckie spoza kręgu kulturowego prawosławnych: Mirosław; Albina, Danuta, Marianna.

Konfrontując imiona rodziców chrzestnych z materiałem antroponimicznym rodziców biologicznych i dzieci, trzeba wziąć pod uwagę wyznanie tej grupy badawczej. Zapisy w metrykach chrztu dostarczają nam dostatecznych informacji na ten temat. Stąd wiemy, że większość rodziców chrzestnych była wyznania prawosławnego, ale odnotowane są też przypadki, kiedy rodzicami chrzestnymi zostawały osoby wyznania rzymsko-katolickiego. Do nominacji ojców chrzestnych wykorzystano 41 imion; matek chrzestnych – 45. Najczęściej nadawane imiona męskie w pokoleniu rodziców biologicznych i dzieci w omawianym przedziale czasu były również najpopularniejszymi wśród ojców chrzestnych: Jan (40), Mikołaj (21), Włodzimierz (18); z kolei najpopularniejsze imiona żeńskie w pokoleniu matek biologicznych były również najczęściej nadawane w pokoleniu matek chrzestnych: Maria (42), Nadzieja (20), Anna (16). Do najrzadszych imion pokolenia chrzestnych należą m.in.: Borys, Symeon, Benedykt, Łukasz, Eliasz, Władysław, Kuźma, Jewdokia, Eufrozynia, Eulalia, Eustymia (imię o niejasnej etymologii, prawdopodobnie powstało w wyniku kontaminacji dwóch imion prawosławnych: Ewstatija i Epistimija), Fewronia, Joanna, Tekla, Teofila. Nosicielami powyższych imion są wyłącznie osoby wyznania prawosławnego. Do nominacji tej grupy rodziców, często bardzo młodych (przedział wiekowy 16–40 lat) i niekiedy pochodzących z innego niż omawiany obszar Polski (Podlasie, Warmia, Mazury) wykorzystano łącznie 46 imion świętych, wspólnych dla obu wyznań, 26 imion świętych, czczonych w Kościele wschodnim, 6 imion świętych Kościoła katolickiego i 7 imion świeckich. Rodzice chrzestni wyznania katolickiego, zapisani w księgach metrykalnych 1944–69, nosili imiona: a) świętych czczonych w obu kościołach: Benedykt (1951, nr 8), Janusz (1949, nr 17), Emilia (1954, nr 1), b) świętych, czczonych w chrześcijańskiej kulturze Zachodu: Franciszek (1961, 4), Ludwik (1966, nr 3); Bronisława (1947, nr 9), Sabina (1948, nr 17); c) świeckie: Edward (1961, nr 9), Bolesław (1955, nr 10), Tadeusz (1950, nr 16); Bolesława (1961, nr 4), Janina (1951, nr 7). Na uwagę zasługuje jednak

fakt, że nie wszyscy chrzestni noszący imiona świeckie bądź chrześcijańskie zachodnie byli wyznania katolickiego. Przynależność rodziców do określonego wyznania nie zawsze więc była wyznacznikiem przy wyborze imienia dziecka. Bowiem zdarzało się, że rodzice prawosławni, mimo praktykowanych w Kościele grecko-bizantyjskim tradycji nadawania imion z zasobu imion świętych prawosławnych, nadawali swemu dziecku imię świeckie bądź imię świętego, czczonego w katolicyzmie, co omówiono już wyżej. Poddany analizie materiał imienniczy pozwala również stwierdzić, że w konkretnych przypadkach imiona rodziców chrzestnych wyznania rzymsko-katolickiego nie miały żadnego wpływu na wybór imienia dziecka tylko z tego kręgu wyznaniowego, wyłączając tu imiona wspólne dla obu wyznań. Należy jednak pokreślić, że imiona nowe, świeckie, wcześniej nie używane w kulturze prawosławnej: Devniejusz, Mirosław, Albina, Danuta, zaczynają być wykorzystywane do nominacji pokolenia młodszego już pod koniec lat 50-ych. Wpływ na tego typu przypadki, z jednej strony mogła mieć moda i upodobania rodziców, a z drugiej strony bliskie sąsiedztwo ludności wyznania innego niż prawosławne.

Warto w tym miejscu zastanowić się nad przyczyną wyboru takich a nie innych imion z dosyć obszernego zasobu imion zarówno chrześcijańskich jak i świeckich. Wiele motywacji ujawniających się w wyborze odpowiedniego imienia pozostaje niezmiennych od tysięcy lat.

W dalekiej przeszłości najstarszymi motywacjami nadawania imion były wróżby i życzenia wypowiedziane podczas aktu nadania imienia dziecku, ukierunkowane na przyszłość nowo narodzonego: oby miał pomyślne życie i osiągnął pożądane cechy społeczne: sławę i pomyślność, waleczność, odwagę itp., ale i cnoty rodzinne. Nadanie tzw. „imienia życzenia” motywowała wiara w jego magiczną moc. Wraz z wejściem Polski w krąg kultury chrześcijańskiej, na etapie silnie przeżywanego w Europie kultu świętych, pojawiła się wiara w ochronną moc wybranego patrona, oddanie dziecka opiece świętego, jak i pragnienie, by w swym życiu naśladowało ono jego osobowy wzór, zalety, zwłaszcza pobożność i oddanie Bogu. Prawosławni, według tradycji Kościoła wschodniego, wierzą, że święci patroni chronią przed różnymi nieszczęściami, są opiekunami swoich imienników i wstawiają się za nimi przed samym Bogiem. Dlatego podstawowym motywem przy wyborze imion jest przywiązanie do własnego wyznania i kultu świętych czczonych w kościele prawosławnym. Powyższą tezę potwierdzają zapisy materiału antropometrycznego ludności prawosławnej w księgach parafialnych chrztu na badanym terenie. Prawie wszystkie imiona dzieci zapisane w księgach parafialnych w Jabłecznej mają swój „święty wzór do naśladowania”. Motywacja ta znalazła odzwierciedlenie w wyborze imienia „z kalendarza”, czyli „imienia,

jakie dziecko sobie przyniosło”, rodząc się danego dnia. Stąd nadawanie tzw. imion przyniesionych, czyli imion z dnia urodzin (bądź z dnia poprzedniego lub następnego) oraz dnia chrztu. W parafii prawosławnej w Jabłecznej imię przyniesione, w oparciu o kalendarz juliański, otrzymało 85 chłopców i 37 dziewczynek, co stanowi 60,3% zasobu męskich i 28,2% zasobu żeńskich imion pokolenia młodszego. Na uwagę zasługuje fakt, że 31 chłopców otrzymało imię patrona jednocześnie z dnia urodzin i chrztu, 30 chłopców – imię z dnia urodzin i 24 – imię z dnia chrztu. Jednak w 17 przypadkach trudno jednoznacznie opowiedzieć się za motywacją imion przyniesionych, bowiem dzieci te mogły odziedziczyć imiona po dziadkach: Aleksander (1962, 5), Jan – 3 nadania (1962, 7; 1963, 1; 1963, 3), Jerzy (1963, 4), Michał (1968, 1), Stefan (1962, 6), rodzicach biologicznych: Jan – 3 nadania (1948, 11; 1950, 3; 1951, 17) lub chrzestnych: Jan – 4 nadania (1947, 3; 1948, 15; 1959, 6; 1966, 2), Jerzy (1967, 6), Włodzimierz – 2 nadania (1947, 5; 1951, 4). Analogiczna sytuacja występuje w zasobie antroponimicznym dziewczynek: 25 – otrzymało imię z dnia urodzin, 10 – z dnia chrztu i 2 – z dnia urodzin i chrztu (Aleksandra: 1966, 4), Maria: 1949, 11). Z kolei 3 dziewczynki ochrzczono imieniem z dnia urodzin lub imieniem odziedziczonym po matce biologicznej: Anna (1950, 19) bądź chrzestnej: Maria – 2 nadania (1946, 1; 1957, 7). Najczęściej wybieranym imieniem przyniesionym z dnia urodzin bądź chrztu było imię Jan (24 nadania: 1945, 8; 1945, 13; 1947, 3; 1947, 4; 1947, 14; 1948, 11; 1948, 15; 1951, 5; 1951, 11; 1951, 13; 1951, 17; 1954, 10; 1955, 2; 1956, 1; 1957, 4; 1960, 4; 1960, 6; 1960, 13; 1961, 13; 1962, 7; 1963, 1; 1963, 3; 1963, 10; 1966, 2), Włodzimierz (17: 1945, 6; 1945, 10; 1945, 16; 1947, 5; 1947, 10; 1948, 13; 1949, 5; 1949, 9; 1949, 13; 1951, 4; 1956, 3; 1958, 1; 1958, 3; 1958, 10; 1960, 1; 1962, 3; 1965, 3), Michał (6: 1944, 10; 1944, 11; 1945, 20; 1946, 3; 1958, 12; 1968, 1), Jerzy (6: 1958, 11; 1960, 3; 1961, 1; 1961, 6; 1967, 6; 1969, 3), Mikołaj (5: 1945, 18; 1948, 5; 1948, 8; 1949, 3; 1958, 9), Aleksander (4: 1945, 2; 1949, 6; 1951, 1; 1962, 5); Maria (9: 1946, 1; 1949, 11; 1949, 14; 1950, 20; 1951, 12; 1957, 2; 1962, 2; 1965, 5; 1966, 1), Helena (5: 1945, 3; 1947, 3; 1956, 2; 1958, 4; 1958, 7), Irena (5: 1944, 2; 1954, 3; 1954, 4; 1957, 3; 1960, 2).

Przyjrzyjmy się bliżej patronom tych dzieci. Imię Jan jako imię ‘przyniesione’ z dnia urodzin bądź chrztu otrzymało 24 chłopców, w tym 10 ochrzczono imieniem z kalendarza liturgicznego lub imieniem dziedziczonym po przodkach. Odesłanie do źródła podane wyżej. Imię świętego było najczęściej wybieranym przez rodziców imieniem dla swych synów w omawianym przedziale czasu (31 nadań). Imię Jan zajmuje również pierwszą pozycję pod względem popularności w pokoleniu rodziców (77). Ze względu na niezwykle bogaty wykaz świętych czczonych w obu Kościołach noszących

imię Jan (232 wspomnienia w ciągu roku w Kościele wschodnim), ograniczę się do przedstawienia kilku osobowości. Zapisy w metrykach prawosławnych: 1945, 13; 1960, 6 świadczą o tym, że jest ono motywowane m.in. przez biblijnego Jana Chrzciciela, który jak wiemy z ewangelii, udzielał chrztu pokuty oraz głosił nadejście Królestwa Bożego i został ścięty na życzenie Salome, córki Herodiady. Jeden z najpopularniejszych świętych prawosławnych i katolickich stał się patronem kowali, misjonarzy, a dzień jego pamięci przypada 24 czerwca (7 wspomnień w ciągu roku liturgicznego w kościele prawosławnym). Na badanym terenie imię Jan jest motywowane również przez świętego męczennika Jana Arcybiskupa Ryskiego, który poniósł męczeńską śmierć za walkę z antycerkiewną propagandą w Rosji Radzieckiej. Pamięć św. Męczennika Cerkiew czci 12 października (1954, 10; 1961, 13). Kolejnym ważnym świętym, który stał się motywem wyboru imienia Jan jest św. Apostoł i Ewangelista Jan Teolog, uczeń Jezusa, dzień jego pamięci jest obchodzony 21 maja i 9 października (1962, 7). W średniowieczu był czczony jako patron rolników uprawiających winorośl oraz patron pisarzy. Przez wieki chrześcijaństwa pojawiło się wielu świętych o tym imieniu (*Bibliotheca Sanctorum* zgromadziła w swoich wykazach ponad dwustu świętych). Do najbardziej znanych i czczonych w Cerkwi prawosławnej należy zaliczyć także: św. Jana z Kronsztadu (2 stycznia), św. Jana Klimaka (12 kwietnia, czwarta niedziela Wielkiego Postu), Jana Kapistrana (23 października), Portugalczyka św. Jana Bożego (8 marca), św. Jana z Dukli (3 października), św. Jana Kantego (wspomnienie 20 października), św. Jana Rylskiego (dzień jego pamięci 31 sierpnia i 1 listopada), św. Wielkiego Męczennika Jana Nowego (15 czerwca); św. Jana Chryzostoma (Złotoustego) (26 listopada, 12 lutego). Dzięki tak dużej liczbie świętych istniało większe prawdopodobieństwo trwałego zakorzenienia się imienia Jan w języku i kulturze, czego dodatkowym dowodem jest niezwykle bogactwo form pochodnych i zdrobniałych od tego imienia: Jacho, Janek, Janusz, Januszek, Jaś, Jasiiek, Jasięńsko, Jasiulek na zachodzie; i Janik, Janczik, Janieczka, Januszka, Iwan, Wania, Wańka, Wanieczka, Waniusza w kulturze wschodniosłowiańskiej. Imię Jan było na tyle popularne, że utworzono od jego podstawy imię żeńskie Janina. Jest ono także podstawą wielu nazw osobowych, które z czasem stały się nazwiskami, a także wielu nazw miejscowych⁵.

⁵ O imieniu Jan i świętych, noszących to imię można przeczytać w publikacji: R. Łobodzińska, *Imię Jan w nazewnictwie i kulturze*, [w:] „Rozprawy Komisji Językowej” XXXIII, Wrocław 2006; Z. Abramowicz, *Imię w systemie antroponimicznym i kulturze*, [w:] *Verbum pogrnicza kultur*, t. II, Białystok 2007; M. Malec, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994, s. 243–250; E. Smykowska, *Prawosławni święci*, Warszawa 2008; *Święci Cerkwi Prawosławnej*, oprac. J. Charkiewicz, Białystok 1996; *Święci Ziemi białoruskiej*, oprac. J. Charkiewicz, Warszawa–Białystok 2003.

Drugim popularnym w obu pokoleniach imieniem jest Mikołaj. W pokoleniu ojców imię Mikołaj zajmuje drugą pozycję według popularności (48 nadań) i trzecią w pokoleniu dzieci. Imię tego świętego otrzymało na chrzcie świętym 10 chłopców, w tym 5 jako imię ‘przyniesione’ [odniesienia do źródła podane niżej]. Jest to imię wywodzące się z greckiego Nicolaos poprzez łacińskie Nicolaus, analogicznie do imion: Nikokretes, Nikomachos, Nikonedes, Nikosratos, Nikosthenes. Jako człon pierwszy występuje *nike* ‘zwycięstwo’, a jako człon drugi element – *laos* ‘lud’. W Polsce imię występuje od czasów średniowiecznych w formach: Mikołaj, Mikułaj, Nikolaj (ziemie wschodnie), Mikoł, Mikuł, Mikuło, Nikoł, Nikuł, Mikoła, Mikuła, Nikola, Koła, Kołaczek, Klos, Klosek, Miklasz, Miklaszek, Miklosz, Miklusz, Mikosz, Mikos, Mikusz, Misz, Misza, Miszek, Nicz, Niczek, Nikuszek, zaś u narodów wschodnio-słowiańskich opartych na prawosławiu: Nikolaj, Nikolajka, Nikołasza, Nikolia, Nik, Nikasza, Nikusia, Nikusza, Nikosza, Nikołka, Kolia, Kolieńka, Koliczka, Koliusza, Koliaska, Koliunia, Koka.

Święci, którzy pojawiają się pod tym imieniem, są bardzo liczni. W wykazach spotykamy ponad dwudziestu, jednak na podstawie ksiąg metrykalnych imię to motywowane jest głównie przez św. Mikołaja Cudotwórcę, biskupa i wyznawcę (1949, 3). Kult świętego szerzył się na Zachodzie i Wschodzie, z czasem objął całą Ruś. Wszedł tam głęboko w obyczaj ludowy, język, przysłowia, sztukę. Mikołaj ukazywany na niezliczonych ikonach, stał się patronem kraju. Na zachodzie uznano go za jednego z Czternastu Wspomożycieli. Pod jego opiekę uciekali się żacy, dzieci, młode panny, żeglarze, więźniowie, piekarze, kupcy. Znane są liczne utwory o świętym, legendy, opisy cudów, sztuki dramatyczne. W XVIII w. pojawia się w szkołach zwyczaj rozdawania pod jego patronatem zapomóg i stypendiów. Ze szkół przenika ten zwyczaj do rodzin, w czym niektórzy dopatrują się nawiązania do pramitów. Nie sposób przedstawić tu nawet w dużym skrócie całego bogactwa zwyczajów związanych z Mikołajem i dniem poświęconym jego wspomnieniu, to jest 6 grudnia (także 9 maja wg kalendarza juliańskiego). Niektóre idą w zapomnienie, ale utrzymuje się szeroko rozpowszechniony zwyczaj rozdawania darów, prezentów dzieciom⁶. Na badanym terenie imię Mikołaj jest motywowane również przez św. Równego Apostoła Mikołaja Arcybiskupa Japońskiego, pamięć którego Cerkiew czci 16 lutego (1945, 18).

⁶ Więcej na temat imienia i świętych noszących imię Mikołaj zob. w publikacjach: H. Frosa i F. Sowu: *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1975; *Księga imion i świętych*, t. IV, M–P, Kraków 1997; E. Smykowska, op. cit.; *Święci Cerkwi Prawosławnej*, op. cit.; A. В. Суперанская, *Имя, через века и страны; Современный словарь личных имён; Словарь народных форм русских имён*, Москва 2010; A. В. Суслова, *О русских именах*, Москва 1991.

Za zasługi dla krzewienia Prawosławia w Japonii święty nazwany został przez Cerkiew ‘równym apostołom’. Pozostawił po sobie przekłady na język japoński prawie wszystkich ksiąg Starego i Nowego Testamentu, Psalterza, Horologionu, Trebnika, Typikonu i innych ksiąg. Zapisy w metrykach chrztu prawosławnych świadczą również o tym, że imię Mikołaj jest motywowane przez: św. Biskupa Mikołaja Wielimirowicza (wspomnienie 31 marca; 1948, 5); św. Mikołaja Kazańskiego (dzień jego pamięci 7 października; 1958, 9), św. Męczennika Mikołaja Ornatskiego (31 maja; 1948, 8).

Na uwagę zasługuje również imię Włodzimierz. Zajmuje ono drugą pozycję według popularności imion w pokoleniu młodszym i trzecią w pokoleniu rodziców (33 nadania). Imię Włodzimierz otrzymało 27 chłopców. Na podstawie danych z ksiąg metrykalnych chrztu można stwierdzić, że 17 dzieci ochrzczono imieniem Włodzimierz z dnia urodzin bądź chrztu, w tym 2 chłopców mogło otrzymać imię dziedziczone po ojcach chrzestnych [odniesienia do źródła podane wyżej]. Na badanym terenie imię Włodzimierz jest motywowane m.in. przez świętych męczenników: św. Włodzimierza Pasternackiego, kapłana (wspomnienie 8 stycznia, 28 października; 1958, 1), św. Włodzimierza Iljinskiego (dzień wspomnienia 22 lutego; 1958, 3), św. Włodzimierza Uszkowa, psalmistę (wspomnienie 8 marca; 1945, 10), św. Włodzimierza Wołkowa (12 marca; 1962, 3), św. Włodzimierza Wwiedenskiego (dzień jego pamięci 21 marca; 1945, 6), św. Włodzimierza Sergiejewa (14 czerwca; 1947, 10), św. Włodzimierza Cedrin-skiego (14 sierpnia; 1949, 9), św. Włodzimierza Czekałowa (18 września; 1945, 16), św. Księcia Włodzimierza Jarosławicza Nowgorodzkiego (5 listopada; 1948, 13), św. Włodzimierza Prawdolubowa (21 listopada; 1958, 10), św. Włodzimierza Sobolowa (21 października; 1949, 13). Włodzimierz to słowiańskie imię złożone z dwóch członów: *Włodzi-*, który pochodzi od praskłowiańskiego wyrazu *воладеть* o znaczeniu ‘panować’ i *-mierz* – dawne-go *mir* ‘pokój’. Zakończenie tego imienia przekształciło się w *-mierz* pod wpływem imion niemieckich z drugim członem *-mar*, *-mer* (np. *Dietmar*). W Polsce występuje od XII w. W dawnych polskich dokumentach pojawia się już w 1198 r. jako Włodymir, później też Władymir (1265 r.), Włodzimir (1436), a także w postaci zdrobnień: Włodko/Włodk (1265), Włodek (1393). W Polsce do XIX w. spotykane głównie na ziemiach wschodnich, a w latach 50. XX w. imieniem tym ochrzczono blisko 30 tysięcy Polaków⁷.

⁷ Więcej na temat imienia zob. J. Grzenia, *Słownik imion*, Warszawa 2002; *Święci Cerkwi Prawosławnej*, op. cit.; *Święci Ziemi białoruskiej*, op. cit.; G. Fiedotow, *Święci Rusi (X–XII w.)*, Bydgoszcz 2002; zob. także: A. B. Суперанская, op. cit.; A. B. Сулова, op. cit.

Na Rusi imię stało się popularne w X w., kiedy to pierwszym chrześcijańskim władcą Rusi był św. Włodzimierz Wielki (ok. 955–1015), uznany przez Cerkiew za ‘świętego równego apostołom’ (wspomnienie 28 lipca). Od imienia pochodzą liczne zdrobnienia: Włodek, Włodeczek, Włodko, Włoduś, Włodzio, oraz inne formy: Włodzimir, Wołodko, zaś wśród ludności wschodniosłowiańskiej: Władimir, Wołodia, Wołodienka, Wołodieczka, Wołodiuszka, Wowa, Wowoczka, Wowczik. Było na tyle popularne, że od jego podstawy utworzono imię żeńskie Włodzimiera.

Wśród imion żeńskich najpopularniejszym imieniem w danym okresie jest Maria. Zajmuje ono pierwszą pozycję pod względem popularności w pokoleniu matek (87 nadań) i było najczęściej nadawanym imieniem w pokoleniu córek. Imię Maria w latach 1944–1969 otrzymało 15 dziewczynek, w tym 9 otrzymało imię ‘przyniesione’ i 4 imię dziedziczone po rodzicach chrzestnych. Wśród nich z kolei 2 dziewczynki ochrzczono imieniem z dnia urodzin lub imieniem odziedziczonym po matce chrzestnej. Odniesienia do źródła podane wyżej. Z danych zawartych w metrykach parafialnych wynika, że imię to było motywowane m.in. przez: św. Równą Apostołom Marię Magdalenę (wspomnienie 22 lipca, 4 sierpnia; 1949, 11; 1950, 20), św. Marię Egipską (piąta niedziela Wielkiego Postu, 14 kwietnia; 1962, 2; 1957, 2), św. Marię Radonieńską (dzień jej pamięci przypada 18 stycznia; 1946, 1) i męczennice: św. Marię Azijską (6 lutego; 1966, 1), św. Marię Persidską (9 czerwca; 1951, 12). Maria to bardzo popularne dziś imię kobiece. Popularność tę zawdzięcza temu, że nosiła je Matka Boża. Forma Maria pochodzi ze zgrecyzowanego hebrajskiego *mirjam*, *marjam*, co może oznaczać ‘jasnowidząca’, ‘pani’. Etymologicznie imię to łączy się z akadyjskim *marīam* ‘napawa radością’. W greckiej wersji Nowego Testamentu występuje forma *Mariam*. Poza tym należy dodać, że etymologia imienia Maria nie jest pewna⁸.

⁸ Więcej na temat imienia zob.: J. Bubak, *Księga naszych imion*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993; H. Fros, F. Sowa, op. cit. Próby objaśnienia imienia Maria mają długą historię, a rozpoczął je Filon Aleksandryjski. Na temat jego pochodzenia wypracowano wiele hipotez (ponad 80). Jedni wyprowadzają to imię od *mara* ‘być tłustym’, a w dalszym znaczeniu: ‘być pięknym’, i tłumaczą je przez ‘piękna’. Inni wywodzą je z egipskiego *meri-jam* i tłumaczą: ‘ukochana przez Jahwe, ukochana przez Boga’ lub ‘miłująca Boga’. Jeszcze inni, jak ks. A. Klawek, biblista, badacz imion biblijnych, wywodzą je od czasownika *rawah*, który znaczy ‘poić’ i sądzą, że imię Maria znaczy ‘napawająca radością, przyczyna naszej radości’. Stąd forma *marwījah* jest normalnym utworzonym participium *hiphil* i znaczy ‘niewiasta, która daje pić, poi obficie’. Przejście z *marwījah* w *marījah*, *marījjam* (z końcówką *-am* dodawaną do imion własnych, a oznaczającą ich zdrobniałość) i w *marjam* jest fonetycznie jasne. Nieraz bowiem w językach semickich *w* zanika, szczególnie na początku sylaby. Tak samo zamiast *jj* mamy nieraz *j* (haplologia). Można tu *rawah* wziąć w sensie przenośnym ‘pić, radość – poić, napawać radością rodziców’. [J. Bubak, op. cit., s. 217]

Imię to w dawnej Polsce nie było używane ze względu na fakt szczególnej czci, jaką otaczano osobę Matki Boskiej. W związku z tym przez długi okres czasu używano form pochodzących od tego imienia: Marianna, Maryna (gwarowe), Mariola, Maja, Marlena itp., a w formie spolszczonej Marzana. Takich oporów nie mieli ani protestanci, ani prawosławni, uważając, że Maria była takim samym człowiekiem jak my wszyscy. Podkreślano ponadto, że w Biblii imię Maria nosiło wiele kobiet i nie ma powodu, aby go unikać. Dlatego w źródłach z XII w. (1167), pochodzących z Rusi Czerwonej, pojawiają się zapisy: Maria, Marusza, Masza, Maszka. Imię to wprowadziła w szersze użycie dopiero Reformacja. Protestanci zaczęli używać go w drugiej połowie XVI w., katolicy zaś w połowie XVIII w. Popularność imienia trwa do dziś, choć w ostatnich kilkudziesięciu latach zmalała, zwłaszcza w miastach. Dzisiaj obok formy oficjalnej imienia Maria używa się form spieszonych: Marysia, Marylka, Mania, Mańka, Maryśka, Marysieńka, Marycha, Marusia, Masia, Mery (w środowisku studenckim), a na badanym terenie wśród ludności prawosławnej: Masza, Maszka, Maszeńka, Maszunia, Marusia, Mania, Maniusza, Manieczka. Imię Maria było i jest na tyle popularne, że utworzono od niego formę męską Marian. Od podstawy imienia pochodzą również liczne nazwy miejscowe⁹. Wspomnienie Marii, Matki Bożej, a także licznych świętych o tym imieniu (ok. 100), obchodzimy w kościele wschodnim: m.in. 18 stycznia (św. Marii Radonieńskiej), 26 stycznia (św. Maria Konstantynopolskiej Palestyńskiej), 6, 12 lutego (św. Marii Azjijskiej, męczennicy), 7 marca (św. Marii Groszewoj, męczennicy), piąta niedziela Wielkiego Postu, 14 kwietnia (św. Marii Egipcjanki), 7 czerwca (św. Marii Kesaryjskiej, św. Marii Zaozerskiej, księżnej), 9 czerwca (św. Marii Persyjskiej, męczennicy), 4 lipca (św. Marii Mikołajewny, carewiczówny, męczennicy), 22 lipca (św. Równej Apostołom Marii Magdaleny), 8 sierpnia (św. Marii Wołnuchinej), 9 sierpnia (św. Marii Konstantynopolskiej, patrycjanki, męczennicy), 15 września (św. Marii Rykowej, męczennicy), 19 września (św. Marii Mamtowej-Szaszyny, męczennicy), 29 października (św. Marii Chidanskiej), 2 grudnia (św. Marii Dmitrijewskiej, męczennicy; św. Marii Cejtlin, męczennicy), 26 grudnia (św. Marii Łaktionowej, męczennicy), 30 grudnia (św. Marii Daniłowej); a także 23 stycznia, 2, 11 lutego, 24 marca, 9, 26, 28 kwietnia, 3, 24, 29 maja, 2 czerwca, 2, 16, 22, 29 lipca, 2, 5, 15, 22, 26 sierpnia, 8, 12, 15, 24 września, 7, 11 października, 16 listopada, 8, 10 grudnia w kościele katolickim¹⁰.

⁹ Zob.: J. Grzenia, op. cit.; A. B. Суперанская, op. cit.; A. B. Сулова, op. cit.

¹⁰ Więcej na temat świętych zob.: *Święci Cerkwi Prawosławnej*, op. cit.; E. Smykowska, op. cit.

Kolejnym bardzo popularnym imieniem żeńskim wśród prawosławnych na badanym terenie w latach 1944–1969 jest imię Irena. Zajmuje ono drugą pozycję według popularności wśród imion młodszego pokolenia. Imieniem Irena ochrzczono 14 dziewczynek, w tym 4 dzieciom nadano imiona przyniesione z dnia urodzin i 2 – z dnia chrztu. Metryki chrztu, z kolei, zawierają dane tylko 2 matek chrzestnych o tym imieniu, w tym imię Arina, będące ludowym przekształceniem imienia Irena. Imię to w pokoleniu córek motywowane było m. in. przez: św. Irenę Macedońską, wielką męczennicę (dzień wspomnienia 5 maja; 1957, 3), św. Irenę Konstantynopolską (wspomnienie 13 marca; 1954, 4), św. Irenę Chwastową (dzień pamięci 13 lutego; 1960, 2), św. Irenę Smirnową (22 lutego; 1944, 2). W kalendarzu liturgicznym Cerkwi prawosławnej wspomina się 10 świętych noszących to imię. Imię pochodzenia greckiego od *ejrene* ‘pokój’ [*Eirene* – bogini pokoju w mitologii greckiej]. Rzymianie przekształcili je w Irene, ponieważ greckie *ei* wymawiali jak *i*. W tej zlatynizowanej formie przeszło do innych języków. Imię to nosiła św. Irena, cesarzowa bizantyjska (ok. 752–803). W Polsce pojawia się prawdopodobnie dopiero w XVIII w., a popularność zyskuje w XIX w.; szczyt jego popularności wypadł w latach 50. XX w.¹¹ Wcześniej też powstały formy zdrobniałe od tego imienia: Ira, Ircia, Irenka, Irka, Irunia, Irusia, zaś w kulturze ludności wschodnio-słowiańskiej (prawosławnej): Irina, Ira, Irocza, Iruszka, Irońka, Irunia, Irisza, Irinka, Rina, Rinoczka, Arina, Arinoczka, Arisza. Od imienia Irena wywodzą się także formy męskie: Iren i Ireneusz.

Obok motywacji nadawania dzieciom imion świętych, czczonych w obu kulturach chrześcijańskich, na badanym terenie w analizowanym przedziale czasu praktykowana była tradycja dziedziczenia imion przodków. Tradycja dziedziczości imienia po rodzicach i dziadkach znana jest wszystkim Słowianom, w tym ludności prawosławnej. Odwołując się tutaj do przeszłości, zwyczaje takie funkcjonowały i nadal funkcjonują bardzo różnie w zależności od położenia geograficznego miejsca w jakim występują lub kultury danego narodu. Pozwolę sobie, za J. Bystroniem¹², przytoczyć kilka przykładów przesądów i zwyczajów związanych z nadawaniem imion po przodkach. I tak, na przykład w Wielkopolsce nie należy nadawać nowonarodzonemu dziecku imienia zmarłego w tej rodzinie, bo też umrze. Na Rusi nie można dać tego samego imienia dwojgu dzieciom w rodzinie, bo jedno umrze. Żydzi polscy nie nadają dziecku takiego imienia, jakie nosi ojciec, matka, siostry, bracia,

¹¹ Więcej na temat imienia zob.: J. Bubak, op. cit.; H. Fros, F. Sowa, op. cit.; J. Grzenia, op. cit.; A. B. Суперанская, op. цит.

¹² J. Bystron, *Słowiańskie obrzędy rodzinne*, Kraków 1916.

dziadek, babcia, gdyż pociąga to za sobą śmierć. Z kolei w Bułgarii nie nadaje się w niektórych okolicach imion dziadków, o ile ci jeszcze żyją, gdyż albo oni, albo dzieci umrą. Podobnie na Pomorzu dwie osoby w rodzinie nie mogą mieć tego samego imienia. Bywa też tak, że nie nadaje się dziecku imienia osoby zmarłej, a to z obawy, by ono też nie umarło, np. na Rusi, na Śląsku. Nie nadaje się również imienia, które nosi znany we wsi pijak lub złodziej (na Białorusi). Z drugiej strony, imiona po dziadkach dziedziczą dzieci w Macedonii i Grecji. W Chorwacji i Bułgarii dzieci otrzymują imiona rodziców chrzestnych. W innym przypadku, gdy dzieci w rodzinie umierają z jakiegoś powodu (lub, jak niektórzy wierzą, wskutek źle dobranego imienia), nazywa się więc je: Adamem i Ewą (np. na Śląsku). Tutaj, na badanym terenie, tj. na wschodnich ziemiach Lubelszczyzny (Jabłeczna), motywacja przekazywania imienia następnym pokoleniom i przyjmowania go przez rodziców nowo narodzonych dzieci wiązała się z wiarą, że wraz z imieniem zyskuje się nie tylko symboliczną ciągłość rodu, ale też opiekę ze strony przodków i dziedziczy się ich ważne cechy: siłę, odwagę, talenty. Podstawą myśleniową jest tu także związek między dwiema osobami, noszącymi to samo imię i pragnienie by losy ich ukształtowały się podobnie. Dane zawarte w księgach metrykalnych chrztu (1944–1969) parafii św. Onufrego w Jabłecznej potwierdzają tradycję dziedziczenia imion po dziadkach (20 nadań: Jan (7: 1947, 4; 1947, 14; 1950, 17; 1957, 1; 1962, 7; 1963, 1; 1963, 3); Stefan (3: np. 1959, 7; 1962, 6; 1962, 9), Józef (2: np. 1959, 8; 1959, 12), Jerzy (1963, 4), Aleksander (1962, 12), Włodzimierz (1962, 4), ojcach chrzestnych (14 nadań: Jan (9: np. 1947, 3; 1948, 15; 1950, 9; 1951, 11; 1957, 4; 1959, 6; 1966, 2), Włodzimierz (3: 1947, 5; 1949, 13; 1951, 4), Antoni (1958, 6), Jerzy (1967, 6), matkach chrzestnych (6 nadań: Antonina (1947, 7), Maria (3: 1946, 1; 1957, 7; 1962, 2), Nadzieja (1950, 16), Tamara (1961, 2), rodzicach biologicznych (8 nadań: Jan (3: 1948, 11; 1950, 3; 1951, 17), Michał (2: 1968, 1), Włodzimierz (1964, 4), Anna (1950, 19), Maria (1955, 4). Uwagę należy zwrócić jeszcze na fakt, że księgi metrykalne chrztu rzadziej zawierają imiona babć, stąd dane dotyczące dziedziczenia imion po dziadkach odnoszą się tylko do imion dziadków. Imiona dziedziczone stanowią łącznie 34,5% wszystkich imion pokolenia młodszego. Charakterystyczną cechą imion rodzinnych jest ich duża popularność i w badanym okresie i w przeszłości, co być może w jakimś stopniu decydowało o utrwaleniu się pewnego zestawu imion ciągle nadawanych na tym terenie. Należy podkreślić, że tradycyjne imiona rodzinne częściej nadawano chłopcom niż dziewczynkom, co mogło być związane z pozycją męskiego potomka w rodzinie. W wielu wypadkach tradycja rodzinna łączy się z tradycją nadawania imion przyniesionych, o czym była mowa wyżej.

Wraz ze zmianami politycznymi, rozwojem społecznym, cywilizacyjnym oraz nasileniem się kontaktów międzynarodowych, w tym bliskie sąsiedztwo (od wielu wieków) ludności wyznania rzymsko-katolickiego, zestaw imion używanych przez prawosławnych w Jabłecznej w omawianym czasie stawał się coraz bardziej liczniejszy i urozmaicony w imiona świeckie lub 'święte katolickie'. Duży wpływ na pojawienie się imion nowych, wcześniej nie używanych do nominacji przez prawosławnych mogła mieć również moda i upodobania estetyczne rodziców. Stąd być może spotykamy w metrykach chrztu takie imiona jak: np. Bolesław (1955, 10), Mirosław (1965, 1), Stanisław (1949, 17); Albina (1948, 9), Danuta (1967, 7). Pewnego rodzaju wahania rodziców przy wyborze imienia dziecka między modą a zachowaniem tradycji, w tym dążenie duchownych do tego, aby imię wybierane było wyłącznie ze spisu świętych czczonych w Kościele Prawosławnym, potwierdzają przypadki zapisów w metrykach imion świętych nadanych dzieciom na chrzcie w Cerkwi (na przykład: Marek, Miron, Daria, Dominika) i dalej, zapisanych obok w nawiasie, imion świeckich, podanych w oficjalnych dokumentach Urzędu Stanu Cywilnego: Mirosław, Danuta (np. Miron (Mirosław) 1962, 1; Marek (Mirosław) 1958, 8; 1960, 7; Daria (Danuta) 1962, 8; 1963, 5; 1963, 9; Dominika (Danuta) 1960, 9. W badanym okresie pojawiają się również imiona nowoutworzone, o trudnej do określenia etymologii: Devniejusz (1950, 7), Eustymia (1948, 5).

Na uwagę zasługuje również fakt, że w sporządzanych po polsku metrykach imiona występują w różnych formach, odzwierciedlających polską, rzadziej wschodniosłowiańską pisownię oraz brzmienie. Do wariantów graficznych należy zaliczyć te formy, które wskazują na brak stabilizacji zasad ortograficznych, jak choćby: Jakub/Jakób, Lidia/Lidija, Pelagia/Pelagja/Pelagija, Tatiana/Tatjana. W pozostałych wariantach imion należy dopatrywać się różnic fonetycznych, które powstały w różny sposób, to znaczy są odbiciem zapisu imienia w formie zaadaptowanej do: 1) języka polskiego (Aleksander, Bazyl, Eugeniusz, Jerzy, Konstanty, Maksym, Sergiusz; Barbara, Dominika, Helena, Irena, Juliana, Marta, Paulina); 2) cerkiewnosłowiańskiego (Gieorgij, Lubow, Łarysa, Pelagija, Tamara, Wiera); 3) gwar wschodniosłowiańskich (Anatoli, Artem, Demjan, Emiljan, Ignat, Kuźma, Nicypor; Arina/Iryna, Elena, Jewdokia,); 4) adaptacji imion wschodnich do języka polskiego (Aleksy, Borys, Dymitr, Onufry; Eudokia, Luba, Marionila, Nadzieja, Nina, Tatiana). Ponadto księgi metrykalne chrztu w analizowanym okresie rejestrują formy przekształcone fonetycznie, ale funkcjonujące jako formy pełne, dokumentalne, na przykład: Artem, Demjan, Kuźma, Nicypor; Arina. Taki charakter imiennictwa może wynikać z faktu, że ludność prawosławna językowo i kulturowo związa-

na była z tradycją wschodniosłowiańską. Przyzwyczajona do zapisywania swych imion w cerkiewnosłowiańskiej postaci nie mogła się szybko dostosować w nowej sytuacji historycznej i politycznej do zmian prawnych i językowych. Co ciekawe, w metrykach chrztu z tego kresu w parafii św. Onufrego w Jabłecznej nie wpisywano już cerkiewnosłowiańskiej formy imienia, a pojawiały się różne warianty formy ‘polskiej’¹³. Niewątpliwie w początkowym okresie przysparzało to wiele trudności, bowiem nie wszystkie obco brzmiące imiona miały polskie odpowiedniki. Prawosławni przyzwyczajeni do zapisu imion w formie cerkiewnosłowiańskiej nie wiedzą jak po polsku zapisać takie imiona jak: Anatolij (Anatol/Anatoli), Lidja, Lubow, Wiera.

Procesy zachodzące w imiennictwie prawosławnych z Jabłecznej po II wojnie światowej do roku 1969 nie różnią się w swych podstawowych zasadach niczym od procesów zachodzących w pozostałych chrześcijańskich grupach wyznaniowych. Podsumowując analizę materiału antroponimicznego, na pierwszy plan wysuwają się treści konotacyjne, związek imienia z osobą noszącego je świętego (świętej). Nadawanie imion chrześcijańskich propagowane było przez duchowieństwo, szczególnie przez działające w Polsce zakony. Dlatego imiona chrześcijańskie współlistnieją z imionami rodzinnymi, dziedzicznymi. W ujęciu diachronicznym najpopularniejsze imiona męskie są wspólne dla obu systemów imienniczych, zaś imiona żeńskie cechuje większe zróżnicowanie międzypokoleniowe. Różnice w nazewnictwie są wynikiem zjawisk historycznych, zmian społecznych i kulturowych: bardzo popularne imiona z czasem wychodzą z użycia, ich miejsce zajmują imiona wcześniej rzadko używane lub całkiem nowe (Devniejusz, Eustymia). Pod koniec badanego okresu (lata 50/60-te) w materiale imienniczym pokolenia młodszego obserwujemy tendencję przenikania się kultur Wschodu i Zachodu, co zaowocowało różnorodnością form imion i pojawieniem się imion nowych, świeckich, nie znanych wcześniej prawosławiu. Większy liberalizm i zróżnicowanie odzwierciedla natomiast system antroponimiczny

¹³ Zob. także: Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne białostoczan w okresie powojennym (lata 1946–1950)*, [w:] M. Kondratiuk (red.), *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polskowschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 353–354. Do 1939 r. imiona zapisywano w brzmieniu polskim bądź cerkiewno-słowiańskim. W metryce mogły występować obok siebie dwa warianty: cerkiewno-słowiański i polski. Po 1946 r. w metrykach wszystkich obywateli zapisywano imiona w języku polskim, a więc imiona ludności innej narodowości i wyznania niż polska rejestrowano w polskiej lub spolszczonej formie. Pierwsze próby uregulowania tego problemu znajdujemy w kalendarzu prawosławnym z 1959 roku [*Kalendarz prawosławny na rok 1959*. Wyd. Prawosławnej Katedry Metropolitalnej w Warszawie, Rok wyd. IV.] W 1964 r. zostało wydane zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie ustalenia brzmienia obcych imion i nazwisk. W ten sposób decyzje administracyjne zacieraają różnice wyznaniowe i narodowościowe w imionach.

rodziców chrzestnych, którzy nierzadko byli wyznania rzymsko-katolickiego. Prawdopodobnie w wyborze imienia decydowały też czynniki językowe i estetyczne, bowiem imiona najczęściej wybierane charakteryzują się dużymi możliwościami słowotwórczymi zarówno w języku polskim jak i wschodniosłowiańskich: rosyjskim, białoruskim, ukraińskim. Na wybór imienia wpływała również moda w niewielkim stopniu wychodząca również poza ramy kulturowe tej grupy wyznaniowej.

Źródła

1. *Księga Metryk wydana z Warszawskiego Konsystorza Duchownego do Parafii przy Klasztorze Św. Onufrego w Jablecznej cerkwi we wsi Jableczna powiatu Biała Podlaska (lata 1944–1969).*
2. *Православный Церковный календарь на 2006 год, Издание Свято-Никольского женского монастыря г. Могилева.*
3. *Kalendarz Prawosławny 2009, Warszawska Metropolia Prawosławna.*

Skróty

aram.	– aramejskie	poz.	– pozycja
cerk.	– cerkiewne	słow.	– słowiańskie
gr.	– greckie	st.-rus.	– staro-ruskie
hebr.	– hebrajskie	st.-słow.	– staro-słowiańskie
łac.	– łacińskie	św.	– święty
pl.	– polskie	zob.	– zobacz
por.	– porównaj		

NAMES IN BAPTISMAL CERTIFICATES IN SAINT ONUFFRY'S ORTHODOX PARISH IN JABLECZNA

SUMMARY

In the paper the object of linguistic research is Orthodox Parish in Jableczna. The processes occurring in the Orthodox onomastics in Jableczna after the War World II until 1969 do not differ in their cardinal rules from the processes happening in other Christian religious groups. On the basis of the analysis of anthroponymic material, the most characteristic is the connotative content, the relation between the name and the saint bearing such a name. Giving Christian names was promoted by the clergy, especially by the convents in Poland. Therefore, the Christian and native hereditary names coexist. The characteristic of the native names

is their popularity in both the analyzed period and the past. To some extent, that might have been the reason why a certain set of constantly given names has been established in that area. Taking into account the diachronic approach, the most popular male names are common to both naming systems, whilst the female names are characterized by a generational diversity. The differences in the naming are the result of historical phenomena, social and cultural changes. Some very popular names are replaced by either names not being often used so far or by completely new ones (e.g. Eustymia, Deveniejusz). At the end of the studied period (50's and 60's), the anthroponymic material of the younger generation presents a tendency of mingling the Eastern and Western Cultures which led to diversifying the name forms as well as appearance of new secular names previously unknown to the Orthodox. The greater liberalism and diversity reflect the anthroponymic system of the godparents who were not so rarely Roman-Catholic. The choice of name was probably determined by language and aesthetic conditions since the most commonly chosen names are characterized by numerous word-formation possibilities not only in Polish but also in Russian (Belorussian, Ukrainian). Another factor determining the choice of name was the fashion. However, it could not go beyond the culture of the given religious group.

Magdalena Maria Ługowska
Białystok

Элементы сатиры в поэзии Владимира Высоцкого

Развитие русской литературы второй половины XX века отразило процесс борьбы за свободу слова. Поздний сталинизм, оттепель, а потом годы застоя – все эти периоды нашли отражение в художественных произведениях. В. Высоцкий, наряду с Б. Ш. Окуджавой и А. А. Галичем, является выдающимся автором стихотворений того времени. Поэт, актер кино и театра, бард, он обогатил русскую поэзию яркими образами и мотивами, отражающими жизнь России в эпоху острых противоречий.

Социальный климат менялся, а самым хорошим оружием, благодаря которому можно было увидеть истинное лицо окружающего мира и впоследствии вернуться к здравому смыслу, являлась сатира.

Специфика сатиры не в том, что она вскрывает отрицательные, вредные или позорные явления, но в том, что она всегда осуществляет это средствами особого комического закона, где негодование составляет единство с комическим изобличением, изобличаемое показывается как нормальное, чтобы затем обнаружить через смешное, что это норма – только видимость, заслоняющая зло¹.

Полноценный юмористический талант, проявляющийся в сатирической оценке, а тем самым в разоблачении действительности, является уникальным даром. Ведь недостатки общества не исчезают, а только меняют свою форму, так же происходит и с сатирическим смехом,

¹ С. Нельс, *Сатира*, [в:] *Литературная энциклопедия: в 11 т.*, т. 10, Москва 1937, с. 566.

который существовал и будет существовать. Как говорится в романе *Гаргантюа и Пантагрюэль* (кн. 1, авторское обращение *К читателям*) Франсуа Рабле, каждому “человеку свойственно смеяться”.

По словам Г. Г. Хазагерова, Высоцкий “аккумулировал смеховые, пародийно-каламбурные тенденции шестидесятых и семидесятых годов”². Кстати, Хазагеров очень хорошо определил суть сатирического смеха Высоцкого. По его мнению, смех Высоцкого отличается тем, что он “направлен против греха, а не против грешника”, что характеризуется “совершенно ясной оценкой, но и сохранением личности смеющегося”, а также обнаруживает целый спектр негативных социально-нравственных постулатов”³.

Лирический герой в стихотворении *Смех сквозь слезы* (1909) Саша Черного спрашивает у Гоголя: «где твои герои?» и одновременно отвечает “Живут... И как живут!”. Гоголь, наверно, не догадывался, что 86 лет после его смерти родится поклонник его творческого метода, его непостижимого смеха – Владимир Высоцкий. Почитатель его творчества, который, говоря словами самого автора, “если будет смеяться, так уж будет смеяться сильно и над тем, что действительно достойно осмеяния”⁴.

Яркие комические песни-стихотворения Высоцкого оставляют глубокий след в памяти. В них много настоящего смеха, хотя речь идет совсем не о веселом. Смеясь, автор бросает вызов советским реалиям. Поэт не приукрашивает мир, он рисует его таким, каков он есть, с его противоречиями, одиночеством и моральным упадком. Отличительной особенностью творчества Высоцкого является способность к резкому обличению общественных пороков. Универсальность его творчества отражается в том, что представляя человеческие слабости и изъяны, он одновременно указывает на возможность их истребления.

Говоря словами Кузьмы Пруткова, можно попытаться “объять необъятное”, т.е. разделить творчество Высоцкого на несколько тематических групп, именно: блатные, военные, спортивные, морские, бытовые, стихотворения об альпинистах, космонавтах, сказочные, шуточные, сатирические, лирические, философские, баллады и т.д. Однако такая типология условна, так как Высоцкий все время пере-

² Г. Хазагеров, *Книга как повод, Семидесятые. Двойничество? Двоемирие? Бинарность*, “Знамя”, № 12, Москва 1998, <http://magazines.russ.ru/znamia/1998/12/hazger.html>.

³ Там же.

⁴ Н. В. Гоголь, *Авторская исповедь*, [в:] *Пушкин в воспоминаниях современников*, 3-е изд., т. 2, Санкт-Петербург 1998, с. 303.

плетал разные темы, связывал их, тщательно разрабатывал различные жанры. В наследии Высоцкого найдем шутки, социальные и социально-бытовые сатирические стихотворения, а также сказки.

Песни автора отличаются друг от друга разносторонней тематикой, сюжетом, композицией, а также персонажами. В них очень обширный диапазон комического. Т. Волкова в своей работе *Сатирическое начало в песнях Владимира Высоцкого* выделяет четыре главные группы его стихотворений: песни со сказочным содержанием, шуточные, социальные и социально-бытовые, а также фантастические песни⁵. Последние две группы являются наиболее репрезентативными для проведения анализа сатирического наследия Высоцкого.

Во второй половине 60-х г., наряду с вопросами нравственно-социального характера, в произведениях Высоцкого появились сатирические отклики на политическую ситуацию в стране⁶. Тематическое и жанровое расширение его творчества нашло отражение, между прочим, в китайском цикле.

Первым произведением на китайскую тему было написанное в 1964 году *Письмо рабочих тамбовского завода китайским руководителям*. Позднее Высоцкий сочинил еще несколько произведений про Китай, в частности, *Возле города Пекина* (1996) и *Мао Цзэдун – большой шалун* (1967).

В них констатировались отсутствие уважения к человеку как к единице общества (*Письмо рабочих тамбовского завода китайским руководителям*), а также трагический абсурд культурной революции:

Возле города Пекина ходят-бродят хунвейбины.
И старинные картины ищут-рыщут хунвейбины.
И не то, чтоб хунвейбины любят статуи, картины,
Вместо статуй будут урны революции культурной.

Термин хунвейбин, которым пользуется Высоцкий, в русском языке обозначает насильника, хулигана и, кстати, стал очень популярным именно после употребления его в песне *Возле города Пекина*. Но, по сути дела, хунвейбинами называли молодежные отряды, сформированные в Китае в 1966 году для расправы с неугодными культурной революции лицами⁷.

⁵ Т. С. Волкова, *Сатирическое начало в песнях Владимира Высоцкого*, [в:] *Альманах. Мир Высоцкого. Исследования и материалы*, вып. 3, т. 2, Москва 1999, с. 239.

⁶ А. В. Скобелев, *Много неясного в странной стране*, [в:] *Владимир Высоцкий: Эстетика неопределенности*, Ярославль 2007, с. 101.

⁷ *Словарь иностранных слов*, Москва 1984, с. 552.

Проблема культурной революции в Китае использовалась российскими “поющими поэтами”, в том числе Высоцким и Юлием Кимом (*Ой, не пьютесь, хунвейбины...* (1965)), для критики тоталитарного советского режима. Правление Мао, как и Сталина, характеризовалось политическим террором, повторением политики великого хозяина Советского Союза, а также вполне успешным созданием собственного культа личности. В 1960 году он велел всем гражданам вести борьбу с воробьями как основными вредителями полей, а тем самым – главными противниками общества⁸. Решение Мао Цзэдуна и некоторые постановления советского правительства, касающиеся, между прочим, антиалкогольной компании, имеют много общего.

Диапазон тематики песен Высоцкого удивляет многих. Наряду с бесспорно серьезными он сочинял песни, которые могут ввести читателя в заблуждение, так как они на первый взгляд кажутся единственно шуткой – вариацией автора на очень легкую и приятную тему. Такой песней является *Утренняя гимнастика* (1968), которую автор сочинил на бланке гостиничной квитанции⁹.

По мнению «высоцковедов», *Утренняя гимнастика* запомнилась, между прочим, благодаря изъятию из этой песни куплету. Этот факт придает песне особую значимость.

Если вы уже устали –
Сели-встали, сели-встали, –
Не страшны нам Арктика с Антарктикой!
Главный академик Иоффе
Доказал: коньяк и кофе
Вам заменят спорта профи-
Лактика.

Главной причиной сокращения песни оказалось соседство фамилии А. Иоффе – физика, обычно именуемого “отцом советской физики”, с названием алкогольного напитка. Такая «трактовка» фамилии выдающегося советского ученого показала цензуре отвратительной и недопустимой.

Интересно то, что определенные строчки песни, если их перемешать и уложить рядом, создали бы очень увлекательную характе-

⁸ J. Shapiro, *Mao's war against nature: politics and the environment in Revolutionary China*, Нью-Йорк 2001, с. 87.

⁹ Ю. Кузнецов, *Высоцкий в Архангельской области*, [в:] Официальный сайт *Высоцкий: время, наследие, судьба*, <http://otblesk.com/vysotsky/i-arhang.htm>.

ристику жизни советского народа (“если жив пока еще” – неуверенность завтрашнего дня, “Прочь влияние извне” – непрестанная слежка, “Ширится, растет заболевание” – нравственный упадок общества, “Не страшны дурные вести – / Мы в ответ бежим на месте” – всеобщий застой).

Согласно материалам сайта Московского современного музея спорта, занимающегося сохранением свидетельств “славной истории российского спорта”, а также “донесением до будущих поколений имен и биографий людей, [...] проявивших лучшие человеческие качества и принесших славу Отечеству”¹⁰, в 1929 году были предприняты активные действия по популяризации гимнастики. 2 января 1929 года вышла первая передача радиосикла “Утренняя гимнастика”. И все граждане, как предполагалось, должны были немедленно выполнять все предлагаемые упражнения.

Такой должна, по мнению власти, быть вся жизнь русского народа – автоматической, бессмысленной и, пользуясь языком и стилем Высоцкого, гибкой. То есть человек должен легко гнуться, сгибаться, изгибаться, а также одновременно легко поддаваться изменениям, умело и быстро к ним приспособливаться. Автор все время ведет действительную борьбу с комически изображаемым объектом. В этом суть настоящей сатиры.

После “гимнастики”, если советский человек остался в живых, мог послушать песню *Диалог у телевизора* (1973). Песня *Диалог у телевизора*, известная также под вариантными названиями *Семейный цирк* или *Диалог в цирке*. Песня изначально настраивает читателя на рассказ с сатирической изюминкой.

– Ой, Вань, гляди, какие клоуны!
Рот – хоть завязочки пришей...
Ой, до чего, Вань, размалеваны,
И голос – как у алкашей!

Автор под покровом вызывающего смех диалога прячет интерес к личности и ее внутреннему состоянию в процессе адаптации общества к господствующим в то время условиям, а также интерес к переходному времени. Песня *Диалог у телевизора*, в отличие от многих произведений Высоцкого, лишена авторской речи, повествования, ее текст состоит только из реплик двух персонажей – Вани и Зины,

¹⁰ *История Музея*, [в:] Сайт *Современного музея спорта*, <http://www.smsport.ru/museum/istoria/>.

что требует мастерства исполнения. В ней Высоцкий показывал свой опыт актера кино и театра, меняя тембр голоса и мимику, раздваиваясь, отлично вел диалог сам с собой, а также, одновременно, несмотря на парадоксально монологический характер высказывания, вел диалог с публикой в то время когда “государственная монополия на мнение исключала или крайне затрудняла общественный диалог”¹¹.

Высоцкий детально знал быт и характер послевоенных лет, мастерски отражал колорит эпохи. Надо добавить, что последний творческий этап жизни Высоцкого характеризовался возвращением автора к вопросам, поставленным им в ранней лирике. Так и случилось с произведением *Перед поездкой в заграничку*. В 1974 году появилась, можно сказать, его пополненная версия под заглавием *Инструкция перед поездкой за рубеж, или Полчаса в месткоме*, выступающая под вариантными названиями: *Перед отъездом* и *Под впечатлением*.

Я вчера закончил ковку,
Я два плана залудил, –
И в заграникомандировку
От завода угодил.

Владимир Высоцкий ведет гражданина, уезжающего за границу, через несколько уровней фильтрации. Выполнив все требования, «личность в штатском» становилась потенциальным путешественником. Однако процедуры, которые, должны были защищать советского гражданина, не всегда оказывались достаточными. “Личность в штатском” в произведении с 1965 г. падает жертвой “парня рыжего”, который, “стерва”, “заподозревает” его “в шпионаже” и других неприличных делах.

Инструкция Высоцкого является искусной, шутливой в форме вариацией на тему отношения советского правительства к обществу и за границе.

Там у них другие мерки, –
Не поймешь – съедят живьем, –
И все снились мне венгерки
С бородами и с ружьем.

Пользуясь формой нормативного акта, т.е. формального документа, призванного “доводить до исполнителей информацию и распоряжения о том, как они должны действовать в тех или иных, в том числе

¹¹ А. В. Скобелев, С. М. Шаулов, *Владимир Высоцкий: Мир и Слово*, Воронеж 2001, с. 28.

“нештатных ситуациях”¹², Высоцкий достигает интересного эффекта. Такой документ, по сути дела, является очень чопорной и официальной формой передачи, однако под пером автора он приобретает совсем другой вид, меняет свое назначение. Использование разговорной речи (напр., просторечия “зараза”), а также, в случае публичного исполнения, интонации, вызывает комический эффект. Но внимательный читатель не остановится на этом этапе и очень скоро поймет все предпосылки произведения автора.

По словам В. И. Новикова, Высоцкий встретил свое “тридцатитрехлетие” в психиатрической больнице имени Кащенко, в отделении для “буйных шизофреников”¹³. Мотив дома для сумасшедших, который у Высоцкого постоянно сопоставлялся с тюрьмой, много раз звучал в его произведениях, например, в *Песне о сумасшедшем доме* (1965), *Я лежу в изоляторе* (1969), *Истории болезни* (1976) и т.д.

Дорогая передача!
Во субботу, чуть не плача,
Вся Канатчикова дача
К телевизору рвалась, –
Вместо чтоб поест, помыться
Уколоться и забыться,
Вся безумная больница
У экрана собралась.

“Безумная больница” – это московская психиатрическая больница, а “Канатчикова” она потому, что была расположена во владениях, когда-то принадлежавших купцу Канатчикову¹⁴. Пациенты этой больницы знают, как должна выглядеть настоящая жизнь. Они смотрят телевизор, чтобы узнать, что происходит в стране, какие новости в области науки, им хочется обогатить свои знания. Но “больные” всегда осторожны. Они не позволяют, чтобы лживая пропаганда, как медикаменты (они не дураки и ненужные им лекарства “бросают в унитаз”), находила среди людей отклик. В последней строке даже обращаются к читателю, просят ответить на их послание (“Вызывайте нас скорее через доку главврача”). Надо обратить внимание прежде всего на то, что больница вместе с ее обитателями является единственно рамой,

¹² *Большой экономический словарь*, Москва 2003, с. 895.

¹³ В. И. Новиков, *Так и надо жить поэту*, [в:] *Высоцкий*, http://lib.ru/WYSOCKIJ/about_vysockij.txt.

¹⁴ Н. М. Молева, *Москва – столица*, Москва 2003, с. 408.

своеобразным фундаментом, на котором Высоцкий строит интересную конструкцию, предназначенную для сатирического изобличения другой, естественной стороны жизни. В свою очередь, для совершенствования и расширения техники сатирического изображения Высоцкий пользуется также сниженным юмором (“Мы кой в чем поднаторели, / Мы тарелки бьём весь год, / Мы на них уже собаку съели, / Если повар нам не врёт”), и сатирическим сопоставлением (“Все почти с ума свихнулись, / Даже кто безумен был”).

Можно много раз читать или слушать песню *Письмо в редакцию телевизионной передачи...* (1977) – и всякий раз смешно и одновременно грустно по-новому. Благодаря игре слов, богатству разных образов в песне постоянно ощущается оппозиция люди сумасшедшие – нормальные. Но читатель до конца не знает, кто есть кто. Как в известной *Песенке о переселении душ* (1969): “Так кто есть кто, так кто был кем? – мы никогда не знаем”.

В том и суть сатиры Высоцкого. Путем контраста – сопоставления ярко противоположных образов, часто благодаря представлению их официального и естественного облика, автор достигает обличения современных ему явлений. Однако, в отличие от других сатириков он, даже в своей наиболее резкой насмешке, все время сочувствует созданным им героям.

Высоцкий написал несколько песен на космическую тему: *Песню космических негодяев* (1966), в которой звучит надежда на то, что после длинного полета на космическом корабле космонавт не найдет на земле “больше тюрем и дворцов”, а также шуточную песню *Каждому хочется малость погреться* (1966), где, между прочим, автор приходит к печальному выводу, что только заглухший мотор может привести пришельцев на землю, а если даже это случится, то всегда найдется какой-то “кретин”, который не сможет их должным образом приветствовать. Это примеры песен, в которых, по словам В. В. Инютина:

фантастическое преувеличение обосновывается не природным феноменом, подкрепленным сказочной, мифологической традицией, но общественными обстоятельствами. Фантастика в таких песнях призвана обнаружить природу социального сдвига, выявить дисгармонию отношений человека и общества¹⁵.

Интерес к фантастическим событиям выразился также в песне *В далеком созвездии Тау Кита* (1966). Высоцкий понимал космос.

¹⁵ В. В. Инютин, *Ироническая фантастика в Произведениях В. С. Высоцкого*, [в:] В. С. Высоцкий: *Исследования и материалы*, Воронеж 1990, с. 95.

У него никогда не было возможности побывать в нем, однако его голос прозвучал там несколько раз.

Тау Кита, упомянутая в саркастической песне *В Далеком Созвездии Тау Кита*, это звезда, название которой часто используется авторами в научной фантастике. Космонавт летит с миссией навести порядок среди его “братьев по разуму” – таукитян, у которых “чегой-то не так” и они “хулиганят”. Не понимая, что происходит на планете, лирический герой нарушает дипломатический протокол и яростно кричит «мать вашу, мол!..», а потом еще вдобавок хватается таукитянку «за грудки». Однако разговор на языке, в котором родные космонавту слова могут обозначать что-то совсем другое («Я крикнул по-таукитянки: “Виват!” / – Что значит по-нашему – “Здрасьте!”»), с иноземцами, находящимися на более высоком уровне развития, не имеет смысла и показывает человечество (в данном случае советское общество) отсталым и неготовым к внутреннему и внешнему диалогу.

Даже кибернетический гид не может помочь. Яркие образы, сопоставления двух “народов”, а также использование сниженной лексики, разоблачают очень тяжкие проблемы советского общества того времени.

В песнях Высоцкого равноправно существуют разные оттенки комизма. В 1967 г. характерной является «трансформация всенародного архаического смеха в соответствии с формой сознания, характерной для культуры нового времени»¹⁶; стрелок, который должен быть смелым и честным, одерживая победу над диким вепрем, но, не желая в награду жениться на принцессе, убегает и опозоривает короля (*Сказка про дикого вепря*, (1966)); Иван, “по своему – несчастный дурак”, совершая «напрасные подвиги», смотрит на смерть Кащея (как бы это не казалось странно) Бессмертного, который «от большой тоски по маме» вечно в слезах и “увядает от любви к царице”, удерживаемой им в плену; “неграмотный” и “отсталый” “двухтыщелетний” старик погибает от “неслыханных речей” богатыря (*Сказка о несчастных сказочных персонажах* (1967)); ведьма, в свою очередь, вместе со стариком и вурдалаком, от уныния, “от скучных шабашей” попадает в “рай” – “Гранд-отель”, проигрывает деньги – вообще занимается неприличными делами (*От скучных шабашей...* (1967)) или наконец-то «сын полка» – первенец Русалки, которая не берегла своей чести, не может найти настоящего отца среди потенциальных тридцати трех (*Лукоморья больше нет* (1967)).

¹⁶ *Краткая литературная энциклопедия*, т. 8, Москва 1975, с. 1015.

Сказочный мир Высоцкого показан как бы с оборотной его стороны, все в нем перепутано, герои становятся трусами, трусы – героями. “Несчастливые” персонажи, не зная, как вести себя в окружающей их действительности, теряют свой настоящий облик и превращаются в странные, очень далекие от исконно сказочных героев, чудовища. Создавая освобожденный от фальшивых авторитетов сатирический анти-идеал, Высоцкий обнаруживает в нем лживый облик окружающего мира, а также указывает на то, как должно выглядеть его положительное истинное лицо. Автор, обыгрывая общеизвестные фольклорные образы, трансформируя их в своеобразные антимирры, осовременивает их, делает сложные на первый взгляд взаимоотношения узнаваемыми¹⁷.

Одним из самых ярких примеров трансформации сказочного пространства Высоцким является очередная песня, написанная в 1973, – *Песня про Козла отпущения*. Не случайным является употребленное в названии устойчивое сочетание, содержание которого обнаруживается и постоянно пополняется на протяжении всей песни. Выражение “козёл отпущения” используется в качестве метафоры и обозначает невинного человека, на которого возложили ответственность за действия других¹⁸. Оживляя это словосочетание, Высоцкий наделил слова новыми социально-психологическими ассоциациями. Вследствие авторского переосмысления знакомое всем говорящим и думающим на русском языке выражение приобрело противоположное, новое, сатирическое значение. Козел отпущения эволюционировал в козла наказания, а настоящие вредители «волки» и «медведи» вернулись на свое место в природе.

Суть в том, что все нюансы и намеки, включенные в историю, хорошо известны всем русским. Сказочный мотив в песнях Высоцкого теряет свою схематичность, а тем самым банальность, а на первой план выходит его дидактика. Ироническое поведение поэта открывает социальные проблемы: взаимное отчуждение людей, отсутствие равенства в обществе, его неспособность к настоящему действию, к подвигу.

Тема советского общества нашла также отражение в комической песне *Одна семейная хроника. Песенка ни про что, или что случилось в Африке* (1968). Ведь, как пишет А. В. Бибина в своей статье *Так что же случилось в Африке*:

¹⁷ В. С. Высоцкий, *Высоцкий Владимир: монологи со сцены*, Москва 2000, с. 34.

¹⁸ *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*, 2-е изд., Москва 2005, с. 356.

у Владимира Высоцкого немало произведений шуточных, на первый взгляд не претендующих на глубину содержания и предельно понятных. [...] Но сам поэт подчеркивал наличие в своих юмористических сочинениях “второго слоя” – обязательно серьезного¹⁹.

Жираф, вопреки своим родителям влюбился в антилопу, совершил мезальянс, хотел жениться на «самке» из другого слоя общества, сильно отличающейся по имущественному и социальному положению.

В желтой жаркой Африке,
В центральной ее части,
Как-то вдруг, вне графика,
Случилось несчастье.

Тема мезальянса часто использовалась в произведениях XVIII – начала XX веков. Одна из пьес Джорджа Бернарда Шоу так и называется *Мезальянс*. Между членами общества бытуют разногласия из-за происхождения, однако, у Высоцкого это уходит в прошлое.

Нет теперь закона.
У Жирафов вышла дочь
Замуж за Бизона.
Пусть Жираф был неправ,
Но виновен не Жираф,
А тот, кто крикнул из ветвей:
– Жираф большой – ему видней!

Именно Попугай, все время сидящий на месте и кричащий все, что слюна на язык принесет, остается дураком.

Фраза: “Жираф большой – ему видней!” указывает на образ шаблонного, типичного мышления людей, которые не имеют своего мнения, людей без шансов на выпрямление. Высоцкий затрагивает тему приспособленчества (определение Новикова²⁰) людей, прячущихся за спину начальства, с которым бесполезно и опасно спорить. Новиков спрашивает:

ибо нет среди нас тех, кто не жил в “желтой жаркой Африке”, долгие годы, полагаясь на жирафа, которому «видней». Кто не скользил, падая,

¹⁹ А. В. Бибина, *Так что же случилось в Африке*, “Русская речь” 1993, № 1, с. 20.

²⁰ В. И. Новиков, *Тренировка духа*, [в:] *Четыре четверти пути*, Москва 1988, с. 268.

по вечному гололеду. Кто находился бы сегодня за пределами той всемирно-исторической подводной лодки, из которой несется наш общий крик о помощи и спасении²¹.

А. В. Бибина, обращая внимание читателя на отличительную черту творчества Высоцкого, добавляет:

прямой сатиры на жизненный принцип «Моя хата с краю – ничего не знаю» у Высоцкого нет; но и для его лирического героя, и для близких к нему по мировосприятию персонажей характерно обратное – принцип “вмешательства”, активного участия в происходящем²².

Наконец, надо еще обратить внимание на сюжетность творчества Высоцкого, о которой подробно рассказывает Л. Томенчук в статье *Но есть, однако же, еще предположенья* (2003):

пунктирное изложение событий – общая черта многих текстов В. В. [...] Высоцкий благоволил к сюжету, но при всем том умудряется, намекнув на него, вернее, толкнув слушателя/читателя в водоворот сюжета, тут же уйти в сторону [...] Ну и мы откликаемся на заманчивую провокацию²³.

Так и происходит в случае *Песни-сказки про джинна* (1967).

У вина достоинства, говорят, целебные, –
Я решил попробовать – бутылку взял, открыл...
Вдруг оттуда вылезло что-то непотребное:
Может быть, зеленый змий, а может – крокодил!

Джинны живут в бутылках, но это обычно на Западе, а у нас [...] в бутылках живут русские духи. Так что, в общем-то, это песня про русского духа²⁴.

Русский дух терпел много страданий в советское время. Однако Высоцкий показывает оптимистический мир, в котором все тревоги

²¹ В. И. Новиков, *Диалог о Высоцком, Конец 80-х*, [в:] *Высоцкий – Серия “Жизнь замечательных людей”*, <http://vysotskiy.lit-info.ru/vysotskiy/bio/novikov/vysockij-54.htm>.

²² См. прим. 24.

²³ Л. Томенчук, *Но есть, однако же, еще предположенья...*, [в:] *Авторская серия Высоцкий и его песни*, вып. 2, Днепропетровск 2003, http://lib.kharkov.ua/CULTURE/MUSIC/TOMENCHUK/wysockij2.txt_with-big-pictures.html.

²⁴ В. С. Высоцкий, *Фонограмма выступления Владимира Высоцкого в Гарнизонном Доме офицеров*, Архангельск 1968, http://vysotsky.km.ru/russ/page/phonogram/0100-/0156/0_spisok.html.

были напрасны, а лирический герой-рассказчик приходит к выводу, что “Чем в бутылке, лучше уж в Бутырке посидеть” (намек на тему алкоголизма и репрессий), а также высказывает мнение, что джин, который кроме “мордобития” не хотел делать других чудес, может быть, будет заниматься боксом, то есть бороться с превратностями судьбы.

Время ушло, исчезает контекст, в котором можно понять песни Высоцкого. Однако быстрый технический прогресс, обуславливающий постепенное усиление “звучащего” слова, способствующий распространению наследия Высоцкого и других “поющих поэтов”, приводит к большому признанию сатирических песен автора. Появляются подражатели хриплого голоса автора.

С энциклопедией его мира постепенно знакомятся не только любители литературы, но также обычные представители всех слоев общества. Свидетельства популярности Высоцкого можно найти по всей России, а также за рубежом. В эпоху Интернета веским показателем популярности автора является количество Web-ресурсов с тегом Высоцкий. Среди них надо выделить один из самых известных сайтов – Официальный сайт Фонда В. С. Высоцкого, содержащий очень тщательно продуманные и хорошо подобранные материалы. Кстати, на форуме сайта на сегодняшний день зарегистрировано более 22 тысяч пользователей²⁵. Благодаря таким источникам на развитии нового поколения видимо сказывается опыт общедоступной сейчас новейшей русской песни, как и творчества классиков, среди которых необходимо назвать имя Владимира Семеновича Высоцкого. По словам “высоцковед” В. Ковтуна:

произведения поэта совпали и неизменно будут совпадать с чувствами людей, событиями этого мира потому, что созданы и существуют по единым с ним законам²⁶.

Хотя закончился своеобразный бум популярности Высоцкого, теперь продолжается настоящая судьба его литературного наследия²⁷.

²⁵ Официальный сайт Фонда В. С. Высоцкого, <http://www.kulichki.com/vv>.

²⁶ В. Ковтун, *Прощание с бумом Высоцкого, или Мастер и Анжелика*, [в:] Официальный сайт *Высоцкий: время, наследие, судьба*, <http://otblesk.com/vysotsky/master!.htm>.

²⁷ Там же.

VLADIMIR VYSOTSKY – ELEMENTS OF SATIRE IN HIS POETRY

S U M M A R Y

This article examines the social context and the place of certain elements which Vladimir Vysotsky, one of the most famous Russian bards, was using to create the satirical effect in his works.

The development of the Russian literature of the second half of XX century showed fight for freedom of speech. Vladimir Vysotsky's satire proved to be an amazing device for defying antinomies of life; in other words, through his loud but concealed laughter, he thrown down a challenge to the soviet regime.

The purpose of the majority of Vysotsky's humorous jokes, fairytales, social and existential poems was to remove reader's rose-colored glasses. Seemingly, he wrote only simple songs about common people's lives (*Dialogue in front of TV*), about sport (*Morning Gymnastics*), travelling (*The instruction before a trip abroad...*), space (*In the distant constellation Tau Kita*), distant countries (*Song about nothing, or what has happened in Africa*), interpersonal relations (*Song about a scapegoat*) and about fairytale heroes (*Song-tale about genie*). But, in fact, he reprehended various society's illnesses: alcoholism, rudeness. In other words, his most nonchalant satire always had a substantial after-taste.

Joanna Sokółowska
Białystok

**Piotr Wiaziemski (1792–1878).
W kręgu spraw polskich**

Wiek XIX to czas wielkiej ekspansji Polaków do Rosji, jak też odwrotnie – Rosjan do Polski. To czas, który sprzyjał zacieśnianiu kontaktów polsko-rosyjskich i zainteresowaniu kulturą, nauką i literaturą sąsiada. W głównych ośrodkach polskiego życia intelektualnego stopniowo wypierane były tendencyjne opinie o Rosjanach jako przedstawicielach na wpół barbarzyńskiego ludu, od których Polacy powinni trzymać się z daleka. Przejawy powolnego odchodzenia „od zapożyczonych z Zachodu stereotypów Polski jako anarchicznej i zacofanej pod każdym względem krainy”¹ dały się zauważyć także i po stronie rosyjskiej.

Wznowiono praktykę powoływania Polaków do grona członków Petersburskiej Akademii Nauk – w 1806 roku jej honorowym członkiem został Jan Potocki, a w maju 1811 roku Jan Śniadecki. Samuelowi Linde i Joachimowi Lelewelowi przyznane zostaje honorowe członkostwo w Wolnym Stowarzyszeniu Miłośników Literatury Rosyjskiej².

Czasopisma rosyjskie, choć nie bez oporów ze strony władz, starały się zapoznać swego czytelnika z literaturą polską. „Сын отечества” czy „Московский телеграф” informowały o twórczości pisarzy polskich, Bazyli Anastasewicz w swoim czasopiśmie „Ulej”, wydawanym w Petersburgu, zajmuje się popularyzacją i przekładem tekstów autorów polskich. Tam

¹ R. W. Wołoszyński, *Polsko-rosyjskie związki w naukach społecznych 1801–1830*, Warszawa 1974, s. 48.

² B. Białokozowicz, *Przedmowa*, [w:] *Dźwięki kruszonych oków*, Warszawa 1977, s. 8–9.

też w 1811 roku opublikowane zostaje tłumaczenie bajek Krasickiego (później zostaną one przełożone także przez Piotra Wiaziemskiego). Moskiewski „Вестник Европы”, po objęciu redakcji przez Michała Kaczenowskiego, stara się przybliżyć rosyjskiemu czytelnikowi rozwijającą się kulturę polską.

Bezpośrednio po utworzeniu Królestwa Polskiego w roku 1816, Ferdynand Orla-Oszmieniec podejmuje się wydawania czasopisma poświęconego rosyjsko-polskiemu zbliżeniu politycznemu i kulturalnemu pod tytułem „Друг россиян и их одноплеменников обоого пола, или Орловский российский журнал”, który w rok później zmienia swoją nazwę na „Отечественный памятник, посвященный дружелюбному соединению российских и польских народов”³. Jednak w kręgach zainteresowanych problematyką polską i bliskich przyszłym dekabrystom o publikacjach tego autora wyrażano się w sposób ironiczny.

Dążenie do zbliżenia polsko-rosyjskiego na płaszczyźnie kultury, literatury i sztuki widoczne jest także wśród założycieli i członków Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1803 roku w poczet jego członków weszli Nikołaj Karamzin i Gawriła Dierżawin, a w 1817 roku także Nikołaj Nowosilcew⁴.

Nauka, kultura i sztuka w Królestwie Polskim rozwijają się bardzo szybko. W 1816 roku w Warszawie otwarty zostaje Uniwersytet, a kilka lat później Konserwatorium Muzyczne, Instytut Politechniczny i Instytut Agromiczny w Marymoncie. Ożywienie gospodarcze sprzyja także rozwojowi miast. Powstają liczne okazałe gmachy w stylu klasycznym – między innymi Bank Polski, Teatr Wielki oraz budynek Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Warszawskie salony Mostowskich i gen. Wincentego Krasińskiego, skupiające wokół siebie elitę ludzi kultury i sztuki ówczesnego okresu, sprzyjały wymianie sądów i opinii⁵.

Administrację w Królestwie Polskim przekazano w ręce Namiestnika – gen. Józefa Zajączka. Naczelnym Wodzem zostaje wielki książę Konstanty, o którym nienawidzący go Julian Ursyn Niemcewicz mówi: „Rozumny i szalony, okrutny i ludzki”⁶, natomiast kanclerzem i „szarą eminencją” staje się w Polsce Nikołaj Nowosilcew – człowiek nieufny, niechętny wobec Polaków

³ Деятели книжной культуры Орловского края, Библиографический указатель, Издание 2-е, дополненное и исправленное, 2003, Составление Р. И. Реуцкая, В. Г. Сидоров, 2003, с. 97–98, <http://buninlib.orel.ru/ekoll/end.pdf/>.

⁴ А. Сидоров, *Русские и русская жизнь в Варшаве (1800–1815)*, Варшава 1901, с. 21.

⁵ А. Kraushar, *Salony i zebrania literackie warszawskie na schyłku wieku XVIII-go i w ubiegłym stuleciu*, Warszawa 1916, s. 20–23.

⁶ W. Dzwonkowski, *Rosja a Polska*, Warszawa 1991, s. 23.

i systematycznie zrażający Aleksandra I do Królestwa i jego swobód – jak wypowiadał się o nim Włodzimierz Dzwonkowski⁷.

Antypolskie nastroje dominujące w kręgach rządzących w pierwszych latach po utworzeniu Królestwa Polskiego powodują, iż swobodny przepływ wydawnictw polskich na tereny Cesarstwa Rosyjskiego i odwrotnie staje się prawie niemożliwy, a zdobycie publikacji moskiewskiej lub petersburskiej w Warszawie – uzależnione przede wszystkim od osobistych koneksji.

Jednak mimo wielu przeciwności wśród ówczesnych Rosjan chęć poznania kultury i literatury polskiej była bardzo duża. Niektórzy z nich posiadli taką możliwość już podczas kampanii napoleońskiej – przemarsze wojsk i długie postoje sprzyjały bezpośrednim kontaktom z ludnością i powodowały zainteresowanie sprawą polską. Inni starali się zaznajomić z nią będąc przejazdem, mieszkając lub pracując w Polsce czy poprzez korespondencję z polskimi przyjaciółmi. Wielu przedstawicieli rosyjskiej inteligencji, żywo zainteresowanych polską kulturą i sztuką, uczyło się języka polskiego.

Kondratij Rylejew, Aleksandr Biestuzew, Paweł Pestel, Michał Łunin, Wasilij Uszakov, Siergiej Wołkoński czy Fiodor Glinka mieli możliwość indywidualnego spojrzenia na Polskę przebywając na jej terytorium. I choć o niektórych przywarach Polaków wyrażali się z dezaprobatą, to zachwyciła ich literatura i historia podbitego kraju. Ze zrozumieniem wyrażali się o narodowowyzwoleńczych aspiracjach Polaków i podtrzymywali znajomości zadzierzgnięte w Polsce. Ich pamiętniki i utwory liryczne dostarczają wielu informacji o Polsce, miejscach ich pobytu, obyczajach oraz ludziach, u których dostrzegali także dodatnie cechy charakteru polskiego.

Как мне не помнить милой Польши? (...)
Мы у тебя, как дома жили...⁸

– pisał Fiodor Glinka w wierszu „Степная жизнь. Воспоминания. Поход” (*Życie stepowe. Wspomnienia*), odwołując się do swego pobytu w Polsce.

W Warszawie przez wiele lat mieszkała również starsza siostra Aleksandra Puszkina – Olga, która przyjechała tu w 1832 roku w ślad za mężem Nikołajem Pawliszczewem, zajmującym w owym czasie stanowisko pomocnika sekretarza Rady Stanu, a następnie członka Rady Oświatowej w Królestwie Polskim. Pawliszczew stanął także na czele pierwszego rosyjskojęzycznego pisma „Варшавский дневник”, które zostało założone w Warszawie w 1864 roku.

⁷ Т. Бурмистров, *Польша и Россия*, [w:] *Россия и Запад. Антология русской поэзии*, http://thelib.ru/books/burmistrov_taras/rossiya_i_zapad-read.html.

⁸ Ф. Н. Глинка, *Степная жизнь. Воспоминания. Поход*, http://az.lib.ru/g/glinka_f_n/.

Można rzec, iż temat polski od dawna aktualny był w poezji rosyjskiej. Zmieniał się tylko charakter przedstawiania głównego bohatera – czyli Polski i jej mieszkańców. Przez wielu Rosjan walka Polaków o wolność i niepodległość traktowana była ze zrozumieniem i sympatią, ale też wielu z nich nie potrafiło zrozumieć tych dążeń, a co za tym idzie odnosiło się do nich bardzo krytycznie. Rosyjski badacz Dmitrij Piczugin stara się utwierdzić nas w przekonaniu, że obywatel rosyjski nie był w stanie zrozumieć narodów zniewolonych przez własne państwo, a tym bardziej Polaków, „którzy nie tylko mówili o cierpieniu, lecz także zdobywali się na czyny zbrojne”⁹.

Do kraju tak niejednoznacznie osądzanego przez najbliższych sąsiadów, uwielbianego przez jednych, a nienawidzonego przez innych, w lutym 1818 roku przyjeżdża książę Piotr Wiaziemski – arystokrata, potomek rodu Rurykowiczów, żołnierz, bohater bitwy pod Borodino, ale też krytyk, polemista, tłumacz i poeta, wychowany na literaturze francuskiej oraz przyjaciel wielu przyszłych dekabrystów. Barwna postać, o której Władysław Chodasiewicz napisze: „Самое счастливое в истории его жизни то, что ему суждено было стать как бы частью «русской легенды» (...) войти не только в историю (...), но и в ее миф”¹⁰.

Urodzony w 1792 roku Piotr Wiaziemski od najmłodszych lat stykał się z osobami z kręgów kultury i sztuki. Ojciec poety, książę Andriej Iwanowicz, należał do najbardziej wykształconych ludzi w całej ówczesnej Rosji, był wręcz przykładem arystokraty-„wolterianina”. Posiadał w swej prywatnej bibliotece imponujący księgozbiór, składający się z kilku tysięcy woluminów najwybitniejszych przedstawicieli literatury europejskiej, w większości w języku francuskim, co miało także znaczny wpływ na kształtowanie zainteresowań i wyboru drogi życiowej młodego poety. Pasja i „chciwość”, z jaką książę poznawał bogactwo biblioteki ojca oraz pojmował idee zawarte w każdym z dzieł, sprawiły, iż stał się on wielkim zwolennikiem, wręcz czcicielem oświeceniowej literatury francuskiej i wielbicielem Woltera. Należy tu także zaznaczyć, że olbrzymią rolę w rozwoju umysłu, zapatrywań na świat, jak też pasji literackiej młodego księcia mieli przyjaciele i znajomi księcia Andrzeja, którzy przewijali się przez dom Wiaziemskich. W ich salonie spotykali się przedstawiciele różnych kierunków literackich przełomu XVIII i XIX wieku. Bywały tu takie znakomitości, jak choćby Iwan

⁹ D. Piczugin, *Zakładnicy historii – u źródeł negatywnego stereotypu Polski i Polaka w literaturze rosyjskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, Redakcja Andrzej de Lazari, Warszawa 2006, przekład Andrzej de Lazari, www.pism.pl/zalaczniki/Piczugin.pdf.

¹⁰ В. Ходасевич, *Счастливый Вяземский*, <http://dugward.ru/library/vyazemskiy/hodasevich-prm-vyazemskiy.html>.

Dmitrijew, Wasilij Puszkina, Wasylj Żukowski czy Nikołaj Karamzin, wielki historyk i literat, który przez całe życie pozostawał dla przyszłego poety niekwestionowanym wzorcem i autorytetem.

Ten ostatni po śmierci księcia Andrieja Wiaziemskiego w 1807 roku, zgodnie z jego wolą, zajął się opieką i kształtowaniem osobowości syna Piotra.

Wychowany w duchu literatury francuskiego klasycyzmu swoją działalność literacką rozpoczął Wiaziemski w roku 1808 wierszem „Послание к Жуковскому в деревню”, wydrukowanym w „Вестнике Европы”.

Wraz z przyjaciółmi – Aleksandrem Turgieniewem, Wasyljem Żukowskim, Konstantinem Batuszkowem, Denisem Dawydowem, Wasyljem Puszkinem, do których dołączył w późniejszym czasie także Aleksander Puszkina – tworzą w 1815 roku „Арзамасское литературное общество безвестных людей” – ugrupowanie literackie zrzeszające zwolenników sentymentalizmu i romantyzmu, grupę, w której liberalizm łączył się z ideami przyszlých działaczy rewolucyjnych. Jednak głównym filarem i osobą, która ucieleśniała sobą społeczne i moralne ideały „Arzamasu” był Nikołaj Karamzin – przedstawiciel sentymentalizmu rosyjskiego, wielki pisarz i historyk. Towarzystwo Literackie powstało jako opozycja do grupy „Беседа любителей русского слова” – poetów holdujących klasycznym normom w literaturze i skupionej wokół Aleksandra Szyszkowa, Aleksandra Chwostowa i Nikołaja Kutuzowa. Młodzi „Karamziniści” żartem, parodią lub ostrym słowem starali się zmienić zapatrywania tradycjonalistów na sposób pisania poezji, a Piotr Wiaziemski – „naczelný satyryk” Towarzystwa, zawsze gotów był do skreślenia celnej epigramy na któregoś z członków przeciwnego stowarzyszenia.

Nikołaj Karamzin długo kwestionował zdolności literackie swego wychowanka. Według słów samego Piotra Wiaziemskiego obawiał się ujrzeć w nim złego pisarza – „Берегись, (...) Нет никого жалче и смешнее худого писачки и рифмоплёта”¹¹.

Dopiero w roku 1816 na spotkaniu, organizowanym na cześć autora „Истории паństwa rosyjskiego” przez Aleksandra Turgieniewa, po wysłuchaniu wierszy Wiaziemskiego Karamzin stwierdził: „Теперь уж не буду отклонять вас от стихотворства. Пишите с Богом”¹².

¹¹ П. А. Вяземский, *Автобиографическое введение*, [w:] *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*, т. 1, 1810–1827, Издание графа С. Д. Шереметева, Петербург 1878, *Литературные критические и биографические очерки*, т. 1, 1810–1827, с. XXXII.

¹² Ibidem, с. XXXII.

Rok 1812 stanowi koniec okresu beztroski i młodzieńczych rozrywek dla księcia Wiaziemskiego. Udział w kampanii napoleońskiej i bitwie pod Borodino zmienia zapatrywania młodego poety na otaczający go świat. Cechujące go żywe zainteresowanie życiem politycznym oraz krytyka panującej rzeczywistości już w tym okresie są zauważalne w jego wierszach i listach do przyjaciół¹³.

Po powrocie z kampanii napoleońskiej ksiądzę pozostaje bez stałego zajęcia do roku 1817, kiedy to przyjaciel ojca generał Michaił Borozdin rekomenduje go do pracy w warszawskiej kancelarii Nikołaja Nowosilcewa, wówczas komisarza pełnomocnego przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego, a którego Piotr Wiaziemski charakteryzuje w sposób następujący:

(...) человек умный, хотя и в некотором размере, очень образованный, доброжелательный, способный иметь благородные движения, а иногда и силу выражать их на деле. Но при этом есть слабости в уме и характере его (...). В Варшаве он не умеет обращаться с поляками. Он любит, ласкает, принимает и угощает своими роскошными обедами только тех поляков, которые и без того принадлежат России, как принадлежали бы они всякой другой господствующей державе (есть же натуры, которые, как вещи, должны непременно кому-нибудь принадлежать)¹⁴.

Powiedzmy raz jeszcze, Nowosilcew nie darzył sympatią Polaków. „Новосильцев очень не любил поляков и не скрывал этого (...)” – czytamy we wspomnieniach Józefa Przecławskiego – „Со свойственною проницательностью он предвидел будущие события и часто повторял: Александр Павлович ошибается, если думает, что поляки будут ему благодарны”¹⁵.

Komisarz lubił żartować z polskich patriotów – Juliana Ursyna Niemcewicza, Jana Chodkiewicza czy Kajetana Koźmiana. Twierdził, że utworzenie Królestwa Polskiego jest „niepolityczne” w stosunku do Rosji i Europy i pomimo nadania Królestwu Konstytucji nie respektował jej praw, przy czym najbardziej swobody druku. To on doprowadził do procesów członków tajnych stowarzyszeń wileńskich w 1824 roku i zsyłek młodych przedstawicieli inteligencji polskiej w głąb Cesarstwa Rosyjskiego.

¹³ Zob.: *Остафьевский Архив князей Вяземских*, 1899, т. 1.

¹⁴ П. А. Вяземский, *Старая записная книжка 1813–1877*, [w:] *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*, т. 8, Издание графа С. Д. Шереметева, Петербург 1883, с. 64.

¹⁵ Ю. Пржецлавский, *Калейдоскоп воспоминаний*, [w:] *Россия в мемуарах. Поляки в Петербурге в первой половине XIX века*, Составление, предисловие и комментарии А. И. Федуты, Москва 2010, с. 92.

Interesującym staje się fakt, że wychowanek Nikołaja Karamzina, redaktora i twórcy czasopisma „Вестник Европы”, periodyku, który miał w swoich założeniach przybliżyć Rosjanom osiągnięcia kultury zachodniej, służyć dalszemu zbliżeniu Rosji z Europą¹⁶, a jednocześnie tak zajadłego przeciwnika wszystkiego, co wiązało się z wolną Polską, przyjeżdża do znie-nawidzonego przez niego kraju¹⁷.

Wyjazd do Warszawy otwiera przed Piotrem Wiaziemskim nowy okres życia, ważny i znamieny dla niego z wielu powodów. Praca w nieznanym środowisku oraz ludzie, których mentalność jest mu zupełnie niepojęta, sprawiają, że wchodzi w niego z obawą, ale i z wielkimi nadziejami na zapowiadane zmiany.

Wiaziemski poważnie myślący o poznaniu obcego mu kraju, wraz z jego historią i językiem, zwraca się o pomoc do Aleksandra Turgieniewa: „W swoim archiwum masz różne różności: czy nie ma tam jakichś książek polskich typu podręczników lub w ogóle odnoszących się do historii polskiej i samej Polski? Zacząłem się uczyć języka polskiego, ale ani u mnie, ani w Moskwie nie ma nic polskiego oprócz polonezów Kozłowskiego i rosyjskich wierszy Anastasewicza”¹⁸.

Do Warszawy przyjechał z wyraźnym uprzedzeniem, „uderzyła go odmiennosc charakterów narodowych społeczeństwa rosyjskiego i polskiego”¹⁹. Stereotyp Polski jako kraju niechętnego Rosjanom i wręcz nudnego zauważalny jest już w pierwszych listach: „Ja Polski nie lubię, dlatego że nie ma w niej nic do lubienia. Ale, jak mi się zdaje, i nienawidzić też jej nigdy nie będę, bo na nienawiść z naszej strony i nie zasługuje, i nie jest jej warta”²⁰.

Pierwsze miesiące pobytu młodego Wiaziemskiego w Polsce są całkowicie wypełnione pracą – komisarz zleca nowemu współpracownikowi prowadzenie zagranicznej korespondencji oraz tłumaczenia i redakcję dokumentów o znaczeniu państwowym. Zaproszenia na obiady, otrzymywane przez Wiaziemskiego, wycieczki po Warszawie czy inne spotkania

¹⁶ Е. Н. Купреянова, *От сентиментализма к романтизму и реализму*, [w:] Н. И. Пруцков, *История русской литературы в 4-х томах*, http://fictionbook.ru/author/kollektiv_avtorov/ot_sentimentalizma_k_romantizmu_i_realizmu/.

¹⁷ W 1811 roku Karamzin publikuje „Notatkę o starej i nowej Rosji”, w której twierdzi, że bezpieczeństwo Rosji wymaga, aby Polski nie było w żadnej postaci i pod żadną nazwą. Następnie w 1818 przedstawia memoriał „Opinia obywatela rosyjskiego”, gdzie występuje przeciw nadaniu Konstytucji Królestwu Polskiemu. „Restauracja Polski będzie upadkiem Rosji” – pisał w nim Karamzin.

¹⁸ *Z notatników i listów ks. Piotra Wiaziemskiego*, Wstęp R. Łużny, Kraków 1985, s. 144.

¹⁹ R. W. Wołoszyński, *Polacy w Rosji 1801–1830*, Warszawa 1984, s. 226.

²⁰ *Z notatników i listów ks. Piotra Wiaziemskiego*, Wstęp R. Łużny, Kraków 1985, s. 160.

z przedstawicielami społeczności polskiej były bardzo częste. Jednak nawet kilkumiesięczny pobyt nie zmienia jego stereotypowych zapatrywań: „Много знаю умных и добрых здесь людей; за глаза мысленно готовлюсь приблизиться к ним; подойду – все у меня онемееет: мысль, чувства, язык”²¹.

Książę znalazł się w Polsce w okresie bardzo charakterystycznym. W społeczeństwie polskim dominowały nadzieje związane z nowo powstałym Królestwem i zachłyśnięcie się wolnością. Z drugiej jednak strony roztrąsano przyczyny klęski powstania kościuszkowskiego, czczono bohaterów i potępiano zdrajców. W owym czasie książę zajmował się między innymi przekładem z francuskiego mowy Aleksandra I na otwarcie sejmu Królestwa Polskiego. Wiaziemski miał świadomość tego, iż liberalna konstytucja Królestwa będzie ogromnym sprawdzianem dla Rosji. Przemowa cara obudziła w nim wielkie nadzieje na uregulowanie stosunków polsko-rosyjskich i zbliżenie obu narodów, a w Polakach – wiarę we wskrzeszenie własnej państwowości. W swoim notatniku zapisze: „Речь, читанная государем на сейме, дороже им всех его благодеяний”²².

Konstytucja polska miała służyć też za podstawę do stworzenia dokumentu o podobnym charakterze dla Cesarstwa Rosyjskiego. Zajęcie się tą kwestią Aleksander I powierzył kancelarii Nowosilcewa – Piotr Wiaziemski, jako jeden z niewielu, także uczestniczył w przygotowaniu tego projektu i głęboko wierzył, iż dzięki takim posunięciom istnieje możliwość zreformowania państwa rosyjskiego.

Książę szybko zauważył, że legendy krążące w Moskwie o tolerancyjnym charakterze komisarza Nikołaja Nowosilcewa nie są prawdą. „Его ловкость и двоедушие могли ввести в заблуждение. Он косил самым невероятным образом, и когда один его глаз глядел ласкательно, другой пронизывал до глубины души, проникая в самую суть помыслов, которую хотели скрыть от него”²³ – wspomina go hrabina Karolina Potocka. Praca urzędników rosyjskich także według Wiaziemskiego pozostawia wiele do życzenia i już w grudniu 1818 roku książę pisze do Aleksandra Turgieniewa o swoim rozczarowaniu przełożonym i chęcią powrotu do Moskwy.

Jednak wraz z upływem czasu postrzeganie przez Wiaziemskiego Polski i jej mieszkańców zmienia się – zyskuje on szacunek i przychylność mieszkańców Warszawy, zachwycają go krajobrazy, warszawska atmosfera, Park

²¹ *Остафьевский Архив князей Вяземских*, 1899, т. 1, с. 147.

²² П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка вторая (1813–1855)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 29.

²³ М. Яструн, *Мицкевич*, Москва 1956, с. 196.

Łazienkowski, o którym napisze: „Тут в первый раз Польша сказала мне голосом поэзии”²⁴.

Za swoje śmiałe i głośno wyrażane poglądy staje się bardzo ceniony w środowiskach naukowych, kulturalnych i literackich. Światosław Bełza twierdzi, iż „kontakty Piotra Wiaziemskiego z jego licznymi polskimi przyjaciółmi i znajomymi są jednymi z najciekawszych kart historii polsko-rosyjskich powiązań kulturalnych i społecznych”²⁵. Książę nie tylko styka się tu z wieloma osobami z kręgów artystycznych i literackich, jak Julian Ursyn Niemcewicz, Ludwik Osiński, Maria Szymanowska czy Aleksander Fredro, ale interesuje go też historia Polski, zapisuje zasłyszane anegdoty o Warszawie i Polsce, czego dowody znajdujemy w jego „Dziennikach” z okresu pobytu w Królestwie, oraz dokładnie śledzi prasę warszawską. Zaznaczyć należy, że zgromadził on w tym czasie dość interesującą dokumentację o działalności cenzury w Królestwie Polskim. W jego prywatnym archiwum zachowały się nie dopuszczone do druku dowcipy o treści politycznej z warszawskiego czasopisma „Morus”²⁶.

Zmiany zachodzące w nim samym i postrzeganiu kraju, w którym, jak pisał, „родилась и погасла эпоха деятельности моего ума”²⁷, uwidaczniają się coraz bardziej. Środowisko, w którym się obraca oraz atmosfera panująca w owych czasach w Polsce, przekłada się zarówno na nastrój zawierany w utworach, jak i podejście do panujących wówczas problemów. Polska w oczach Wiaziemskiego staje się „krajem ludzi szlachetnych, zdolnych, odważnych, o wysokiej kulturze, gościnnych i przychylnych dla cudzoziemców”²⁸. W korespondencji i notatkach wznaga się krytyka urzędników carskich, coraz częstsze staje się opowiadanie po stronie polskiej. „(...) a ja się wściekam, jakby we mnie płynęła polska krew”²⁹ – pisze do Turgie-niewa w 1819 roku krytykując zaostrenia, które dotknęły między innymi prasę warszawską. Wspomina o tym także rosyjski badacz literatury Maksim Gillelson:

²⁴ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848...*, s. 45.

²⁵ Ś. Bełza, *Polskie powiązania Piotra Wiaziemskiego*, Polonistyka Radziecka, Literaturoznawstwo, Warszawa 1985, s. 196.

²⁶ R. W. Wołoszyński, *Polacy w Rosji 1801–1830...*, s. 228.

²⁷ П. А. Вяземский, *Из писем*, [w:] П. А. Вяземский, *Эстетика и литературная критика*, Составление, подготовка текстов, вступительная статья и комментарий Л. В. Дерюгиной, Москва 1984, s. 383.

²⁸ A. Kępiński, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa–Kraków 1990, s. 216.

²⁹ *Z notatników i listów ks. Piotra Wiaziemskiego*, Wstęp Ryszard Łużny, Kraków 1985, s. 155.

Знакомство с польскими оппозиционными деятелями, чтение французских либеральных журналов, столь непохожих на своих российских „собратьев”, также не проходит бесследно. В письмах к друзьям Вяземский без обиняков пишет о кошмаре крепостничества, о невыносимости политического бесправия, о гнусности придворного лакейства³⁰.

Ówczesne liberalne poglądy, według Aleksieja Sidorowa, Piotr Wiaziemski zawdzięczać może tylko środowisku, w którym się obracał: „(...) polscy rewolucjoniści Niemcewicz, Morawski i inni zupełnie zawładnęli Wiaziemskim i zmusili go, by na to wszystko co się dzieje w Warszawie patrzył polskimi oczyma”³¹.

O jego sympatii do Polaków i literatury polskiej świadczyć mogą także przetłumaczone przez poetę na język rosyjski bajki Krasickiego – „Ptaszki w klatce”, „Pan i pies”, „Osioł i wół”. Twórczość polskiego bajkopisarza wywarła duży wpływ na księcia, co zauważyć można w jego własnych, utrzymanych w podobnym nurcie, bajkach o lekarzach, pastuchach, wilkach i owcach.

Wielkim zaskoczeniem i rozczarowaniem stała się dla Piotra Wiaziemskiego podróż w sierpniu 1818 roku do Krakowa – Wolnego Miasta, nazywanego „małą Szwajcarią”, który w wyobrazeniach księcia, jak i wielu innych młodych liberałów, miał być ostoją tak upragnionej przez wszystkich wolności i swobody. Sama trasa tej wyprawy prowadziła przez tereny upamiętnione walkami kościuszkowców, więc domniemywać należy, iż znana była Wiaziemskiemu ich historia, jak również, po części, ludzie w nich uczestniczący. Przypuszczalnie Julian Ursyn Niemcewicz, który cieszył się wielkim szacunkiem poety, a w przeszłości najbliższy współpracownik Kościuszki, opowiadał mu o wydarzeniach, które miały tam miejsce. Wiaziemski bierze udział w życiu towarzyskim³², zwiedza pamiątki historyczne Krakowa i okolic. Wrażenia z tamtego okresu mają swój oddźwięk w jego pełnych entuzjazmu zapiskach. Jednak złudne marzenia o swobodzie rozwiąły się, „gdy

³⁰ П. А. Вяземский, *Сочинения в 2-х томах, Том 1 Стихотворения*, Составление, подготовка текста, вступительная статья и комментарий Максима И. Гиллельсона, Москва 1982, http://az.lib.ru/w/wjazemskij_p_a/.

³¹ А. Сидоров, *Русские и русская жизнь в Варшаве (1800–1815)*, Варшава 1901, с. 42.

³² W notatkach Wiaziemskiego z podróży do Krakowa odnaleźć można opis zdarzenia, które miało miejsce podczas balu, w którym uczestniczył: „(...) пошел танцевать и танцевал до упада мазурку. Одна из дам мне говорит: «Vous danser comme tout à fait la nation polonaise» (фр. Вы танцуете совсем как польская нация), patrz: П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка третья (1818–1828)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 90.

spodziewając się natrafić na idealny model wolności, natrafiał na symbole przemocy”³³, które postrzegał między innymi w przejawach stosowanego przy pracach polowych zwyczajowego przymusu fizycznego. „В земле свободы видел я на жатве смотрителя с плетью, надзирающего за работою женцов”³⁴.

Podróż jednak, pomimo negatywnego wydźwięku, wywarła wielkie wrażenie na Wiaziemskim, który po swym powrocie stwierdził: „Я немножко стяхнул с сердца варшавскую пыль. Видел прекрасные места и добрых людей, чего здесь не вижу”³⁵.

Podczas podróży „szlakiem wolności” powstaje także pierwsza wersja jednego z najważniejszych utworów poety „Петербур”³⁶ (Petersburg), o czym wspomina w liście do Aleksandra Turgieniewa.

W marcu 1820 roku Michaił Orłow – członek organizacji dekabrystowskiej, a także towarzysz z nieistniejącego już Towarzystwa Literackiego „Arzamas”, przedłożył Wiaziemskiemu propozycję wydawania w Warszawie tygodnika pod nazwą „Российский наблюдатель”. Czasopismo to miało zajmować się głównie powiązaniem polsko-rosyjskimi w dziedzinie kultury, ekonomii i polityki. Materiały do publikacji miały być przesyłane z Rosji przez Orłowa oraz braci Aleksandra i Nikołaja Turgieniewych. Pomysł nie został jednak zrealizowany z uwagi na zwolnienie Wiaziemskiego z pełnionej funkcji i zakaz powrotu do Warszawy. Nie powiódł się także z powodu braku oficjalnej zgody monarchy na zamiar Wiaziemskiego opublikować w moskiewskim czasopiśmie „Сын отечества” przekład protokołów z posiedzenia polskiego Sejmu³⁷.

Wiele wiadomości o Polsce i realiach tamtej epoki wnoszą notatniki „Записные книжки”, które poeta prowadził od roku 1813 do końca swojego życia. Stanowią one skarbnicę wiedzy nie tylko o nim samym, poprzez wszystkie etapy jego literackiej i politycznej biografii, ale też o czasach, w których żył, i ludziach tamtej epoki. Istotne znaczenie w badaniu jego

³³ K. Galon-Kurkowa, *Bohater Wilna, (Piotr Wiaziemski a Jakub Jasiński)*, „Studia-Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria XI”, 1988, s. 18, zob. także: tejże: *Na wyżynach wolności... (Z problematyki pobytu Piotra Wiaziemskiego w Krakowie)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria” VI, 1980, s. 5–24.

³⁴ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка третья (1818–1828)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 98.

³⁵ *Остафьевский Архив князей Вяземских*, 1899, т. 1, с. 144.

³⁶ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка третья (1818–1828)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 99–102.

³⁷ П. В. Акульшин, *Петр Андреевич Вяземский*, „Вопросы истории” 2000, № 2, с. 68–88, http://library.rsu.edu.ru/search/search_newspaper_fulltext.php?id=1253.

spojrzenia na sprawę polską mają też listy, o których sam powie: „Письма в жизни других – эпизоды, у меня – они история моей жизни”³⁸.

Można pokusić się o stwierdzenie, że to właśnie poprzez korespondencję poeta wyrażał wszystkie swoje nastroje i odczucia. Mając świadomość, że będzie ona czytana przez wiele osób, między innymi z kręgów rządzących, tam starał się poruszać wszystkie rażące go nieprawidłowości wkradające się do polityki carskiej. Poprzez listy poeta próbował w pewnym stopniu oddziaływać na opinię publiczną. W swojej notatce do monarchy Piotr Wiaziemski starał się dowieść, że przemyślenia zawarte w jego korespondencji zawsze były szczere, w nadziei,

что правительство наше, лишенное независимых органов общественного мнения, узнает через перехваченные письма, что есть, однако же, мнение в России, что посреди глубокого молчания, господствующего на равнине нашего общежития, есть голос бескорыстный, укорительный, представитель мнения общего³⁹.

Będąc w Warszawie niejednokrotnie deklarował swoje sympatie dla sprawy polskiej, przez co stał się osobą podejrzaną w kręgach rządzących oraz w oczach swego zwierzchnika – Nikołaja Nowosilcewa, który to w kwietniu 1821 roku przesłał przebywającemu w Rosji Wiaziemskiemu list z informacją o zwolnieniu ze służby i zakazie powrotu do Warszawy. Według wspomnień żony poety, Wiery Wiaziemskiej, podczas ich pobytu w Warszawie agent carski, wystający przez całe dni pod ich oknami, doniósł Wielkiemu Księciu Konstantemu, że książę śpiewa francuską piosenkę o ówczesnych kongresach „Vive un congres, deux congres, trois congres”. Sekretne doniesienie na ten temat do Petersburga miało spowodować narastanie niechęci do poety w kręgach rządzących⁴⁰, a poglądy i opinie na temat sprawowania władzy przez urzędników carskich oraz sytuacji chłopskiej, zawarte głównie w jego korespondencji, stały się jednym z powodów zwolnienia z piastowanej funkcji. Innym stawianym mu zarzutem mogło stać się „zbytne zbliżenie się do liberalnego i opozycyjnie nastawionego środowiska intelektualistów warszawskich z osobiście nielubianym przez w. ks. Konstantego Julianem Ursynem Niemcewiczem na czele”⁴¹ oraz podpisanie notatki, przekazanej

³⁸ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка седьмая (1828–1833)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 151.

³⁹ Ibidem, с. 161.

⁴⁰ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка седьмая (1828–1833)...*, с. 358.

⁴¹ R. W. Wołoszyński, *Polacy w Rosji 1801–1830*, Warszawa 1984, s. 78.

Aleksandrowi I przez hrabiego Michała Woroncowa, a dotyczącej uwłaszczenia chłopów pańszczyźnianych⁴².

Za jego przyjaźń i pomoc Polacy odplacili mu olbrzymim szacunkiem, na co wskazuje zachowana bogata korespondencja z Aleksandrem Fredrą, Antonim Odyńcem czy Julianem Ursynem Niemcewiczem, który w liście skierowanym do poety tuż po jego wyjeździe z Polski pisze: „(...) Ваш открытый характер, Ваш образ мыслей, Ваш литературный вкус, наконец, просвещенность снискали Вам общую любовь и уважение”⁴³.

W styczniu 1828 roku za swoje zasługi w rozpowszechnianiu kultury polskiej został przyjęty w poczet członków-korespondentów Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, co było widocznym dowodem znacznego zaufania ze strony polskiego środowiska literackiego. W krótkiej charakterystyce wniosku podkreślano, że dał się on poznać jako „znany z gorliwości swojej o wzbudzanie upodobania w literaturze polskiej między rodakami swemi i z własnych dzieł poetyckich i krytycznych oraz z dzieł i z wielu tłumaczeń z języka polskiego na ruski, niemniej jak przychylności swojej do narodu naszego”⁴⁴.

O Warszawa, Warszawa! Serca mego ojczyzna!
Mego wspomnienia słodycz i trucizna!
Jak nie będę o tobie wspominać z wieczora i ranka,
Niech mnie zapomną mój Bóg i moja kochanka⁴⁵.

– odpisał po polsku czterowierszem wzruszony Wiaziemski, dowiedziawszy się o tym fackie.

Rozstanie z Polską nie znaczyło, że Piotr Wiaziemski został tam całkowicie zapomniany. W 1830 roku w „Kurierze Polskim” zostało opublikowane anonimowe tłumaczenie prozą wiersza „Stacja pocztowa”, natomiast

⁴² П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848, Книжка седьмая (1828–1833)*, Издание подготовила В. С. Нечаева, Москва 1963, с. 148; zob. także: S. Fiszman, *Mickiewicz w Rosji*, Warszawa 1949, s. 57; Е. Л. Рудницкая, *Аналитические исследования в исторической науке: У истоков русского либерализма: Александр Иванович Тургенев*, w: *Международный исторический журнал*, Архив: номер 15, май-июнь 2001, http://history.machaon.ru/all/number_15/analiti4/rudnitskaya_print/index.html.

⁴³ П. А. Вяземский, *Записные книжки 1813–1848*, Приложения составлены В. С. Нечаевой, Москва 1963, с. 363.

⁴⁴ R. W. Wołoszyński, *Polacy w Rosji 1801–1830*, Warszawa 1984, s. 229–230.

⁴⁵ S. Fiszman, *Piotr Wiaziemski w Warszawie*, [w:] tegoż, *Archiwalia Mickiewiczowskie*, Ossolineum 1962, s. 48; *Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce*, cz. 3, Warszawa 2010, http://www.rosyjski-dom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Piotr_Wizaemski.PL.pdf.

w „Tece Wileńskiej” z roku 1858 – „Kwesta na kościół” w przekładzie Antoniego Odyńca⁴⁶. Sam książkę po latach stwierdzi: „Хороши мои отношения к Варшавскому обществу остались неизменными до конца”⁴⁷.

PYOTR VYAZEMSKY (1792–1878).
IN THE CIRCLE OF POLISH AFFAIRS

S U M M A R Y

Pyotr Vyazemsky, a distinguished Russian poet and political activist, witnessed and participated in many, not only literary but also political, events of his own time. This article discusses some parts of the biography of Prince Vyazemsky, a Russian “Voltairean”, when he was in the circle of “Polish affairs”. Personal life, poems and letters of this well-known representative of the past ruling class reflected his complex attitude to Poland. Vyazemsky was one of those Russians who were not categorically rejected as enemies in Poland. The presented theme is based on Polish sources.

⁴⁶ K. Galon-Kurkowa, *Twórczość poetycka Piotra Wiazemskiego w rusycystyce polskiej*, „Slavica Wratislaviensia” LXXXVII 1994, s. 62.

⁴⁷ П. А. Вяземский, *Автобиографическое введение*, [w:] *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*, т. 2, Издание графа С. Д. Шереметева, Петербург 1879, П. А. Вяземский, *Литературные критические и биографические очерки*, т. 2, 1827–1851, с. VIII.

RECENZJE

Татьяна В. Скребнева, *Антропонимикон современного белорусского города в динамическом и социолингвистическом аспектах (на материале русскоязычных личных имен г. Витебска)*. Автореферат, Минск 2010, 23 с.

Na podstawie obszernego (23 strony) autoreferatu Pani T. W. Skrebniewej można zorientować się w treści liczącej 178 stron rozprawy. Autorka podjęła bardzo interesujący i aktualny temat badawczy. Jak wynika z informacji zawartych w autoreferacie, rozprawa była realizowana w ramach tematu *Язык и культура Белорусского Поозерья: история и современность*, który został włączony do państwowego programu badań podstawowych na lata 2006–2010: *Белорусский язык и белорусская литература в историческом развитии и современном обществе, их связь и взаимодействие с другими языками и мировым литературно-художественным процессом*.

Struktura pracy jest przejrzysta. Składa się ona ze wstępu, trzech rozdziałów i zakończenia, zawiera wykaz skrótów, bibliografię oraz dziewięć załączników. We Wstępie Autorka stara się uzasadnić potrzebę podjęcia badań onomastycznych w dziedzinie współczesnej antroponomimii. Jest to związane z brakiem prac badających kompleksowo dynamikę rozwoju systemu antroponomicznego narodu białoruskiego w związku z realiami społeczno-politycznymi i kulturowymi. Do podjęcia badań skłaniają również zadania ogólnoteoretyczne i praktyczne, które łączą się z koniecznością uporządkowania jurysdykcji i praktyki administracyjnej. Kolejny argument to kulturowo-historyczne znaczenie badanego regionu oraz konieczność kontynuacji inwentaryzacji przestrzeni onomastycznej Witebszczyzny. W związku z powyższym, celem badań staje się ustalenie charakterystycznych cech rozwoju współczesnego systemu antroponomicznego narodu białoruskiego oraz jego socjolingwistycznych uwarunkowań. Aby odpowiedzieć na szereg postawionych pytań, Autorka zgromadziła bogaty materiał źródłowy, który wyekscerpowiała z ksiąg metrykalnych z lat 1941–44 – 1994. Dane statystyczne charakteryzujące dynamikę rozwoju systemu imienniczego witebszczan dotyczą 60-letniego okresu. Badaniem statystycznym objęto 6 okresów z 10-letnimi przerwami. Wybór okresów kontrolnych, jak podkreśla Autorka rozprawy, był uwarunkowany rozwojem kraju i wydarzeniami społeczno-historycznymi. W celu pokazania ewolucyjnej drogi rozwoju systemu antroponomicznego Białorusi, w pracy zostały wykorzystane i po raz pierwszy wprowadzone do obiegu materiały „Памятной книжки Витебской губернии на 1861 годъ”.

Rozdział pierwszy zatytułowany *Теоретические аспекты изучения личного имени* ma charakter analityczno-przeglądowy. Składa się z trzech podrozdziałów. Pierwszy z nich poświęcony jest logiczno-filozoficznej interpretacji problemu nominacji. W tym miejscu rozpatrywana jest koncepcja imienia własnego wybitnych myślicieli poczynając od antyczności i kończąc na współczesności. Szczególną uwagę Autorka zwraca na oryginalną rosyjską myśl filozoficzną początku XX wieku, która w znaczący sposób wpływała na najnowsze badania onomastyczne. Cytowane i omawiane są prace P. A. Fłorenskiego, A. F. Łosiewa, S. N. Bułgakowa, które wskazują na energetyczny związek pomiędzy słowem a istotą, między imieniem człowieka a jego psychiką, fizjologią i biografią, między językiem i aktualną rzeczywistością w obszarze kulturowym.

W drugim podrozdziale Autorka omawia stan badań. W swojej pracy wykorzystuje teoretyczno-metodologiczną bazę szkoły rosyjskiej. Opiera się na pracach takich wybitnych onomastów jak: A. W. Superańska, W. D. Bondaletow, W. A. Nikonow, N. W. Biryłło, A. M. Miezienko, W. I. Suprun i in.

Trzecia część rozdziału teoretycznego poświęcona jest analizie aktualnych problemów badawczych związanych z imieniem. Autorka rozprawy stwierdza, że zakorzeniona tradycja badań onomastycznych w ramach tradycyjnej lingwistyki opisowej doprowadziła do dysproporcji w rozwoju teorii nazw własnych i apelatywnych. Stało się to przyczyną obecności w badaniach onomastycznych wielu nierozwiązanych problemów, do których zalicza m.in. problem związku antroponimii z wyrażaniem modalności, ujawnienie inwariantu w paradygmacie form imiennicznych, tworzących szereg wariantywny, wariantywność terminologiczną w opisie antroponimii (zdaniem Autorki, pożądana jest dyferencjacja takich terminów jak: *форма* i *вариант имени, номинация* i *идентификация*), zbadanie komunikatywno-funkcjonalnej istoty nazw osobowych w przestrzeni rzeczywistej i wirtualnej, ujawnienie w procesie nominacji i wykorzystania imion stereotypów związanych z płcią i szeregiem innych. Za pilną potrzebę uważa opracowanie różnorodnych słowników rosyjskich i białoruskich imion oraz syntetycznych monografii w zakresie antroponimii. Do sprecyzowania niektórych problemów teorii antroponimii może przyczynić się spojrzenie na nie przez pryzmat koncepcji semantycznej i funkcjonalnej niehomogeniczności antroponimii, w ramach której w języku stawia się w opozycji system aktualnych i potencjalnych antroponimów. Swoje rozważania Autorka dysertacji opiera na zaprezentowanej w pracy próbie ujawnienia inwariantnej formy imienia. Analiza zgromadzonego materiału faktograficznego udowadnia, że metrykalna forma imienia występująca w sferze antroponimii aktualnej nie potrafi syntetyzować wszelkich potencjalnych form imiennicznych z uwagi na to, że do akt trafiają bardzo różne pod względem stylistycznym i językowym jednostki antroponimiczne, w tym również etymologicznie tożsame, ale niepoprawne z punktu widzenia ortografii. Również wschodniosłowiańska postać hagianimów, w jakiej te imiona przenikały do wschodniosłowiańskich systemów imiennicznych, z wielu powodów nie może konsekwentnie występować jako środek klasyfikacyjny w procesie porządkowania potencjalnego materiału antroponimicznego. W systemie potencjalnej antroponimii poszukiwania inwariantu należy łączyć z normatywnością i częstotliwością użycia wariantywnych postaci imion, sprawdzoną na reprezentatywnym materiale szerokiej chronologicznej płaszczyzny i łączeniem występujących wariantów na podstawie

znaczenia formy imienia w systemie form, tworzących szereg wariantywny. Trudno ocenić wyłącznie na podstawie autoreferatu na ile ta hipoteza jest słuszna i w jakim stopniu udokumentowana. Nie mniej jednak postawiony problem jest interesujący i wart szerszego szczegółowego opracowania.

Rozdział drugi pt. *Антропонимикон современного белорусского города в динамическом аспекте* także jest podzielony na trzy części. Pierwsza z nich jest poświęcona badaniom dynamiki rozwoju męskiego podsystemu antroponimicznego. W swojej pracy dysertantka wykorzystuje ilościowo-jakościową metodę W. D. Bondaletowa. Wszystkie okresy kontrolne analizuje według jednego schematu: ustala ilościowy zestaw imiennika męskiego, klasyfikuje grupy statystyczne (pojedyncze, rzadkie i popularne imiona męskie), analizuje reakcje imiennictwa męskiego na przemiany społeczne oraz zmiany w obrębie pierwszej dziesiątki najpopularniejszych imion. Badaniem obejmuje okresy: 1941–44, 1954 i 1964 (początek i koniec chruszczowowskiej „odwilży”), lata 70-te, 1984 rok, 1994 rok. Punktem odniesienia w badaniach statystycznych staje się „средний коэффициент одноименности” (średni współczynnik jednoimienności, który otrzymuje się w wyniku podzielenia liczby nowonarodzonych chłopców przez liczbę zarejestrowanych imion męskich). Według tego samego schematu w drugiej części rozdziału badane jest imiennictwo kobiet, które jest zestawiane z męskim. W trzeciej części natomiast Autorka zestawia ilościowe wskaźniki dynamiki systemu antroponimicznego mieszkańców miasta na przestrzeni XVII–XX wieku. Materiał porównawczy dotyczący XVII wieku pochodzi z publikacji A. M. Miezienko. Na podstawie przeprowadzonych analiz Autorka formułuje wniosek, że podstawą systemu imienniczego witebszczan na przestrzeni wielu stuleci były imiona zaczerpnięte z cerkiewnego kalendarza prawosławnego.

Trzeci rozdział jest zatytułowany *Антропонимикон современного белорусского города в социолингвистическом аспекте*. T. W. Skriebniewa stara się tu odpowiedzieć na szereg postawionych wcześniej pytań. W pierwszej kolejności zwraca uwagę na różnice i podobieństwa oraz wpływ wzajemnego oddziaływania miejskiego i wiejskiego zwyczaju nazewniczego na rozwój systemu antroponimicznego. Analizowane są imiona wspólne dla obu środowisk (miejskiego i wiejskiego) oraz imiona różniące oba zestawy imion. W kolejnym punkcie tego rozdziału Autorka skupia się na analizie wariantywności imion funkcjonujących w sferze urzędowej, oficjalnej. Tu zwraca uwagę, że miejski imiennik jest bardziej stabilny, rzadziej wprowadzane są do akt warianty potoczne (fonetyczne i morfologiczne) oraz hiperpoprawne typu *Лоруса*, *Томара*. Analiza zjawiska renomacji w kontekście społeczno-kulturowych realiów drugiej połowy XX w. przynosi wiele spostrzeżeń i stawianych hipotez. Większość mieszkańców Witebska pragnących zmienić swoje imię robiło to po uzyskaniu pełnoletności. Od lat 70-tych XX wieku czynnikiem dominującym jest adopcja. Wśród prawdopodobnych motywów, a więc pozostających w sferze hipotez badawczych, bardziej w sferze projektowanej niż rzeczywistej Autorka wymienia: dążenie przedstawicieli innych grup etnicznych do przejmowania białoruskiej tradycji antroponimicznej; postrzeganie imienia jako archaicznego, ludowego; pogoń za oryginalnością imienia; chęć posiadania imienia modnego, popularnego; ocena poprawności imienia przez samego jego nosiciela; wpływ tendencji do nacjonalizacji imiennictwa mającej charakter derusyfikacyjny. Warto by było ustalić, jaka jest rzeczywistość. Przy zmianie imienia przy adopcji wybierane

są imiona popularne. Ponadto Autorka stara się prześledzić zależność funkcjonowania antroponimii od takich czynników jak: parametry społeczne i wiekowe, intencje informatora, właściwości emocjonalnego stosunku referentów do paradygmatu funkcjonalnego swojego imienia w różnych sytuacjach jego wykorzystania. Opis dysharmonii w procesie komunikacji bazuje na analizie funkcjonalnych wariantów jednostek nominacyjnych w sytuacjach konfliktowych, form obraźliwych w ocenie ich nosicieli oraz zasobu antroponimów konotacyjnych funkcjonujących w mowie mieszkańców Witebska. Wreszcie Autorka próbuje ustalić zasady doboru imion dla bliźniąt. Stwierdza brak uniwersalnych sposobów nominacji dla bliźniąt różnej płci: pary imion (*Александр – Александра*); nie jest też charakterystyczne nadawanie imion związanych fonetycznie (*Фаина – Инна*). Wybierana jest w większym stopniu zasada alfabetu (*Андрей – Алексей, Дмитрий – Диана*) oraz zasada związku semantycznego (*Надежда – Любовь, Петр – Павел, Руслан – Людмила*). Jednak najwyższą popularnością cieszy się związek rangowy, tj. bliźniętom, podobnie jak pozostałym dzieciom, nadawane są imiona najpopularniejsze w danym okresie.

Podsumowując badania T. W. Skriebniewa podkreśla, że pozwoliły one ustalić nie tylko stan systemu imienniczego witebszczyzn z drugiej połowy XX wieku, lecz także odnotować szereg zachodzących w nim zmian. System ten, przy zachowaniu stabilności i ciągłości, w znacznym stopniu różni się pod wieloma względami od stanu z poprzednich stuleci. W stosunku do XVII i XIX wieku nastąpiło zubożenie zasobu imienniczego. Formy hipokorystyczne imion na obecnym etapie rozwoju systemu imienniczego przestają pełnić funkcje stylistycznie nienacechowanych środków dyferencjacji osób o jednakowych imionach oficjalnych i praktycznie są usunięte z oficjalnego obiegu. Przy zachowaniu takich samych tendencji rozwojowych systemy imiennicze mężczyzn i kobiet charakteryzują się pewnymi indywidualnymi właściwościami. Żeński system imienniczy cechuje dążenie do rozszerzenia repertuaru, w mniejszym stopniu przejawia się tendencja do koncentracji imiennictwa, mniejszy jest stopień wykorzystania imion rzadkich. Nowym zjawiskiem u schyłku XX wieku staje się branding, który wywołuje zwiększone zainteresowanie nominacyjnym zasobem peryferii antroponimicznych. Odnotowując działanie podstawowych tendencji antroponimicznych wspólnych dla antroponimii wschodniosłowiańskiej końca XX wieku (obniżenie wskaźnika koncentracji, poszerzenie granic zasobu imienniczego, osłabienie wpływu narodowości rodziców na nominację dzieci, aktywizacja procesów antroponimicznych w żeńskim systemie imienniczym, powrót do korzeni kultury słowiańskiej i chrześcijańskiej, przejawiający się w zwiększeniu zapotrzebowania na imiona słowiańskie i kanoniczne) Autorka rozprawy stwierdza, że reakcja na nie lokalnych systemów imiennicznych jest specyficzna. Specyfika współczesnego systemu imienniczego Witebska przejawia się w różnorodności asortymentu imienniczego, obniżonym poziomie koncentracji (w zestawieniu z imiennikiem Smoleńska), panowaniu określonej miejscowej mody na pewne imiona, odrębności odzewu grup statystycznych na najważniejsze zmiany społeczno-historyczne.

W związku z dominacją miasta w procesie zagospodarowywania przestrzeni kulturowej, wiejski imiennik pod względem jakościowym dąży do zbliżenia z miejskim, który przewyższa go pod względem różnorodności i bogactwa imion. Zestawiając oba systemy imiennicze Autorka dysertacji odnotowuje różnice oraz płasz-

czynny zbliżenia. Przenikanie do aktywnego wiejskiego zasobu imion kalendarzowych i nowych jest opóźnione w stosunku do Witebska o 10–20 lat. Zbliżone są tendencje dynamiki spadku i wzrostu popularności poszczególnych imion w antroponimii miasta i wsi. Pewne różnice między miastem i wsią można odnotować w tendencji rozwojowej systemu imienniczego kobiet. Miejskie imiennictwo żeńskie w większym stopniu dąży do wzbogacenia zasobu imienniczego w zestawieniu z męskim. W rejonie witebskim u schyłku XX wieku takich różnic w zasadzie się nie obserwuje. Spadek koncentracji imion w mieście obserwuje się z 10-letnim opóźnieniem w stosunku do rejonu. Wariantywność imion w największym stopniu wiąże się z okresem II wojny światowej i pierwszym powojennym dziesięcioleciem, w związku z odsunięciem na drugi plan problemu wykształcenia pracowników administracji. Miejski system antroponimiczny w mniejszym stopniu niż wiejski wprowadza do dokumentów formy potoczne, warianty morfologiczne oraz formy hiperpoprawne. Jest to związane z dążeniem do wprowadzenia poprawności zapisu lub zachowania oryginalności imienia. Większość respondentów jest zadowolona ze swojego imienia. Na pozytywną ocenę własnego miana najczęściej wpływają czynniki socjolingwistyczne (religia, tradycja, poczucie estetyki, frekwencja) oraz wewnątrzjęzykowe (gramatyczny, semantyczny, fonosymboliczny). Przy tym wszystkim mieszkańcy Witebska demonstrują niski poziom onomastyczno-etymologicznej kompetencji, ich wiedza o pochodzeniu imion jest niedostateczna, przeważa tendencja do jednoznacznych interpretacji, brana jest pod uwagę tylko odapelatywna etymologia imienia. Funkcjonowanie regionalnych jednostek antroponimicznych łączy się z właściwościami idiolektu, parametrami społecznymi i wiekowymi oraz intencjami informatorów. Specyfika nominacji dzieci przejawia się w używaniu imion w formach dziecięcego gaworzenia, okazjonalnych i rzadko używanych form imion, przezwisk w funkcji nominacji podstawowej, zbliżonej do neutralnej. Imię występuje w komunikacji jako podstawowa jednostka zarówno w sytuacji neutralnej, jak i konfliktowej, chociaż dysharmonię i dystans w kontaktach oficjalnych w pracy oraz wśród dalszego otoczenia podkreśla się poprzez użycie nazwiska, dwuczłonowej formuły „imię + patronim”. Swoisty charakter funkcjonowania imion w Witebsku przejawia się w dezaktualizacji ich semantyki etymologicznej i negatywności konotacyjnej.

Zmiana imienia częściej jest odnotowywana w mieście niż na wsi, co prawdopodobnie jest związane z większą tradycyjnością życia wiejskiego.

Analiza nominacji bliźniąt prowadzi do wniosków, że regionalna praktyka opiera się na niektórych uniwersalnych na całym świecie zasadach. Są to przede wszystkim: odpowiedniość fonetyczna, związek semantyczny, alfabet. Charakterystyczną cechą witebskiej nominacji w tej dziedzinie jest związek rangowy imion ściśle związany z aktualną modą imienniczą.

Trudno obiektywnie ocenić pracę wyłącznie na podstawie autoreferatu, który z pewnością zawiera najistotniejsze informacje, ale nie pozwala zapoznać się ze szczegółami i materiałem źródłowym. Niewątpliwie praca jest wartościowa i potrzebna, wypełnia w badaniach onomastycznych pewną lukę, umożliwia formułowanie ogólniejszych wniosków. Budzi też pewne pytania. Na Białorusi od najdawniejszych czasów mieszkaly różne grupy etniczne, wyznawcy różnych konfesji. Nie sądzę, aby ze spuścizny kulturowej i etnicznej WXL nic nie pozostało. Jak to

się uwidacznia w Witebsku? Jak wygląda zestawienie antroponimii prawosławnych i katolików oraz wyznawców innych religii, jeżeli one tam występują? Autorka w niektórych miejscach rozprawy sugeruje, że są. Szkoda, że nie można z autoreferatu dowiedzieć się nieco więcej na ten temat.

Zofia Abramowicz
Białystok

И. Кириллова, *Образ Христа в творчестве Достоевского. Размышления*, Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, Москва 2010, сс. 160.

Книга Ирины Кирилловой, профессора Кембриджского университета, одного из выдающихся специалистов по творчеству Ф. М. Достоевского (1821–1881), является итогом многих лет размышлений над жизнью и произведениями великого писателя. В её основу легли лекции, прочитанные почти исключительно в России, за последние двадцать лет. Дело в том, что в центре внимания И. Кирилловой духовный реализм Достоевского, который западные достоевсковеды рассматривают как творческий приём, с чем автор книги *Образ Христа в творчестве Достоевского* не соглашается. Она считает, что духовный реализм проявляется не в качестве руководящей идеи, а в качестве “просвечивания стиля, композиции, действия, создания действующих лиц.” Главным критерием нового взгляда является “свет божественности”, благодаря которому действие и персонажи произведений Достоевского “преображаются в духовное действие” и “приобретают некую вторую, невидимую, но осязаемую действительность.” Такие герои, как Раскольников, князь Мышкин или Соня Мармеладова – это конкретные физические герои, живущие в исторической реальности, но одновременно лица “наделенные духовной, символической реальностью.” Например Раскольников, несмотря на то, что он убийца-идеолог, то и ещё великий грешник, который знает и надеется, что “только чудо может вернуть его к жизни”, поясняет И. Кириллова в *Предисловии*.

В *Послесловии* автор книги замечает, что хотя для современного, молодого русского читателя “сюжеты Достоевского, его психологическое проникновение в глубину и противоречия человеческой души, зарисовка персонажей, жестокие, часто насильственные условия их жизни” понятны и этот читатель воспринимает Достоевского как современного писателя, то одновременно считает И. Кириллова, что “духовное” определяется им с трудом.

Кроме *Предисловия* и *Послесловия* рецензируемая книга состоит из одиннадцати статей, которые – учитывая затрагиваемые вопросы – условно можно подразделить на две группы. Первую из них составляют статьи, касающиеся духовной жизни Достоевского-человека, его веры-неверия в Христа, а другую – связь литературных произведений великого писателя с христианскими ценностями, хотя следует подчеркнуть, что эти темы часто переплетаются друг с другом.

Первую группу составляют такие статьи как: *Значение образа Христа для Достоевского (II)*, *Понятие добра у Достоевского (IV)*, *Проблема святости у Достоевского (VI)*, *Пометы Достоевского в Книге Откровения Иоана Богослова (VII)*, *Пометы Достоевского на тексте Евангелия от Иоанна (X)*, *“Маши лежит на столе” (III)*. Объединяющей их мыслью является та, которую Достоевский записал незадолго до своей смерти в *Записной тетради. 1880–1881*: “...не как мальчик же я верую во Христа и Его исповедую, а через большое горнило сомнений моя Осанна прошла...”. В указанных статьях речь идёт, именно, о вере и сомнениях в восприятии Христа Достоевским.

В своей книге И. Кириллова выдвигает положение, что в сознании великого писателя постижение образа Христа является двойственным (II). Она считает, что “вера Достоевского – это вера ученика Христова и Апостола Фомы Неверного” (VII), потому что в действительности был он и “верующий” и “неверующий”. Последнюю мысль подтверждают слова писателя, которые автор книги приводит из письма Достоевского Н. Д. Фонвизиной (1854 г.), где он определил себя как “дитя неверия и сомнения”. Одновременно, считает Кириллова, Достоевский был и глубоко верующим человеком, хотя его вера не была церковная и обрядовая. Он постоянно думал о Божественном начале, читал Евангелие, а Евангельские пометы свидетельствуют о сложности и многогранности его духовного облика (VII). Автор книги, рассматривая биографию писателя, приходит к выводу, что для одного и другого подхода можно найти источники.

Почвой для Божественного в сознании Достоевского была семья и традиционное православное воспитание, регулярное посещение церковных богослужений, ежегодное паломничество в Троице-Сергиеву Лавру, чтение Житий святых и заученная ещё в детстве молитва “Всё упование, Господи, на Тя возлагаю...”, которую, по свидетельству жены, Анны Григорьевны, писатель твердил всю жизнь (II). Кириллова считает, что познанный тогда образ Христа глубоко запал Достоевскому в душу и сердце и навсегда остался столпом его духовной жизни, даже в годы увлечения социализмом. Однако в сороковые – студенческие годы произошла перемена мировоззрения будущего писателя. Знакомство с Белинским, потом с Петрашевским, воздействие утопических идей “Нового Христианства”, Сен-Симона, Этьен Кабэ и других, которые говорили о Евангельской любви и братстве на земле, привели Достоевского к тому, что он перестал подходить к Причастию и Христа сравнивал с Гомером. Появилось много сомнений, таких как страдания невинных (II), проверка умом божественных истин, очеловеченный образ Спасителя, вследствие чего Достоевский перестал видеть различия между Христом Евангельским и утопическим.

В книге Кирилловой много места отведено “перемене убеждений” и времени каторги, из чего следует, что Сибирь была для Достоевского откровением и возвращением к Богу. Пребывая в “мёртвом доме” он понял, что “даже самый страшный преступник сотворен по образу и подобию Божию”, а его путь, как ни был бы он тяжёл, имеет смысл. Это единственная возможность, чтобы спастись от ужаса своего греха. И. Кириллова замечает, что до 1849 г. “слова” Достоевского о Христе очень редки, но после – встречаются часто в письмах, записных тетрадях, черновиках, в *Дневнике писателя*, где заметны всё-таки

колебания. Получается так, что иногда он смотрит на Христа как на идеал для человечества, в другой – восхваляет Его как Бога (II). В связи с сомнениями время от времени появляется вопрос: можно ли веровать безусловно в Божественность Сына Божия Иисуса Христа? Этому Христу – замечает Кириллова – он знал сердцем, но ум подсказывал: как знать? В конце концов пришёл к выводу, что “это познаётся сердцем, а не умом”. Во время пребывания на каторге прежняя мысль пополняется убеждением: “Христос есть единственная надежда в страдании” и о Нём начинает говорить в контексте православной, народной веры: “Христа он (народ) знает и носит Его в своём сердце (...) может быть единственная любовь народа русского есть Христос”. Через некоторое время в своём дневнике записал, что “каким-то чудом исчезла совсем всякая ненависть и злоба в сердце моём.”

О процессе восстановления веры в Христа свидетельствуют пометы сделанные Достоевским в книге *Откровения Иоанна Богослова* (VII). Уходя на каторгу он просил брата о передаче ему Евангелия, с которым он раньше, как подчёркивает Кириллова, никогда не расставался, даже во время связи с кружком Петрашевского. На полях Святой Книги он отмечал места для него особенно значительные, которые сегодня открывают черты духовной жизни писателя. Всех помет шестнадцать и среди них можно выделить несколько категорий, но доминируют две тенденции: первая – преклонение перед величием Бога, вторая – сосредоточение на образах ужаса со Страшным Судом вместе, как следствие за грех отречения от Бога. Автор книги замечает, что пометы Достоевского в книге *Откровения...* оканчиваются на словах: “Я есмь Альфа и Омега, начало и конец, первый и последний. Блаженны те, которые соблюдают заповеди Его”. Они свидетельствуют о таинственном исповедовании величия Божьего и этической основы Его.

Оказывается, что Фёдор Достоевский читая Евангелие, делал пометы и в других книгах. Например в Евангелии от Матфея сделал двенадцать помет, от Луки – семь, от Марка – две, а от Иоанна – не менее пятидесяти восьми (VII). И. Кириллова пометы на тексте Евангелия от Иоанна разделяет на следующие группы: 1) образ Христа, Его Сыновство и Единство с Отцом; 2) природа веры и условия, при которых она обретается или теряется; 3) духовное отчаяние и состояние душевной безысходности при потере веры; 4) страдание невинных, страдание искупительное; 5) условия Воскресения; 6) богословие любви. Все вместе взятые свидетельствуют о человеке и отношении его к Богу. Так как эти пометы глубоко личные, то расширяют и углубляют понимание христианской веры Достоевским.

Одним из более мучительных вопросов была для Достоевского не столько смерть, сколько воскресение мертвых, и раздумиями об этом переполнена вся статья писателя “*Маша лежит на столе*”, которая стала предметом исследования Кирилловой в третьей главе рецензируемой книги (III). Это духовно-философская запись Достоевского, которая возникла под влиянием смерти жены писателя – Марии Дмитриевны Исаевой. Она делится на три внутренне органически связанные части; каждая часть состоит из нескольких разделов. В них утопические мотивы тесно переплетаются с Евангельскими и с жизненной практикой, а речь идёт о разрыве с ушедшим человеком, о семействе, о пе-

ререждении и нравственном очищении человека, о его борьбе за веру до конца мира, о человеческой природе, о страдании. После долгих раздумий Достоевский, подводя итог, всё-таки пришёл к духовному заключению: безбожный материализм – это смерть, а истинная философия есть Бог и жизнь вечная.

Последние две статьи из первой группы в равной степени касаются как религиозности Достоевского, так и духовного реализма в его произведениях. В раздумии под заглавием *Понятие добра у Достоевского* (IV) Ирина Кириллова пришла к выводу, что добро у Достоевского выражается тремя ключевыми словами: добро, любовь, Христос. Она считает, что “никто так, как Достоевский не раскрыл всю коварность, всю жестокость и извращённость человека, и никто так, как Достоевский в художественной литературе (...) не создал с такой нежностью и любовью образы человека, исполненного высшего добра...”. Действительно, он создал ряд “хриstopодобных” героев, таких как, князь Мышкин, старец Зосима, Алёша Карамазов “отмеченных сиянием того добра, которое неотъемлемо от святости”, однако эти персонажи не являются образами святых, так как святость, замечает Кириллова, не подлежит литературному изображению. После анализа литературных героев свои размышления она завершает убеждением, что виденье царства добра у Достоевского оставалось земным, ограниченным человеческой природой и историей.

Статья *Проблема святости у Достоевского* (VI) является вопреки вышесказанному – дерзновенной попыткой обозначения черт святости в определённых персонажах Фёдора Михайловича Достоевского в связи с понятием “положительно прекрасного человека.” Глубокое проникновение в проблему святости с учётом поведения героев и анализа жизни святых Православной Церкви, позволяет автору рецензируемой книги сказать, что у Достоевского “художественное проникновение в человеческую душу носит психологический характер, но не мистический”

Ко второй группе, о которой речь идёт выше, можно причислить следующие статьи: *Духовная символика в творчестве Достоевского* (I), *Размышления на тему “Пушкинской речи” Достоевского* (V), *Князь Мышкин – создание хриstopодобного образа и срыв в трагическую пародию* (VIII), *Юродство в образе князя Мышкина* (IX), *Значение Достоевского для прозы Зинаиды Гиппиус* (XI).

Общей чертой, которая связывает все эти части, является духовная символика, присутствующая в его произведениях, хотя Достоевского трудно назвать религиозным писателем. В первой статье И. Кириллова замечает, что посредством символа, который является тонким и трудно уловимым орудием, открывающим путь в духовную реальность, автор *Преступления и наказания* создаёт образ и вводит читателя в иной “фантастический” мир. Она утверждает, что “этот образ сам проявляется как символ, как знак-референт, открывающий подлежащую духовную реальность. Через образ “преображённый” в символ, видимая, конкретная реальность отражает и открывает тем, кто готов и способен её узреть, невидимую духовную реальность.” В пример она приводит *Смерть Михайлова, Воскрешение Лазаря и Князя (Мышкина – В.Я.С.) Христа*. Реальная мучительная смерть молодого каторжника Михайлова напоминает невидимую духовную реалию, какой являются стра-

сти и муки Христовы на Кресте. Она указывает на время смерти (третий час пополудни), крест – голое тело с крестом и в сандалях, последние слова каторжника “...тоже ведь мать была”, которые напоминают образ *Pieta*, Матери, оплакивающей погибшего Сына; солнечные лучи как знак таинственного преображения – это знаки-референты, указывающие на духовно значительные мгновения. В свою очередь, чтение Соней *Воскрешения Лазаря* Раскольникова, которого он настоятельно требует, становится, по мнению Кирилловой, символом отчаянного желания чуда, чтобы избавиться от убивающей его тяжести преступления. После чтения он, конечно, не воскрешается, как Лазарь, “но психологически и духовно он уже другой” – замечает Кириллова. Духовная символика князя Мышкина совсем не похожа на две предыдущие, может быть потому роман *Идиот* является самым загадочным. Именуя князя идиотом, Достоевский – считает Кириллова – указывает на его “особость” (греч. идиот – особый, иной), то есть хриstopодобие, доброта, отличительные черты лица, как на иконе, дар проповеди. При развитии сюжета духовный символ оборачивается трагической пародией, что следует понимать как откровение: “чисто человеческое добро не может преобразить падший, во зле лежащий мир, это может сделать только Бог” (I).

Эту тему продолжают две очередные главы. В восьмой главе *Князь Мышкин – создание хриstopодобного образа и срыв в трагическую пародию* речь идёт о сложном процессе стилистического перевоплощения образа князя Мышкина (Христа – идеала человека во плоти). Когда его хриstopодобие очеловечивается, он становится жалким. И. Кириллова считает, что это не крах хриstopодобного образа, а очеловеченного, лирического “подражания”, которое превращается в трагический гротеск (VIII). В главе *Юродство в образе князя Мышкина* (IX) находит продолжение указанный вопрос. Автор книги особое внимание обращает на проблему юродства, как на одну из самых трудных и крайних форм Уподобления Христу. Оказывается, что юродству присущ глубокий трагизм, так как оно напоминает миру о его отступлении от Заповедей Христовых, “обличая сильных и имущих и врачую души наиболее униженных и оскорблённых – томящихся в темницах и сумасшедших домах, поруганных женщин, блудниц и проституток.” Юродивый духовную силу “для тяжкого своего подвига (...) находит в молитве, совершаемой в тайне, когда скидывалась личина безумия.” Черты прообраза служат для автора книги “проверкой” образа князя Мышкина. В итоге получается, что каждая черта юродства преломляется в князе по-разному, а воздействие прообраза юродивого на образ князя не однозначно (IX).

“Пушкинская речь,” которую Ф. Достоевский произнёс в 1880 г. в Москве по случаю открытия памятника Пушкину, незадолго до своей смерти, И. Кириллова считает идейно-духовным завещанием писателя, в духе “почвенничества”, основанном на том, как “русский народ принял в свою душу Христа” (V). Интересные размышления автора книги касаются трёх тем, которые в своей речи затронул Достоевский: первая – русский “скиталец”, лишний человек Алеко, Онегин, потерявший народные корни; вторая – тема Гатъяны, органически укоренённой в морально-духовной жизни народа и третья – тема русского человека, всечеловека, в своей верности Христу (V).

Книгу завершает статья – *Значение Достоевского для прозы Зинаиды Гиппиус* (XI). В ней И. Кириллова считает, что отношения Гиппиус-прозаика к мысли и творчеству Достоевского являются сложными. Они касаются художественной преемственности и глубокого внутреннего тяготения и желания Гиппиус довести до конца ряд духовно-философских тем, затронутых Достоевским по поводу их идейной и духовной близости. Среди этих тем вопрос религии и Бога занимает особое место.

Подытоживая, следует сказать, что рецензируемая книга является одной из ряда тех, о которых после прочтения трудно позабыть. С одной стороны она восхищает интересной постановкой вопроса, своеобразным новаторством, иногда даже слишком резкими суждениями, с другой – появляется чувство неполноты по поводу ограниченного выбора литературных произведений Достоевского и краткости изложения глубинного вопроса.

Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska
Białystok

Ewa Białek, *Kolokacja w przekładzie. Studium rosyjsko-polskie*, Lublin 2009, ss. 150.

We współczesnym językoznawstwie coraz więcej uwagi poświęca się kolokacjom, badanym w różnych ujęciach, wśród których dominują analizy semantyczne i gramatyczne, przy nieco mniejszym udziale badań z zakresu teorii przekładu i frazeografii dwujęzycznej¹. Z tego powodu na szczególną uwagę zasługuje złożona z pięciu rozdziałów monografia pt. *Kolokacja w przekładzie* autorstwa Ewy Białek. We *Wstępie* badaczka formułuje następujące pytania: „Co to jest kolokacja? Co to jest jednostka przekładu? Jaką jednostką przekładu jest kolokacja ze względu na zespół przypisywanych jej cech? Na czym polega mechanizm przekładu tych połączeń? Jakie są determinanty wielkości jednostki przekładu i co pozwala określić ją podczas tłumaczenia? Czy wreszcie – jak kształtują się rosyjsko-polskie odpowiedniości przekładowe?” (s. 7). Autorka przeprowadza analizę omawianego problemu na materiale trzech typów tekstów, na który składają się: rosyjska literatura piękna, publicystyka, tekst naukowy oraz ich przekłady na język polski.

W rozdziale pierwszym przedstawiona jest charakterystyka kolokacji jako jednostki języka. Autorka omawia strukturalne typy kolokacji: kolokacje werbo-nominalne, kolokacje werbo-adverbialne, kolokacje odczasownikowe, kolokacje atrybutywne, kolokacje adverbialne. Następnie charakteryzuje kolokację ze szczególnym uwzględnieniem cech, które decydują o jej ponadleksykalnym charakterze i niepodzielności w przekładzie, a więc stałości i odtwarzalności omawianych połączeń.

¹ Wśród publikacji z zakresu frazeologii i frazeografii kontrastywnej poświęconych kolokacjom na uwagę zasługują m.in.: D. Osuchowska, *English at Work. An English-Polish Dictionary of Selected Collocations*, Warszawa 2001; M. Gładysz, *Leksykalische Kollokationen in deutsch-polnischer Konfrontation*, Frankfurt am Main 2003.

Badaczka podejmuje również zagadnienie idiomatyczności kolokacji. Omawia również znaczenie frazeologicznie związane/zintegrowane, w językoznawstwie polskim określane mianem desemantyzacji lub przesunięcia znaczeniowego.

Rozdział drugi zawiera charakterystykę kolokacji jako niepodzielnej jednostki przekładu. Autorka omawia szczegółowo mechanizm przekładu kolokacji, konstatując, że „warunki tekstowe mogą zmodyfikować typ odpowiednika, ale z pewnością nie zmodyfikują ponadleksykalnej natury kolokacji” (s. 54). W rozdziale tym przedstawia również problem transferu międzyjęzykowego, w wyniku którego powstają błędnie utworzone lub odtworzone połączenia wyrazowe.

Rozdziały trzeci, czwarty i piąty zawierają analizę przeprowadzonych badań. Rozdział trzeci zawiera omówienie analizy przekładu kolokacji na przykładzie tekstów literackich. Materiałem poddanym analizie jest współczesna proza rosyjska, przykłady pochodzą z utworów emigracyjnych Jurija Drużnikowa, przetłumaczonych na język polski przez Piotra Fasta: *Смерть царя Фёдора, Потрёпанный парус любви и Медовый месяц у прабабушки, или Приключения генацвале из Сакраменто*. Autorka stwierdza, że na wybór tekstu miały wpływ takie czynniki, jak: „względna nowość mikropowieści w literaturze przekładowej oraz specyfika stylistyczno-językowa, jaka można wychwycić przy ich lekturze” (s. 15). Autorka przedstawia sposoby osiągania ekwiwalencji w tekście literackim, uwzględniając czynniki aktualizujące sens jednostki przekładu. Poświęca uwagę indywidualno-autorskim kolokacjom i okazjonalizmom, które występują w omawianych tekstach.

Rozdział czwarty poświęcono analizie kolokacji w przekładzie najnowszych artykułów pochodzących z prasy rosyjskiej i ich tłumaczeń zamieszczanych w czasopiśmie *FORUM*. Na materiał badawczy składają się dwie grupy tekstów: 26 tekstów podstawowych i 14 tekstów dodatkowych, stanowiących uzupełnienie materiału głównego ze względu na specyfikę przekładu prasy. W badanym korpusie dominują trzy gatunki: reportaż, felieton i wywiad. Autorka porusza problem kreatywności tłumacza w przekładzie gatunków prasowych. Podejmuje również zagadnienie granic wolności w procesie tłumaczenia, analizując opuszczenia w przekładzie tekstów prasowych.

Rozdział piąty zawiera analizę przekłady kolokacji w tekstach naukowych. Autorka charakteryzuje kolokację jako jeden z wyznaczników tekstu naukowego. W rozdziale tym badaczka omawia dwie pary dwutekstów: *Лексическая семантика. Синонимические средства языка* J. Apresjana w przekładzie Z. Kozłowskiej i A. Markowskiego (rozdział IV – *Лексические синонимы*) oraz *Беседы о культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)* J. Łotmana w przekładzie B. Żyłki (część trzecia, trzy podrozdziały: *Бал; Сватовство. Брак. Развод; Русский дендизм*). W pierwszym z analizowanych tekstów występuje terminologia językoznawcza, w drugim zaś – terminologia ogólnonaukowa, historyczna, literacka, realioznawcza, leksyka obrzędowa i religijna oraz terminologia gier hazardowych. Należy podkreślić, że badanie dwutekstów jest jednym z najlepszych sposobów ustalania odpowiedniości przekładowych, „do wyabstrahowania nowych kolokacji wraz z ich odpowiednikiem w innym języku” (s. 19). Analiza wybranych tekstów wykazała, że preferowaną techniką translatorską jest substytucja ekwiwalentnych jednostek.

Na podstawie przeprowadzonej analizy badaczka formułuje szereg cennych wniosków, które stanowią zarazem odpowiedzi na pytania postawione we *Wstępie*. Kolokację definiuje jako „konwencjonalne połączenie wyrazowe, które (...) jest idiomatyczne w przekładzie, odtwarzalne w aktach komunikacyjnych, w którym poszczególne komponenty ingerują się znaczeniowo tak, że swobodne ich przemieszczanie oraz przede wszystkim dowolne podmiany objęte są szeregiem zastrzeżeń i uwarunkowań” (s. 112), stanowiące ponadleksykalną jednostkę przekładu. Kolokacja jest samodzielną jednostką tekstu, a dobór jej odpowiednika przekładowego zależy od wielu zintegrowanych czynników. Autorka zwraca uwagę na rolę osobowości tłumacza na postać tłumaczonego tekstu.

Ważną częścią recenzowanej pracy jest *Alfabetyczny indeks kolokacji rosyjskich i ich polskich odpowiedników przekładowych*, który zawiera zestawienie przebadanych jednostek rosyjskich i ich polskich ekwiwalentów. Atutem recenzowanego opracowania jest również bogata bibliografia, obejmująca polskie, rosyjskie, angielskie i niemieckie opracowania poświęcone zagadnieniom omawianym w monografii.

Kolokacje są ważnymi połączeniami wyrazowymi i badanie ich w ujęciu kontrastywnym ma duże znaczenie dla rozwoju wielu dziedzin, takich, jak: komunikacja międzyjęzykowa, glottodydaktyka, translatoryka, frazeologia kontrastywna, frazeografia dwujęzyczna. Praca Ewy Białek z pewnością zainteresuje zarówno teoretyków przekładoznawstwa, jak i tłumaczy-praktyków, którzy będą mogli udoskonalić swój warsztat. Pozycja ta zawiera syntezę wiadomości dotyczących kolokacji i omówienie analizy rzetelnie opracowanego materiału pochodzącego z tekstów utrzymanych w różnych odmianach stylistycznych. Warto zwrócić uwagę na fakt, że recenzowana monografia zawiera model badania kolokacji, który może być wykorzystywany w dalszych studiach nad tym typem połączeń wyrazowych.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Marija Stanonik, *Le Folklore littéraire. Approche pluridisciplinaire d'un phénomène synchrétique*, traduit du slovène par Florence Gacoïn-Marks, Paris 2009, ss. 226.

Książka *Le Folklore littéraire. Approche pluridisciplinaire d'un phénomène synchrétique* autorstwa Mariji Stanonik poświęcona jest literackiej twórczości folklorystycznej. Recenzowane opracowanie składa się z trzech części: *Niveau du texte* – poświęconej wybranym zagadnieniom na płaszczyźnie tekstowej, *Niveau de la texture* – przedstawiającej analizowaną problematykę na poziomie kompozycji, *Niveau du context* – opisującej płaszczyznę kontekstu. Są one poprzedzonych wstępem, w którym badaczka objaśnia terminy, które występują w opracowaniu.

Część pierwszą otwiera rozdział zatytułowany *La langue et le folklore littéraire (approche interdisciplinaire)*, który przedstawia relację między językiem a literaturą ludową w ujęciu interdyscyplinarnym. W rozdziale drugim, *Modèles de différenciation entre le folklore littéraire et la littérature*, opisane są trzy ujęcia

różnicowania literackiej twórczości folklorystycznej i literatury, mianowicie ujęcie strukturalistyczne, komunikatywistyczne i estetyczne. Z kolei rozdział trzeci, *Folklore littéraire et paralittérature*, poświęcony jest literaturze ludowej i paraliteraturze. Autorka przedstawia ich wieloaspektową analizę, skupiając się przede wszystkim na następujących aspektach: socjologicznym, komunikacyjnym, strukturalnym i interdyscyplinarnym. W ostatnim z rozdziałów części pierwszej, *Prose et poésie dans le folklore littéraire*, badaczka podejmuje takie zagadnienia, jak problem prymarności rodzaju w literaturze ludowej, kwestie struktury oraz aspekty metodologii badań.

Część druga, zatytułowana *Niveau de la Texture*, składa się z trzech rozdziałów. Otwiera ją rozdział *Le syncrétisme du folklore littéraire*, który opisany został problem relacji estetycznej analizowanej twórczości z rzeczywistością. Przedstawiono klasyfikację utworów folklorystycznych i opisano praktyczne aspekty synkretyzmu omawianej twórczości. Szczególną uwagę poświęcono polifonicznemu charakterowi jej gatunków oraz zagadnieniu społecznego zaangażowania w badaniach nad omawianą twórczością. Drugi rozdział pod tytułem *La texture, principe dynamique du folklore littéraire* poświęcony jest różnorodnym zagadnieniom związanym z kompozycją. Autorka podkreśla znaczenie realizacji w badaniach nad literaturą ludową i analizuje strukturę najważniejszych gatunków, m.in. formuł (zalicza do nich np. frazemy, przysłowia, powiedzenia), pieśni epickich, opowieści. Tematem rozdziału trzeciego, zatytułowanego *La dimension dramatique du folklore littéraire*, jest aspekt przedstawieniowy gatunków literatury ludowej. Badaczka opisuje takie zagadnienia, jak interpretacja tekstu, statyka i dynamika. Porównuje również realizacje tychże gatunków z przedstawieniami teatralnymi. Ponadto, w osobnym podrozdziale charakteryzuje monodram folklorystyczny.

Część trzecia, *Niveau du contexte*, złożona z trzech rozdziałów, poświęcona jest roli kontekstu w analizie folklorystycznej twórczości literackiej. Rozdział pierwszy, *Le folklore littéraire à la lumière du contexte*, podejmuje problem tradycji w badaniach analizowanej twórczości, przedstawia kontekst w aspekcie folklorystycznym i w ujęciu literaturoznawczym oraz zawiera szczegółowe omówienie rodzajów kontekstów, tj. kontekst językowy i konteksty pozajęzykowe: kontekst społeczny, kontekst sytuacyjny, kontekst emocjonalny. Ponadto, badaczka charakteryzuje funkcje gatunków, ich realizacje i odbiorców. Rozdział drugi, *Le folklore littéraire entre science et art*, ujmuje literaturę folklorystyczną w aspekcie historycznym i artystycznym. Rozdział trzeci, zatytułowany *Le folklore littéraire dans son environnement d'origine*, traktuje o kwestiach związanych z naturalnym obszarem występowania gatunków literatury folklorystycznej.

Praca Mariji Stanonik przedstawia w sposób usystematyzowany i kompleksowy folklorystyczną twórczość literacką. Autorka odwołuje się do licznych różnojęzycznych opracowań literatury przedmiotu. Podkreślić należy eksponowanie interdyscyplinarnego charakteru omawianych zjawisk. Przejrzysty układ pracy, wzbogaconej o liczne przedstawienia graficzne, ułatwia recepcję przedstawianych treści. Recenzowane opracowanie stanowi cenną pozycję dla badaczy literatury i folklorystów.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrzawowych jednostek języka, red. nauk. Wojciech Chlebda, Opole 2010, ss. 140.

Książka *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrzawowych jednostek języka* stanowi pokłosie warsztatów leksykograficznych, które w dniach 3–5 lipca zostały zorganizowane przez pracowników Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Opolskiego¹. Tom rozpoczyna wprowadzenie Wojciecha Chlebdy zatytułowane *Reprodukty na warsztacie (I)*, w którym autor przedstawia ogólną charakterystkę reproduktów, które systematycznie włączane są do *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego*².

Recenzowane opracowanie to zbiór pięciu artykułów poświęconych reprodukowalnym wielowyrzawowym jednostkom języka. Pierwszy tekst pod tytułem *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reproduktów wielowyrzawowych* autorstwa Wojciecha Chlebdy zawiera definicję terminu *reprodukt*. Badacz stwierdza, że reproduktem nazywamy „jednostkę języka (składnik systemu danego języka etnicznego) wyodrębnioną z tekstów, sformułowanych w tym języku, w rezultacie stwierdzenia jej regularnej powtarzalności w tych tekstach w funkcji werbalizatora tego, „co autor chciał powiedzieć”, czyli pewnej wiązki sensów, intencji, emocji, określonego zespołu treściowego” (s. 15). Reprodukty mogą mieć trzy postaci leksykalne: zamkniętą (składniki leksykalne są ustalone i podlegają w wypowiedzi odtworzeniu), półotwartą (część komponentów leksykalnych jest stała, część ma jedynie swe miejsce lub też miejsca wyznaczone w strukturze reproduktu) i otwartą (wszystkie komponenty są nieobecne, tzn. reprodukuje się pewną matrycę). Przedstawione są również trudności związane z jednoznacznym wskazaniem reproduktu (nieobecność delimitatorów, współobecność komponentów postrzegalnych wzrokowo i komponentów jedynie wyznaczonych przez system języka w strukturze reproduktu; duża zmienność formalna reproduktów; zdolność reproduktów do istnienia w stanie rozproszonym; wieloznaczność reproduktów).

Autor tekstu stawia pytanie, czy możliwe jest pokonanie wymienionych problemów i wyodrębnienie reproduktów wielowyrzawowych, następnie analizuje możliwości nieautomatycznego wskazywania ich. W podejściu tym kompetencja językowa badacza stanowi punkt wyjścia, a komputer może pełnić rolę weryfikatora.

¹ Pracownicy tegoż zakładu wspólnie z naukowcami spoza Instytutu od kilku lat opracowują zeszyty *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego*. Zob. *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski*, z. 1 próbny red. W. Chlebda, Opole 2006. Kolejne zeszyty ukazywały się pod tym samym tytułem: z. 2 – 2007, z. 3 – 2008, z. 4 – 2009, z. 5 – 2010. Recenzowane opracowanie stanowi – jak pisze Chlebda – „niesłownikową obudowę” *Idiomatykonu*, książkę „przysłownikową” (s. 12–13).

² Jak stwierdza W. Chlebda, „Idiomatykon jest słownikiem, który charakteryzujemy dzisiaj za pomocą siedmiu określeń: frazeologiczny, tematyczny, przekładowy, dydaktyczny, lingworealioznawczy, komentowany, wreszcie – słownik w kontynuacji (...)” (s. 15). W zeszytach *Idiomatykonu* uwzględniane są połączenia wyrazowe niemieszczące się w tradycyjnie rozumianej frazeologii, np. tytuły (np. dzieł literackich, scenicznych czy filmowych), nazwy osobowe, mikroteksty użytkowe (np. napisy miejskie, szyldy) i wiele innych, które do tej pory nie występowały w dwujęzycznych słownikach frazeologicznych.

Autor podkreśla, że ciąg wyrazów wyodrębniony przez badacza z tekstu jest „kandydatem” do bycia reproduktom, nie zaś niedyskutowalnym reproduktom. Zwraca również uwagę na fakt, że wielowrazowe reproduktom same się nie wyodrębniają, należy je wyodrębnić trzema drogami: z pomocnikami formalnym (znaki lub sformułowania, których autor wypowiedzi należą do reproduktom, np. cudzysłów, metaoperatory), z pomocnikami półformalnymi (zapisy odbiegające od zwyczajowych, np. zrosty, kontaminacje, transformacje), bez pomocników formalnych czy półformalnych (wielowrazowce wyjęte ze zwyczajowych kontekstom i przeniesione do jakościowo nowych). Artykuł zamyka lista 71 wielowrazowych połączeń „podejrzanych o frazematyczność” (s. 34), wyodrębnionych z tekstom publicystycznych.

Artykuł Barbary Chlebdy *Rosyjskie zasoby internetowe a proces ustalania i weryfikacji translátom*, jak pisze autorka, jest „swego rodzaju praktyczną instrukcją, pokazującą krok po kroku, na konkretnych przykładach, metody postępowania przy ustalaniu ekwiwalentom przekładowych wyodrębnianych reproduktom” (s. 37). Badaczka zwraca uwagę na znaczenie umiejętności wyodrębniania jednostek wielowrazowych w procesie tłumaczenia, podkreślając, że w działaniach translatorskich jej brak może skutkować tłumaczeniem dosłownym, które jest nieadekwatne.

Autorka analizuje wielowrazowe połączenia wyodrębnione z fragmentu tekstu publicystycznego, który zamieszczony był we *Wstępie* do 4 zeszytu *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego: seria nieszczęść → na kogo spadła seria nieszczęść, wzrost cen paliw, rynek mieszkaniowy → załamanie rynku mieszkaniowego, instytucje finansowe → upadek instytucji finansowych, krach na giełdzie, linia kredytowa, głęboka restrukturyzacja, płynność finansowa → zabezpieczenie płynności finansowej, koszty płac → ograniczenie kosztów płac, energooszczędne technologie*. Omówione zostały praktyczne sposoby wykorzystania wyszukiwarek, które pozwalają na porównanie częstotliwości użyć poszczególnych potencjalnych ekwiwalentom danego połączenia wyrazowego.

Łukasz Grabowski w tekście *Korpusy w pracy idiomatykarzy – wybrane studia przypadku na przykładzie Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego* przedstawia wybrane możliwości wykorzystania zasobom elektronicznych Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego w pracach nad *Podręcznym idiomatykonem polsko-rosyjskim*. Autor omawia sposoby ekscerpcji jednostek wielowrazowych, zwracając uwagę na fakt, że wykorzystywanie jednej metody nie wyklucza równoczesnego stosowania innych, następnie charakteryzuje Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego.

Pisząc o wykorzystaniu tegoż korpusu w pracach nad zeszytami *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego*, badacz skupia się na ekstrakcji adnotacji metasytuacyjnej i ekstrakcji adnotacji metajęzykowej. Adnotacja metasytuacyjna pozwala m.in. na „zawężenie zakresu tekstom wchodzących w skład zindywidualizowanego korpusu tematycznego (czyli swoistego „podkorpusu)” (s. 52). Stopień specjalizacji podkorpusu może być bardzo różny: od bardzo ogólnego (podkorpus tekstom języka mówionego) do bardziej wyspecjalizowanego (podkorpus tekstom reprezentujących: dany rodzaj, np. teksty literackie, sferę funkcjonowania: teksty reklamowe, dany gatunek, np. felietony). Adnotacja metajęzykowa umożliwia wyszukanie jednostek w oparciu o ich cechy morfologiczne, semantyczne lub morfologiczno-semantyczne oraz składniowe. Autor podkreśla, że Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego jest przydatny w badaniach nad reproduktami, ponieważ teksty zgromadzone

w nim stanowią autentyczny i stosunkowo aktualny materiał językowy. Wskazuje również wady omawianego korpusu, do których należą: niedoskonały interfejs użytkownika, powierzchowne przedstawienie informacji statystycznej dotyczącej częstości występowania poszczególnych jednostek.

Jurij Fiedoruszkow poświęcił swój artykuł zatytułowany *Metody automatyzacji ekscerpcji konstrukcji atrybutywnych języka rosyjskiego* omówieniu sposobów wyodrębniania jednostek, przedstawionych na materiale wybranego typu połączeń wyrazowych, tj. rosyjskich kolokacji przymiotnikowo-rzeczownikowych. Badacz przyjmuje założenie, że podstawą analizy są teksty i porównuje ekscerpcję manualną z ekscerpcją zautomatyzowaną. Następnie przedstawia kolejno: metody ekscerpcji zautomatyzowanej i uzyskania wyniku morfoanalizy, modyfikację tekstu, wprowadzenie filtru ekscerpcyjnego (omówione na przykładach), lematyzację.

Artykuł zawiera dwie listy jednostek: pierwsza to zbiór dwuwyrazowców nieopoddanych lematyzacji lub zlematyzowanych ze względu na kategorie (przypadka lub liczby), druga to wykaz około dwóch tysięcy wyekscerpowanych dwuwyrazowców. Ostatnim etapem jest weryfikacja manualna, przeprowadzona po ekscerpcji automatycznej. Weryfikacja ta, przeprowadzana przez badacza-językoznawcę, polega na interpretacji kontekstowo-semantycznej, w wyniku której połączenia sankcjonuje poszczególne połączenia lub je odrzuca.

W tekście zatytułowanym *Pięć bardzo skutecznych (sprawdzonych) sposobów na masowe wyodrębnianie wielowyrazowych segmentów podejrzanych o frazematyczność (czyli reproduktów)* Piotr Wierzchoń przedstawia wybrane metody wyodrębniania wielowyrazowych połączeń, które są potencjalnymi reproduktami, tj. kombinacji, których reprodukowalności badacz nie jest pewien. Pierwszą z omawianych metod jest cudzysłowowa metoda wyodrębniania reproduktów. Druga metoda polega na wykryciu wszystkich znaków interpunkcyjnych, zamienieniu każdego znaku na znak nowego wersu i obliczeniu frekwencję dla wszystkich powstałych wersów. Analiza listy frekwencyjnej pozwala na wskazanie odtwarzalnych wielowyrazowców. Trzecia metoda bazuje na obserwacji własności gramatycznych reproduktów, zaś czwarta – na automatyzacji ekscerpcji komparatywów. Ostatni z omawianych sposobów to ekscerpcja segmentów następujących po operatorach testywalności.

Tom zamyka druga część tekstu *Reprodukty na warsztacie* (II) autorstwa Wojciecha Chlebdy. Badacz przedstawia w nim przykład analizy – o czysto orientacyjnym, jak podkreśla, charakterze – i dwa możliwe sposoby dokonywania weryfikacji. W tomie znajduje się również autorski glosariusz ważniejszych terminów³.

Należy podkreślić, że *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrazowych jednostek języka* zasługuje na uwagę z kilku powodów: po pierwsze, traktuje o wielowyrazowcach, które nie mieściły się w ujęciach tradycyjnych, więc do tej pory poświęcano im zbyt mało uwagi; po drugie, ujmuje reprodukty zarówno w aspekcie

³ Glosariusz obejmuje następujące terminy: *adnotowanie, analizator morfologiczny, anod, fotodokumentacja, frekwencja, jednostka języka, komputerowa segmentacja tekstu, konkordancja, korpus językowy, notowalność, odtwarzalność, podkorpus językowy, program typu Search and Replace (Find and Replace), rekord, reprodukt, wyodrębnialność kształtowa, wyodrębnianie jednostek języka, wyrażenie regularne.*

praktycznym, jak i teoretycznym; po trzecie, omawiane zagadnienia przedstawione są w sposób przystępny i atrakcyjny.

Praca *Na tropach reproduktów* to wartościowa publikacja, znacznie wzbogacająca literaturę naukową poświęconą ekscerpcji wielowyzrazowych jednostek języka. Jest ważnym opracowaniem, które zainteresuje leksykografów, frazeologów i przekładoznawców. Zbiór artykułów będzie z pewnością przydatny dla studentów specjalności neofilologicznych, którym ułatwi poruszanie się „po labiryntach systemu języka w ogóle, a systemów różnych języków – w szczególności, systemów materializowanych w słownikach i tekstach tych języków” (s. 12), i których zachęci do podejmowania badań nad reproduktami.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EURO-PHRAS vom 13.–16.8.2008 in Helsinki, edited by Jarmo Korhonen, Wolfgang Mieder, Elisabeth Piirainen, Rosa Piñel, Tübingen 2010, pp. 416.

On August 13–16, 2008 in Helsinki the German Department of the University of Helsinki and the European Association of Phraseology, supported by the Finnish DAAD Alumni Club, hosted an international conference *Phraseology global – areal – regional*, in which over 200 people from 34 countries participated. The conference was composed of two parts: the first part was a symposium on the topic *Languages and Cultures under the Pressure of Globalization: Phraseology – a Burden or a Benefit?*, the second part consisted of EUROPHRAS sections and a workshop entitled *Collocations in Specialized Discourses*. In total there were 162 presentations and workshops¹.

The post-conference volume reviewed, *Phraseologie global – areal – regional*, contains 43 papers directly related to the central theme as well as those showing a contrast or a comparison between various languages or language varieties². The book consists of two parts: I. *Phraseologie global – areal – regional. Phraseologie global – areal – regional* and II. *Phraseologie kontrastive bzw. Vergleichend. Contrastive and Comparative Phraseology*.

At the beginning of Part One there are seven symposium lectures, followed by papers, in which phraseology is analyzed from a global viewpoint. The paper starting this part, *Common features in the phraseology of European languages: Cultural and areal perspectives*, written by Elisabeth Piirainen, discusses the theoretical

¹ See the reports from the conference: A. Liimatainen, U. Richter-Vapaatalo, http://www.euophras.org/bulletin/Euophras_Bulletin_Gesamt_2009.pdf, pp. 7–19; A. Heine et al., “Neuphilologische Mitteilungen” 2009, 110, pp. 255–263; J. Szerszunowicz, “Studia Wschodniosłowiańskie” 2009, 9, pp. 287–288.

² Other papers are available on the Internet: <http://www.helsinki.fi/deutsch/euophras/ep2008.pdf>.

framework of widespread idiom research and methodological approach to the research at issue. Cultural foundations and areal aspects of widespread idioms are discussed, too. The next paper based on the symposium lecture given by Antonio Pamies Bertrán, titled *National linguo-cultural specificity vs. Linguistic globalization: The case of figurative meaning*, discusses the notion of national specificity. The author gives an insight into various issues connected research on phraseology done in a cross-linguistic and cross-cultural perspective. Wolfgang Mieder's paper, "*Many roads lead to globalization*". *The translation and distribution of Anglo-American proverbs to Europe*, contains an overview of European loan proverbs from the Anglo-American variety of the English language. Wolfgang Eismann in his paper titled *Remarks on Russian phrasemes in European languages* presents Russian phraseology and phrasemes in Europe, giving a historical overview. The article *Französische und italienische Einflüsse auf die deutsche Phraseologie – Was es sie gab und ob es sie heute noch gibt* by Harald Burger and Peter Zürrer discusses the influences of two languages, French and Italian, on German phraseology. The authors present methodological problems and describe their influences in the period from the 17th c. up to present. The paper written by Csaba Földes titled *Auswirkungen des Deutschen auf die Phraseologie seiner östlichen Nachbarsprachen* is devoted to German influences on Czech, Slovak and Hungarian phraseology. The last paper based on a lecture, *Arme Ritter zwischen Baum und Borke? Phrasologismen deutscher Herkunft im hohen Norden*, discusses borrowings from the German language.

Other papers included in this part focus on globalization understood as one language borrowing phraseological units from another. The paper *Some examples of global, regional and local proverbs in Europe and the Far East* by Gyula Paczoly discusses three types of proverbs mentioned in the title, illustrating the issues with proverbs from various languages. Bettina Bock poses the question *Kann man indogermanische Phrasologismen systematisch rekonstruieren?*, which she discusses in her paper, giving a positive answer. Ludmila Diadechko's paper titled *Winged words as a nation consolidating factor* presents the source domains of winged words, listing also foreign languages, from which winged words were borrowed into Russian and Ukrainian. Natalia Filatkina's paper *Historical phraseology of German: Regional and global* presents the HiFOS-project launched in 2007 at the University of Trier with a view to investigating different types of formulaic expressions in historical German texts from 750 to 1750.

Željka Matulina and Zrinka Čoralić in their paper *Das Fremde im Eigenen. Integrierung von Topoi fremder Herkunft in eigensprachige Kontexte* contains the analysis of implicit and explicit language means in the integration of foreign topoi, discussed on the example of Croatian and German. The paper titled "*Am Ende des Tages zählt die Performance.*" – *Der Einfluss des Englischen auf die Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* by Sabine Fiedler focuses on the analysis of German phraseological units borrowed from the English language. The focal issue of the paper by Anita Pavić Pintarić is the German influence on Croatian phraseology. Her paper *Das deutsche Element in der kroatischen Phrasologie* contains both the structural and semantic analyses of phraseological borrowings. Mudite Smiltena's paper, *Lettische Idiome im Rahmen des Projekts "Weit verbreitete Idiome in Eu-*

ropa und darüber hinaus”, discusses Latvian idioms in the framework of the project “Widespread Idioms in Europe and Beyond”. Günter Schmale devoted his paper to French influences on phraseological expressions in the Rheinfrankish language (*nun di Die isch han de Flämm – Französische Einflüsse auf phraseologische Ausdrücke des Rheinfränkischen*). Bernhard Brehmer in his paper *Komparative Phraseologismen in den slavischen Sprachen: Vorüberlegungen zu einer areallinguistischen Betrachtung* discusses similes and areal phraseology and presents a detailed analysis of the unit *schlafen wie X* (lit. to sleep like X) in Slavonic languages. Ane Kleine’s paper is devoted to Jewish phraseology and its special character (*Jiddische Phraseologie – Phraseologie einer Fusionssprache*). Matthias Funk presents short and long-lasting tendencies in proverb development (*Kurz- und langfristige Tendenzen in Sprchwortentwicklung*). Challenges of documenting idioms of an endangered language is presented by Anna Idström, who discusses the case of Inari Saami. In her paper, *Challenges of documenting the idioms of an endangered language: the case of Inari Saami*, the methodology of such research is described and problems are exemplified. Annette Sabban’s article *Für ‘n Appel und ‘ Ei: Phraseme mit sprachsprachlichen und dialektalen Komponenten und ihre Verwendung im Text* draws attention to the importance of studies on dialectal elements as a mark of phraseological stability.

The second part of the book, *Contrastive and Comparative Phraseology. Phraseologie kontrastive bzw. Vergleichend*, starts with a paper, in which three languages are compared. Wiktoria Umborg in her article titled *Deutsche feste Wortverbindungen in Fachtexten im Vergleich mit ihren estnischen und russischen Entsprechungen* analyzes fixed word combinations in text for special purposes, developing a typology of the units in question. Dimitrij Dobrovolskij, Tatjana V. Filipenko, Artë V. Šaradin give an insight into phraseology in *Das Neue Deutsch-Russischen Großwörterbuch*. Their paper *Phraseologie im “Neuen Deutsch-Russischen Großwörterbuch”* presents the theoretical base and the typology of units included (collocations, idiomatic constructions, grammatical phrasemes, idioms, proverbs). Peter Ďurčo also discusses a dictionary in his paper titled *WICOL – Deutsch-Slowakisches Kollokationswörterbuch*. He offers a detailed description of *WICOL*, which is a German-Slovak dictionary of collocations. Iva Fidancheva focuses on euphemisms in phraseology. German and Macedonian units are discussed in her paper titled *Malediktische Euphemismen – Die verletzende Macht*. Berit Balzer and Rosa Piñel focus on social formulae in German phraseology. In their paper titled *Vorschlag eines klassifikatorischen Modells für Routineformeln psycho-sozialer Art* they develop a model of classifications of the units in question. The paper by Carmen Mellado Blanco titled *Die phraseologische Äquivalenz auf der System- und Textebene (am Beispiel des Sprachenpaares Deutsch-Spanisch)* discusses the equivalence of phraseological units at two levels, i.e. the system level and the text one. In order to describe the phenomenon the author analyzes German and Spanish phraseological units.

Encarnación Tabares Plasencia focuses on selected translation problem occurring in legal phraseology. Her paper *Ausgewählte Übersetzungsprobleme der juristischen Fachphraseologie. Vergleich Deutsch-Spanisch* contains contrastive observations regarding German and Spanish phraseological units in the process of trans-

sation of legal texts. Heike van Lawick discusses Catalan phraseology in the paper titled *Phraseologismen in der Minderheitsprache Katalanisch: Global, areal oder dialektal? Eine korpuslinguistisch gestützte Untersuchung von Übersetzungen*. Ayfer Aktaş presents a contrastive analysis of German and Turk phraseological units containing the constituent *Geld* ('money'). She develops a typology of the units in question, composed of total equivalents, partial equivalents, zero equivalents and pseudo-equivalents.

František Čermak discusses the nature of binominals as one type of phraseological unit (*Binominals: Their nature in Czech and in general*). He discusses structures and types of binominals, their semantic and formal relations, meaning and type of denotate. The paper titled *The cultural connotation of idioms expressing language users' collective memory in a comparative perspective. A case study: gest Kozakiewiczza* by Joanna Szerszunowicz presents an example of an idiom as a cultural phenomenon rich in connotations, the character of which is important from the point of view of bilingual phraseography and translation. Potential English equivalents of the unit *gest Kozakiewiczza* are presented, discussed and evaluated. Maria Celeste Augusto presented the phraseological units with the constituent *l'œil* ('eye') in Portuguese and Dutch (*Phraséologies de l'œil en portugais et en néerlandais dans un cadre lexico-sémantique – une approche contrastive*). Maria Husarcus and Anca-Diana Bibiri focus on French and Romanian phraseological units in a contrastive perspective. Their paper *Phraseological units between national specificity and universality. Contrastive approach applied to French and Romanian language* contains the analysis of selected animal-related idioms and proverbs in two translations of the novel *Madame Bovary*. Antonio Pamies Bertrán et al. in the paper titled *Implementación lexicográfica de los símbolos desde un enfoque multilingüe trans-cultural* presents a very interesting model of lexicographic description of a cultureme. The paper contains an entry for the vulture in a number of languages, including Spanish, French, Italian, English, Portuguese, Russian, German, Polish, Serbian and Arabic. The paper titled *"Phraseological Equivalence" in digital multilingual dictionaries* by Elena Berthemet presents digital on-line dictionaries as the solution for detailed cross-linguistic description of phraseological units. The model of an on-line phraseological dictionary entry is suggested. The paper *Cómo las metáforas recurren a conocimientos ontológicos y culturales. Fundamentos teóricos del Diccionario Intercultural e Interlingüístico* by Juan de Dios Luque Durán e Lucia Nadal discusses culture-specifics on the examples of bulls in the Spanish languages.

Stefan Hauser devoted his paper *Von Sündern, Sümpfen und Seuchen – Reflexionen zum Konzept "Sprache als kulturelles Gedächtnis" am Beispiel des Dopingdiskurses* to the analysis of various types of units occurring in doping discourse, taking the cultural component into account. Melanija Larisa Fabčić focuses on pop-cultural aspects of phraseological competence (*Pop-kulturelle Aspekte der phraseologischen Kompetenz: Die text- und (denk)stilbildenden Potenzen phraseologischer Einheiten in deutschen und slowenischen Hiphop-Texten*). She discusses the potential of phraseological units in German and Slovenian hip-hop texts. Sabine Mohr-Elfadl in her paper titled *Zum phraseologischen Ausdruck von Temporalität im deutsch-französischen Vergleich* compares phraseological units expressing time in German and French. Tamás Forgács concentrates on the lexical meaning

of phraseological units, discussing monosemy, polysemy and heterosemy. German phraseology constitutes exemplary material in his paper *Phraseologische Einheiten im Spiegel der lexikalischen Bedeutung*. Nihada Delibegović Džanić and Sanja Berberović discuss modifications of idioms in the view of conceptual integration theory (*Conceptual integration theory and metonymy in idiom modifications*). Stephan Stein's paper titled *Mündlichkeit und Schriftlichkeit, phraseologisch gesehen* presents a phraseological approach to research on spoken and written language.

It should be emphasized that the book reviewed contains a number of papers which reflect various contemporary research directions and objectives in the field of phraseology, which is of great importance, especially in the case of new or less frequent researched areas. The focal issues discussed are those connected with globalization as well as the processes of expanding and borrowing, which means that the most current phraseological problems are analyzed in the book. The areal and regional phenomena of phraseological character in European and non-European languages are presented in various perspectives. The collected papers volume is also of interest to all researchers involved in doing contrastive research on phraseology and bilingual phraseography.

*Joanna Szerszunowicz
Białystok*

SPRAWOZDANIA

Międzynarodowa konferencja naukowa „*Tous les chemins mènent à Paris Diderot*” *Colloque International de Parémiologie*, Paryż, 29 czerwca – 2 lipca 2011.

W dniach od 29 czerwca do 2 lipca 2011 roku w Paryżu odbyła się międzynarodowa paremiologiczna konferencja naukowa zorganizowana przez Europhras i Université Paris Diderot, Paris 7. Wzięło w niej udział ponad dziewięćdziesiąt osób, pochodzących z wielu krajów, między innymi z Austrii, Estonii, Finlandii, Francji, Gruzji, Hiszpanii, Łotwy, Niemiec, Nigerii, Polski, Rosji, Rumunii, Słowenii, Włoch, USA.

Pierwszego dnia miało miejsce uroczyste otwarcie, którego dokonali Vincent Berger, Jean-Michel Benayoun, Natalie Kübler i Jean-Philippe Zouogbo. Następnie Georges Kleiber wygłosił wykład plenarny zatytułowany *Pour une classification sémantique des proverbes*. Następnie rozpoczęto obrady w trzech sekcjach, a na zakończenie uczestnicy konferencji wysłuchali wykładu Jeana-Claude’a Anscombre’a *Pour une classification linguistique des formes sentencieuses*, w którym językoznawca przedstawił swoją propozycję klasyfikacji spetryfikowanych formuł zdaniowych.

Podczas wszystkich dni konferencji miały miejsce obrady, prowadzone w trzech sekcjach. Przedstawiane były różnorodne zagadnienia z zakresu paremiologii, wśród których pierwszą grupę stanowią wystąpienia poświęcone zagadnieniom o charakterze ogólnym (Peter Grzybek *Towards Proverbial Synergetics: The Case of Proverb Difficulty*, Elena Arsenteva *Some methods of finding key components in English and Russian proverbs*, Anita Naciscione *A Cognitive World View of Proverbs*, Claudia Xatara, *Les proverbes à portée de tous*, Yves-Marie Visetti, Pierre Cadiot *Motifs proverbiaux et sense communs*, Saša Babić *Classification of Slovene weather proverbs*, Regina Gutiérrez Pérez *El aforismo frecuente al proverbio, la máxima y la sentencia*).

Liczne referaty poświęcone były również kulturowym aspektom paremiologii (Mame Couna Mbaye *En quoi les énoncés culturels peuvent-ils constituer une violence symbolique? Proposition de lecture à partir de quelques énoncés culturels wolof et espagnols*, Irine Goshkheteliani *Influence of Culture and Mentality in the Process of Borrowing Proverbs in the Georgian Language*, Moufida Ghariani-Baccouche *Proverbes et interférences culturelles: le cas du Coran et du „hadith”*, Rukayat Fodayoke Bestman *Une étude womaniste des proverbes yoruba*, Nana Stambolishvili *Die mentale Modellierung der Sprichwörter in der Begegnung mit anderen Kultu-*

ren, Irina Zykova *The proverbial semantics in a linguocultural perspective*, Natalia Med *Estereotipos metafóricos en las proverbs de lenguas románicas*, Nathalie Surguladze *Les particularités ethnoculturelles reflétées dans les proverbs*).

Badacze, którzy przyjęli perspektywę językowo-kulturową, omawiali również obrazy wybranych elementów językowego obrazu świata opisywanego w przysłowiacz (Peter Barta *Les rapports parents-enfants dans les proverbes français*, Erotildes Moreira, Maria Silva *La madre y la madrastra en proverbios brasileños*, Dragana Mršević-Radović *La verbalisation culturelle du concept „d’hospitalité” dans la phraséologie et la parémiologie serbe*, Gabriela Biris *Proverbs dealing with wisdom in Romanian paremiology*, Juan José Álvarez Díaz *La espada y su simbología en el refranero hispánico*, Zinaida Fomina *Sakrale Bauern- und Wettersprichwörter unter dem ethnokulturellen Aspekt*).

Trzy wystąpienia poświęcone były przysłowiom o pochodzeniu biblijnym: jedno z nich skupiało się na internacjonalnym charakterze tych jednostek (Elisabeth Piirainen *The Bible as a Source of Common Figurative Units*), natomiast dwa pozostałe omawiały biblizmy w ujęciu kontrastywnym (Veronika Mendelson *The biblical proverbs in the English and Russian languages contrasted*, Janka Kubeková *Las proverbs provenientes de Biblia en la lengua eslovaca y española*).

Zagadnienia paremiologii porównawczej były również podejmowane przez innych referentów (Ludmila Mešková *Les parémies dans le discours spécilaisé en économie en français et en slovaque*, Ramón Martí Solano *A comparative analysis of proverbs of human feelings and emotions in English and in Spanish*, Olga Billere *Analyse comparative des proverbes français et lettons*, Liliya Sakayeva *Proverbs and sayings of anthropocentric orientation as a part of phraseological fund of English, Russian and Tartar languages*, Tanja Gradečak-Erdeljić *English and Croatian proverbs of human emotions and character. A Cognitive – Contrastive View*, Guy Achard-Bayle, Jean-Daniel Gronoff, *Le calcul d’appariement de proverbes multilingues: Apport heuristique et calculatoire de l’annotation de contexte*, Alicja Hajok *Les déterminants dans les proverbes. Approche contrastive polonais-français*, Peter Durčo *Extensionale und intensionale Äquivalenz von Sprichwörter*, Radostina Zacharieva *Le pouvoir de mots (Étude comparative de proverbes bulgares, français et roumains)*, Mona Newishi *Überblick über Verwendung der Sprichwörter in deutschen und arabischen Anzeigenwerbung. Eine kontrastive Analyse*, Dmitrij Yurchenko *Zum Problem der fehlenden Verstehensvoraussetzungen bei der Wiedergabe bildlich geprägter Sprichwörter*).

W kilku referatach podjęto problematykę tłumaczenia przysłów, ujmowaną zarówno w aspekcie teoretycznym (Anda Radulescu *La traduction proverbiale – entre ethnocentrisme et acclimatation*, Gulnar Sarsikeyeva *Traduire les parémies kazakhes en français*, Joulia Nikoláeva *La traducción de los proverbios: técnicas y estrategias*), jak i praktycznym, poprzez omówienie studium przypadku (Joanna Szerszunowicz *The autostereotype reflected in phraseological units as a translation problem. Polak potrafi: a case study*) i przedstawienie tłumaczeń przysłów w wybranych utworach literackich (Gabriela Buljan, Pedro Mogorrón *Traduction des proverbes du Quichote dans les versions française de Jean Canavaggio et Aline Schulman*, Lucila Maria Chacoto Vieira Gonçalves *Les chemins du traducteur de proverbs – un voyage au roman „Levantado do Chão” de Jose Saramago*).

W czterech prezentacjach omówiono przysłowia, mające w swoim składzie dany komponent, na przykład składnik numeryczny *siedem* w paremiach rosyjskich i hiszpańskich (Josefina Velasco Menéndez *El número „siete” en la paremiología y fraseología rusa y española*), nazwy florystyczne (Antonio Pamies *Proverbes phyttonimiques et plantes proverbiales*, Saliba Iggui *Les nomes de plantes dans les proverbes en berbère*) i faunizmy (Marlene Mussner *Jedem Tierchen sein Pläsierchen. Sprichwörter mit Tierbezeichnungen im Komponentbestand im Vergleich den Sprachen Deutsch, Französischen und Italienisch und im Vergleich zu anderen satzwer-tigen Phraseologismen*)

Niektóre referaty poświęcone były wybranym aspektom językoznawczym analizowanych jednostek (Jarmo Korhonen *Lexikalische und morfosyntaktische Änderungen von Sprichwörter vom Frühneuhochdeutschen bis zum heutigen Deutsch*, Mirella Conenna *Grammaire du proverb*, Inès Sfar *La fonction endophorique du proverb: entre prédicat analytique et prédicat synthétique*, Claudia Aurich *Structural Proverb Change in English – the Role of Convergence Processes*, Monia Bouali *La double combinatoire des proverbes: étude tempo-aspectuelle*)

Wielu badaczy omawiało wybrane problemy paremiografii, wśród których występowały zagadnienia o charakterze ogólnym (Elena Berthemet *Les parémies peuvent-elles bénéficier du même traitement dictionnaire que les idiomes?*, Vida Jesenšek, *Lexicographisches Beispiel in der Parömiographie*, Maria Celeste Augusto *Les énoncés de sagesse dans le dictionnaire bilingue gardent-ils leur ‘sagesse’*).

Podejmowano również kwestie związane z dwujęzycznym opisem słownikowym przysłów (Mariarosaria Gianninoto, *Traduction et présentation des proverbes chinois dans les langues européennes: le rapport entre parémiographie monolingue et parémiographie monolingue*, Luiza Bayramova, Dina Moskaleva *Proverbes en tant que partie composante du Dictionnaire axiologique phraséologique français-russe*, María Lucía Navarro Brotons *Tratamiento des paremias en el diccionario tradiccional monolingüe y bilingüe. Importancia del corpus como base para la creación de diccionarios útiles en traducción*). Ponadto, Stéphane Viellard wygłosił referat poświęcony paremiografowi rosyjskiemu (*Entre Continuum et Singularite: L’expérience D’Ivan Snergirev [1793–1868], Premier Parémiologue Russe Moderne*).

Dwa wystąpienia poświęcone były minimum paremiologicznemu. W pierwszym z nich Julia Sevilla Munoz przedstawiła teoretyczne i metodologiczne podstawy opracowania minimum (*Fundamentos teóricos y metodológicos para la obtención de un mínimo paremiológico*), w drugim Silvia Molina omówiła angielskie i hiszpańskie minima w ujęciu kontrastywnym (*English & Spanish Paremiological Minimum: A Contrastive Analysis*).

Liczni badacze skupili się nad funkcjonowaniem jednostek paremii w poszczególnych rodzajach i gatunkach tekstów. Zdecydowanie największa liczba referatów poświęcona była przysłowiom w literaturze (Grzegorz Szpila *Hyper- and Meta-functions of Proverbs. A Stylistic Analysis of Novels*, Olutoyin Jegede *Proverbial space and the dialectics of place and displacement in Sade Adeniran’s Imagine This*, Albina Kaiumova *Proverbs in the novels of Wilkie Collins*, Florence Dumora *Empleo literario de los refranes españoles de los siglos XVI y XVII: ¿qué sentidos?*, Ulrike Preußner *Die Macht und die Machtlosigkeit des Kleinbürgers. Die Funktion der Sprichwörter in Ödon von Horváths „Geschichten aus dem Wiener Wald (1931)”*,

Lucrèce Friess *Tous les fabulistes font-ils une place aux proverbes? Comparaison entre La Fontaine et les fabulistes allemands du XVIIIème siècle*).

Przedstawione zostały również analizy przysłów obecnych w innych typach tekstów, na przykład w prasie (Annette Sabban *Proverbes und adages in der gehobenen französischen Presse: Vorkommen – Verwendung – Funktionen*), w podręcznikach (Andjelka Pejović *Los proverbios en los manuales de español para serbiohablantes en la enseñanza primaria en Serbia*), w tekstach religijno-dydaktycznych (Carina Hoff *Sprichwortgebrauch im religiös-didaktischen Schrifttum dominikanischer Frauenklöster (Dt. Reich, 14 Jh.)*), w dyskursie prawnym (*Les adages juridiques*) oraz w reklamie (Viktoria Umborg *Sprichwörter als sprachliches Mittel der Werbewirksamkeit*).

Warto nadmienić, że w kilku wystąpieniach omówiono przysłowia pochodzące z różnych odmian języka, na przykład z dialektów (Vitalina Maria Frosi *Proverbes dialectaux italiens sur le sol brésilien: usage, forme, fonction et signification*, Carmen Maria Faggion *La force des comparaisons dans les proverbes des gauchos du Sud du Brésil*, Vanessa Fernández Pampin *Las paremias toponímicas fluviales en los refraneros gallego y castellano. Estudio comparativo*). Jedno wystąpienie poświęcone było przysłowiom występującym w żargonie młodzieżowym (Anneli Baran *New Life of Proverbial Expressions*).

Kolejną grupę stanowią referaty, które traktowały o wykorzystaniu korpusów w badaniach paremiologicznych (Mario Marcon *Détection automatique de proverbes sur un corpus dynamique*, Katrin Steyer *Häufigkeitstrends, Variationsmuster, Bedeutungswissen. Aspekte des Sprichwortgebrauchs auf der Basis von Korpusdaten*, Marcel Dräger *Dem Sprichwort auf der Spur in Wörterbuch und Korpus. Diachronebeschreibung von Sprichwörtern in Nhd.*, Lara Melanija Fabčić *Unterschiede in der sprachlichen Realisierung und Konnotierung des mentalen Konzepts SPARSAMKEIT in deutschen, slowenischen und ungarischen Sprichwörtern – eine linguokulturische Untersuchung anhand der Datenbank des Projekts SprichWort*). Ponadto, Marie Sol Ortola przedstawiła projekt *ALIENTO: Base d'énoncés sapientiels brefs en construction*.

Dwa wystąpienia poświęcone były wykorzystaniu przysłów w dydaktyce: pierwsze podejmowało zagadnienie deleksykalizacji paremii w glottodydaktyce (Dolors Català, *Delexicalisation des proverbes et slogans publicitaires en classe de FLE*), drugie zaś przedstawiało zastosowanie omawianych jednostek w rozwijaniu kompetencji międzykulturowych podczas nauczania literatury niemieckiej (Anzor Abuseridze *Parömiologische Textsorten als Mittel für Entwicklung der interkulturellen Kompetenz im germanistischen Literaturunterricht*).

Trzeciego dnia konferencji miały miejsce dwa wykłady plenarne. Pierwszy wygłosił Jean-René Admiral (*Sagesse proverbiale, vérités parémiologiques*), omawiający mądrość przekazywaną przez przysłowia w aspekcie zawartości prawdy, drugi przedstawił Chilukuri Bhuvaneshwar (*Proverbial Linguistics: Theory and Practice in Ka:rmik Linguistic Paradigm*), który przybliżył uczestnikom konferencji swoją koncepcję linwistyki paremiologicznej. Wykład Wolfganga Miedera „*Think Outside The Box*” *Origin, Nature, and Meaning of modern Anglo-American Proverbs*, poświęcony współczesnym przysłowiom anglo-amerykańskim, zakończył konferencję.

Podsumowując, należy podkreślić, że bogactwo tematyczne i różnorodność ujęć przedstawianej problematyki pozwoliły uczestnikom konferencji na udoskonalenie własnych umiejętności. Liczne dyskusje umożliwiły wymianę poglądów i podzielenie się doświadczeniami. Cel, jaki stawiali sobie organizatorzy konferencji, którzy chcieli stworzyć możliwość współpracy doświadczonych i początkujących paremiologów, z pewnością został osiągnięty.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
 - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne (objętość do 5 stron maszynopisu);
 - b) informacje o książkach (objętość do 2 stron maszynopisu);
 - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych (objętość do 3 stron maszynopisu).
4. Wymogi techniczne:
 - objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron maszynopisu;
 - tekst w formacie Word (doc): czcionka: Times New Roman 12 pkt.; interlinia: 1,5 wiersza; format kartki: A4 (210×297); marginesy zewnętrzne, wewnętrzne, górne i dolne: 2,5 cm; wyrównanie tekstu: do lewego;
 - metryka w lewym górnym rogu: nazwisko autora (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa), nazwa miejscowości, którą reprezentuje autor (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa);
 - tytuł artykułu wyrównany do środka (wielkość czcionki – 14 pkt., pogrubiona), śródtytuły: wyrównany do lewego (wielkość czcionki – 12 pkt., pogrubiona, z numeracją arabską);
 - przypisy należy zamieszczać u dołu strony artykułu (czcionka Times New Roman 10 pkt.; interlinia: 1 wiersz);
 - odniesienia do literatury należy zamieszczać w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją: [Nowak 1987, 52];
 - w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
 - teksty w języku polskim i innych językach europejskich powinny zawierać streszczenie w języku angielskim; teksty w języku angielskim – streszczenie w języku polskim (do 0,5 strony, należy przetłumaczyć również tytuł);
 - teksty napisane na edytorze tekstów (MS Word) prosimy dostarczać w 1 egzemplarzu w postaci wydruku komputerowego wraz z dyskiecią lub innym nośnikiem danych. Teksty można także przysyłać na adres mailowy Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej: isw@uwb.edu.pl
5. Literatura:
 - spis literatury należy podawać na końcu artykułu: czcionka Times New Roman 12 pkt; interlinia: 1 wiersz;
 - opis bibliograficzny dokumentów elektronicznych powinien zawierać dodatkowo informacje o typie nośnika (w nawiasach kwadratowych), np. [CD-ROM];
 - opis dokumentów dostępnych online powinien zawierać adres, pod którym można znaleźć pozycję w sieci oraz datę dostępu (w nawiasach kwadratowych).

Wzór bibliografii:

Literatura:

Monografia:

J. Kowalski, 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Artykuły w wydawnictwach zwartych:

A. Nowak, 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Artykuły w czasopiśmie:

K. Nowacka, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” 1963, nr 7, s. 45–53.

Dokumenty elektroniczne:

W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź 1988.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3, Warszawa 2010, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Piotr_Wizaemski_PL.pdf, [28.09.2011]

Teksty, które nie spełniają wymogów formalnych, nie będą przyjmowane do druku.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике “Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
 - a) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику (объем до 5 машинописных страниц);
 - b) информацию о новых книгах (объем до 2 машинописных страниц);
 - c) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям (объем до 3 машинописных страниц).
4. Технические требования:
 - объем присылаемых текстов не может превышать 20 машинописных страниц;
 - текст в редакторе Word (doc): шрифт Times New Roman 12; межстрочный интервал: 1,5; лист A4 (210×297); поля (внешние, внутренние, верхние, нижние): 2,5 см; текст выровнен по левому краю;
 - фамилия автора (шрифт 12, курсив), название местности, которую репрезентирует автор (шрифт 12, курсив);
 - заглавие статьи выровнено по центру (шрифт 14, жирный); заглавия частей статьи выровнены по левому краю (шрифт 12, жирный, с арабскими цифрами);
 - сноски внизу страницы (шрифт 10, межстрочный интервал: 1,0);
 - ссылки на источники обязательно помещать в тексте статьи, согласно следующей конвенции: [Земская 2007, 52];
 - в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
 - тексты на польском языке и других европейских языках должны сопровождаться резюме на английском языке, тексты на английском языке – резюме на польском языке (ок. 0,5 страницы), просьба перевести также заглавие;
 - просьба присылать тексты в одном экземпляре в напечатанном виде, а также в электронном варианте (редакторе MS Word). Тексты можно присылать электронной почтой по адресу: isw@uwb.edu.pl
5. Литература:
 - список литературы помещается в конце статьи: шрифт 12, межстрочный интервал: 1,0;
 - при библиографическом описании электронных документов просьба указать информацию о типе носителя данных (в квадратных скобках): [CD-ROM];
 - при описании документов, помещенных в Интернете, просьба указать адрес веб-страницы и дату доступа (в квадратных скобках).

Образец библиографии:

Литература:

Книга:

А. И. Иванов, 1990, *История литературы*, Москва.

Фрагмент книги:

Е. Сидоров, 1987, *Из истории письменности*, [в:] *История цивилизации*, Москва, с. 98–110.

Статья в журнале:

О. Ахманова, *Теория речевых актов*, “Вопросы языкознания” 1963, № 7, с. 45–53.

Электронные документы:

Сборник лучших словарей русского языка, [CD-Rom], Москва 2003.

С. Юрков, *Гротеск как выражение хаоса в культуре*, [online],
<http://www.fege.narod.ru/librarium/jurkov.htm>. [14.09.2011]

Статьи, не подготовленные согласно данным техническим требованиям, не принимаются в печать.